ПРЕСЛАВ

Л 902(497.2)
П86
3264

3

СБОРНИК

ПРЕСЛАВ
СБОРНИК

SOCIÉTÉ
HISTORIQUE
DE PRESLAV
COMITÉ „TIČA“

PRESLAV

3

LREQUEI

1983
VARNA
GUEORGUI BAKALOV

ПРЕСЛАВСКО
ИСТОРИЧЕСКО
ДРУЖЕСТВО
КОМИТЕТ „ТИЧА“

ПРЕСЛАВ

опис

3

СБОРНИК

Отговорен редактор
ст. н. с. Тотю Тотев

Висш педагогически институт
ШУМЕН
БИБЛИОТЕКА
„КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“
ШУМЕН

1983
ВАРНА
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО
„ГЕОРГИ БАКАЛОВ“

3264 902(497.2)+949.72.03

902(497.2)
П 86

Редакционна колегия: ст. н. с. *Йорданка Чангова*, ст. н. с. *Тотю Тотев* — отговорен редактор, ст. н. с. *Рашо Рашев*

Rédaction: *J. Čangova, T. Totev* — rédacteur en chef, *R. Rachev*

1561 | 93г.

© **Книгоиздателство „Георги Бакалов", 1983**
c/o Jusautor, Sofia

930.26. 021

Първите два тома от поредицата сборници под заглавие „ПРЕСЛАВ" на изданието на Преславското историческо дружество — Комитет „Т и ч а" се посрещнаха с нескриван интерес не само от археолозите, историците, изкуствоведите и езиковедите у нас, но и от широк кръг читатели. Добри отзиви за изданието се появиха и в чужбина.

Третият том на сборник „ПРЕСЛАВ" се забави поради различни трудности. Той е посветен на паметта на видния български учен академик Кръстю Миятев, чието име е тясно свързано с разкриването и изучаването на Преслав и неговите неповторими паметници.

В сборника участвуват около 30 автори със статии и научни съобщения, в които се разглеждат паметници и находки, разкрити главно през последните години в старобългарските столици Преслав, Плиска и Велико Търново, и въпроси от историята и културата на средновековна България.

Редакцията

АКАДЕМИК КРЪСТЮ МИЯТЕВ — ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ДРЕВНИЯ ПРЕСЛАВ

Соня Георгиева

Името на акад. Кръстю Миятев е неразривно свързано с разкриването и изследването на най-забележителните паметници на старобългарските столици Плиска, Преслав и Велико Търново. Той е приемник и продължител на делото на първите пионери в тази област — големия руски византолог Теодор Иванович Успенски, директор на Руския археологически институт в Цариград, и неуморния изследвач на българските старини Карел Шкорпил. Още с първите стъпки в своята научна дейност Кръстю Миятев поема трудния път на археолога разкопвач и същевременно изследовател на разкритите от него паметници. Благодарение на своята голяма работоспособност и трудолюбие, на солидната си научна подготовка и обширни познания той можа да покаже, че българският народ е създал бележити паметници на материалната култура, които са гордост за средновековната европейска цивилизация.

Първите опити за проучване на преславските старини започват още в края на миналия век. Видният български историк В. Златарски, който познавал от писмените извори Преслав като център на славянската писменост и култура, през 1897 г. започнал разкопки на царските дворци, но тъй като не бил специалист археолог, не ги довършил и резултатите не били обнародвани. Руският археологически институт в Цариград, който през 1899—1900 г. провел разкопки в Плиска, през 1905 г. подновил разкопките в Преслав. Проучванията обаче траяли кратко време, понеже ръководителите на разкопките Т. Успенски и К. Шкорпил попаднали на много разрушени обекти и добили впечатление, че някогашният Преслав е напълно разрушен и унищожен и че разкопките не биха дали много нещо в научно отношение. „Тази жестока присъда над развалините на Преслав“, както се изразява К. Миятев, не отчаяла нито българските родолюбци и местни деятели, нито българските учени. Разкопките в Преслав са подновени през 1909 г. от преславския учител Й. Господинов, чиято любов и грижи към славното минало и паметниците на неговия роден град не го напускат до последните дни на живота му. Със средства на местното археологическо дружество „Тича“ и с помощта на свои съграждани той разкрива останките на манастира в местността Патлейна и още няколко църкви в стария град, с което показва, че археологическите проучвания на преславските старини въпреки всичко могат да дадат ценни данни за един от периодите на най-голям разцвет на българската култура. Поради липса на средства разкопките са отново прекратени за повече от десет години. Едва в навечерието на честването на 1000-годишнината от смъртта на цар Симеон по инициатива на Й. Господинов започва отново разчистването на дворцовите сгради, чиито засипани с пръст и обрасли с бурени останки околното население нарича „Сарай ери“. Разчистени са отчасти основите на т. нар. тронна зала, но поради трудности в извозването на пръстта Й. Господинов започва разкриването на намиращите се недалеч от Двореца останки на една голяма сграда, чиито външни очертания показват, че е значителна и богата постройка. На следващата 1928 г. Археологическият музей в София изпраща като свой представител и научен ръководител на разкопките в Преслав Кр. Миятев, тогава уредник на средновековния отдел в музея. Още същата година е разкрита Кръглата църква, която е изцяло разкопана. Нейното откриване се отбелязва като значително събитие не само за историята на българската архитектура, но и за цялата българска култура. През 1930 г. акад. Кр. Миятев работи заедно с Й. Господинов върху разчистването на дворцовите сгради, но поради огромните насипи от пръст върху тесните основи разкопките са отново прекратени. За резултатите от своите проучвания на двореца Кр. Миятев е направил отчет в Годишника на Софийския музей, в който дава точни данни не само за своите, но и за предишните разкопки.

Археологическата дейност на акад. К. Миятев като археолог-разкопвач на преславските старини не е голяма в сравнение с тази му дейност в другите две български столици — Плиска и Търново. За културата на средновековен Преслав обаче той написва две капитални съчинения — „Кръглата църква в Преслав“ и „Преславската керамика“, които направиха достояние на научния свят едни от най-забележителните творения на средновековната българска култура. Освен това в редица статии, в обобщаващи трудове и в научно-популярни съчинения той отделя значително място за обнародването на проучванията си върху останките на втората българска столица. Само три години след разкриването на Кръглата църква, през 1932 г., излиза трудът му „Кръглата църква в Преслав“. Той се състои от две основни части: „Сегашни останки“ и „Художественоисторически проблеми“. В първата част Кр. Миятев прави подробно описание и анализ на отделните части на църквата и на намерените в нея материали. Във втората част на книгата си К. Миятев се спира на някои художествено-исторически проблеми с оглед да намери мястото на архитектурния тип на църквата в развитието на архитектурата в съседна Византия, в страните от Близкия изток и Западна и Средна Европа. Намирайки редица общи елементи с паметници от тези страни, той е съумял да подчертае новото, творческото, което са създали българските средновековни майстори в изграждането на този уникален архитектурен паметник. Според него по своя основен тип и по архитектурната си композиция преславската църква е резултат на религиозните нужди, възникнали непосредствено след официалното покръстване на българския народ. За да задоволят тези нужди, българските архитекти потърсили подходящ архитектурен тип в миналото, който можел да задоволи изискванията на новата религия. Тук централната постройка, каквато е Кръглата църква, от една страна, и базиликата, какъвто е архитектурният тип на плисковската Голяма базилика, от друга, вървят ръка за ръка. По такъв начин К. Миятев е свързал още тогава тези две църкви в единен замисъл на българската творческа строителна мисъл. Той е изтъкнал новото и оригиналното в стила, което отделя преславския паметник от съвременната му византийска архитектура, а именно декоративното третиране на конструктивните форми, което се доразвива и през епохата на Втората българска държава става един от отличителните белези на българската архитектура.

Вторият голям труд на Кр. Миятев върху преславските старини е посветен на рисуваната керамика, късове от която бяха намерени в по-значителните обекти в Преслав, включително в Двореца и в Кръглата църква. С присъщата си прецизност К. Миятев прави подробно описание на разкрития дотогава материал, като първоначално го разглежда по местонаходища, а след това го класифицира по видове в два големи дяла: декоративна керамика и трапезна керамика. Голям интерес от художествено-историческо гледище представлява главата, посветена на художествената украса на тази керамика. Тази глава е съществен принос в третирането на развитието на орнаментиката на конкретен материал, какъвто представлява украсата на преславската керамика. Спирайки се подробно на различните художествени мотиви, Кр. Миятев проследява и техните връзки с украсата на този вид керамика, произвеждана и употребявана по онова време във византийската столица и в някои по-значителни градски центрове в Близкия изток, а също така и с украсата на други видове художествени произведения от Преслав. Това му дава възможност да докаже, че българските майстори керамици не са копирали наготово чужди художествени образци, а творчески са ги преработвали според конкретните нужди.

В главата „Работилници и работници“ Кр. Миятев по убедителен начин доказва, че тази високохудожествена керамика е дело на български майстори и е била работена в самата столица Преслав. За това са му послужили данните от разкопките за наличието на работилници за такава керамика, както и многото кирилски и глаголически букви и няколкото славянобългарски църковни текстове върху облицовъчни плочки от такава керамика. С това той оборва становището на някои учени, че тази керамика била изработвана другаде или от чужди майстори. Книгата е написана на два езика — на български и на немски паралелно, благодарение на което е станала достояние както на българските читатели, така и на широк кръг от чужди учени. Многобройните рецензии върху този труд, както и върху труда му за Кръглата църква са най-доброто доказателство за широкия отзвук, който са намерили тези му изследвания у нас и в чужбина. Може да се каже засега, че те са един от най-значителните приноси в изследването на оскъдните останки на славната столица на Симеон.

Не по-малко значение за научното интерпретиране на преславските старини имат и обобщителните трудове на акад. Кр. Миятев върху българската средновековна архитектура и изкуство, в които паметниците на Преслав са заели своето достойно място. В „Архитектурата в средновековна България“ Кр. Миятев подчертава значението на тези паметници за развитието на българската архитектура, тяхното своеобразие и красота. В редица научно-популярни трудове като например „Симеоновият век“, „Велики Преслав, столицата на Симеона“ и др. той е отделил значително място на старините на Преслав, подчертавайки неговото значение като средище на славянската писменост и култура.

С тези си приноси в изследването и популяризирането на художествените паметници от епохата на най-големия разцвет на старобългарската култура акад. Кр. Миятев е изпълнил достойно своя дълг на учен и на верен син на своя народ.

БИБЛИОГРАФИЯ

на трудовете на акад. КРЪСТЮ МИЯТЕВ

1921

1. Палеографски бележки върху няколко търновски надписа. — ГНМ, 2, 1921, 81—92.

1922

2. Бояна. — Български турист, 15, 1922, № 6, 85—87.

3. Декоративната живопис на Софийския некропол (Доклад). — ОБАИ, 2, 1922, с. 22.

4. Мозайките от Трапезица (Доклад). — ОБАИ, 2, 1922, 32—33.

5. Палестински кръстове в България. — ГНМ, 3, 1922, 59—89.

6. Погановският манастир. — Български турист, 15, 1922, № 3, 34—36.

7. Приноси към средновековната археология на българските земи: Нови открития в Хисарската крепост; Новооткрита църквица при с. Княжево; Старини в Ихтиман и Нови хан, Софийско; Видински старини; Крънска хора; Старини из Трънско и Брезнишко. — ГНМ, 3, 1922, 245—285.

8. Рилската обител. — Български турист, 15, 1922, № 9, 133—136.

9. Сенките над Търново. — Български турист, 16, 1922, № 5, 76—78.

1923

10. Средновековен отдел на Народния археологически музей. — В: Водач за Народния музей. С., 1923, 163—229.

1924

11. Мозайки от Трапезица. — ИБАИ, 1, 1924, 163—176.

1925

12. Декоративната живопис на Софийския некропол. С., 1925. 2, 135 с. с ил.

Рец.: В. Йорданов. — Учил. преглед, 24, 1925, № 9/10, 1019—1021 — Prager Presse, 6, N 31, 31 janv. 1926, c. 8; G. Stuhlfauth. — Deut. Literaturzeit., 1926, N 11, 521—524; S. Reinach. — Rev. archéol., 1926, N 1, 152—153; M. Andrien. — Rev; sc. réligieuses, 1926, 4; J. P. Kirsch. — Röm. Quartalschrift, 34, 1926, N 2/3, c. 259- P. Graindor. — Byzantion, 3, 1926, c. 484; Г. Вернадский. Обзор трудов по византиноведению с 1914 г. — Slavia, 5, 1927, N 3, c. 646; — Старинар, 3, сер. IV, 1926/1927, c. 285; D. Lathoud. — Echos d'Orient, 30, N 146, 1927, 192—195; G. de Jerphanion, Bulletin d'archéologie chrétienne et byzantine. — Orientalia Christiana, 11, 3, N 42, 1928, 148—149; — Rev. étud. grecques, 44, 1931, N 207, c. 326.

13. Декоративната система на българските стенописи. — В: Сб. В. Н. Златарски. С., 1925, 135—149.

14. Драгалевският манастир. — Български турист, 17, 1925, № 8, 122—124.

15. Към иконографията на Богородица Умиление. — ИБАИ, 3, 1925, 165—193.

Rez.: E. Heffner. — Amer. J. Archaeol., 30, 1926, c. 228.

16. Никодим Павлович Кондаков и българската древност. — ОБАИ, 4, 1925, 53—61.

17. Старобългарският надпис при Калугерица (Доклад). — ОБАИ, 5, 1925, 16—17.

Рецензии

18. Гошев, Иван. Антиминсът — литургическо и църковно-археологическо изследване. С., 1925. — ИБАИ, 3, 1925, с. 261.

1926

19. Един старобългарски златен накит от Мадара (Доклад). — ОБАИ, 6, 1926, 22—23.

20. Едно новооткрито старобългарско съкровище. (Доклад). — ОБАИ, 6, 1926, 20—21.

21. Съкровищницата на Рилския манастир. — ГНМ, 4, 1926, 314—361.

Рец.: P. Graindor. — Byzantion, 3, 1926, 482—485.

22. Църквата при с. Водоча. — Македонски преглед, 2, 1926, № 2, 49—57.

Рец.: Ж. Татић. — Гласник Скоп. научн. д-ва, 3, 1928, 317—319; — Prilozi za knjizevnost, jesik, istoriji i folklor, 6, 1926, N 2, 324—325; M. Marol. — Zbornik umetn. zgodovina, 7, 1927, c. 181.

1927

23. Антична сграда при с. Карлиево. — ИБАИ, 4, 1927, с. 298.

24. Две новооткрити старохристиянски гробници в София. — ИБАИ, 4, 1927, 298—299.

25. Мадарският конник. (Доклад). — ОБАИ, 7, 1927, с. 19.

26. Монументалната живопис в древна България. — ГСУ БФ, 4, 1927, 131—150.

27. Новооткрита църква при с. Долни Богров. — ИБАИ, 4, 1927, 299—300.

28. Старобългарски златен накит от Мадара. — ИБАИ, 4, 1927, 14—26.

29. Старобългарски надпис при с. Калугерица.—ГПНБМ, 1925—1927, 319—325.

Рецензии

30. Грабар, Андрей. „Доистория“ болгарской живописи. (Сб. В. Н. Златарски. С., 1925, 555—573). — ИБАИ, 4, 1927, 333—335.

31. Protič, Andrej. Un modèle des maitres bulgares du XVe et du XVIe s. (Recueil Kondakov, 1926, 101—108, 12) — ИБАИ, 4, 1927, 332—333.

1928

32. Един стенописен фрагмент от с. Водоча (Доклад). — ОБАИ, 8, 1928, 14—15.

33. Изкуството на българите през IX и X в. — БИБ, 1, 1928, № 4, 148—197, 8 л. ил.

34. Старият град Преслав. — Нива, 1, 1928, № 5, 1—2.

35. Художествени занаяти у старите българи. — БИБ, 1, 1928, № 1, 160—184.

1929

36. Български могилни погребения от XIV в. при с. Радювене, Врачанско. — ИБАИ, 5, 1929, 341—344.

37. Два сребърни таса. — ИБАИ, 5, 1929, 355—357.

38. Керамични фрагменти от Месемврия. — ИБАИ, 5, 1929, 347—355.

39. Мадарският конник. — ИБАИ, 5, 1929, 90—126.

Рец.: J. N. — Obzor praehist., 7/8, 1928/1929, 89—90; S. Reinach. — Rev. archéol., 1930, N 2, 312—313.

40. Накитно съкровище от с. Горна Бяла речка, Берковско. — ИБАИ, 5. 1929, 345—347.

41. Новооткрит оловен печат на български архиепископ. — ИБАИ, 5, 1929, 249—262.

42. Последните разкопки в Преслав (Доклад) . ОБАИ, 9, 1929, 13—14.

За Кръглата църква.

43. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. — Български преглед; 1, 1929, 100—124.

Рец.: Th. Weingart. — Byzantinoslavica, 2, 1930, 166—168.

44. Старини по горното течение на Марица. — ИБАИ, 5, 1929, 336—341.

45. Фрагмент от фреската Св. Четиридесет мъченици в църквата при с. Водоча до Струмица. — Македонски преглед, 5, 1929, № 4, 46—62.

1930

46. Българското изкуство през IX и X век. — В: Сб. България 1000 години. 927—1927. С., 1930, 138—182.

* 47. Велики Преслав, столицата на Симеона. Водач за старините. С., 1930. 36 с. с ил. 1 ск.

Рец.: Ст. Станимиров. — Българска книга, 1, 1930, № 4/5, 464—465.

48. Езикът на мъртвите паметници. — Народна целина, 5, 1930, № 6, 200—206.

49. Мадара и Мадарският конник. — БИБ, 3, 1930, № 1, 24—51.

* 50. Симеоновият век. С., 1930, 118 с. с ил.

Рец.: Ст. Станимиров. — Българска книга, 1, 1930, № 2, 215—216.

51. Bibliographie de l'art byzantin chez les bulgares, les serbes et les roumains. — B: L'art byzantin chez les slaves. Les Balkans. Recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij. T. 2. Paris, 1930, 417—426.

52. Les „Quarantes martyres“, fragment de fresque à Vodoča (Macédoine). — B: L'art byzantin chez les slaves. Les Balkans. Recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij. T. 1. Paris, 1930, 102—109.

53. Die Rundkirche von Preslav (IX—X Jahrh.). — Byz. Zft., 30, 1930, 561—567.

Рецензии

54. Протасов, Н. Д. Славянская одежда в болгарской миниатюре XIV века. (Труды секции И-та археологии и искусствознания, 4, 1928, 391—407). — ИБАИ, 6, 1930/1931, 326—332.

55. Протасов, Н. Д. Черты староболгарской одежды в славянской миниатюре. (Труды секции И-та археологии и искусствознания, 3, 1928, 87—95). — ИБАИ, 6, 1930/1931, 326—332.

1931

56. Епиграфические материалы из Преслава. Byzantinoslavica, 3, 1931, 383—403.
57. Защо Симеон не превзе Цариград? — Векове, 1, 1931, № 2, 21—23.
58. Земенският манастир. — Векове, 1, 1931, № 1, 6—8.
59. Ново откритие за историята на Бачковския манастир. Векове, 1, 1931, с. 12.
60. Подаръци на Народния музей. — Векове, 1, 1931, № 2, 28—29.

1932

61. Бронзовый релеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. — Seminarium Kondakovianum, 5, 1932, 39—44.
* 62. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 231 с. (Изд. Нар. археол. музей, №25).

Рец.: — БИБ, 5, 1932—1933, № 2, с. 176; Ђ. Бошковић. — Старинар, 8/9, 1933/1934, 331—332; A. Grabar. — Byzantion, 9, 1934, 440—444; С. Покровский. — Seminarium Kondakovianum, 6, 1933, с. 241—242; Н. Окунев. — Byzantinoslavica, 4, 1932, 457—461; V. Grumel. — Echos d'Orient, 26, 1933, 355—356; Th. Becquet. — Irenikon, 11, 1934, 350—351; J. Frček. — Byzantinoslavica, 3, 1932, N 1, с. 201.

63. Местни традиции и национални елементи в Кръглата преславска църква. — ИБАИ, 6, 1932, 194—205.
64. Нови данни за българите през X в. — ИБАИ, 6, 1932, 281—283.
65. Разкопки на „Вътрешния град" в Преслав. — ИИД, 11/12, 1932, 151—159.

1933

66. Манастирът на св. Богородица Петричка при Бачково. — БИБ, 5, 1932/1933, № 1, 68—75.
67. Новооткрит български оловен печат. — БИБ, 5, 1932/1933, № 1, с. 190.
68. Разкопките в Преслав през 1930 г. — ГНМ, 5, 1933, 189—226.
69. Старобългарски надгробен надпис от XIV в. — ГНМ, 5, 1933, 253—255.

Рецензии

70. Снегаров, Иван. История на Охридската архиепископия-патриаршия от падането ѝ под турците до нейното унищожаване. С., 1932. — БИБ, 5, 1932/1933, № 1, с. 198.

1934

71. Художествена керамика. — В: Мадара. Разкопки и проучвания. Т. 1. С., 1934, 217—220.

1935

72. Новооткрито старобългарско съкровище. — ИБАИ, 8, 1935, 230—253.
73. Светска живопис у старите българи. — Завети, 2, 1935, 78—80.
74. Стара църква при Мирково. — ИБАИ, 8, 1935, 442—444.
75. Старобългарска декоративна керамика. — Завети, 2, 1935, 156—157.

1936

76. Карлуковският манастир „Св. Богородица". — ГНМ, 6, 1936, 275—287.
77. Къпиновски поменик. — ГНМ: 6, 1936 251—265.
78. Пещерна църква „Св. Марина". — ГНМ, 6, 1936, 287—294.
79. Погановският манастир. С., 1936. 74 с. с ил.

Рец.: П. Н[иков]. — ИИД, 14/15, 1937, с. 243; Н. Филипов. — Отец Паисий, 9, 1936, 299—300; Ђ. Радојчић. — Старинар, 12, 1937, 114—119; Д. И. — Просвета, 3, 1937/1938, 638—639.

* 80. Преславската керамика. С., 1936, 154 с., с ил. (Художествени паметници на България, 4).

Рец.: A. Grabar. — Byz. Zft., 37, 1937, 477—481; E. Haertel. — Jahrb. f. Gesch. Osteuropas, 2, 1937, 668—670; G. de Jerphanion — Orient. Christ. Periodica, 3, 1937, 630—634; Ph. Schweinfurth. — Deut. Literaturzeit., 60, 1939, 595—599; П. Ников. — ИИД, 14/15, 1937, 234—239; Ђ. Бошковић. — Старинар, 12, 1937, 105—107; Dom. Th. Becquet. — Irenikon, 16, 1939, N 3/4, 359—360.

81. Църква при Камено поле. — ГНМ, 6, 1936, 267—273
82. Altbulgarische dekorative Keramik. — Slav. Rundschau, 8, 1936, 177—179.
83. Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. — ИБАИ, 10, 1936, 136—144.

Рец.: П. Ников. — ИИД, 14/15, 1937, 234—239.

1937

84. Гробниците на стара Сердика. — Сердика, 1, 1937, № 6, 7—9.
85. Изкуството през Второто българско царство. — В: Сб. Второ българско царство. С., 1937, 39—43.
86. Манастирът „Св. Богородица Витошка" над Драгалевци. — Сердика, 1, 1937, № 9, 3—5.
87. Най-старите ликове на Кирил и Методий. — Завети, 4, 1937, № 4/5, 72—74.
88. Първи стъпки на българската църковна архитектура. — Духовна култура, 18, 1937, № 80, 762—766.
89. Първи стъпки на християнското изкуство. — Духовна култура, 18, 1937, № 81, 783—786.
90. Рождество Христово в старата българска живопис. — Духовна култура, 18, 1937, № 77, 654—657.
91. Старата църква „Св. Георги" в София. — Сердика, 1, 1937, № 3, 8—11.

1938

92. Дворците на старите български царе. — Завети, 5, 1938, № 8/9 173—175.
93. Елинистически мотиви във византийското изкуство. — Прометей, 2, 1937/1938, № 6, 5—11.
94. Из историята на старобългарската култура. Българи, славяни и Византия. — В: Сб. През вековете. С., 1938, 67—96.
95. Помпей. — Прометей, 2, 1937/1938, № 3, 7—15.

1939

96. Български царски портрети в старите сръбски стенописи. — Родина, 1, 1938/1939, № 2, 195—197.

1940

97. Рафаил Попов. — Училищен преглед, 39, 1940, 904—905.
98. Dekorative Keramik in Byzanz. — В: Atti V congr. internat. di studi bizantini, Roma, 1940, 266—271.

1941

99. Старинни църкви в Западна България. — ИБАИ, 13, 1941, 228—245.
100. Д. В. Айналов. — ИБАИ, 13, 1941, 302—303.
101. Архитект д-р Ал. Рашенов. — ИБАИ, 13, 1941, 301—302.
102. Йосиф Стршиговски. — ИБАИ, 13, 1941, с. 302.
103. Антал Хеклер. — ИБАИ, 13, 1941, с. 303.

1942

104. Една търновска плащаница от 1569 година. — ГПНБМ за 1940/1941, 1942, 118—127.

Рец.: A. Grabar. — Rev. étud. slaves, 34, 1948, с. 104.

1943

105. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИБАИ, 14, 1943, 73—135.
106. Царска корона в селска хижа. Принос към историята на народното облекло. — ИНЕМ, 14, 1943, 15—48.

1944

107. Die bulgarischen Klöster als Träger nationaler Kultur. — Südostdeutsche Rundschau, 3, 1944, N 1, 1—4.

1946

108. Книгопис. — ИБАИ, 15, 1946, 259—271.
109. Gabriel Katsarov. — Bulletin (Cultural information) Ministry of information and arts (Sofia), 1946, N 25, 12—13.

Рецензии

110. Schweinfurth, Ph. Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia. Berlin, 1943. — ИБАИ, 15, 1946, с. 257.

1948

* 111. Преслав. Водач на старините. 2. попр. изд. с доп. от Ю. Господинов. С., 1948, 44 с.
*** 112. Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. С., БАН, 1948. VIII, 87 с. с ил. (Трудове на секцията по славянска археология, 2).**

Рец.: С. Георгиева. — ИПр, 5, 1948/1949, № 1, 115—117; Е. К. — Archeologia, 2, 1948, с. 220; W. Hensel. — Przeglad Zachodni, 4, 1948, N 11, 575—578; A. Frolov. — Rev. étud. slaves, 25, 1949, N 1/4, с. 253; J. Eisner. — Archeol. rozhledy, 1949, N 4, с. 193; Ив. Дуйчев. — ИАИ, 17, 1950, 402—405; V. Laurent. — Rev. étud. byzantines, 7, 1950, N 2, с. 223; Ђ. Мано-Зиси. — Старинар, 1, 1950, 276—277; M. Gimbutas. — Amer. J. Archaeol., 55, 1951, № 1, с. 120.

1949

113. Изказване. — В: Отчетна сесия на БАН за 1948 год., състояла се в гр. София на 27—30 март 1949 г. С., БАН, 1949, 325—329.

114. Славянский город в древней Болгарии. — Byzantinoslavica, 10, 1949, № 2, 259—267.

1950

* 115. Българският сукман. Принос към историята на народното облекло. — Сп. БАН, 71, 1950, 219—264.

Рец.: Chr. Vakarelski. — Zft. f. Slavistik, 1, 195, N 1, 157—159.

116. Йордан Иванов. — ИАИ, 17, 1950, 191—192.

117. Книгопис (. . . и М. Чичикова). — ИАИ, 17, 1950, 406—428.

118. Любор Нидерле. — ИАИ, 17, 1950, 193—194.

119. Произход и залез на търновския сокай. — ИАИ, 17, 1950, 71—83.

120. Състояние на българската археологическа наука през 1948 и 1949 г. — В: Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950. С., 1950, 29—117.

121. Заключително изказване. — В: Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950. С., 1950, 422—428.

122. Шарл Дил. — ИАИ, 17, 1950, 194—195.

123. L'étude de la céramique slave en Bulgarie. — Slavia antiqua, 2, 1950, N 2, 422—437.

Рец.: Ст. Станчев. — ИИБИ, 5, 1954, 409—413.

1952.

124. Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище. — ИАИ, 18, 1952, 243—258.

Рец.: Ст. Михайлов. — Археология, 1, 1959, № 3/4, 105—106.

Рецензии

125. Василев, Асен. Църкви и манастири из Западна България. (Разкопки и проучвания, 4, 1950, 49—114). — ИАИ, 18, 1952, 428—429.

126. Герасимов, Тодор. Моливдовул на клира при цариградската „Св. София". (Разкопки и проучвания, 4, 1950, 19—22). — ИАИ, 18, 1952, с. 427.

127. Герасимов, Тодор. Неиздадени монети от Палеолозите. (Разкопки и проучвания, 4, 1950, 23—24). — ИАИ, 18, 1952, 427—428.

128. Мавродинов, Никола. Планът и конструкцията на „Св. София в Цариград. (Разкопки и проучвания, 4, 1950, 149—165). — ИАИ, 18, 1952, 429—431.

129. Огненова, Люба. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. (Разкопки и проучвания, 4, 1950, 195—205). — ИАИ, 18, 1952, 431—432.

130. Tudor, Dimitrie. Vase „protobulgare" descoperite in Oltenia (Stud. si cercet. ist. veche, № 2, 1950, 139—151). — ИАИ, 18, 1952, 433—434.

1955

131. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. — В: Сб. Г. И. Кацаров. Т. 2. С., 1955, 339—358 (ИАИ, 19).

Рецензии

132. Стойков, Георги. Боянската църква. С., 1954. (Материали от българското архитектурно наследство, 4). — ИАИ, 20, 1955, 615—616.

1956

133. Разкопки на Царевец в Търново. — Природа, 5, 1956, № 1, 31—34.

134. Arheologia bulgara in ultimi 10 ani. — Stud. si cercet. ist. veche, 1956, N 1/2, 207—215.

135. Tărnovo im Laufe der Jahrhunderte. — Bulgarien, 1956, N 6, 18—19.

136. Treasurehouses of the Past. — Bulgaria today, 1956, N 24, с. 10.

1967

137. Една важна находка в Бачковския манастир. — ИАИ, 21, 1957, 316—321.

138. Рилският манастир. История. Архитектура. Резби. Стенописи. От Хр. Христов, Г. Стойков и . . . С., БАН, 1957. 320 с. с ил. 8 л. ил.

Същото на:

рус. ез.: Рильский монастырь. История. Зодчество. Резьба. Стенопись. С., 1957, 320 с. 8 л. ил.

англ. ез.: The Rila monastery. History, architecture, frescoes woodcarving. S., 1959, 320 p. ill., 8 ill.

нем. ез.: Das Rila Kloster. Die Geschichte, das Bauwerk, Wandmalerei und Holzschnitzerei. S., 1957, 320 p. ill., 8 ill.

фр. ез.: Le Monastère de Rila. Histoire. Architecture. Peintures murales. Sculptures sur bois. S., 1958, 320 p. ill. 8 ill.

Рец.: Иван Дуйчев. За архитектурата на Рилския манастир. — Архитектура, 7, 1960, № 7, 23—25.

1958.

139. Нещо за каменната крепост на Плиска. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 595—603.

1959

140. Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори. — Археология, 1, 1959, № 1/2, 9—16.

141. Нашето културно наследство. — Сп. БАН, 1959, № 1, 50—59.

142. Петнадесет години българска археология. — Археология, 1, 1959, № 3/4, 3—11.

143. Die mittelalterliche Keramik in Bulgarien. — Praehistor. Zft., 37, 1959, N 4, 219—226.

1960

144. Жилищната архитектура в България през IX и X в — ИАИ, 23, 1960, 1—21.

Рец.: D. Vilceanu. — Stud. şi cercet. ist. veche, 13, 1962, N 2, 475—477; Rev. étud. Sud-Est europ., 2, 1964, N 1/2, 308—310.

145. Наше культурное наследство. — Вестник истории мировой культуры, июль—август, 1960, № 4, 32—40.

146. Писмо-отговор до професор Всезнайко за калето до с. Врачеш, Ботевградско. — Септемврийче, № 34, 27 апр. 1960.

147. Das Archäologische Institut und Museum bei der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften. — B: Antike und Mittelalter in Bulgarien Berlin, 1960, 170—172. (Berliner Byz. Arbeiten. Bd. 21).

148. Die mittelalterliche Kirche in Bojana. — B: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, 165—169, 2 pl. (Berliner Byz. Arbeiten. Bd. 21).

149. Die Zarenstadt Tarnovo. — B: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, 272—278. (Berliner Byz. Arbeiten. Bd. 21).

Рецензии

150. Кръстев, Кирил и Васил Захариев. Стара българска живопис. (Албум). С., 1960, 210 с. с ил.; 2. изд. С., 1961. 224 с. с ил. — Археология, 2, 1960, № 4, 59—60.

1961

* 151. Боянските стенописи. Дрезден. С., 1961, 23, 92 с. с репрод. и факс., 1 л. ил.

Същото на:

рус. ез.: Роспись Боянской церкви. Дрезден. С., 1961, 92 с. с репрод. и факс. 1 л. ил.

англ. ез.: The Boyana murals. Dresden. S., 1961, 94 p. ill. 2 ill

нем. ез.: Die Wandmalerei in Bojana. Dresden. S., 1961, 96 p. ill 2 ill.

фр. ез.: Les peintures murales de Boiana. Dresden. S., 1961, 94 p. ill. 2 ill.

Рец.: Iv. Dujcev. — Rev. d'histoire ecclésiastique, 58, 1933, N 3/4, 998—999.

152. Научното дело на Карел Шкорпил. — В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 5—14.

153. Die Basilika und die Rundkirche wärend des Mittelalters in Zentralgebiet der Bd tanhalbinsel. S., 1961. 8 с. (Bulg. Akad. d. Wissensch. Zentralstelle wissenschaftl. un echn. Inform. und Dokument).

* 154. Bulgaria. Medieval wall painting. Pref. A. Grabar. Intoduction . . . New York, Graphic Society, 1961. 30 p. ill., 32 pl.

1962

155. Где се е намирала Главиница. — Археология, 4, 1962, № 1, 5—6.

1963

156. Няколко нови данни и мисли за историята на Боянската църква. — Археология, 5, 1963, № 2, 23—28.

157. L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les Balkans. — B: Actes du XIIe congr. internat. étud. byz. T. 1. Belgrad, 1963, 387—407.

Рец.: R. Theodorescu et Gh. Zbuchea. — Rev. étud. Sud-Est europ., 4, 1966, N 1/2, 276—279.

Съдоклад на конгреса. Разглежда развитието на базиликата и базиликалния тип от Плиска и Преслав.

Рецензии

158. Karaman, Ljubo. O Okrugloj crkoi u Preslavu. (Bull. Inst. lik. imjeth., Zagreb, 1962, 1—21). — ИАИ, 26, 1963, 281—282.

1964.

159. Царевград Търнов. — Археология, 6, 1964, № 3, 7—17.

160. Die bulgarische Ikone. — B: Kunstschätze bulg. Museen u. Klöstern. Essen, 1964, 76—81.

161. Königsstadt Tärnovo. —B: Kunstschätze bulg. Museen u. Klöstern. Essen, 1964, 62—67.

1965

• 162. Архитектурата в Средновековна България. С., БАН, 1965. 250 с. с ил. 1 к.

Рец.: B. Saria. — SOF, 24, 1956, с. 337; Ст. Михайлов. — Археология, 8, 1966, № 2, 60—65; Charles Delvoye. Chronique archéologique. Bulgarie. — Byzantion, 1977, № 1, с. 397.

163. Архитектурата на българското средновековие. — В: Кратка история на българската архитектура. С., 1965, 59—123.

164. Една българска икона във Франция. — Археология, 7, 1965, № 3, 32—38.

165. Църковна архитектура (края на XIV и втората половина на XVII —XVIII в). — В: Кратка история на българската архитектура. С., 1965, 162—170.

166. Das Schloss der bulgarischen Zaren in Tarnovo. — Acta Archaeol. Hung., 17, 1965, 77—79.

Рецензии

167. Grabar, André. Sculptures byzantines de Consrtantinople (IVe —Xe siècle). Paris, 1963. 139 p., 74 ill. — ИАИ, 28, 1965, 265—271.

1966

168. Велико Търново като исторически и туристически град. — Археология, 8, 1966, № 1, 1—6.

169. Иконите в България. — В: Икони от Балканите. С. — Белград, 1966, с. XLI—LVI, ил. с. 97—156.

1967

170. Византийската сграфито керамика в царския дворец в Търново. — Археология, 9, 1967, № 3, 6—9.

171. Символ на героични и съдбоносни моменти. — в. Велико Търново, 1967.

1974

172. Дворецът на Царевец. Предварителен отчет. — В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Т. 1. С., 1974, 11—20.

173. Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien. S., Verlag d. BAW. 1974, 243 p. ill.

1978.

174. Символ на героични и съдбоносни моменти. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 33—39.

За него:

1. Академик Кръстю Миятев на 70 години. — Археология, 1962, № 2, 1—4.
2. Манова, Екатерина. Честване на 70-годишнината на акад. Кръстю Миятев. — Археология, 1962, № 1, с. 78.
3. Hensel, Witold. 70 lecie urodzin akademika K. Miateva. — Slavi antiqua, 9, 1962, с. 392.
4. Акад. Кръстю Миятев. — ИПр, 1966, № 6, с. 132.
5. Бошковић, Ђ . Кръстю Mijатев (1891—1966). — Старинар, 17, 1966, с. 198.
6. Михайлов, Стамен. Акад. Кръстю Миятев. — Археология, 1966, № 3, с. 69.
7. Алексиев, Йордан. Многостранно научно дело. — в. Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 6.

Стоянка ПЕТРОВА

СЕДЕМДЕСЕТ И ПЕТ ГОДИНИ КОМИТЕТ „ТИЧА“ В ПРЕСЛАВ (1906—1981 г.)

Васил Шейтанов

Комитет „Тича“ към Преславското историческо дружество е продължител на създаденото през 1906 г. по идея и инициатива на Карел Шкорпил[1] и Йордан Господинов[2] Преславско археологическо дружество „Тича“.[3] Неговата дейност през последните петнадесет години съвпадна с подготовката и отпразнуването на 1300-годишния юбилей на българската държава и това наложи един своеобразен отпечатък върху всичките му задачи и прояви. Особено плодотворни се оказаха резултатите, свързани с популяризирането на Велики Преслав с неговите неповторими паметници и подготовката на някои издания, отразяващи новите постижения в археологическото разкриване и изучаване на прославената столица на цар Симеон. Успехи има и при стопанисването на земите във Вътрешния град и постройките на старата музейна експозиция (от 1981 г. музеят „Велики Преслав“ беше настанен в нова сграда в северната половина на Външния град).

Комитет „Тича“ прояви голяма настойчивост за привеждане в добър вид на паметниците, разкрити в чертите на Вътрешния град и около сградите на музейните изложбени зали. На мястото на избуялите треви и храсти се появиха зелени площи, на които монументалните постройки на владетелските дворци с прилежащите към тях други сгради се открояваха по-ярко. Създадоха се добри условия за служителите и работниците, натоварени с поддържането на паметниците, и на екскурзоводния и информаторски екип. За да се отговори на интереса на посетителите на Преслав към илюстровани материали (картички, дипляни, пътеводители) и сувенири, ръководството на комитета изгради в непосредствена близост до музея специален павилион.

Дейно участие беше взето от страна на комитета и по изпълнение на благоустройствените задачи, провеждани от Националния институт за паметниците на културата във връзка с Комплексната програма за благоустрояване и експониране на паметниците в резервата. В направата на екскурзоводните пътеки участвуваха с безвъзмезден труд редица членове от актива на комитета. Похвала за реализацията на многостранните задачи в стопанските дейности заслужават членовете на стопанския съвет Веселин Геров, Йордан Братойчев, Мария Велкова, Стойчо Йорданов и др., които на 75-годишния юбилей на комитета бяха наградени.

Дейността на комитет „Тича“ в областта на научно-популяризаторската и издателска дейност е изключително разнообразна и богата, тъй като никога досега броят на теренните проучвания и на новопостъпилите материали и находки не е бил толкова голям. Ръководството на комитета оказа ценно съдействие на всички членове на археологическия и реставраторския колектив, натоварени с изпълнение на съответните раздели на Комплексната програма за 1300-годишнината. По всички трудно решими проблеми относно битуването на археолозите и по набирането на теренни работници и майстори за разкопките и консервационните работи направеното от комитета е значително. Особено много помогна ръководството на комитета при провеждане на разкопките в местността Кастана, където през X в. е било укрито златното съкровище.

Системно уреждането беседи по учреждения и предприятия за миналото на Велики Преслав от комитета спомогнаха да се създадат добри връзки с широк кръг преславски граждани и особено с механизатори от АПК, БКС и Хидромелиоративно стопанство, които редовно съобщаваха в базата на Археологическия институт при БАН за случайно открити паметници и находки в близката и по-далечна околност на Преслав и съседните селища. По този начин се създаде възможност за обогатяване на археологическата карта на терена около старата столица с неизвестни досега паметници. Извънредно ценни се оказаха сведенията, издирени от възрастни преславяни за имената на местности върху територията на резервата и за открити постройки при работа още в годините преди кооперирането на земята.

През този период от почетните членове на комитет „Тича“ Станчо Ваклинов, Вера Иванова-Мавродинова и от неговия дългогодишен секретар Тотю Тотев бяха отпечатани няколко студии и монографии за миналото и културата на Преслав през IX—X век. Редица от новоразкритите паметници намериха място в обобщителни трудове като „История на българското изобразително изкуство“[4] и отпечатаната през 1977 г. монография на Ст. Ваклинов.[5] На някои от най-блестящите прояви на преславската художествена култура са посветени излезлите наскоро изследвания на Т. Тотев.[6]

Със създаването на Филиала на Археологическия институт в Шумен през 1975 г. се разшири активът на комитета с нови членове, които разработиха и обнародваха голям брой статии и научни съобщения за отделни новооткрити паметници във връзка с активните разкопки, провеждани в чест на 1300-годишния юбилей. Няма годишнина от археологическата периодика: Археология, Музеи и паметници на културата, Векове, Изкуство, Известия на Археологическия институт, Разкопки и проучвания и др., в която да не са обнародвани интересни нови паметници и находки от богатото и разностранно минало на Симеоновата столица. През 1975 година бе отпечатан т. II на сборник „Преслав“.[7] Подобно на първия сборник от поредицата той бе посрещнат с голям интерес от научните работници в областта на археологията, езикознанието, изкуствознанието и историята не само в България, но и вън от страната. Ласкави отзиви за сборника се получиха от много учени у нас и в чужбина. В него обнародваха свои изследвания двама видни съветски византинисти от Ленинград — Алиса Владимировна Бань и Анатолий Леополдович Якобсон.

Към този раздел от дейността на комитета се отнася участието на негови активни членове и сътрудници в научни конгреси, симпозиуми, конференции и срещи. На проведената през 1976 г. първа българо-съветска среща по археология на прабългарите в Шумен и на симпозиума през същата година на Българското историческо дружество в София Преслав беше тема на разглеждане в близо десет доклада и научни съобщения. В проявите от този род през юбилейната 1981 година (IV международен конгрес по славянска археология в София, международните симпозиуми „Йоан Екзарх Български“ и „Преславска книжовна школа“ в Шумен, литературни дни „Велики Преслав“, Националната конференция „Средновековна България и Черноморието“ във Варна) и на ежегодните национални археологически конференции неповторимите паметници на Преслав заемаха широко място.[8]

Извънредно голям е броят на научно-популярните статии и материали, отпечатани от членове и сътрудници на комитета в местната и централна преса.

Друга форма за популяризиране на преславското минало са лекциите и беседите, организирани от дружество „Г. Кирков“, лекториите към читалищата „Развитие“ в Преслав и „Д. Войников“ в Шумен, към БЗНС — Преслав, Шумен и др. Сътрудниците и специалистите на Филиала на АИМ в Шумен, уредници и екскурзоводи в Окръжния исторически музей и музей „Велики Преслав“ са говорили по различни проблеми от историята и културата на Преслав.

Преславското минало и паметниците, разкрити напоследък, са били обект на внимание и на другите средства за масова информация (Радио София, Варна и Шумен, Българска телевизия — София, и Телевизионен център — Варна). По сценарии на Т. Тотев са подготвени научно-популярни и телевизионни филми: „Велики Преслав“, „Големият войн“ (за цар Симеон), „Преславското златно съкровище“, „Преславската керамична икона“ и други.

Във връзка с 1300-годишния юбилей комитетът установи сътрудничество с някои творчески съюзи (на писателите, композиторите, художниците, журналистите и артистите) за художествено претворяване миналото величие на Преслав и Симеоновата епоха. Особена активност в това отношение прояви почетният председател на комитета д-р Борил Спиров (починал през 1981 г.). Темата „Преслав“ намери място в редица творби на изтъкнати български художници. Н. а. Веселин Стоянов написа симфония „Велики Преслав“, а н. а. Парашкев Хаджиев операта „Лето 893 г.“ Със съдействието на комитета написани бяха „Марш на Велики Преслав“, „Песен за Патлейна“ и др. музикални произведения. Широко място Преслав намери в творбите на редица изтъкнати наши писатели като Емилиян Станев, Андрей Гуляшки и други.

Ръководството на комитета в състав: Васил Шейтанов, Тотю Тотев, Донка Велева, Петър Диков, М. Велкова и Р. Радушева прояви много настойчивост и грижи по изпълнение на мероприятията, включени в комплексната програма за юбилейното чествуване през 1981 г. На неговата настойчивост дължим и подготовката на настоящия т. 3 от поредицата сборници „Преслав“. Похвала в отношението си към изданията на комитета заслужават и членовете му, живеещи в София: Вера Иванова-Мавродинова, Иванка Акрабова-Жандова, Йорданка Чангова и др. На всички, които имат дял в неговата 75-годишна дейност, ръководството изказва своята най-гореща благодарност.

БЕЛЕЖКИ

[1] П. Пенкова. Плиска, Мадара, Преслав през погледа на Карел Шкорпил. Годишник на музеите от Северна България, VII, 1981, с. 198 сл. и цит. литература.

[2] Ст. Станчев. Йордан Господинов (1872—1953). — Преслав, I, С., 1968, с. 7—14.

[3] Г. Джумалиев. Шестдесет години археологическо дружество „Тича" в гр Преслав. — Преслав, I, С., 1968, с. 14—17.

[4] Българско изобразително изкуство, 1, С., 1976.

[5] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977.

[6] Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в., С., 1982; Преславското златно съкровище. С., 1982.

[7] Преслав II, С., 1976.

[8] Почти всички доклади и материали, четени и съобщени на конгресите и симпозиумите, са дадени за обнародване в сборници и акти към тях. Някои вече са отпечатани, вж.: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

ОТРАЖЕНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО НА ТОМА СЛАВЯНИНА В ЧАТАЛАРСКИЯ НАДПИС

Веселин Бешевлиев

В 820 г. на Рождество Христово пред олтара на „Св. София" в Цариград по време на църковната служба бил убит византийският император Лъв V от привърженици на някогашния негов сподвижник Михаил Аморейски, който бил веднага коронясан за император. Почти около същото време в Мала Азия Тома, друг сподвижник и близък приятел на убития император, от когото бил назначен за турмарх на федератите, събрал около себе си голям брой привърженици от местното население и се обявил срещу Михаил Аморейски. Тома, който произхождал от малоазийските славяни, успял да увеличи бързо силата си и неговото движение, което имало не само политически, но и социални и религиозни подбуди, взело застрашителни размери. Голяма част от византийските области в Мала Азия и малоазийската флота на Византия се присъединили към него. Освен това той получил дейна поддръжка от арабите и бил коронясан за византийски император от Йов, патриарха на Антиохия. През октомври или ноември 821 г. Тома преминал в Европа. Тук привлякъл на своя страна голяма част от местното население и започнал да обсажда същата година престолния град.[1] Обсадата продължила цяла година. В края на есента на 822 г. или началото на пролетта на 823 г.[2] българският владетел Омуртаг изпратил войски в подкрепа на Михаил II срещу Тома. Последният бил принуден да снеме обсадата на Цариград и да се обърне срещу българите. Завързало се ожесточено сражение между двете войски. Тази намеса на българите допринесла много за сломяването на Тома Славянина. По въпроса, по чий почин е станало участието на българския владетел Омуртаг, византийските хронисти не са единни. Според Георги Монах, който бил съвременник на събитията, Омуртаг бил повикан на помощ от императора на ромеите Михаил[3], а според Генесий[4] и Продължителя на Теофан[5] Омуртаг бил предложил по личен почин помощта си. Дори последните двама хронисти като че ли са наклонни да свържат някак си помощта на българите с тридесетгодишния мирен договор, сключен от убития император Лъв V с Омуртаг. Ето какво съобщава Генесий: „А Мортагон, владетелят на българите, като чул какви големи събития са станали в царския град, проводил пратеници, по които поискал да му отиде на помощ. Че вече се изпълвало почти първото десетилетие на тридесетгодишния мирен договор, сключен от императора Лъв с тях." Почти същото пише в Теофановият продължител: „Мортагон, царят на българите (мълвата, че императорът на ромеите бил обсаден, достигнала беше вече по цялата вселена), изпратил тайно неколцина при императора, по които обещавал да изпрати по свой почин съюзна войска и бил съгласен да му даде достатъчна помощ... понеже искал с това да потвърди направения от предишния император Лъв тридесетгодишен мирен договор с него и да го направи по-здрав.“ Обаче и според двамата хронисти Михаил отказал решително да приеме предлаганата помощ. Но въпреки това Омуртаг изпратил войски, които се разположили на стан Кидукт, гдето завързали сражение с войските на Тома.

След потушаването на въстанието на Тома Славянина императорът Михаил II изпратил в 824 г. послание до императора на франките Людовик Благочестиви, в което съобщавал как са се развили събитията и как той победил бунтовника[6]. В посланието, което представя официалната, или императорската, версия за станалото, никъде не се споменава за помощта на Омуртаг. Според императора Тома бил победен без чужда помощ. В съобщенията на двамата хронисти Генесий и Теофановия продължител официалната версия не могла да се наложи. Все пак те са направили малки отстъпки, които проличават в подчертаното изтъкване, че Омуртаг е предложил и изпратил по свой почин военна помощ, в решителния отказ на императора Михаил да я приеме, „каквото ще да стане“, в обосноваването надълго на този отказ и в неясното свързване на предложението с тридесетгодишния мирен договор. Така според Генесий именно тогава се навършвало почти първото десетилетие от тридесетгодишния договор. От тези думи на Генесий би могло да се направи погрешното заключение, че въпросният договор е предвиждал взаимна помощ при вътрешни размирици в едната или другата от договарящите се страни или че българският владетел като един вид васал на византийския имперарто е бил задължен да стори това. От съобщението на Продължителя на Теофан обаче се вижда ясно, че такова задължение договорът не е съдържал и че Омуртаг е искал с помощта си да потвърди този договор, на който първото десетилетие вече изтичало, и да го заякчи. Следователно предлаганата помощ нито е произтичала от условията, нито е имала нещо общо с този договор. Освен това политическият момент — критичното положение на обсадения Михаил II, който е могъл всеки миг да загуби властта си, е бил зле избран за потвърждаване на тридесетгодишния мирен договор, ако изобщо съобщението на Теофановия продължител може да бъде вярно. Едва ли би могло да се допусне такава липса на политически усет у Омуртаг. Следователно сведенията на Генесий и Продължителя на Теофан стоят в тясна връзка с официалната версия и затова не могат да бъдат напълно верни. Напротив, съобщението на Георги Монах, че императорът Михаил е молил за помощ, трябва да отговаря на истината. Споменаването на тридесетгодишния мирен договор от Генесий и Теофановия продължител навежда на мисълта, че все пак някакъв договор, разбира се, различен от тридесетгодишния, ще да е играл известна роля при искането на помощ или най-малко императорът се е осмелил да стори това, понеже между него и Омуртаг е съществувал нов договор за приятелство. И наистина, до нас е достигнал откъслек от заключителната част на договор, сключен в 6328 г. от сътворението на света, или 820 г. по нашето летоброене, който се пази в Софийския археологически музей. Запазените букви в редове 4—5 на откъслека: I . . . ΘΙΔΙCΜΟΝ . . . ΑΟΘΕCCΑΠΟΔ . . . могат да се допълнят със сигурност: [ἐὰν ὁ βασελεὺς ἐξέλ] θι, λίσμον (ὃν τούς ὅρκους ἴν] α ὁ θεὸς ἀποδ[όσι αὐτόν (=αὐτῷ)], т. е. „ако императорът излезе на поход (срещу българите), забравяйки клетвите, нека бог му даде възмездие“. Византийската година е започвала, както е известно, на 1 септември и е завършвала на 31 август. Ето защо би могло да се приеме, че договорът е бил сключен с императора Лъв V преди убийството му. Обаче обстоятелството, че в този договор е имало клауза за взаимно въздържане от походи в едната или другата от договарящите страни, каквато клауза едва ли е съдържал тридесетгодишният мирен договор, сключен между Омуртаг и Лъв V, понеже уговорените тридесет години мирни отношения са изключвали от само себе си вражески нахлувания в едната или другата страна в продължение на договорния срок, говори за нов договор между нови контрагенти. Договорът е трябвало може би да потвърди тридесетгодишния мирен договор. От българско гледище това е било нужно, понеже новият император Михаил, дошъл по насилствен път, е можел да не признае сключения от неговия предшественик договор. В полза на предположението, че договорът от 820 г. е бил сключен с Михаил II, говори и двойното датиране: от сътворението на света и по християнското летоброене, което засега се среща само веднъж в един строителен надпис от времето на император Теофил, син на Михаил II (CIG IV № 8680). Следователно може да се приеме със сигурност, че договорът от 820 г. е бил сключен от Михаил II, и то наскоро след заемането на престола, т. е. вече през 821 г. по нашето летоброене. По това време положението в Мала Азия ставало все по-застрашително и Тома Славянина се готвел вече да премине в Европа. Това налагало Михаил II да осигури поне гърба си откъм България. Сключването на нов договор за ненападение, което ще да е станало не по-късно от 31 август 821 г., било важно не само за Омуртаг, но преди всичко за Михаил II.

Българо-византийският договор от 820 г. и исканата и изпратена военна помощ на Михаил II от Омуртаг показват достатъчно ясно, че поне между 821 началото и 822 г. отношенията на българския владетел Омуртаг с византийския император Михаил II са били не само дружелюбни, но дори подчертано приятелски и мирни. В явно противоречие с това заключение стои съдържанието на строителния надпис на Омуртаг, откопан в Чаталар, сега Цар Крум.[7] Този надпис съобщава, че Омуртаг построил военен лагер на река Тича северно от Стара планина и там съсредоточил войските си срещу гърци и славяни. Особено враждебно спрямо византийския император е пожеланието за дълголетие на Омуртаг в надписа. В пожеланието се казва между другото: „Нека бог удостои поставения от бога владетел да гази добре императора... “ Това пожелание прави още по-силно впечатление, ако се вземе пред вид датата на надписа: „Времето, когато се построи, беше по български сигор елем, а по гръцки петнадесети индиктион.“ Военният лагер е бил според това построен или завършен в 822 г., когато отношенията между българския владетел Омуртаг и византийския император Михаил II са били особено добри. Обаче от целия надпис лъха враждебно, войнствено настроение срещу византийците. За да се разбере това настроение, трябва да се изяснят две места от съдържанието на надписа. 1. Според надписа Омуртаг съсредоточил войската си в новия лагер не само срещу гърците, но и срещу славяните. В случая славяните се обявяват като съюзници на гърците. Тези славяни обаче не могат да бъдат онези, които са живеели в България и са били верни съюзници на българите в критични моменти. Следователно те ще да са били онези славяни, които са обитавали тогавашната византийска територия, а това са славяните в Беломорската област и многобройните славянски племена около Солун. В посланието до Людовик Благочестиви Михаил II съобщава изрично, че бунтовникът Тома имал силна войска не само от враговете, които били споменати по-горе в посланието, но също и от областите на Азия и Европа, Тракия, Македония, Тесалония и от лежащите наоколо Славинии.[8] Следователно войската на Тома се е състояла от недоволни гърци и славяни. Това се потвърждава косвено и от Чаталарския надпис, който показва, че се имат пред вид Тома Славянина и неговите поддържници. 2. Тома е бил, както вече се спомена, провъзгласен за византийски император от патриарха на Антиохия. Присъединяването на по-голямата част от византийските области в Мала Азия и на Малоазийската флота, а също на земите на Византийската империя в Европа към бунтовника и най-сетне обсадата на Цариград, превземането на който изглеждало въпрос на дни, създавали и подхранвали впечатлението, че Тома е вече наистина византийски император. Това впечатление е имал, както изглежда, и Омуртаг. Следователно пожеланието българският владетел да гази добре с крака си византийския император се отнася не до Михаил II, а до Тома Славянина.

Новопостроеният военен лагер, на който развалините се откриха при Цар Крум[9] и който отстои на повече от 100 км от византийската граница зад старопланинските Ришки и Върбишки проход, не е имал за цел да отбранява българската земя от евентуални византийски военни действия, каквито съгласно договора от 820 г. и поради обсадата на Цариград е било изключено Михаил II да предприеме. Този лагер, който е имал само една кула на източната порта, е служил като място за съсредоточване на български войски за военни цели далеч отвъд Стара планина. Според надписа лагерът бил построен в индиктион петнадесети, който е започвал на 1 септември 821 г. и е завършвал на 31 август 822 г. Съобщението в надписа, че в лагера е била съсредоточена войска срещу гърци и славяни, както и пожеланието българският владетел да гази византийския император говорят за предстоящ поход. Според посланието на Михаил II до Людовик Благочестиви обсадата на Цариград от Тома Славянина започнала през декември също на петнадесетия индиктион, т. е. през декември 821 г., и е траяла една година. Освен това и тримата хронисти, Георги Монах, Генесий и Теофановият продължител, предават, че Тома снел обсадата на Цариград поради идването на български войски в Кидукт. Следователно българите не са се намесили нито преди декември 821 г., нито преди есента на 822 г. Ето защо трябва да се приеме, че надписът е бил поставен през 822 г. Обстоятелството, че в лагера са били вече преместени войските за действия срещу гърци и славяни, което е станало, разбира се, след завършването на строежа и след уреждането на въпроса с Михаил II за намесването на българите във византийската междуособна война, показва, че надписът е бил издълбан и поставен доста късно, вероятно през летните месеци, а може би и по-сетне. Постройката на лагера, която е изисквала навярно повече от година, е започнала още през пролетта на 821 г., а може би още в 820 г. и първоначално не е била свързана с готвения поход срещу Тома. Пожеланието българският владетел да гази добре византийския император, което тук в навечерието на похода играе ролята на заклинание, придава на надписа и магически

характер. Според надписа петнадесетият индиктион отговарял на българското летоброене „сигор елем“, което се тълкува от тюрколозите като „година говедо, месец първи“. Още не е установено кога е започвала българската година. Според В. Н. Златарски[10] българите били възприели византийското начало на годината, т. е. месец септември. В такъв случай първият месец на годината „сигор“ би трябвало да бъде септември 821 г. О. Прицак[11] обаче приема, че „сигор елем“ е отговаряло на декември 821 г. И двете отъждествявания са неприемливи, понеже противоречат на датата на похода срещу Тома, който е станал през 822 г., а не през 821 г. Следователно началото на българската година не е бил нито септември, нито декември, а някой друг месец от годината 822, и то преди 31 август същата година. Изхождайки от обстоятелството, че първият месец у уйгурите се е падал както у китайците между 21 януари и 20 февруари, а у други тюркски племена около същото време с оглед на времето през годишните сезони — студ, горещина, буйна растителност и пр.,[12] може да се приеме с голяма вероятност, че първият месец на българската година се е падал през февруари или март, понеже около същото време изглежда да е бил завършен лагерът, а това не противоречи на общия ход на събитията.

И така, надписът на Омуртаг от Чаталар (Цар Крум) за постройката на лагер и за преместването на войската срещу гърци и славяни подкрепя напълно предположението на П. Люмерл,[13] че българският поход срещу Тома Славянина е станал през есента на 822 г.

БЕЛЕЖКИ

1. В. Н. Златарски. История на българската държава II, София, 1918, 307—311 и особено P. Lemerle. Thomas le Slave, Travaux et mémoires I, 1965, 255—297 с подробна литература.

[2] P. Lemerle. Цит. съч., 291.

[3] Ed. de Boor II 796, 24—25 = Извори VIII 56—57.

[4] Genesios ed. Bonn. 41 = Извори VIII 331.

[5] Theoph. Cont. ed. Bonn. 65,7—10 = Извори IX 114—115.

[6] MHG. leg. III, conc. II, Concilia aevi Karolini I 2, 1908, 475—480 = Извори VII 25—27.

[7] V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, N° 56.

[8] Извори VII 26.

[9] Кр. Миятев. Архитектурата на средновековна България, София, 1965, 42—44 и 236 заб. 26.

[10] История II, 359.

[11] O. Pritsak. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955, 34.

[12] П. т. 29—32, 34.

[13] P. Lemerle. Цит. съч., 291.

THE REFLECTION OF THOMAS THE SLAV'S UPRISING IN THE CHATALAR INSCRIPTION

V. Beshevliev

Summary

On the basis of evidence taken from the chronichlers Monk George, Chenessius, and Theophan's continuator as well as data from Khan Omurtag's inscription carved into the Chatalar column the author adduces arguments and proofs in corroboration of P. Lumerl's assumption that the Bulgarian campaign against Thomas the Slav took place in the autumn of 822.

ЭТЮДЫ ОБ ОСТРОМИРОВОМ ЕВАНГЕЛИИ

Василий Пуцко

I. ВИЗАНТИЙСКИЕ И ЗАПАДНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ИКОНОГРАФИИ МИНИАТЮР

Художественный декор Остромирова Евангелия, выполненного в 1056—1057 годах, занимает особое место в истории искусства средневековой славянской книги. Рукопись является древнейшим русским лицевым кодексом, и, как принято думать, восходит к недошедшему до нас протооригиналу преславского происхождения. Однако, несмотря на такое исключительное положение среди памятников, Остромирово Евангелие как произведение искусства остается малоизученным. В то время как филологами сделаны важные наблюдения над составом и языком, иконография миниатюр не получила подробного освещения в специальной литературе.[1] Это довольно парадоксально, так как искусствоведы писали об Остромировом Евангелии достаточно много. Их внимание поглощали преимущественно оригинальность выполнения миниатюр и особенно манера, указывающая на знакомство миниатюриста с искусством перегородчатых эмалей. Высоко оценивая художественное оформление рукописи, историки искусства, к сожалению, не нашли времени для его детального изучения. Как бы то ни было, но в общем на сегодняшний день накопилось определенное число выводов и положений, которые необходимо учесть как отмечающие этапы в истории исследования памятника.

Одним из первых историков искусства, проявившим внимание к миниатюрам Остромирова Евангелия, был В. В. Стасов.[2] По его мнению, миниатюры выполнены русскими либо славянскими художниками, а не греками; первая миниатюра по живописи заметно отличается от двух других, орнамент выполнен иным мастером. Литографическое издание памятника,[3] существенно облегчившее его изучение (особенно в аспектах, когда нет необходимости постоянно обращаться к оригиналу), тем не менее, не стимулировало появление специальных работ о художественном декоре. Кропотливую работу по сопоставлению миниатюр Остромирова Евангелия с подобными же изображениями евангелистов Мстиславова Евангелия провел П. К. Симони.[4] В. Н. Щепкин в обзоре русской миниатюры домонгольского времени ограничился беглыми замечаниями относительно монументального стиля и красок „мозаик и эмалей“;[5] ничего существенно нового в понимание миниатюр не внесли и авторы других обзорных работ по истории древнерусского искусства.[6] Отмеченный в 1956 г.. юбилей Остромирова Евангелия вызвал появление ряда специальных статей, в том числе и касавшихся художественного оформления ру-

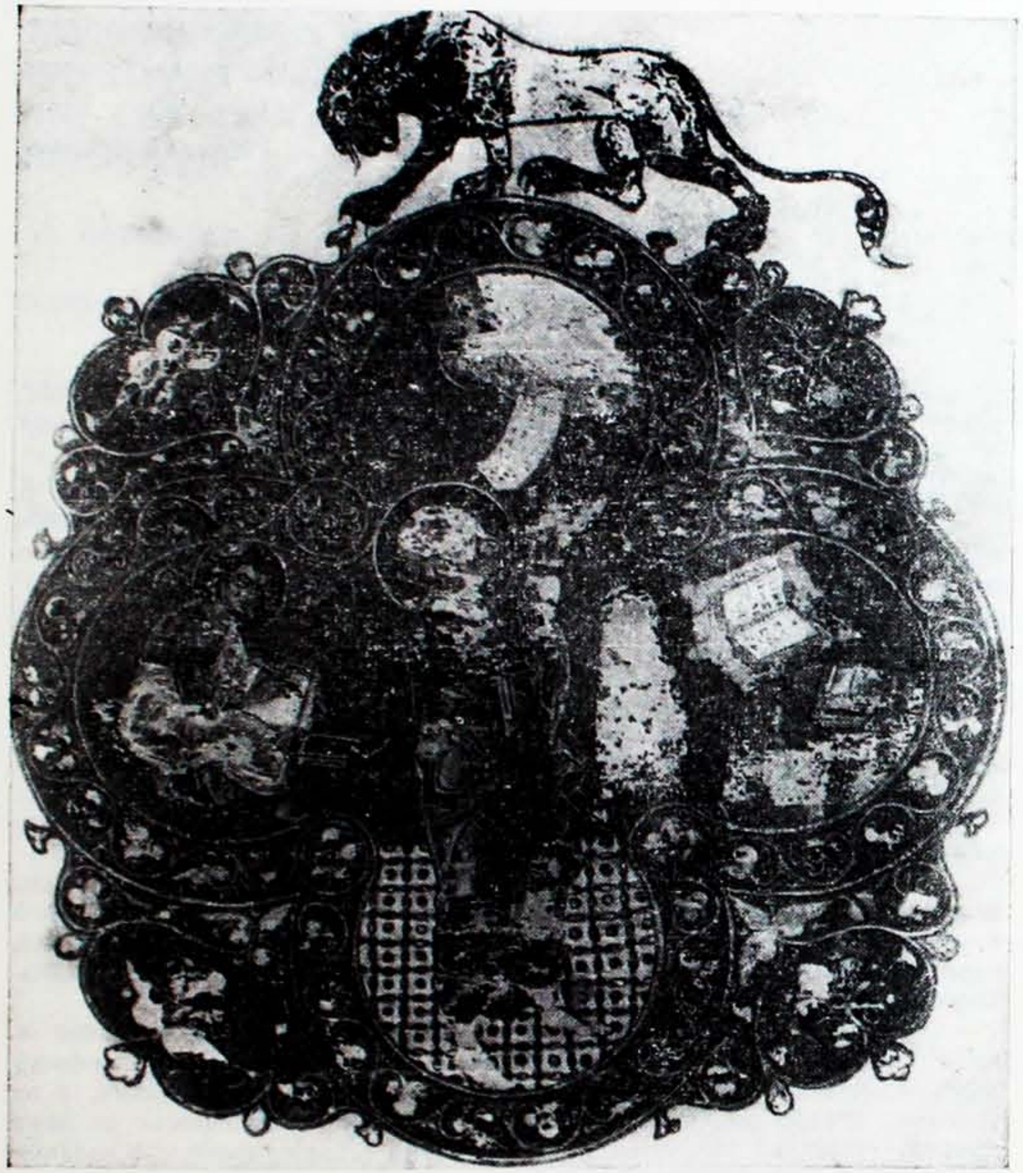

Рис. 1. Евангелист Иоанн Богослов и Прохор. Миниатюра Остромирова Евангелия, л. 1 об. 1056 г. Ленинград, ГПБ.

кописи.[7] Однако эти работы не вывели миниатюры из замкнутого круга трафаретных положений. Только лишь предположение о каком-то более раннем оригинале, к которому могли восходить и миниатюры Мстиславова Евангелия, написанного между 1103 и 1117 годами, прежде рассматривавшиеся как копии Остромирова Евангелия, открыло путь к источниковедческому использованию последних.[8] А. Н. Грабар несколько позднее

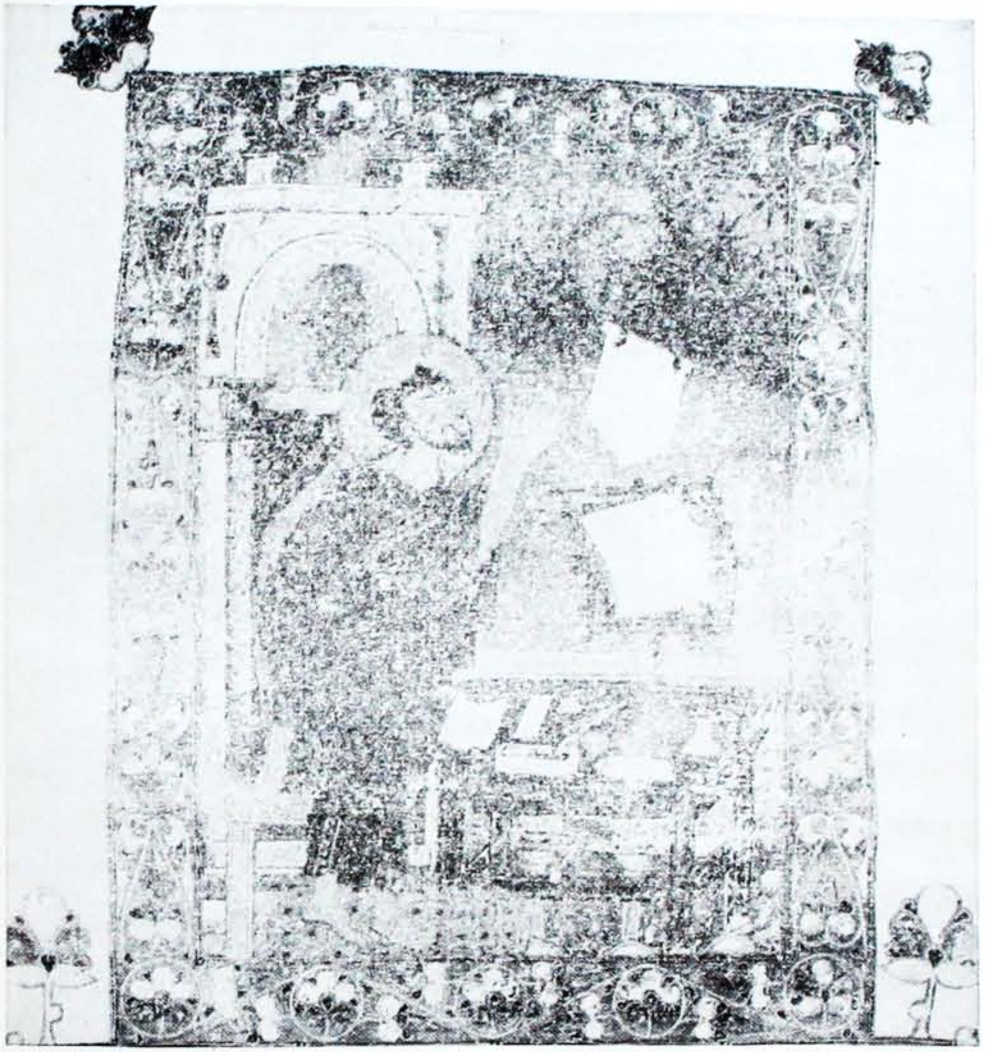

Рис. 2. Евангелист Лука. Миниатюра Остромирова Евангелия, л. 88 об. 1057 г Ленинград, ГПБ.

отметил, что формат Остромирова Евангелия несколько больше, чем византийских кодексов, а иконография и стиль не слишком удаляются от византийской традиции, хотя и не подпадают под нее; появление символов евангелистов он считает невозможным в Византии ранее конца XI в., попутно отмечая при этом, что латинские влияния, вероятно оттоновские, сказались также в инициалах.[9] Эту идею о западных воздействиях принял В. Н. Лазарев, присоединивший замечание относительно сходства реалистических личин и зооморфных мотивов инициалов с Евангелиарием архиепископа Дрого, второй четверти IX в., в Национальной библиотеке в Париже.[10] Из этого, по мнению исследователя, оказывалось возможным

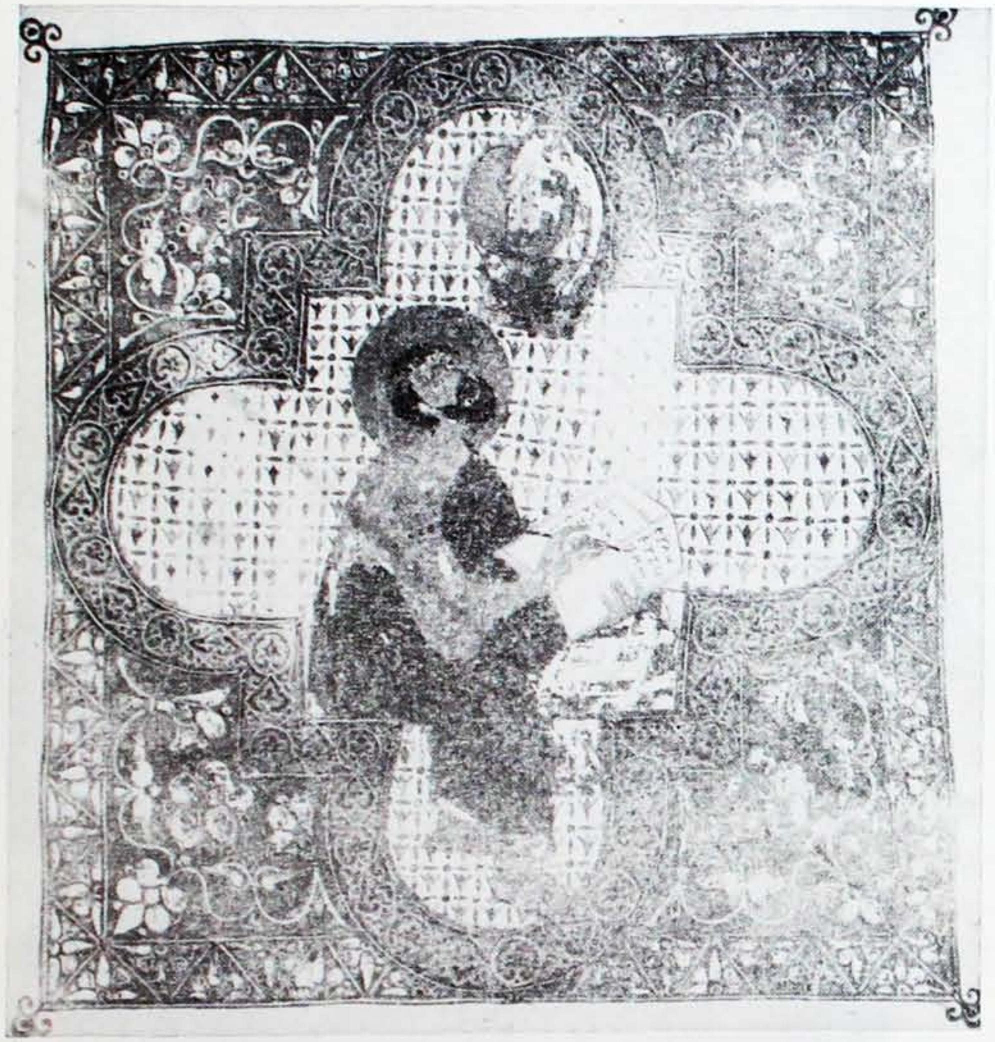

Рис. 3. Евангелист Марк. Миниатюра Остромирова Евангелия, л. 126 об. 1057 г. Ленинград, ГПБ.

предположение, что художники, работавшие над украшением Остромирова Евангелия, могли видеть образцы западного книжного искусства, завезенные в Киев женой княза Изяслава, Гертрудой.[11] Таким образом, возникновение весьма своеобразных иконографических схем, характеризующих миниатюры Остромирова Евангелия, В. Н. Лазарев продолжал связывать с Киевом, игнорируя тем самым выводы, к которым уже давно склонялись филологи и к которым все чаще стали приходить исследователи древнеболгарского книжнего искусства.

Как предполагал А. И. Соболевский, „оригинал Остромирова Евангелия должен был быть близок к своему великолепному списку и пред-

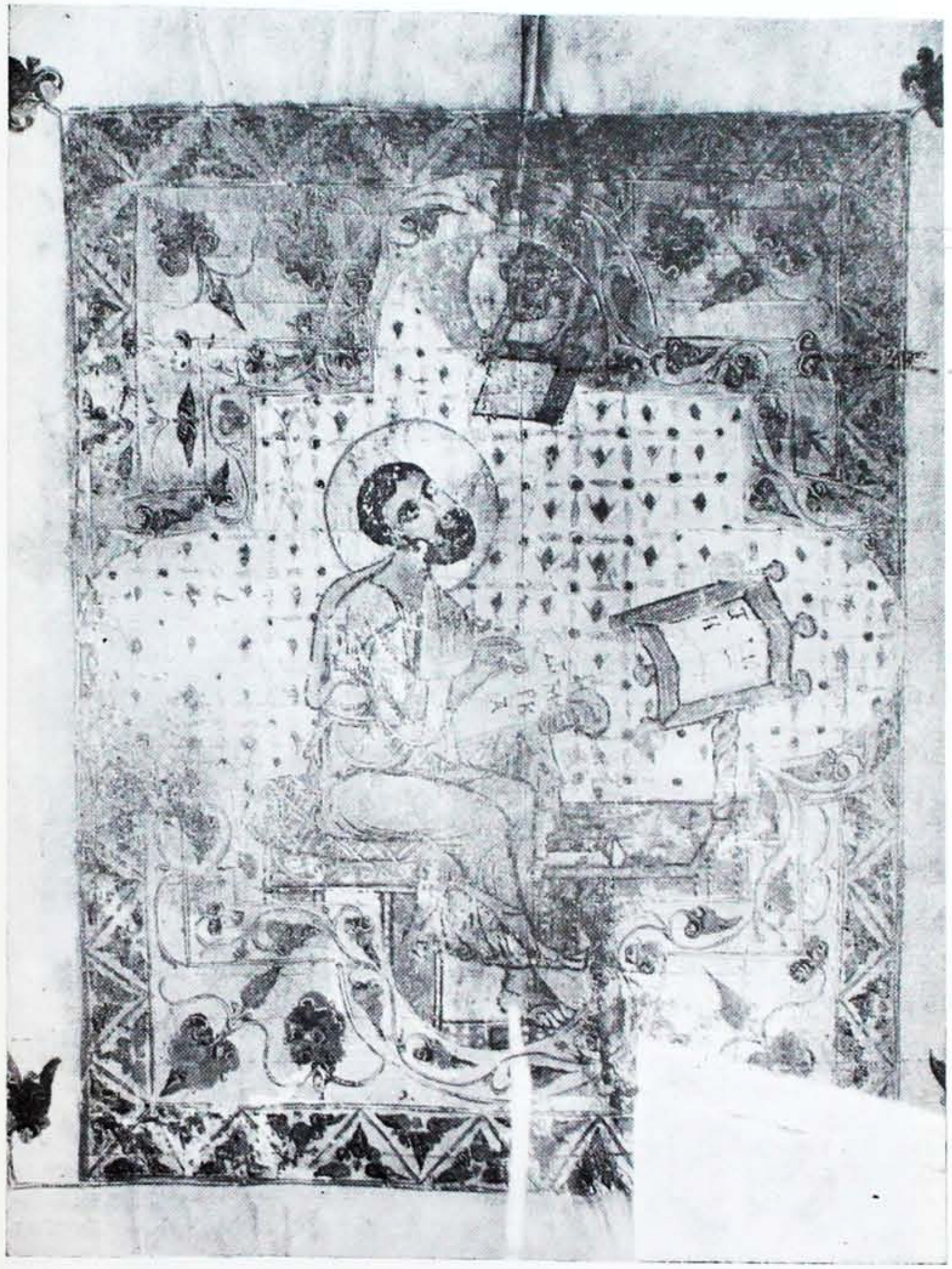

Рис. 4. Евангелист Марк. Миниатюра Мстиславова Евангелия, л. 123 об. 1103—1117 гг. Москва, ГИМ.

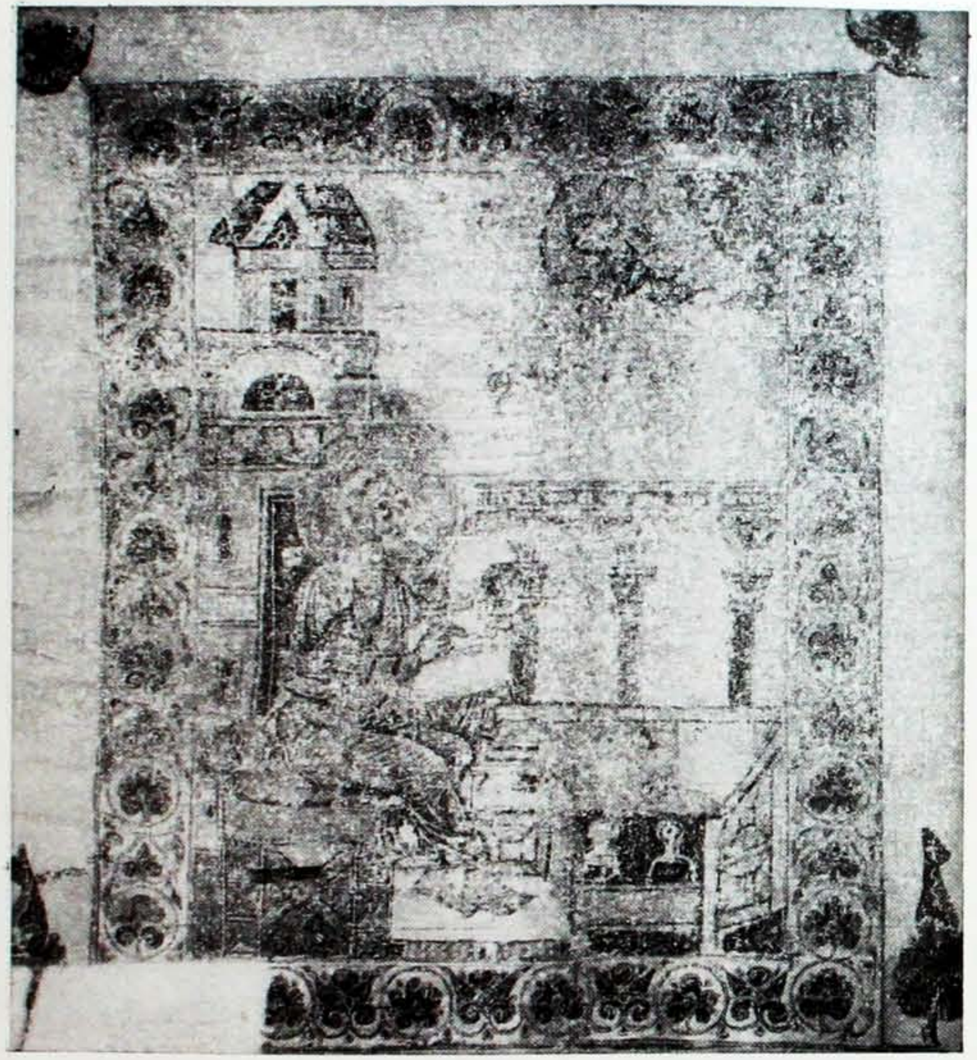

Рис. 5. Евангелист Матфей. Миниатюра Мстиславова Евангелия, л. 27 об. 1103—1117 гг. Москва, ГИМ.

ставлять собою вклад болгарского царя или вельможи в храм или монастырь какого-нибудь большого болгарского города“.[12] Это положение ученый связывал с тем, что древнеболгарские книги IX—XI веков перешли на Русь из Болгарии при посредничестве Константинополя, куда могли попасть как военная добыча в числе книг Симеона и вообще болгарских царей.[13] Русские филологи на протяжении длительного периода изучения Остромирова Евангелия склонны были связывать его выполнение с Киевом. Н. М. Каринский полагал, что об этом свидетельствует „подбор стильных писцов, обладавших роскошными почерками“,[14] Н. В. Волков отмечал отсутствие новгородских черт письма.[15] Е. И. Мельников, напротив,

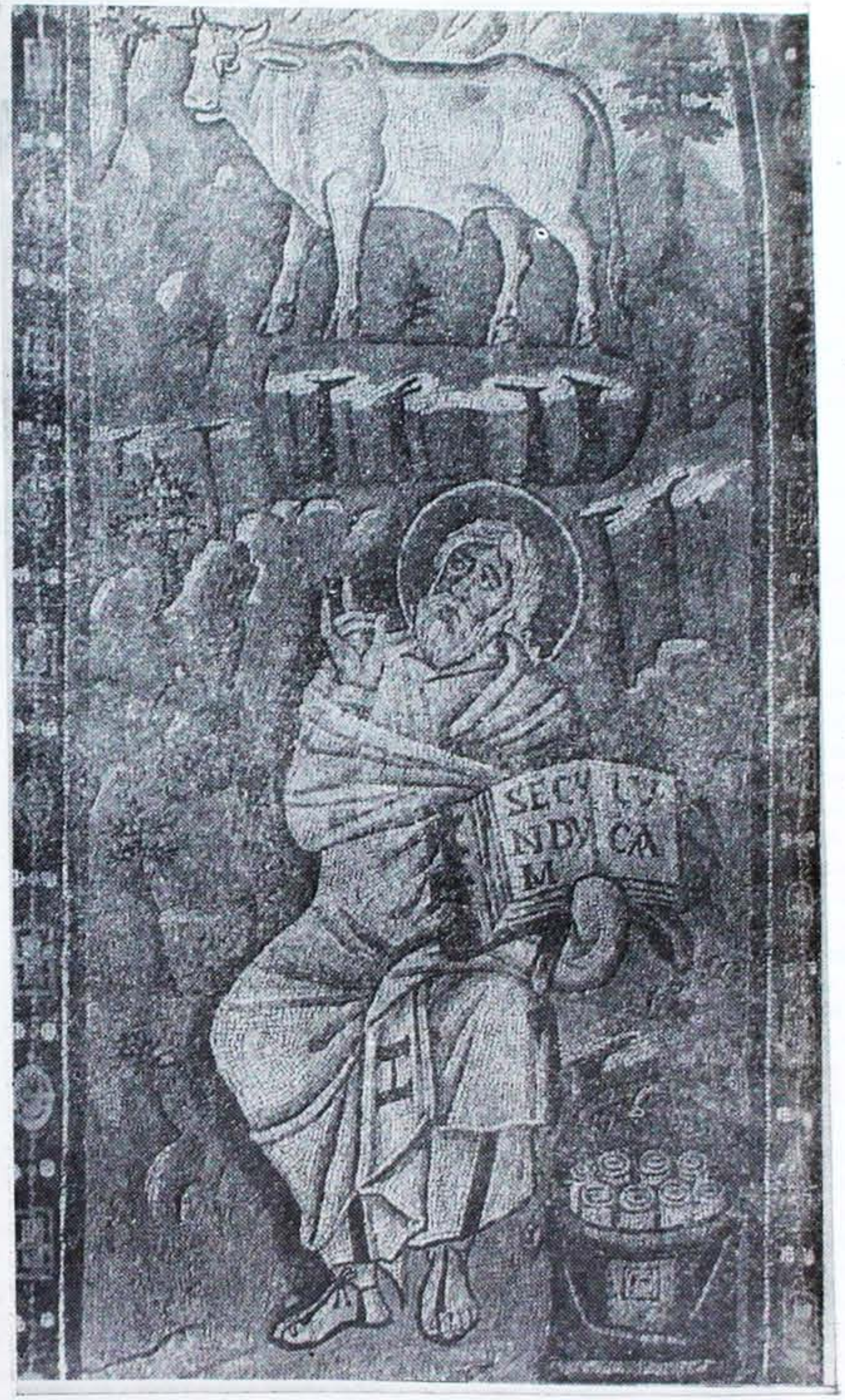

Рис. 6 а—б. Евангелисты Марк и Лука с их символами. Мозаики церкви Сан Витале в Равенне. 540—547 гг.

15601/93г.
Висш педагогически институт
ШУМЕН
БИБЛИОТЕКА
„КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“

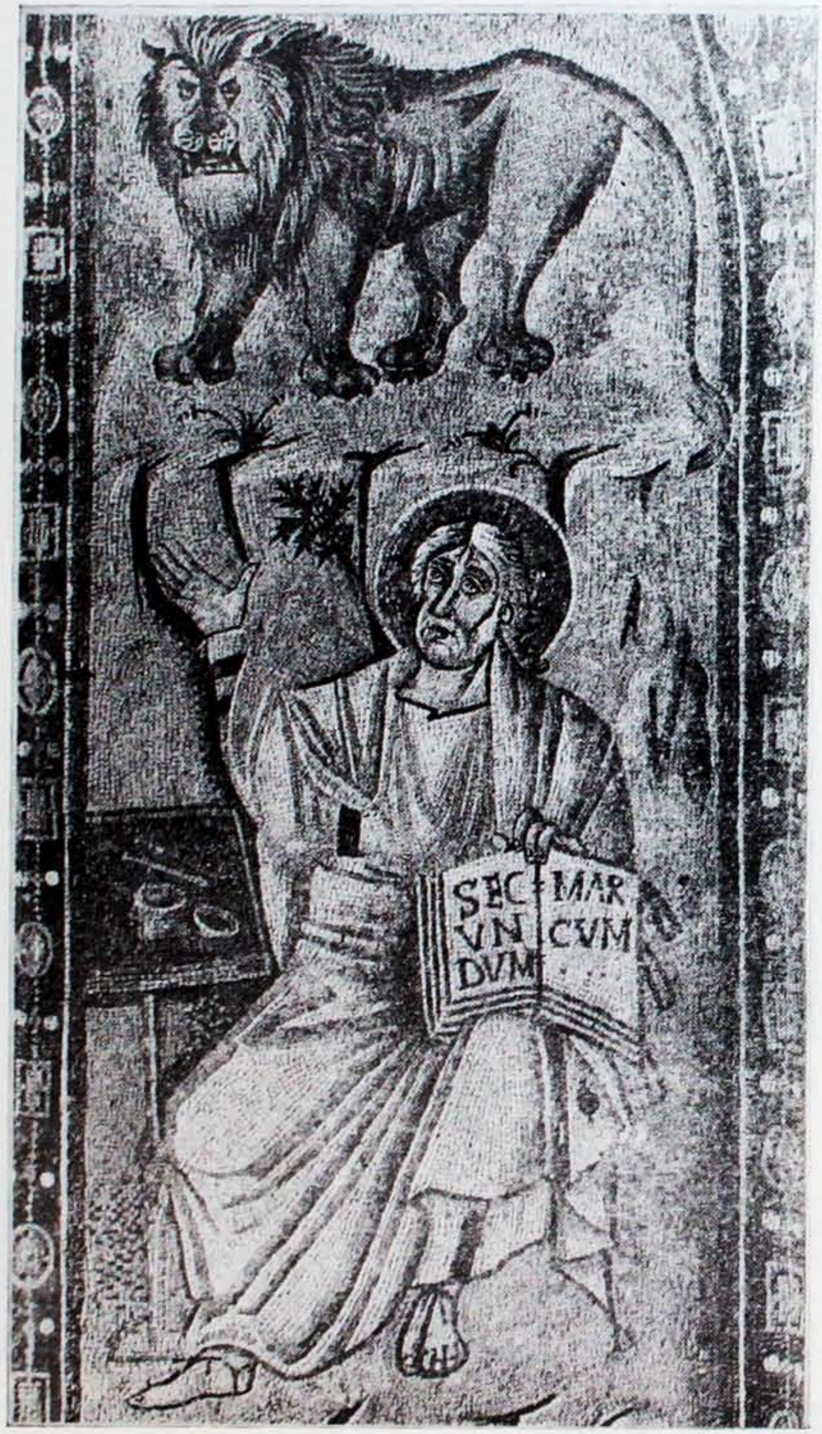

БИБЛИОТЕКА

привел веские доказательства в пользу новгородского происхождения рукописи. Он пришел к заключению, что сопроводительные надписи миниатюр срисованы не со старославянского оригинала, но непосредственным образцом служило искусство лицевой рукописи восточнославянского происхождения.[16] В другой статье исследователь сопоставил запись 1047 г. попа Упыря Лихого, писца Книги Пророков, и запись диакона Григория от 1057 г. с надписями на свитках пророков, изображенных в барабане купола, в Св. Софии Новгородской.[17] По утверждению И. Огиенко, оригинал для лл. 25—294 у диакона Григория был болгарский, а роскошное уставное письмо, возможно, передает графические манеры эпохи царя Симеона.[18] Л. П. Жуковская, поставив в связи с проблемой оригиналов и протографов Остромирова Евангелия вопрос о редакции, также подчеркнула, что памятник имеет ряд особенностей, характеризующих его как принадлежащее к Симеоновой школе, равно как и присутствуют черты, ближающие его с глаголическами тетраевангелиями, в частности с Мариинским.[19]

О роли русских лицевых рукописей для реконструкции несохранившихся памятников болгарского книжного искусства эпохи царя Симеона (893—927) в последние десятилетия стали писать систематически.[20] Вначале этот вопрос представлялся вполне разрешимым чисто логически, исходя из возможности копирования из болгарских роскошных кодексов наряду с текстами, сопровождавших их орнаментальных украшений и миниатюр. Наиболее развернутую аргументацию такого весьма существенного тезиса представила В. Иванова-Мавродинова путем привлечения широкого сравнительного материала, призванного подкрепить основные положения, одинаково существенные для истории и болгарского, и русского искусства, поскольку речь идеть о начальном этапе християнского искусства у славян. По мнению В. Ивановой-Мавродиновой, Остромирово Евангелие лучше всего показывает зависимость украшений от староболгарского оригинала, сопоставление же миниатюр, композиционные схемы которых чужды константинопольским образцам, с миниатюрами Мстиславова Евангелия делает возможной реконструкцию не только иконографии, но и стиля.[21] Как считает исследовательница, в староболгарском Евангелии евангелисты были представлены так, как обычно изображены пророки, но с тем отличием, что перед ними не Десница Божия, а символы — апокалипсические животные — ангел, лев, орел и телец. В этом она видит восточный мотив, получивший распространение в монастырской среде и рано проникший в западноевропейские миниатюры. Различие манеры в выполнении отдельных миниатюр Остромирова Евангелия и Мстиславова Евангелия, как склонна думать В. Иванова-Мавродинова, является свойством их протооригинала. Эмальерную манеру она ставит в зависимость от развития византийских перегородчатых эмалей IX—X веков.[22] Характер орнаментальных мотивов обрамлений миниатюр, по предположению болгарской исследовательницы, также не отличается от оригинала, в котором должно было сказаться влияние Востока. Наиболее существенным является следующее заключение: „Независимо от техниката, с която са били изпълнени миниатюрите с образите на евангелистите, иконографският тип на последните и в двата руски ръкописа говори за източния произход на образците, с които са си послужили художниците на техния изгубен оригинал. Източният характер на иконографията личи преди всичко

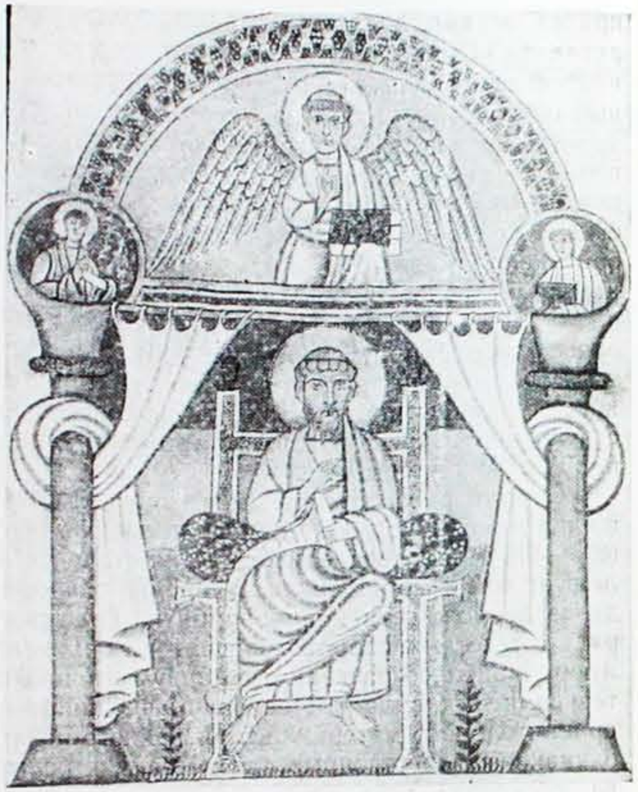

Рис. 7. Евангелист Матфей, миниатюра. Codex Aureus из Кэнтербери л. 90. Около 750 г. Стокгольм, Kungliga Biblioteket.

във фигурата на евангелиста с вдигнатите молитвено ръце към символа, който се подава из сегмента от небето. Източен произход има също и пъстрият фон при образа на Марко, както и настилката под краката на Йоан и Лука.“[23] Эту концепцию нам необходимо иметь ввиду, приступая к анализу иконографических схем миниатюр Остромирова Евангелия, с целью выявления в них византийских и западных черт.

Иконография евангелистов на материале греческих и латинских лицевых рукописей основательно прослежена А. М. Фрэндом, которым были привлечены также и восточнохристианские памятники.[24] Однако, как ни удивительно, среди представленных там разнообразнейших схем нельзя обнаружить ни единого образца, к которому генетически могли бы восходить миниатюры Остромирова Евангелия, и, следовательно, реконструируемого на их основе болгарского кодекса преславского происхождения. Следовательно, это в определенном смысле оригинальный вариант иконографии евангелистов. О том, что недошедший болгарский оригинал не является мифом, могут говорить прежде всего сопроводительные надписи миниатюр Остромирова Евангелия. Н. М. Каринский отметил в них необычные для древнерусской письменности начертания некоторых букв и предположил, что эти надписи срисованы с миниатюр южнославянского (болгарского) оригинала.[25] По наблюдениям Е. И. Мельникова, надпись на миниатюре с изображением Луки (рис. 2) в форме λѫкас и с буквой λ в круге (с надстрочными знаками) восходит к надписаниям при изображениях евангелиста Луки в византийском искусстве, но о

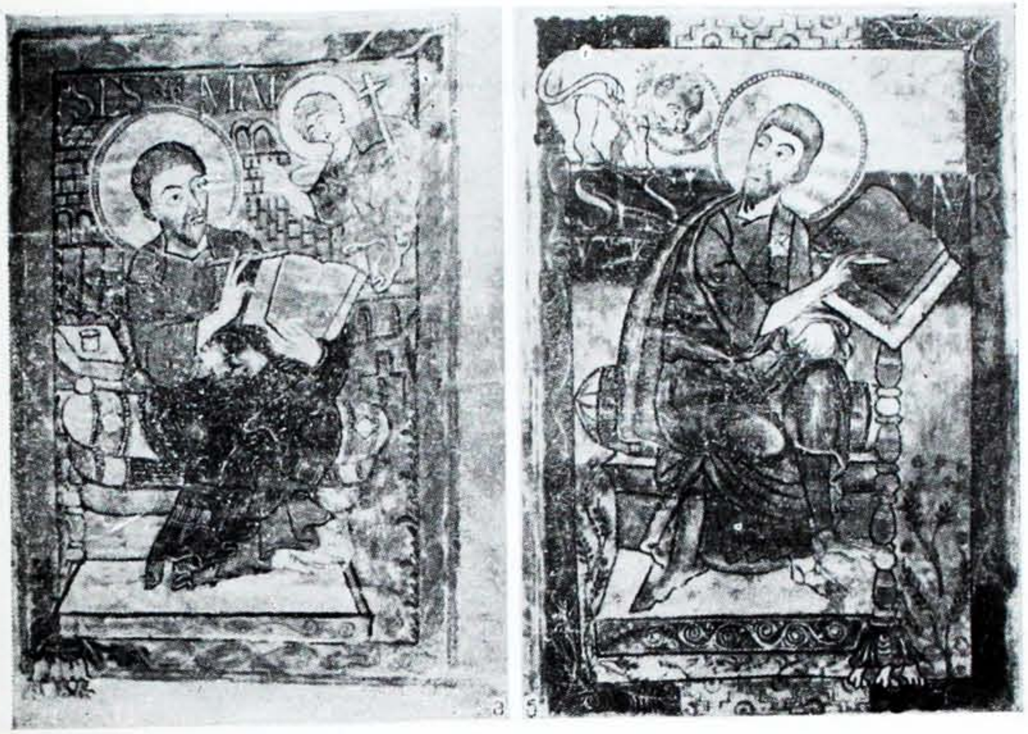

Рис. 8 а—б. Евангелисты Матфей и Марк. Миниатюры Евангелиария Годескалька. 781—783 гг. Париж, Национальная библиотека.

том, что надписи Остромирова Евангелия не срисованы с южного оригинала, говорит употребление юса большого вместо ѹ в написании имени Луки.[26] Как отмечает тот же исследователь, восточнославянские орфографические особенности словонаписаний в указанных надписях свидетельствуют о том, что непосредственным источником для Остромирова Евангелия служило искусство лицевой рукописи не южнославянского, а восточнославянского происхождения.[27] Следовательно, сомнительным следует считать лишь нахождение в Киеве оригинала, выполненного в преславском скриптории для царя Симеона, тогда как существование промежуточного списка (или списков) болгарского или русского происхождения нельзя оспаривать. Таким образом, миниатюры Остромирова Евангелия невозможно рассматривать как прямые копии преславского лицевого кодекса и, следовательно, судить о стиле последних по данным русского памятника рискованно.

Для миниатюр византийских и восточнохристианских рукописей Евангелия не типичным является наличие пространных надписей, комментирующих содержание композиции. Это характерная черта миниатюр латинских кодексов Евангелия, наблюдающаяся там, начиная с эпохи Каролингов (рис. 9, 12 а—б, г; 13 а, в; 14 а—б; 15 а—в). Сопроводительную надпись миниатюры Остромирова Евангелия: СНМЬ ОБРАЗОМЬ

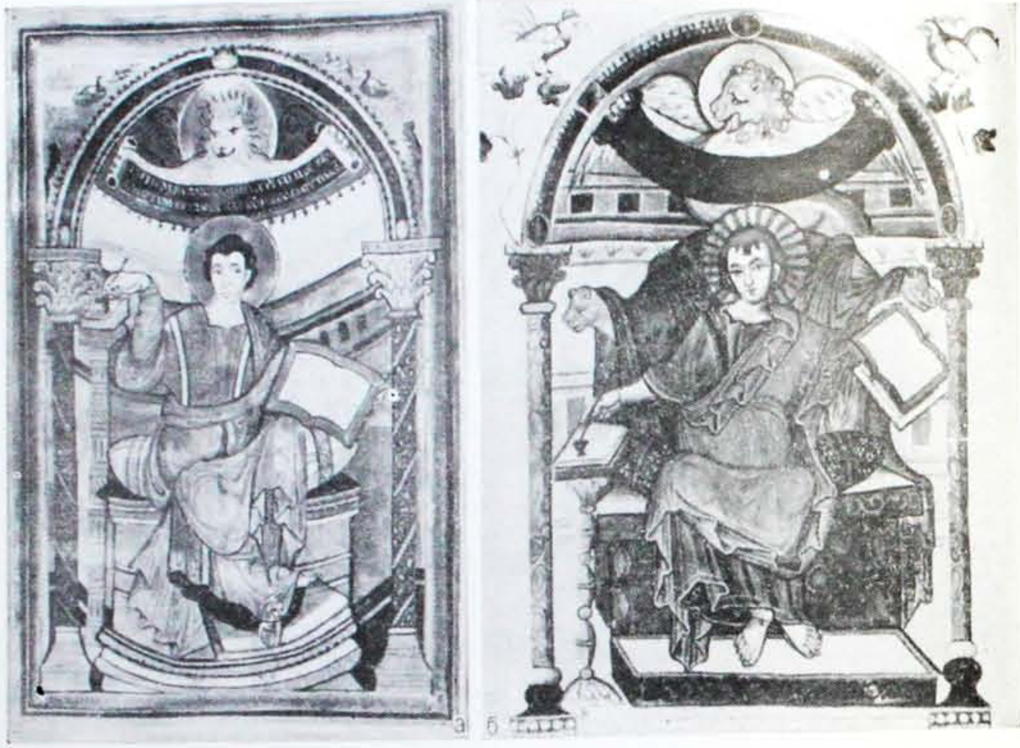

Рис. 9. Миниатюры с изображением евангелиста Марка: а — Евангелиарий Роберта Харлея, л. 71 об. Около 800 г. Лондон, Британский музей; б — Евангелиарий „Ады“, л. 59 об. Около 800 г. Трир, городская библиотека.

ТЄ̀ЛЬЦЄМЬ ДХ҃Ъ СТ҃ЫЍ Ꙗ́ВИСѦЛꙊЦѢ (рис. 2) можно сопоставить с надписью на миниатюре Евангелия трирского происхождения, последней четверти X в., из монастыря Страхов близ Праги: LVCAS AETHEREI SPECIEM TENET ORE IVVENCI (л. 106 об.; рис. 13 в.)[28] Между тем, пояснительные надписи встречаются и на миниатюрах Добрейшева Евангелия, которые, как убедительно доказал А. Н. Грабар, восходят к болгарским миниатюрам X—XI веков, принадлежавшим к явлениям сходным с каролингскими, ломбардскими, итало-бенедиктинскими и греко-восточными иллюстрациями.[29] По утверждению того же исследователя, „древнейшие болгарские иллюстраторы работали, следовательно, над современными им моделями, принадлежавшими еще к явлениям того искусства, которое было распространено по всему християнскому миру, не исключая и латинский Запад“.[30] Отмеченные тенденции становятся особенно понятными и объяснимыми с учетом деятельности в третьей четверти IX в. латинских миссий в Болгарии.[31] Причем важно в связи с затронутой проблемой отметить тот показательный факт, что существенное значение здесь имела Аквилейская церковь, литургическая практика которой была более близкой восточной и отличалась от римской. Аквилейско-ломбардские воздействия, в частности, сказались в ранней болгарской архитектурной пластике. Центрами общения между Востоком и Западом, как известно, являлись Равенна, Аквилея, Градо, а позднее и Венеция. Все это помогает уяснить ту среду, в которой могли возникнуть оригиналы, иконография которых получила отражение в миниатюрах Остромирова Евангелия (рис. 1—3), а также в восходящих к тому же источнику изображениях евангелистов в Мстиславовом Евангелии. Поскольку в Остромировом Евангелии сейчас отсутствует четвертая миниатюра, с изображением евангелиста Матфея, ее общую иконографическую схему следует восстановить на основании миниатюры Мстиславова Евангелия (рис. 5). Сопоставление первых трех миниатюр двух указанных циклов позволяет говорить о том, что если недошедшей миниатюре Остромирова Евангелия и были свойственны какие-то иконографические отличия, то не самые существенные, во всяком случае не нарушающие общей композиционной схемы.[32] О степени несходства одинаковых изображений в деталях на миниатюрах двух указанных кодексов дает представление фигура евангелиста Марка (рис. 3, 4). В Мстиславовом Евангелии он показан сидящим на табурете с мутакой, в Остромировом Евангелии — опирается на обрамление. Но и более богатая подробностями миниатюра Мстиславова Евангелия, несомненно более близко стоящая к образцу, не может быть, по нашему мнению, признана точной копией болгарского оригинала уже хотя бы по той причине, что обнаруживает явные приз-

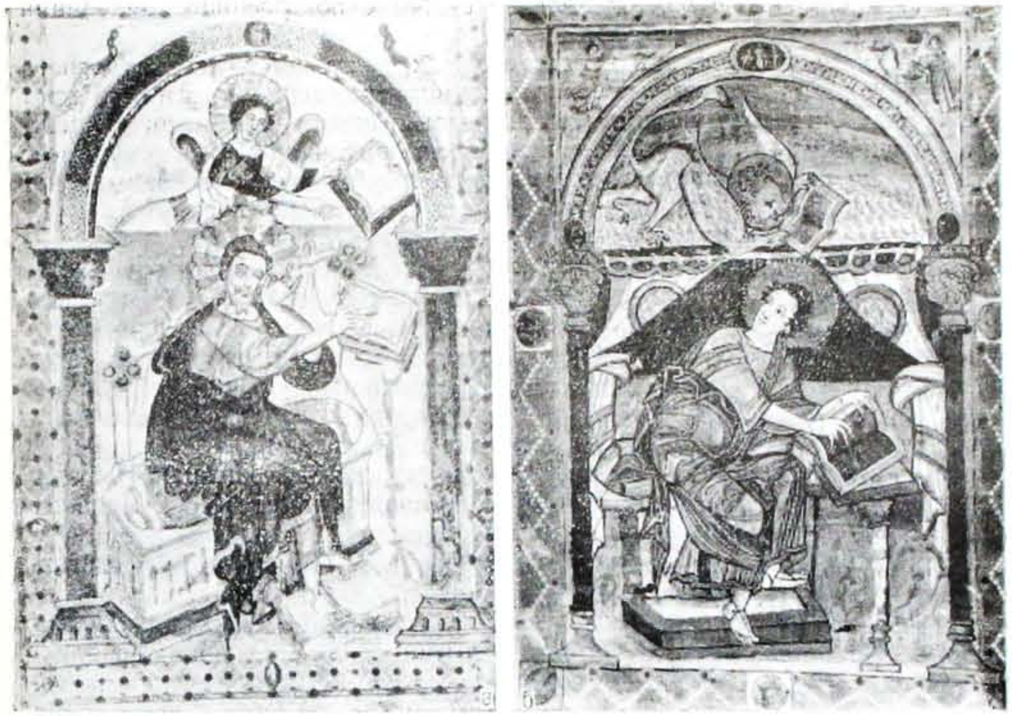

Рис. 10 а—б. Миниатюры с изображениями евангелистов Матфея и Марка. Евангелиарий из Сант Медар в Суассоне, лл. 17 об., 81 об. Начало IX в. Париж, Национальная библиотека.

наки насильственного приспособления свободно построенной композиции к рамкам квадрифолия ее обрамления.

Вопрос о позднейших напластованиях в процессе неоднократного воспроизведения миниатюр преславского происхождения, итоги чего дают две русские лицевые рукописи, отнюдь нельзя игнорировать при осуществлении реконструкции их болгарского протооригинала. Но к нему имеет смысл вернуться, предварительно выяснив происхождение основных иконографических схем, их истоки и наиболее существенные черты.

В целом цикл миниатюр Остромирова Евангелия, как мы уже отметили, не представляет аналогии классическим иллюстрациям греческих, латинских или восточнохристиянских кодексов Евангелия, хотя в нем есть элементы, позволяющие провести отдельные сближения с этим сложным по своему составу материалом. Начнем с того, что на первых двух миниатюрах Остромирова Евангелия евангелисты (Иоанн Богослов и Лука) представлены стоящими, а в двух других случаях — сидящими. Совмещение обоих типов в пределах одного цикла авторских портретов евангелистов засвидетельствовано уже иллюстрациями Евангелия Рабулы, выполненного в монастыре Загба в Месопотамии в 586 г.[33] Но в середине того же VI в. возникают и циклы изображений, стоящих в рост евангелистов в характерном трехчетвертном повороте, о чем дают представление рельефы, украшающие кафедру равеннского архиепископа Максимиана (545—553).[34] В более позднее время миниатюры с изображениями стоящих в рост евангелистов, определяемыми А. М. Фрэндом как александрийский тип, связанный в своих истоках с традиционными портретами пророков,[35], встречается преимущественно в восточнохристиянских рукописях, либо в тех византийских иллюстрациях X в., которые инспирированы этими образцами.[36] Что касается изображений пророков, то о них могут дать представление мозаики нефа Сан Аполлинаре Нуово в Равенне (557—570) и миниатюры сирийской рукописи Ветхого Завета в парижской Национальной библиотеке, Syr. 341.[37] Действительно ли фигуры стоящих евангелистов миниатюр рукописей Евангелия конца первого тысячелетия восходят к изображениям пророков, или имели также наряду с этим другие источники? Ответ на этот вопрос, как нам представляется, поможет определить происхождение иконографических схем, составляющих особенность миниатюр Остромирова Евангелия и их болгарского протооригинала.

Среди византийских миниатюр послеиконоборческого времени следует выделить датируемые второй половиной IX в. и принадлежащие более позднему кодексу греческого Четвероевангелия (XII в.), из Андреевского скита на Афоне (№ 5), который ныне составляет собственность университетской библиотеки в Принстоне, cod. Garrett 6.[38] Изображения евангелистов Марка, Луки (рис. 12 а—б) и Иоанна помещены под арками, опирающиеся на колонки, на золотых фонах. Д. В. Айналов отмечал, что „типы евангелистов, арок с колонками, птичек по сторонам их и другие частности, возводят типы афонской рукописи к более ранним типам сирийских рукописей VI—VIII веков и равеннских и римских мозаик, создавшихся под влиянием византийского искусства VI по IX век".[39] Евангелисты представлены в статуарных позах и лишь фигура Марка выражает движение. Отмечая квадратную форму Евангелий, переплеты которых украшены драгоценными камнями, известную по рельефам слоновой кости, украшающим равеннскую кафедру Максимиана, способ держания кодекса левой рукой, покрытой концом гиматия, тот же исследователь подчеркивал чрезвычайное сходство с изображениями в ранних рукописях, видя здесь отражение сирийских оригиналов. Попутно надо указать, что Марк изображен с небольшой седой бородой, а Иоанн — с остроконечной длинной бородой и с низким лбом. Подчеркнуто фронтальная постановка фигур отличает также изображения седобородых евангелистов в начальных миниатюрах армянского Эчмиадзинского Евангелия 989 г., скопированных с более ранних образцов.[40] Эта же схема определяет иконографию армянских миниатюр с фигурами евангелистов и в более позднее время.[41] Тип изображения фронтально стоящего в рост евангелиста, представленного обычно под аркой, обычен и для миниатюр грузинских рукописей X в., причем преимущественно для иллюстраций кодексов, которые следуют ранней иконографической традиции. В качестве примеров можно привести миниатюры Джручского Четвероевангелия 940 г. (рис. 23 а—б),[42] Четвероевангелия 979 г. в монастыре св. Екатерины на Синае, cod. georg. 38 (рис. 24 а—б),[43] Бертского[44] и Цкароставского[45] Четвероевангелий, датируемых последней четвертью X в. Этот тип изображений евангелистов наиболее характерен для восточнохристианской иконографической традиции и лишь изредка встречается в ранних латинских рукописях, как правило в сопровождении символов, в тех случаях, когда декор западных кодексов можно рассматривать в качестве рецепций недошедших восточных образцов.[46] На константинопольской почве подобные изображения, по-видимому, в X в. не получили распространения: если и встречаются фигуры стоящих в рост евангелистов (Четвероевангелие парижской Национальной библиотеки, gr. 70; Четвероевангелие Британского музея в Лондоне, Add. Ms. 28815; Евангелие в монастыре св. Екатерины на Синае, № 204), то в более свободных позах, с характерной для византийского неоклассицизма верностью эллинистической традиции. Движения евангелистов соразмеренны, в них нет той порывистости, которая отличает миниатюры Остромирова Евангелия.

Но и миниатюрам восточнохристиянских рукописей IX—X веков далеко не всегда присущи лишь строго определенные иконографические схемы. Достаточно сказать, что в армянском Евангелии царицы Млке, датируемом 862 г., Матфей и Марк изображены сидящими, а Лука и Иоанн — стоящими в рост,[47] в Адишском Четвероевангелии 897 г. тоже Марк представлен сидящим, а Лука и Иоанн — вместе, стоящими (рис. 22).[48] Причем важно отметить, что в последнем случае Иоанн представлен в виде безбородого юноши, а Лука с седоватой окладистой бородой. Из приведенных примеров можно видеть, что два разных типа изображений евангелистов, известные уже по Евангелию Рабулы, составляют распространенную черту иллюстрационных циклов восточнохристианских кодексов. Однако ни один из них не сопровождается символами евангелистов, что так характерно для западной иконографической традиции.

Говоря о типе изображений евангелистов на миниатюрах Остромирова Евангелия, В. Иванова-Мавродинова не без оснований указывала на их близость к изображениям пророков. Действительно, типологические аналогии для позы Иоанна и Луки (рис. 1, 2) не трудно указать в византийской иллюстрации X в.[49] Но, заметим, подобную же постановку фигур можем отметить в рельефе слоновой кости, начала IX в., в Дармш-

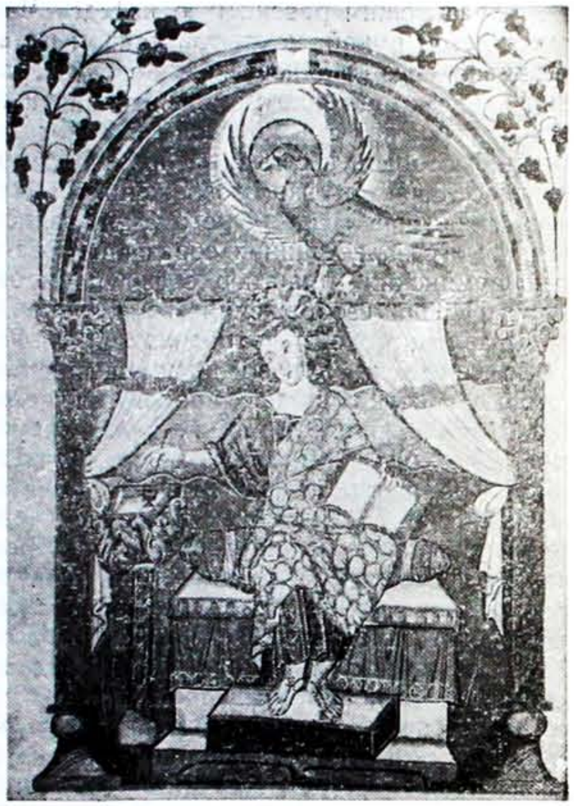

Рис. 11. Евангелист Иоанн. Миниатюра Евангелиария из Лорска, л. 67 об. Около 810 г. Рим, Ватиканская библиотека.

Рис. 12. Миниатюры с изображением евангелиста Иоанна: а — Евангелиарий из Сант Шапель Карла IV. Трир, около 983 г. Париж, Национальная библиотека; б — Евангелиарий Генриха III из Шпейера. Эхтернах, между 1043 и 1046 гг. Мадрид, Эскориал; в — Евангелиарий. Эхтернах, между 1050 и 1056 гг. Упсала, Университетская библиотека; г. — Евангелиарий. Эхтернах, между 983 и 991 гг. Гота, Земельная библиотека.

Рис. 13. Миниатюры с изображением евангелиста Луки: а — Евангелиарий из Сант Шапель Карла IV. Трир, около 983 г. Париж, Национальная библиотека; б — Евангелиарий Генриха III из собора в Госларе. Эхтернах, между 1050 и 1056 гг. Упсала, Университетская библиотека; в — Евангелиарий из монастыря Страхов возле Праги. Трир, последняя четверть X в.; г — Евангелиарий из Св. Максимина в Трире. Трир, начало XI в. Берлин. Гос. библиотека.

Рис. 14. Миниатюры с изображением евангелиста Марка: а — Евангелиарий из собора в Бамберге. Рейхенау, между 1002 и 1014 гг. Мюнхен, городская библиотека; б — Евангелиарий из собора в Бамберге. Рейхенау, начало XI в. Мюнхен, городская библиотека; Евангелиарий. Западная Саксония, начало X в. Лейпциг, Университетская библиотека; г—Евангелиарий из Св. Гереона в Кёльне. Кёльн, середина XI в. Штутгарт, Земельная библиотека.

Рис. 15. Миниатюры с изображением евангелиста Матфея: а — Евангелиарий из собора в Бамберге. Рейхенау, между 1002 и 1014 гг. Мюнхен, городская библиотека; б — Евангелиарий из собора в Бамберге. Рейхенау, начало XI в. Мюнхен, городская библиотека; в — Евангелиарий. Эхтернах, между 983 и 991 гг. Гота, Земельная библиотека; г — Сакраментарий архиепископа Геро. Рейхенау, около 969 г. Дармштадт, Земельная библиотека.

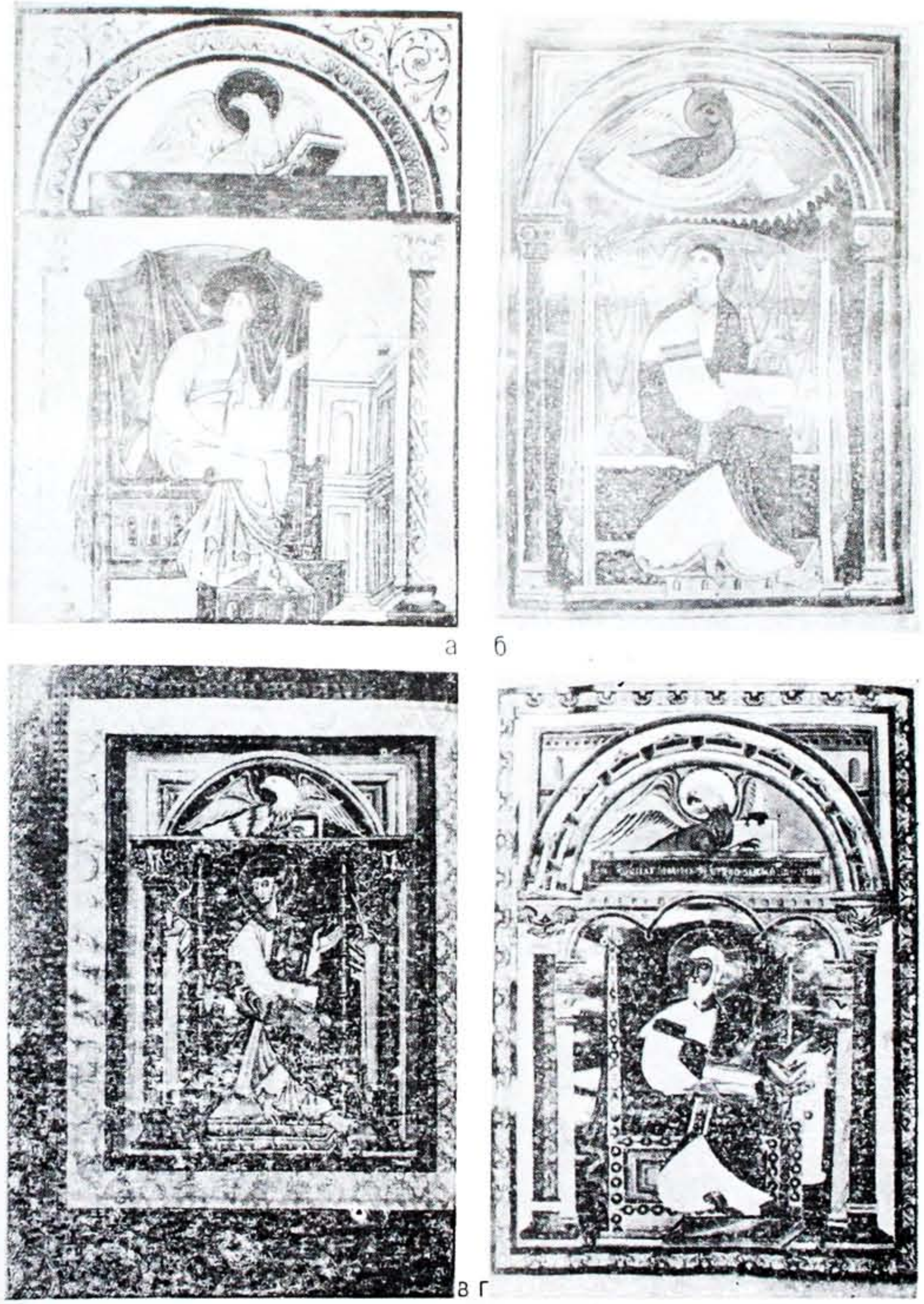

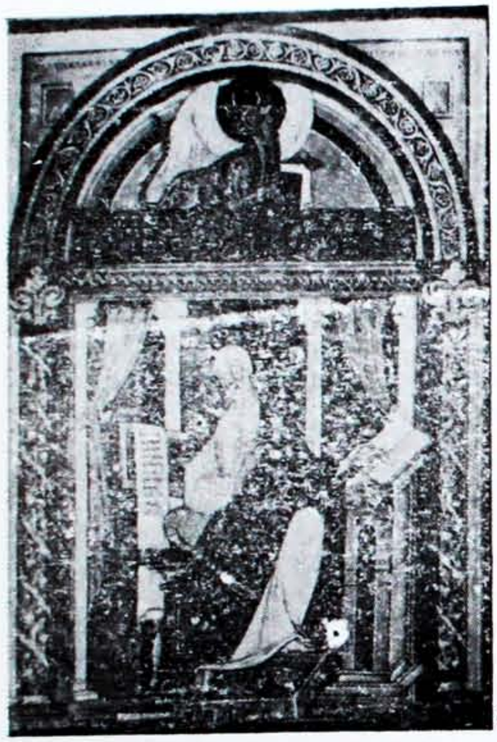
а

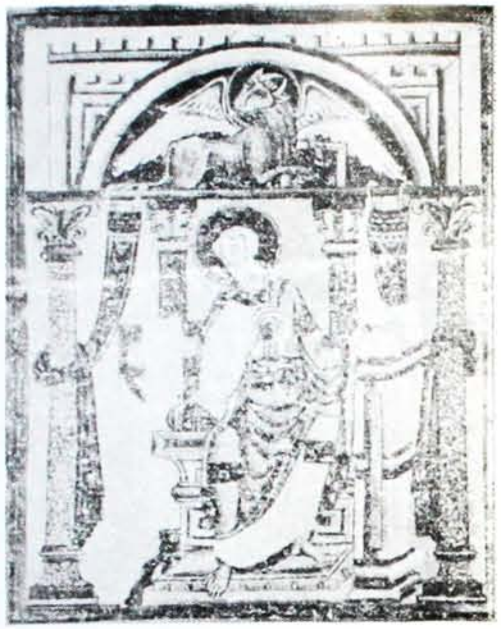
б

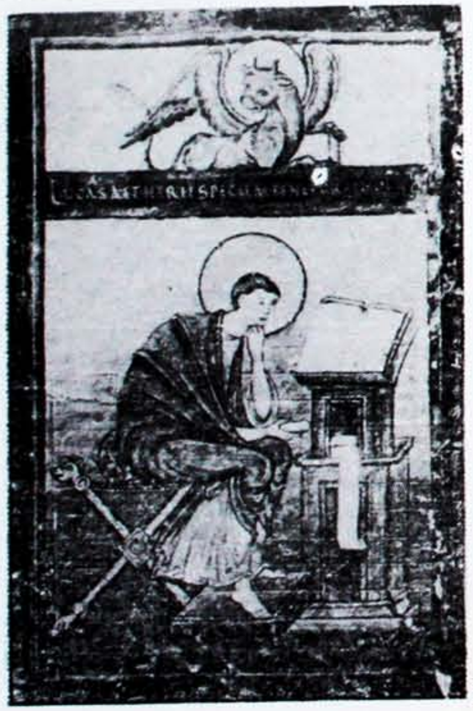
в

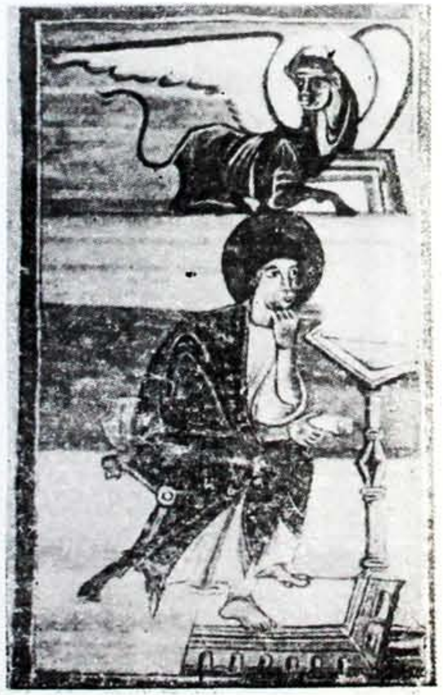
г

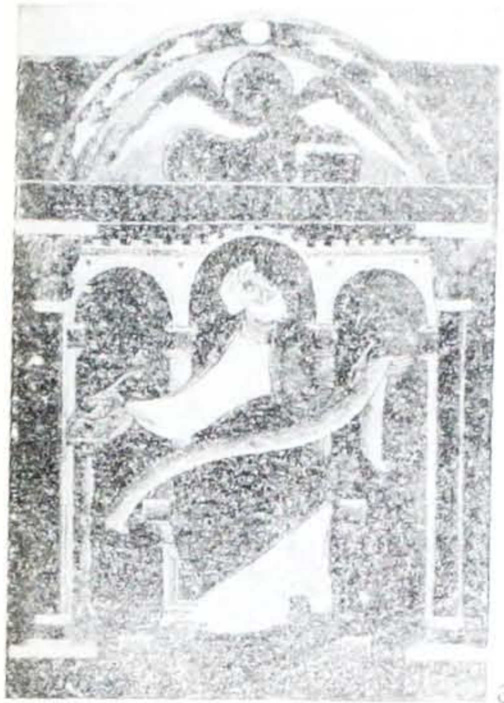
а

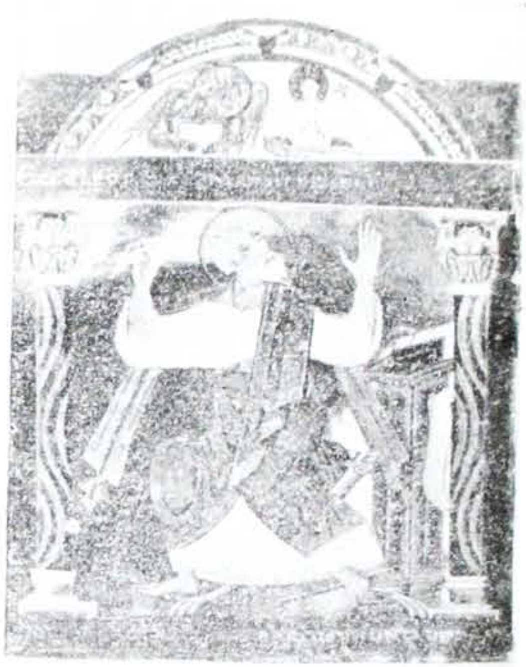
б

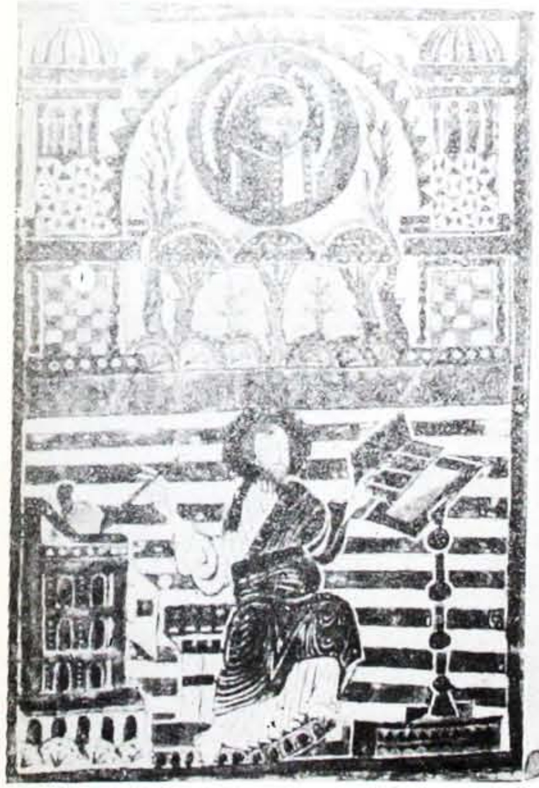
в

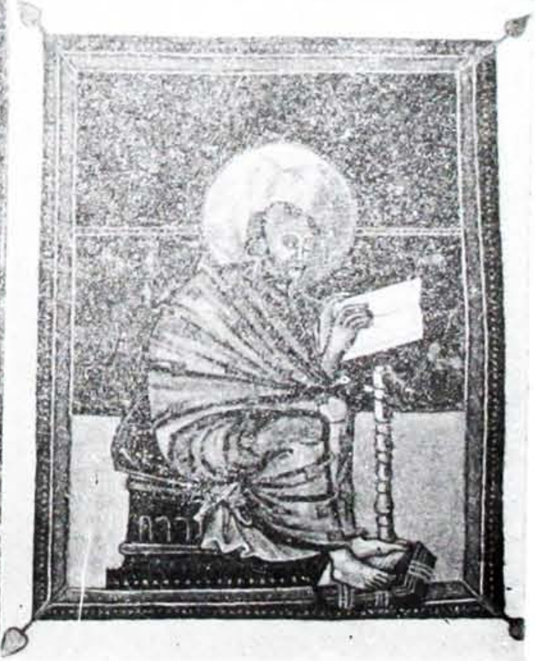
г

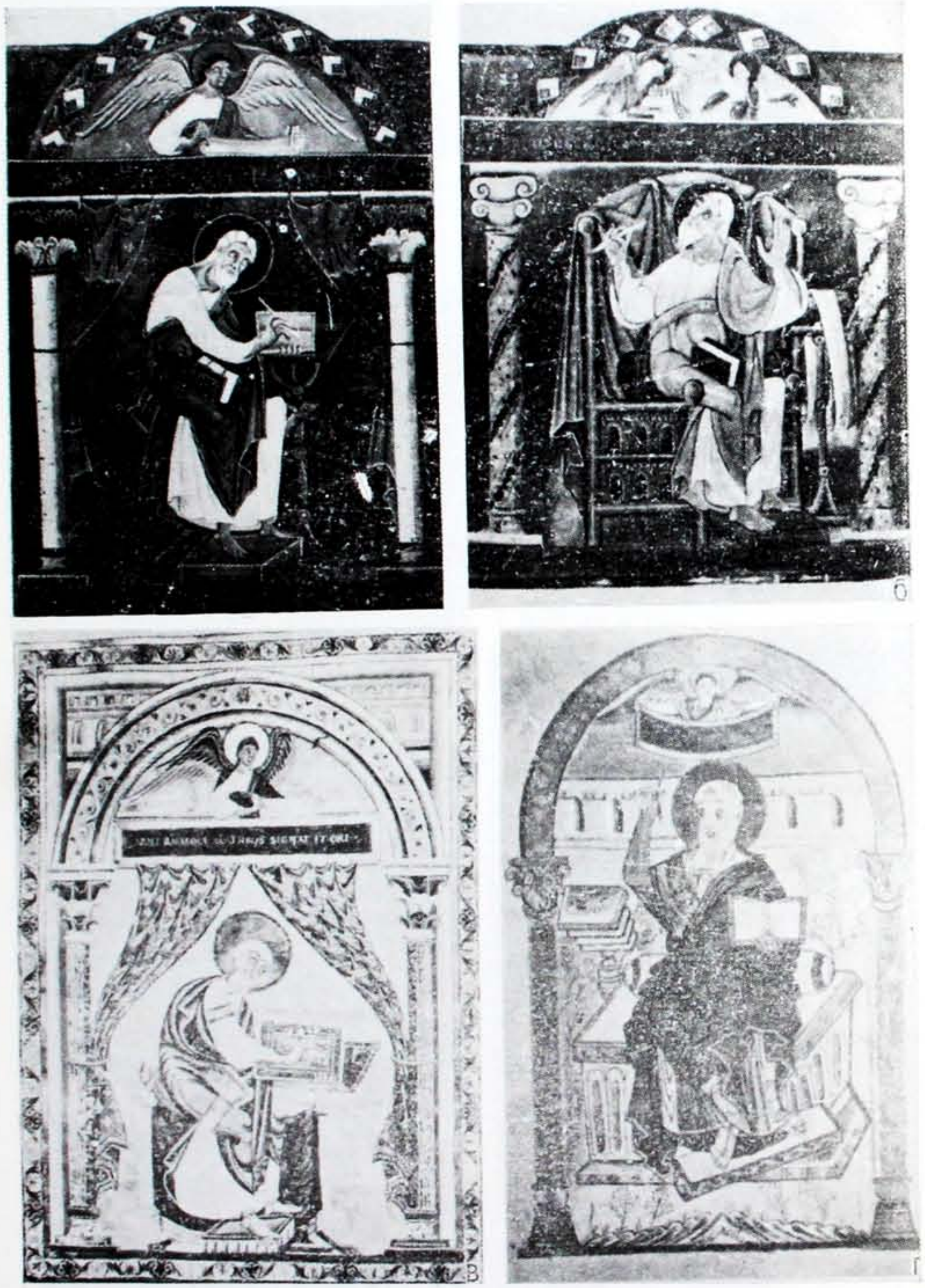

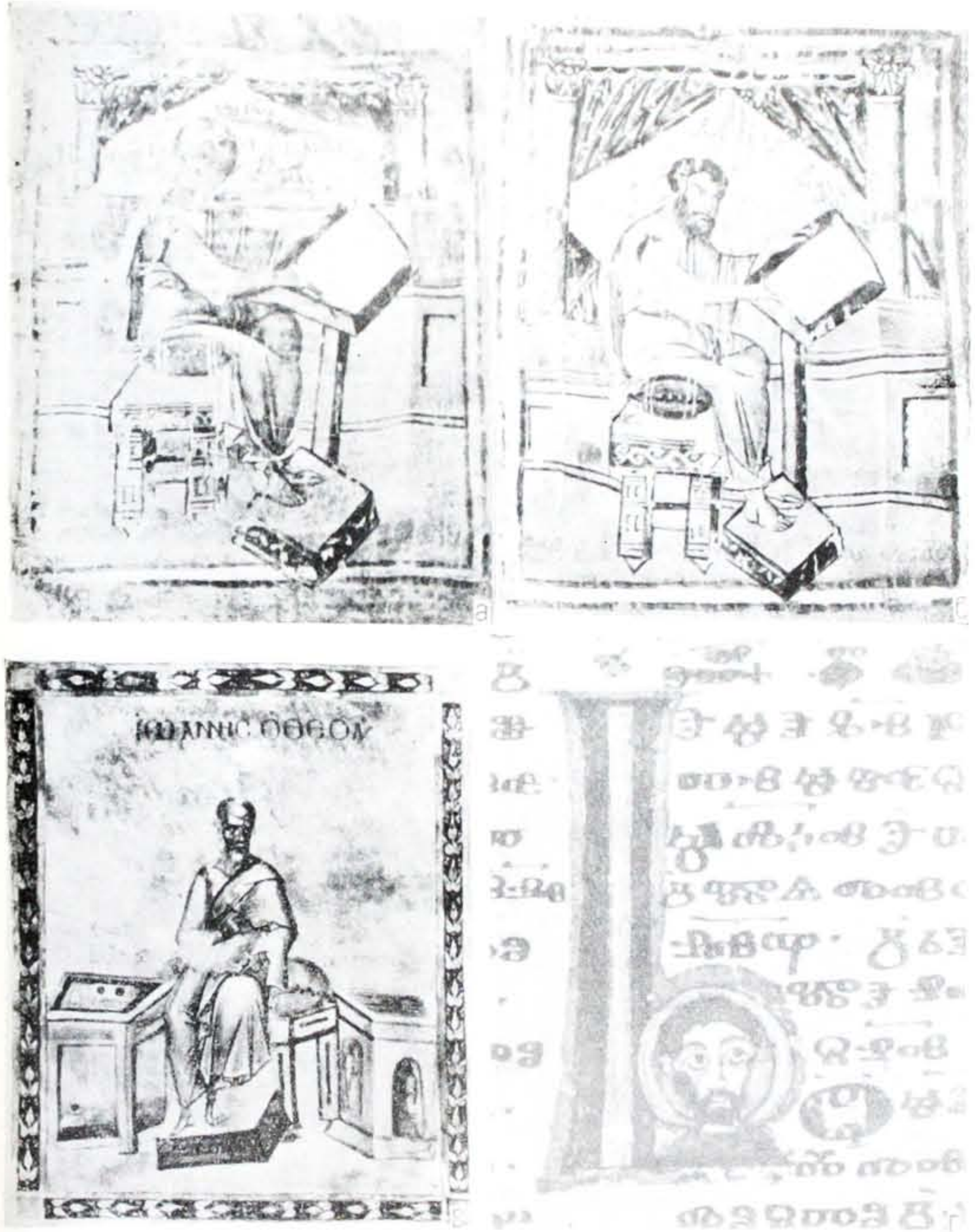

Рис. 16 а—б Евангелисты Матфей и Марк. Миниатюры греческого Евангелия первой половины X в. Эксфорд, Бодлейанская библиотека, Ms. Aust. E 5. 11 (Misc. 76); в — Иоанн Богослов. Миниатюра Деяний и Посланий апостолов, середины X в. Оксфорд, Бодлейанская библиотека, Ms. Canon. Gr. 110; г — евангелист Лука. Инициал Ассеманиева Евангелия. Конец X — начало XI вв. Рим, Ватиканская библиотека.

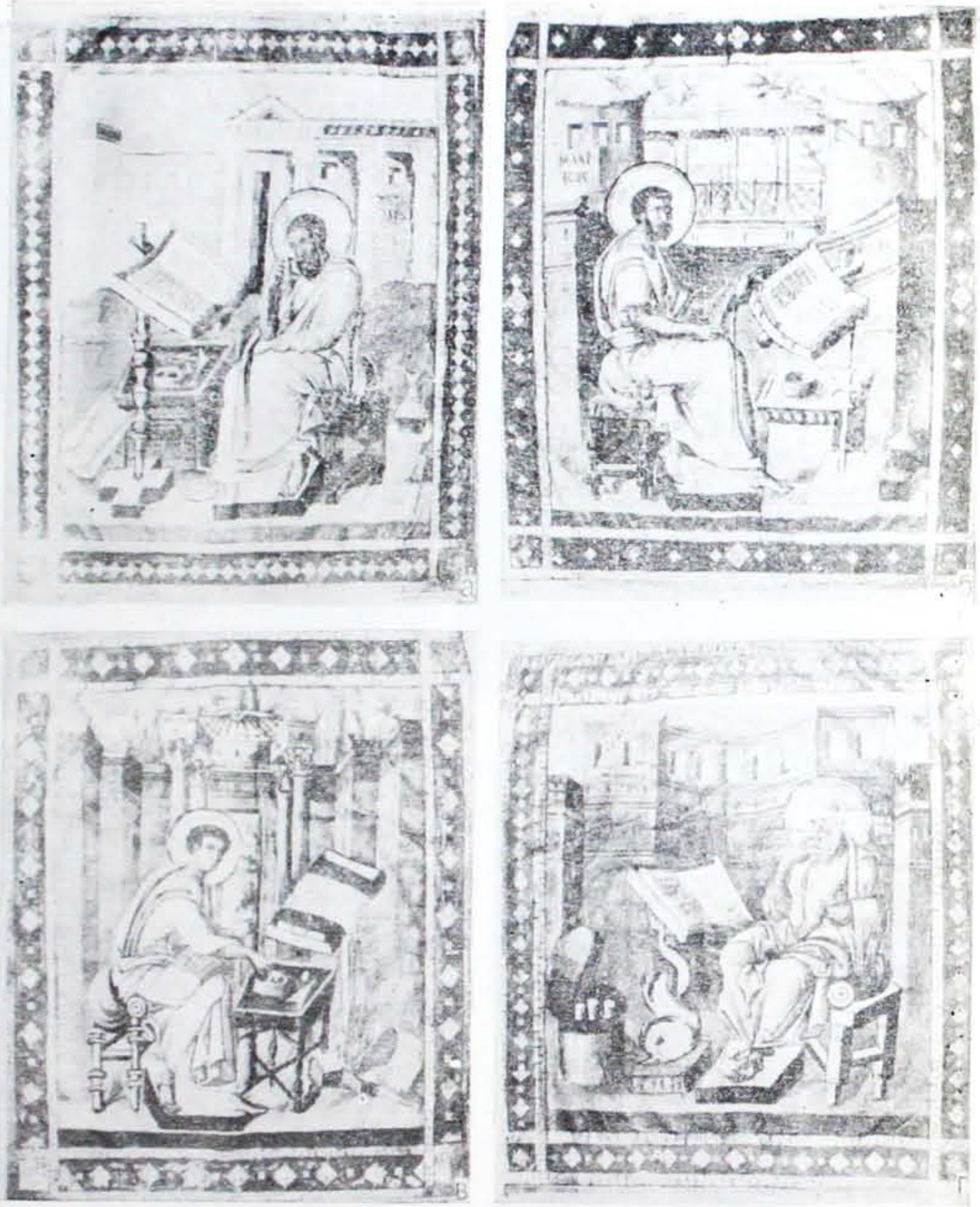

Рис. 17 а—г. Евангелисты Матфей, Марк, Лука, Иоанн. Миниатюры греческого Евангелия первой половины X в. Афон, монастырь Ставро-Никиты, № 43.

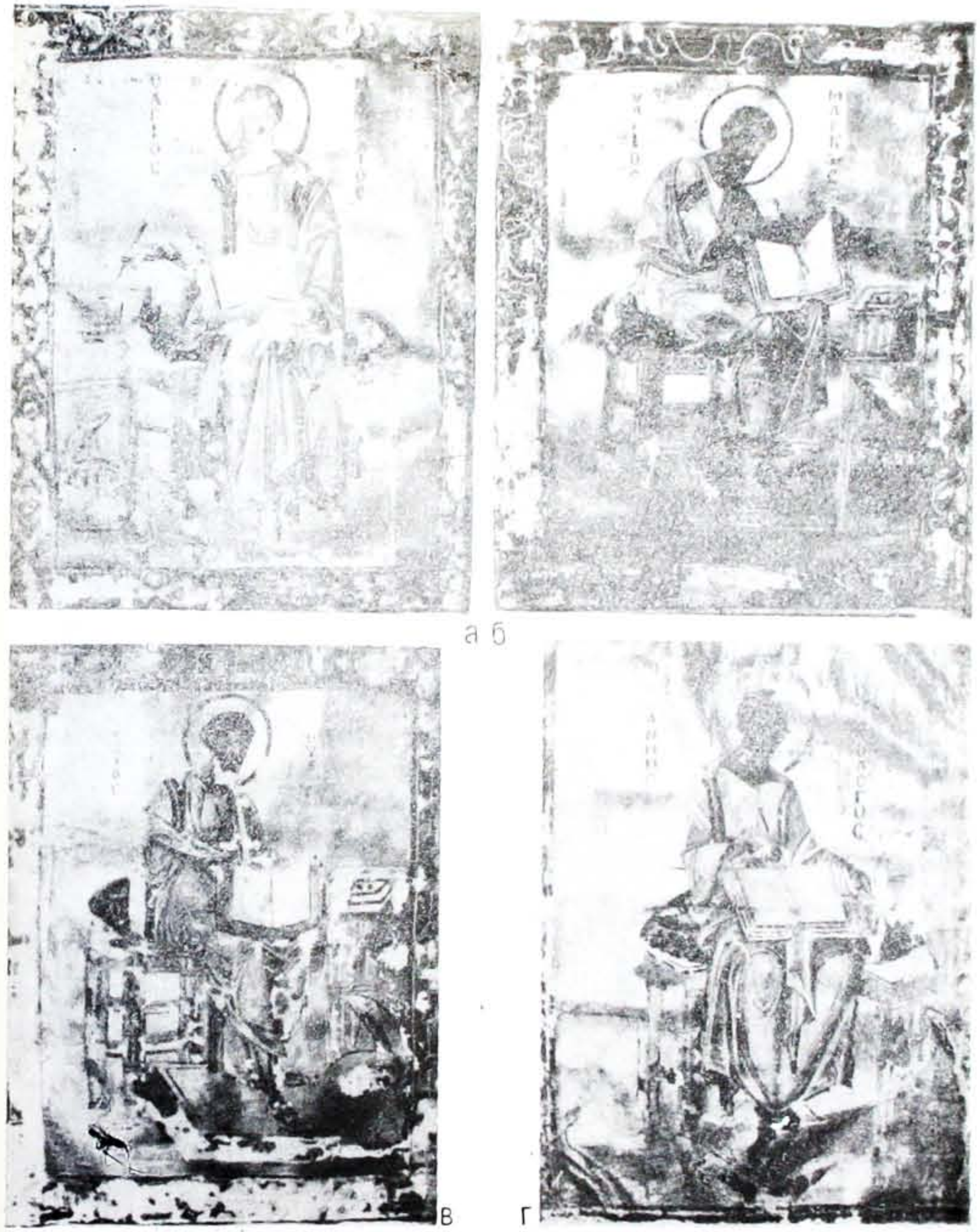

Рис. 18 а—г. Евангелисты Матфей, Марк, Лука, Иоанн. Миниатюры греческого Евангелия первой половины X в. Рим, Ватиканская библиотека, cod. gr. 1522.

тадте, представляющем фрагмент изображения Вознесения Христа,[50] и в фреске с тем же сюжетом в Св. Софии в Охриде (первая половина XI в.),[51] с довольно близким изображением апостола (рис. 25), а также (что в данном случае особенно существенно) — на ампулах Монцы в той же композиции,[52] в миниатюре кодекса Рабулы[53]. Отсюда следует логичная постановка вопроса: в какой мере изображения евангелистов связаны с иконографией Вознесения Христа и может ли эта связь пролить свет

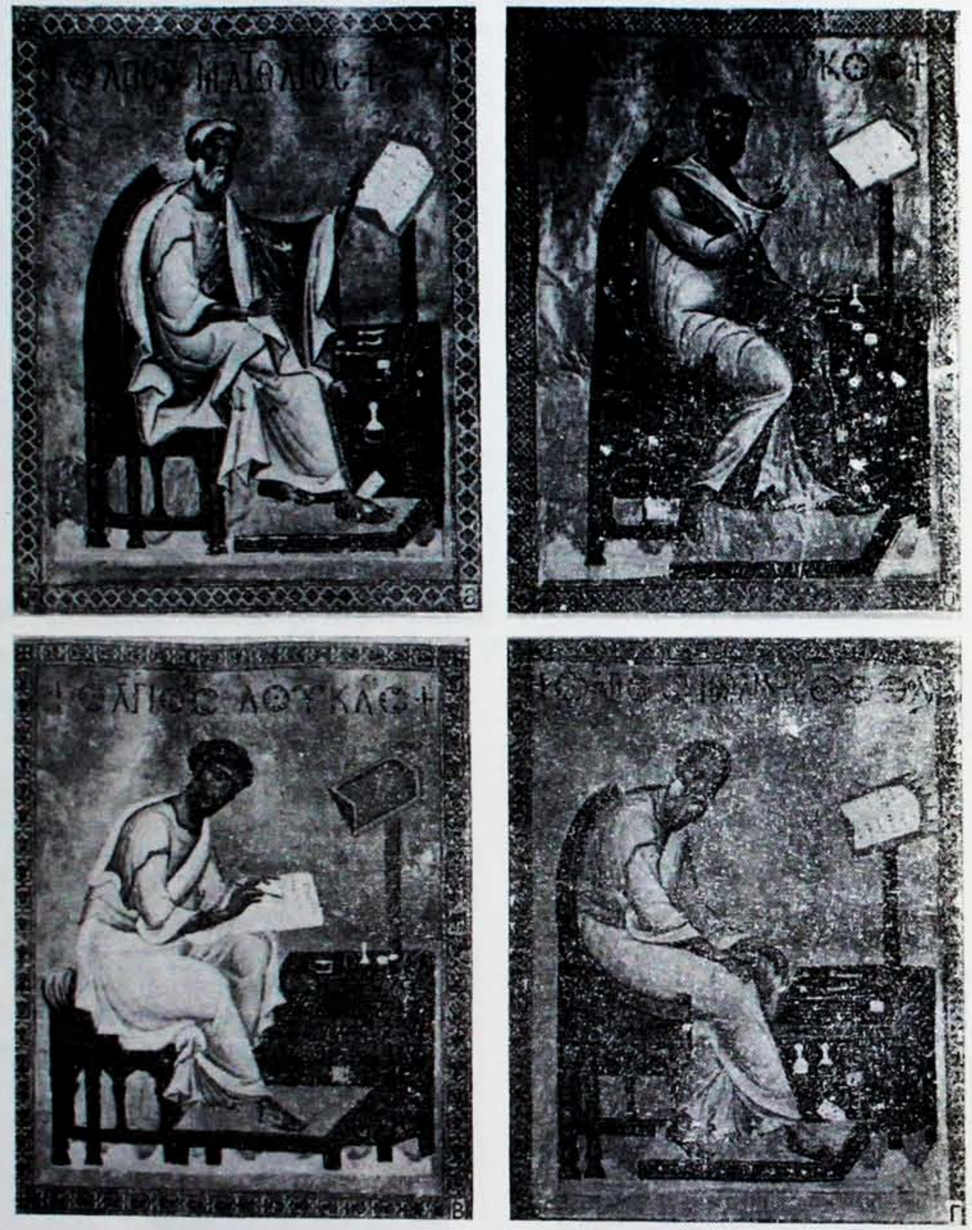

Рис. 19 а—г. Евангелисты Матфей, Марк, Лука, Иоанн. Миниатюры греческого **Евангелия** середины XI в. Афины, Национальная библиотека, № 57.

на оригинальные черты иконографии миниатюр Остромирова Евангелия? Достаточно сопоставить фигуры евангелистов рассмотренной группы миниатюр в кодексах восточнохристианского происхождения (рис. 21, 23, 24) с росписями алтарных ниш монастыря Аполлона в Бауите, датируемыми V—VIII либо VI—IX веками,[54] чтобы установить их ближайшее типологическое сходство. Если в фресках капелл XVII, XLV, VI, XLII фигуры апостолов в строго фронтальном положении, то в росписи капеллы XLVI они охвачены движением.[55] Особенностью указанных бауитских росписей в Египте является то, что Вознесение Христа в них представлено в соединении с композицией „Христос во славе“, инспирированной ветхозаветными теофаниями и Апокалипсисом.[56] В состав последней, как известно, входят четыре таинственных животных, получившие впоследствии истолкование в качестве символов евангелистов. Следовательно, это обстоятельство способно уже отчасти объяснить присхождение наиболее оригинальных иконографических схем миниатюр Остромирова Евангелия. На одной из палестинских ампул Монцы, датируемых концом VI в., Вознесение Христа представлено в соединении с Сошествием Св. Духа (рис. 26), что является соответствием древней церковной традиции (праздновать оба события в один день).[57] Это нашло отражение и в ряде других памятников христианского искусства.[58] Сошествие Св. Духа в том варианте иконографической схемы, который дает миниатюра Евангелия Рабулы,[59] мало чем отличается от бауитских фресок с изображением Вознесения Христа. Таким образом, сопроводительная надпись миниатюры Остромирова Евангелия с фигурой Луки, сообщающая, что „симь образомь тельчемь Дух Святый явися Луце“ (рис. 2), ставит это изображение в живую и непосредственную связь с теми ранними произведениями христианского искусства, о которых идет речь. Следовательно, миниатюрист, оригинал которого копировал русский мастер, мыслил изображение евангелиста Луки не только как параллель ветхозаветной теофании, но и как связанное в сюжетном отношении с иконографической программой апсидальных росписей, представление о которых дают фрески Бауита и ампулы Монцы.

Изображения четырех таинственных животных как принадлежность „Христа во славе“ хорошо известны восточнохристианскому искусству раннего средневековья. Получив истолкования в качестве символов евангелистов,[60] они находят широкое распространение в искусстве средневекового Запада и вне композиционной зависимости от указанной темы, являясь в большинстве случаев одним из изображений сопровождающих фигуры евангелистов. Символы евангелистов встречаются уже в мозаиках неаполитанского баптистерия (конец IV в.)[61] и архиепископской капеллы в Равенне (494—519),[62] а также в более поздних равеннских и римских мозаических росписях. В собственно византийских произведениях, насколько можно судить по данным миниатюр рукописей Евангелия, изображения символов евангелистов встречаются лишь с конца XI в.[63] Поэтому найти место иконографическим типам миниатюр Остромирова Евангелия среди памятников книжного искусства Византии практически невозможно. Исключение должно быть сделано лишь для иконографической схемы первой миниатюры с изображением Иоанна Богослова, диктующего Прохору (рис. 1), которая получила широкое распространение в иллюстрациях греческих кодексов Евангелия, но без изображения орла — символа евангелиста, вместо которого византийские мастера предпочитают помещать Десницу Божию или же исходящие из небесной сферы лучи благодати.[64] Таким образом, уже эта деталь не позволяет безоговорочно уложить указанную миниатюру в рамки византийского иконографического канона. Вторая отличительная черта композиции — это то, что действие перенесено из ландшафта, эмоционально связываемого с островом Патмосом, в пределы помещения, на которое указывают плиточный пол, кресло, а также пульт с кодексом. Последние два атрибута евангелиста в том варианте, в котором они представлены здесь, более всего характерны для константинопольской миниатюры XI в. (рис. 19), тогда как отсутствуют в более ранних образцах (рис. 16—18) и остаются неизвестными западной иконографической традиции. Следовательно, в отношении их можно говорить как об элементе привнесенном позднейшим копистом.[65] Обрамление миниатюры в виде равноконечного четырехлопастного креста хорошо известно восточнохристианским рукописям, в частности встречается в грузинском Адишском Евангелии 897 г. Если фигура льва в верхней части обрамления первой миниатюры Остромирова Евангелия не является чисто декоративным элементом, то в данном случае следует говорить о своего рода „рудименте“ отождествления символов евангелистов в протооригинале по Иринею.[66] Положение льва по отношению к Иоанну достаточно близко напоминает некоторые изображения символов евангелистов в искусстве VI века, примером которых могут служить мозаики алтарной части Сан Витале в Равенне, относящиеся к 540—547 годам (рис. 6 а—б).[67]

Для уяснения изображений символов евангелистов в композиции миниатюр Остромирова Евангелия ничего не дает сама по себе констатация факта характерности этого мотива преимущественно для западной иконографической традиции, поскольку последняя представлена чрезвычайно большим числом вариантов. Для одних из них типично как бы несколько изолированное восприятие символа, перенесенного в иную, верхнюю зону. Это может быть изображение животного, как в равеннских мозаиках церкви Сан Витале (рис. 6 а—б), в трирском Евангелии последней четверти X в. из монастыря Страхов (рис. 13 в.) или в трирском Евангелии начала XI в. в Гос. библиотеке в Берлине, Theol. lat. fol. 283 (рис. 13 г.).[68] Последние две миниатюры указывают, в частности, и на черты иконографии, характеризующие продукцию одного художественного центра. Для большей же части миниатюр латинских рукописей обычным является заполнение символами евангелистов тимпана обрамления, причем нередко положение, поза символа отвечает позе евангелиста (рис. 7—12, 13 а—б, 14 в, 15 а, в). В одних случаях в руках ангела либо в лапах животного или орла закрытый кодекс, в других — открытый, или же распростертый свиток (рис. 9 а—б, 12 б), тексты которого однако редко соответствуют текстам свитков у символов евангелистов на миниатюрах Остромирова Евангелия (рис. 1—2), представляющим начальные слова соответствующих евангельских чтений, которые записаны и в раскрытом кодексе данным евангелистом. Как одну из характерных черт содержания миниатюр Остромирова Евангелия следует отметить момент общения символов с евангелистами, что свойственно сравнительно немногим иллюстрациям латинских рукописей. Среди последних, в частности, находится Евангелиарий Карла Великого (так называемый „Евангелиарий Годескалька), выполненный между 781—783 годами (рис. 8 а—б), с диктующими символами.[69] В сущности это ближайшая аналогия для изображения ангела на Миниатюре Мстиславова Евангелия с евангелистом Матфеем (рис. 5), благодаря которой оказывается возможным реконструировать недошедшую миниатюру Остромирова Евангелия, а, следовательно, и их общий

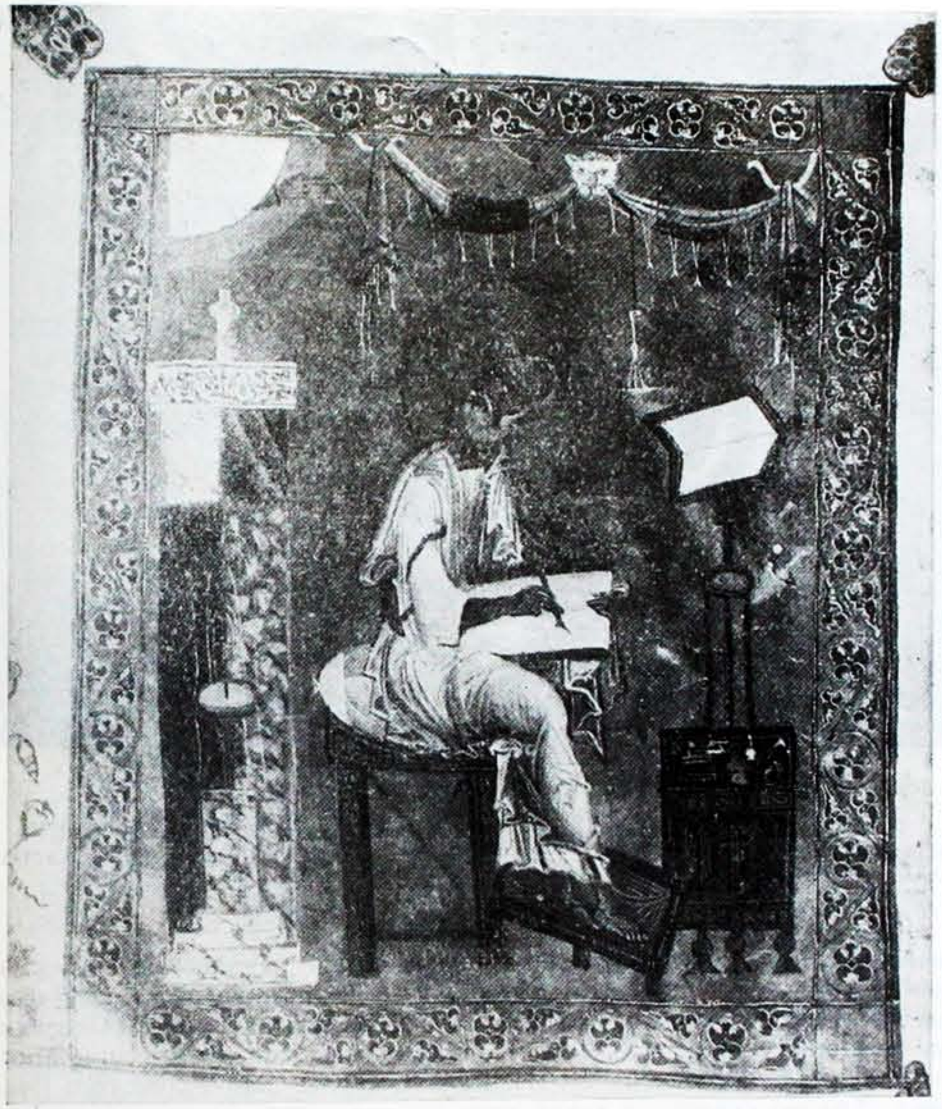

Рис. 20. Евангелист Иоанн. Миниатюра греческого Евангелия с Синаксарем третьей четверти XI в. Рим., Ватиканская библиотека, cod. gr. 1156.

протооригинал. На других миниатюрах Остромирова Евангелия символы вручают евангелистам раскрытый свиток (рис. 1, 2) либо закрытый кодекс (рис. 3).

Евангелисты на миниатюрах Остромирова Евангелия представлены согласно византийской иконографической традиции: Иоанн и Матфей — седобородыми старцами, Лука и Марк — среднего возраста, с небольшими окладистыми бородами. Именно такими видим их в иллюстрациях греческих рукописей X—XI веков (рис. 16—20).[70] Между тем, для западной

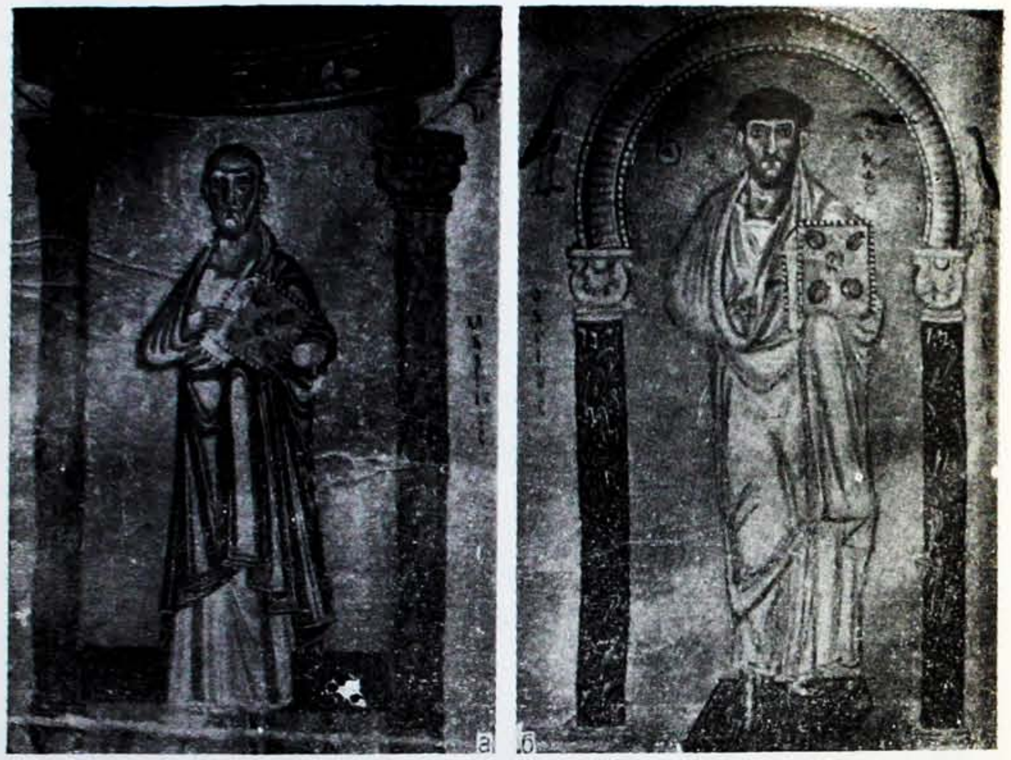

Рис. 21 а—б. Евангелисты Марк и Лука. Миниатюры второй половины IX в. из Евангелия Андреевского скита на Афоне. Принстон, Университетская библиотека, cod. Garrett 6.

иконографической традиции характерна некоторая „серийность", позволяющая представлять всех евангелистов людьми одного возраста. Эту черту замечаем уже в мозаиках Сан Витале в Равенне (рис. 6 а—б). Очевидно, она восточного происхождения. Об этом позволяют думать миниатюры Россанского Евангелия (л. 5), Евангелия Рабулы, Эчмиадзинского Евангелия. Трудно сказать, в какой мере это явление затронуло славянскую книгу. Но в инициале Ассеманиева Евангелия — древнейшей лицевой глаголической рукописи — с изображением евангелиста Луки (рис. 16 г)[71] видим черты, присущие памятникам византийского круга. Как уже было сказано, позы евангелистов представленных на миниатюрах Остромирова Евангелия мало соответствуют (кроме первой) утвердившимся в византийской иконографии послеиконоборческого периода, когда отдается предпочтение типу сидящего евангелиста, пишущего или размышляющего, обычно спокойного и сосредоточенного (рис. 16 а—в, 17—19), и только изредка можно видеть автора в возбужденном состоянии, внимающего голосу свыше (рис. 20). Последнее наиболее типично для Иоанна Богослова и, можно думать, в значительной мере обусловлено содержанием Апокалипсиса. В миниатюрах латинских рукописей каролингского вре-

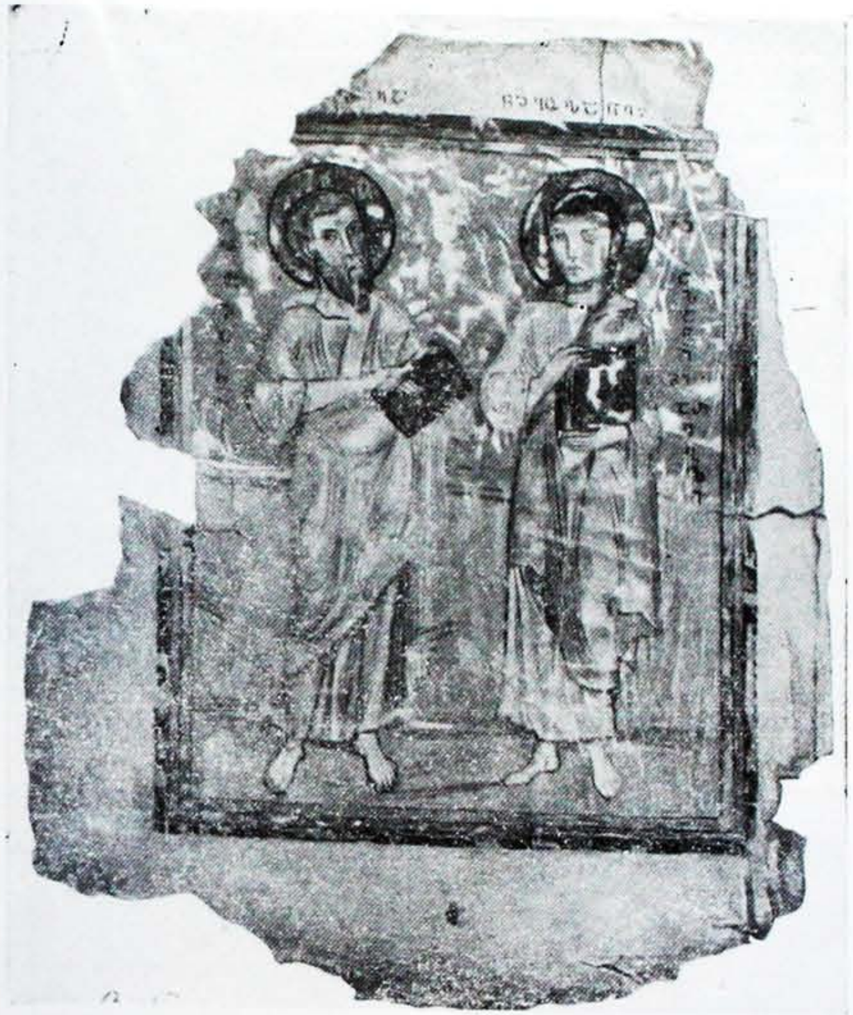

Рис. 22. Евангелисты Лука и Иоанн. Миниатюра Адишского Евангелия, 89 г.

мени, напротив, нередко можно видеть евангелиста в состоянии экстаза, хотя наряду с этим все же продолжают преобладать типы проповедника, а также склонившегося над пюпитром писца (рис. 12—15). В указанный период и в западной миниатюре еще не найдем того ярко выраженного экстатического состояния евангелиста, которое так поражает в исполненном в последние годы X в. Евангелии Оттона III, хранящемся ныне в Гос. библиотеке в Мюнхене.[72] При всех чертах сходства и различия, иконография миниатюр Остромирова Евангелия, как можно убедиться, не содержит каких-либо новшеств, которые давали бы право говорить о возникновении их основных схем позднее IX — первой половины X ве-

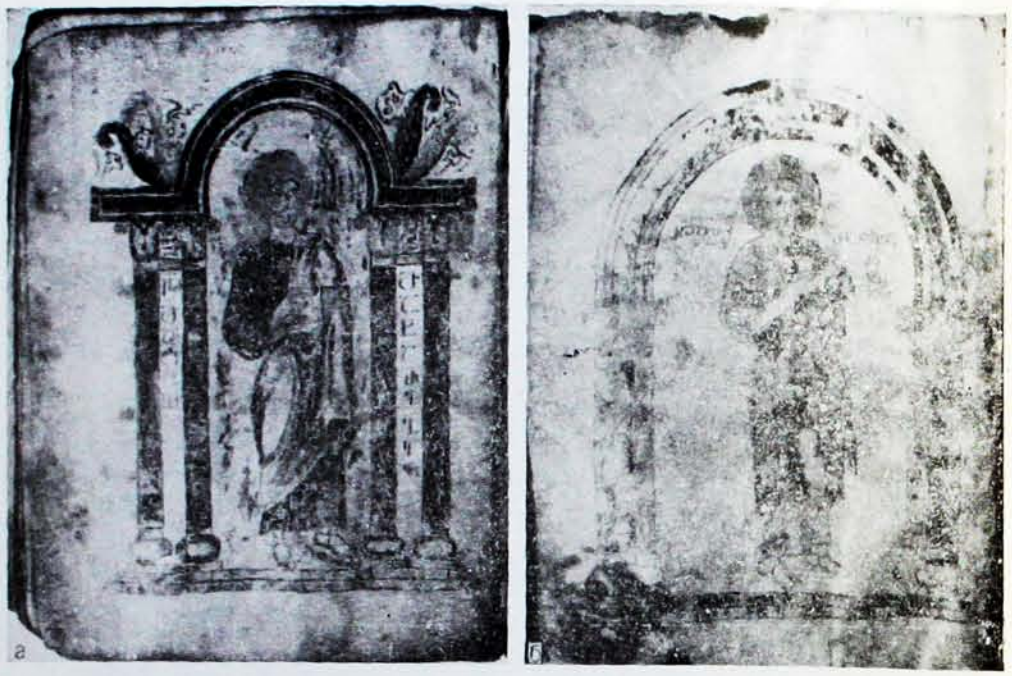

Рис. 23 а—б. Евангелисты Марк и Матфей. Миниатюры Джручского Евангелия. 940 г. Тбилиси, Институт рукописей.

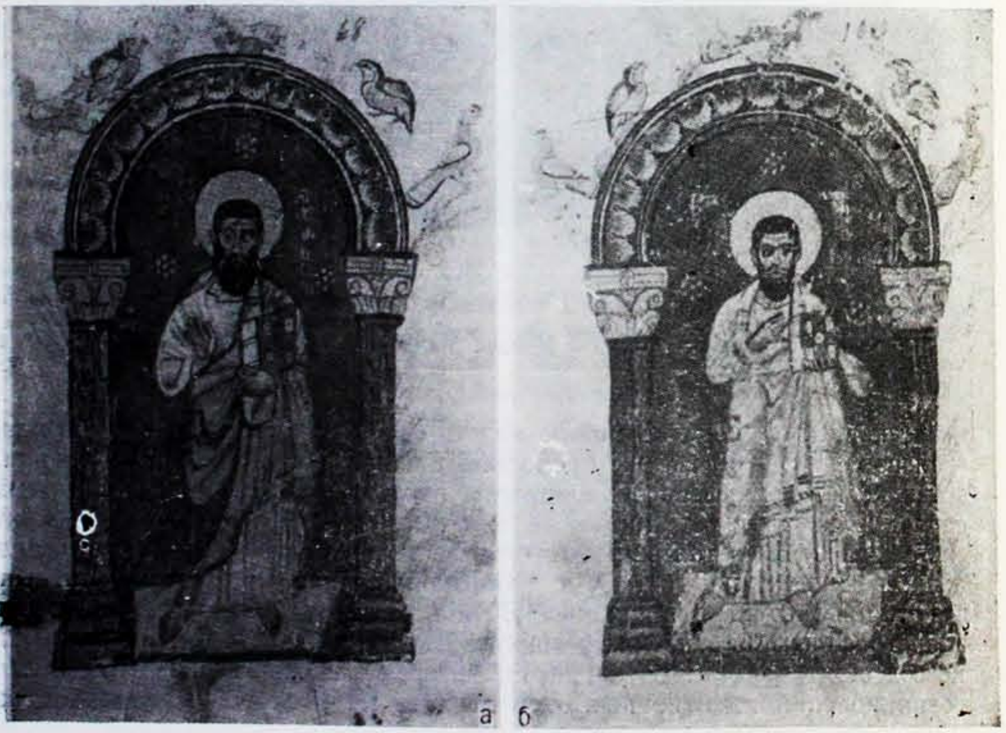

ков, несмотря на то, что в них есть отдельные элементы, обязанные более поздним источникам, которые знали копиисты преславского оригинала.

Среди вопросов, связанных с основной схемой миниатюр Остромирова Евангелия, не последнее место занимает проблема среды, окружающей евангелиста. В византийских памятниках хорошо заметен в Македонскую эпоху быстрый отход от антикизирующих архитектурных кулис (рис. 16 а—б),[73] иногда со сложными мотивами (рис. 17),[74] в сторону абстрактного фона (рис. 16 в, 18—19),[75] характерного для восточнохристианских лицевых рукописей. На Западе чаще всего встречается мотив арки, иногда с раздвинутой завесой (рис. 11). Под этими арками восседают евангелисты, иногда в достаточно торжественных позах (рис. 9 а—б, 12 а—г, 13 а—б, 15 а, в; 7).[76] Такая торжественная посадка фигуры, представленной в строго фронтальном положении, объединяет каролингскую миниатюру с константинопольской миниатюрой первой половины X в.[77] как обязанная общим истокам. Но тщетно мы стали бы искать сходства во всех остальных деталях, особенно касающихся предметов окружения евангелиста, которые хотя как в византийских, так и в западных миниатюрах иногда сведены к минимуму, тем не менее, оказываются типологически различными (рис. 16 в, 18—19; ср.: рис. 8 а—б, 13 в—г, 14 г). В византийской миниатюре константинопольского происхождения большей частью преобладает золотой фон, но иногда все же встречаются архитектурные кулисы, не столько создающие фон, сколько фланкирующие композицию (рис. 20). Но византийская миниатюра знает и другой тип архитектурного фона, всецело обязанный античной традиции.[78] Лучшее представление о нем может дать датируемое первой половиной X в. Евангелие афонского монастыря Ставро-Никиты, № 43 (рис. 17). Достаточно богаты архитектурными фонами также миниатюры Ватиканского Менология Василия II, датируемые временем около 985 г.[79] Следовательно, мотив аркады, присутствующий в композициях миниатюр Мстиславова Евангелия, изображающих евангелистов Луку и Матфея (рис. 5), мог быть также обязан византийскому столичному искусству. Был ли он присущ преславскому протооригиналу известных нам изображений или появился впоследствии — это сейчас невозможно установить. Необходимо при этом лишь указать, что в миниатюре с изображением Луки в Остромировом Евангелии интересующий нас мотив предельно стилизован, утратив верхний ярус (рис. 2), в чем сказался, несомненно, общий характер переработки миниатюристом более богатого деталями образца. Вряд ли следует подробно останавливаться на разборе обычных для памятников византийского круга арки с завесой (в миниатюре с Лукой) и башенного сооружения (в миниатюре с Матфеем), тем более, что их формы более обычны для искусства XI в., чем для IX—X веков.

Две миниатюры Остромирова Евангелия, как известно, лишены даже намека на архитектурные кулисы. Но и им свойственна одна деталь, которая давно уже обращала на себя внимание и которая отчасти уже получила объяснение в литературе. Речь идет о приеме орнаментации пола

◀ Рис. 24 а—б. Евангелисты Матфей и Марк. Миниатюры грузинского Евангелия. 979 г. Синай, монастырь Св. Екатерины на Синае, cod. georg. 38.

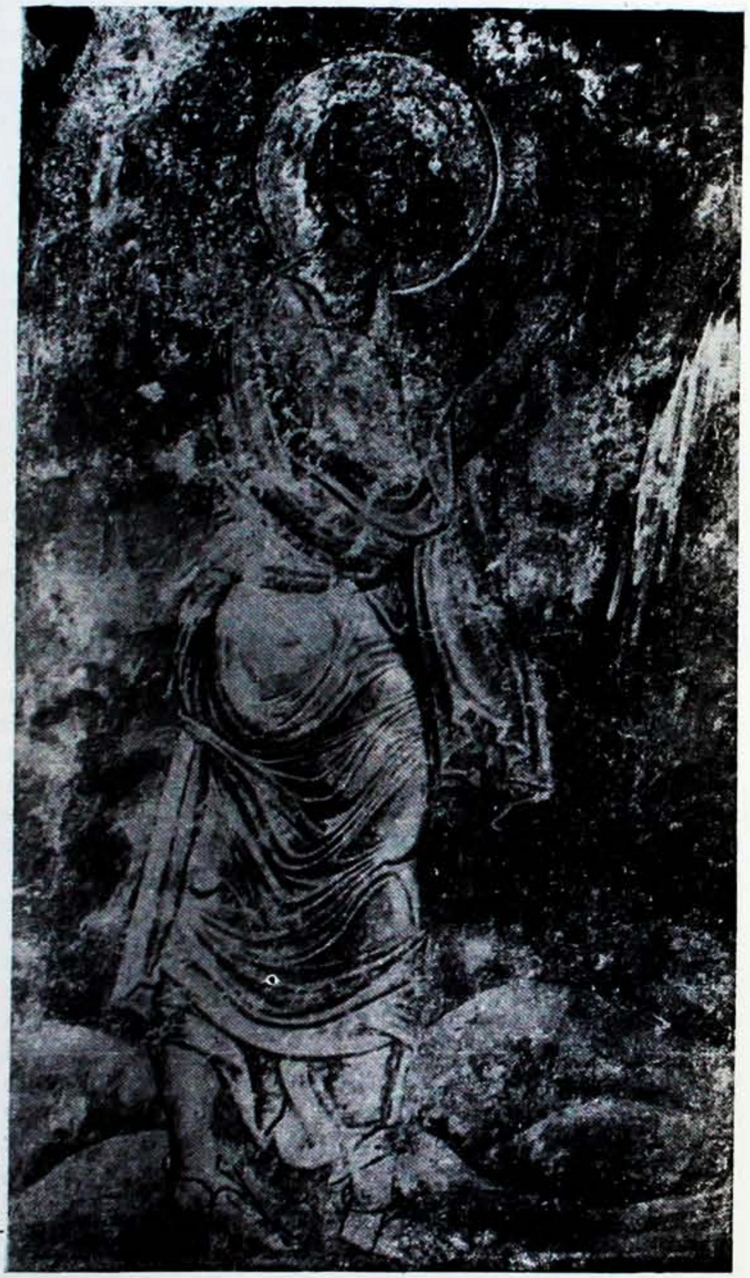

Рис. 25. Апостол из Вознесения Христа. Фреска Св. Софии в Охриде, первая половина XI в.

в миниатюре с евангелистом Иоанном (рис. 1), омфалия в миниатюре с Лукой (рис. 2) и фона в миниатюре с Марком (рис. 3). В. Иванова-Мавродинова говорит об этом приеме как об имеющем восточное происхождение.[80] Мы не можем оспаривать такое утверждение, поскольку нам остаются неизвестными ранние миниатюры восточнохристианского происхождения с аналогичными орнаментальными мотивами, играющими ту же функциональную роль. Но должны сказать, что прием орнаментального наполнения фона довольно обычен для миниатюр латинских рукописей.[81] Среди последних следует выделить миниатюру с изображением евангелиста Луки в Евангелиарии начала X в., хранящемся в университетской библиотеке в Лейпциге (Rep. I. 4°.51 a).[82] Пространство фона здесь разделено на темные и светлые квадратики, заполненные несложными розетками. Аналогичный прием характеризует и цветную керамическую инкрустацию из Тузлалака[83], что доказывает свойственность этого декоративного приема и произведениям древнеболгарских мастеров, подтверждаемую, кстати, и рисованной керамикой из преславских находок.[84]. Едва ли имеет смысл задаваться целью подыскать сходный мотив для каждого из трех видов орнаментального наполнения миниатюр Остромирова Евангелия, так как в конечном счете это мало что может дать для общих выводов, особенно если учесть, что в этом отношении миниатюра указанного лейпцигского кодекса мало чем отличается от некоторых видов рисованной преславской керамики.[85]

При детальном анализе иконографии миниатюр Остромирова Евангелия, с привлечением данных миниатюр Мстиславова Евангелия, не может остаться незамеченным тяготение общих схем к раннесредневековым образцам, преимущественно равеннского круга, в которых сказывается воздействие восточнохристианского искусства. И лишь потом, по мере сопоставления элементов композиции с византийскими и западными памятниками, постепенно выявляются общие черты с теми и другими, причем вряд ли можно решиться сказать об очевидном преобладании первых над вторыми, несмотря на то, что стилистически как будто все должно быть решено в пользу воздействий искусства Византии. Но сейчас же возникает вопрос: насколько миниатюры Остромирова Евангелия и Мстиславова Евангелия близко копируют образец и как близко стоял последний к преславскому протооригиналу? Что касается позднейших наслоений в иконографии рассматриваемых миниатюр, то мы их уже коснулись частично и сейчас должны к сказанному добавить, что типы обрамлений и их орнаментики мало соответствуют общему характеру декоративного убранства константинопольских рукописей IX в. и первой половины следующего столетия и в значительно большей мере приближаются к изысканной орнаментации византийских столичных кодексов XI в., когда получает популярность и мотив квадрифолия.[86] Говоря об орнаментике, конечно, имеем ввиду не отдельные мотивы, иногда достаточно близкие встречаемым в декоре греческих рукописей малоазийского происхождения, датируемых первой половиной X в.,[87] а общий характер, не оставляющий и тени сомнений в знакомстве миниатюриста с блестящими образцами книжного искусства Константинополя середины XI в. Можем ли мы все эти черты предположить в искусстве Преслава на рубеже IX—X веков? А. Н. Грабар, говоря о восточных воздействиях на искусство Балкан, выявил два направления в южнославянской миниатюре, отметив в одном из них значительную роль западных элементов.[88] Это второе направление, с иконографией романского характера, сейчас достаточно подробно прослежено И. Максимович в связи с изучением Мирославова Евангелия.[89] Реконструкция произведений древнеболгарского искусства X в., осуществленная А. Н. Грабаром на основе блестяще проведенного анализа миниатюр Добрейшева Евангелия,[90] полностью совпала по всем основным признакам с обнаруженными впоследствии в Преславе рисованными керамическими плитками с изображениями апостолов, детально изученными Т. Тотевым.[91] Таким образом, на сегодняшний день можно с большей уверенностью говорить о ярко выраженном характере восточнохристиянского искусства в памятниках Преслава IX—X веков. Попутно можно заметить, что восточнохристианскими воздействиями в значительной мере окрашены и произведения константинопольского искусства конца IX — первой половины X веков. Нельзя сказать, чтобы они совершенно не ощущались в двух циклах русских миниатюр, о которых идет речь, причем в изображениях евангелистов Мстиславова Евангелия эти черты выступают несколько рельефнее. В общем же приходится признать, что позднейший копиист воспроизводил образец, подвергая его переработке в соответствии с современными ему эстетическими нормами и, может быть, не всегда хорошо понимая оригинал. Подтверждением тому может, в частности, служить сопроводительная надпись на миниатюре Мстиславова Евангелия с евангелистом Матфеем (рис. 5), отождествляющая его символ с архангелом Михаилом.

Итак, анализ иконографии миниатюр Остромирова Евангелия, с их весьма своеобразным сочетанием византийских элементов с западными, родственными памятникам равеннского круга и каролингским миниатюрам, говорит о том, что это слияние могло произойти в скриптории Преслава на рубеже IX—X веков, но никак не в Киеве в третьей четверти XI в., как это предполагал В. Н. Лазарев.[92] Невозможно предположить, чтобы Гертрудой, женой князя Изяслава, было привезено из Польши значительное количество западных лицевых рукописей скаролингского времени. Как известно, Трирская Псалтирь — кодекс оттоновского времени — в такой мере служила предметом гордости княгини, что последняя возила ее постоянно с собой при своих вынужденных скитаниях по Европе и снабдила ее дополнительными текстами и миниатюрами, в которых как в зеркале отразилась судьба Гертруды.[93] Поэтому не логичнее ли думать, что при выполнении миниатюр Остромирова Евангелия художники киевского княжеского скриптория использовали в качестве образца лицевой список Евангелия, генетически восходивший к преславскому кодексу времени царя Симеона? Изучение иконографии и манеры выполнения рассматриваемых изображений евангелистов располагают именно к этому выводу.

Были ли миниатюры выполненные в манере имитирующей перегородчатые эмали уже в преславском кодексе или они появились лишь в исполнении киевского художника в 1057 г.? Судя по миниатюрам Мстиславова Евангелия, скорее можно предположить последнее. Для этого существуют свои причины. Во-первых, как уже неоднократно замечали исследователи, в миниатюрах Мстиславова Евангелия есть иконографические детали, отсутствующие в Остромировом Евангелии, причем такие, которые едва ли могли быть введены художником начала XII в. Во-вторых, византийские эмали IX—X веков по характеру расположения золотых перегородок, их частоты заметно отличаются от того, что видим на миниатюрах Остромирова Евангелия (рис. 2, 3)[94] и что является более близким византийским перегородчатым эмалям XI в.[95] Поэтому, если даже допускать факт существования такой манеры исполнения миниатюр в преславском кодексе времени царя Симеона, приходится все же признать зависимость миниатюр Остромирова Евангелия от современных им ювелирных изделий, на знание которых киевским миниатюристом, в частности, указывают орнаментированные нимбы Луки и его символа (рис. 2), более „эмальерные“ чем нимбы Иоана, Луки и Матфея в миниатюрах Мстиславова Евангелия. Вместе с тем, едва ли следует предполагать, что миниатюрист изображений двух евангелистов, выполненных им для Остромирова Евангелия, копировал реально существовавшие перегородчатые эмали с теми же сюжетами. Последние должны бы иметь более отчетливо выраженные признаки „серийности“ как входящие в единую компози-

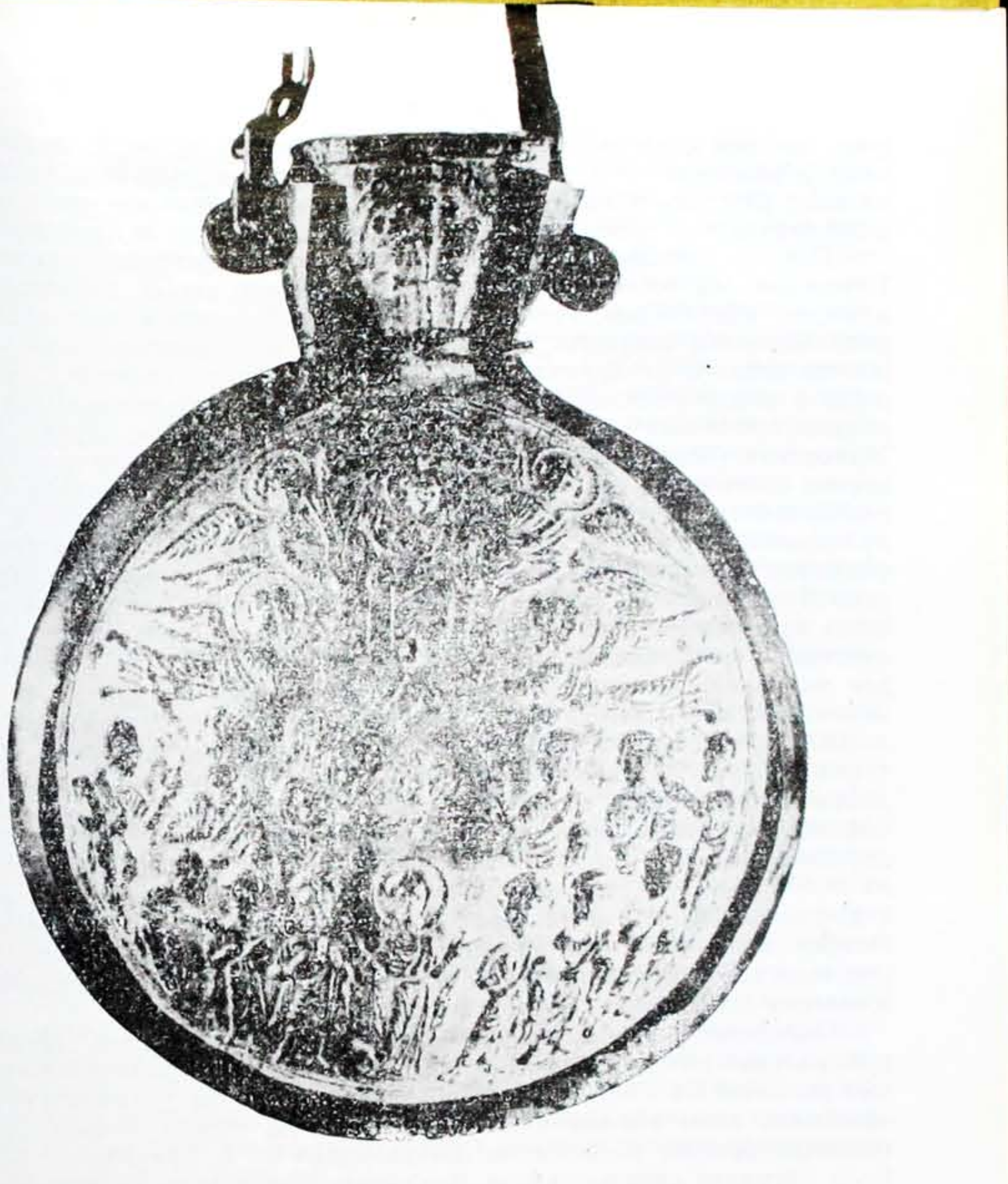

Рис. 26. Палестинская ампула, конец VI в. Монца, сокровищница собора.

цию, начиная с расположения фигур и заканчивая типом и орнаментацией обрамления. Эта столь необычная манера исполнения миниатюр находит разгадку в том обстоятельстве, что сложение киевской школы эмальерного дела относится именно к эпохе Ярослава и Ярославичей.[96]

Почему, принимая вывод о выполнении Остромирова Евангелия в Новгороде, мы постоянно говорим о миниатюрах как о произведениях киевских художников, связанных с деятельностью княжеского скриптория? Историки искусства разностильность в изображении евангелистов обычно видят в их принадлежности двум различным мастерам, предполагая в исполнителе первой из них фрескиста, не задумываясь над тем, какими причинами могло быть вызвано такое разделение труда. Л. П. Жуковская убедительно показала насколько внимательно писцы Остромирова Евангелия следили за его оформлением. И все же миниатюра с изображением евангелиста Луки (рис. 2) не предшествует заставке и началу чтений своего цикла, а находится среди текста евангелиста Матфея. Это несоответствие могло быть вызвано лишь тем, что миниатюра с изображением Луки выполнена художником независимо от текста книги и далеко от места изготовления последней. На обороте л. 57 оставлено место для миниатюры с изображением Матфея, аналогично месту, использованному для выполнения миниатюры с Иоанном Богословом на обороте л. 1, но миниатюры нет. И это в таком роскошном кодексе! Лицевая сторона л. 125 должна быть свободной, а на обороте следовало выполнить четвертую миниатюру, с изображением Марка; но оно помещено на л. 126, отдельно вложенном в середину тетради[97]. Наблюдения Л. П. Жуковской сводятся к следующему: первый миниатюрист работал поблизости от диакона Григория, но он позднее почему-то не смог изобразить Матфея на л. 57 об. и Луку на л. 87 об. Позднее был найден новый мастер, „где-то в другом городе или монастыре", который изобразил Луку и, вероятно, Матфея (миниатюра не сохранилась); дойдя до л. 127 своего текста, писец уже имел готовую миниатюру на отдельном листе с изображением Марка, и поэтому места для миниатюры не оставлено.[98]

Описанное положение могло иметь место, если первая миниатюра принадлежит одному из фрескистов, работавших над исполнением купольных росписей Св. Софии в Новгороде, и это могло бы удовлетворительно объяснить ярко выраженную монументальную манеру письма. Но выполнение фресок, убедительно датированных В. Г. Брюсовой 1052 г.,[99] было прервано смертью князя Владимира Ярославича, являвшегося их заказчиком (+4 октября 1052 г.). Изготовление же Остромирова Евангелия начато лишь четыре года спустя. Но, как известно, Н. М. Каринский в палеографическом отношении делил текст рукописи на четыре части, согласно четырем особым типам письма, отмечая при этом, что первым типом написаны первые 23 листа евангельских чтений,[100] и это наблюдение совпадает с выводами Ф. Ф. Фортунатова, установившего разницу в языке между этой и остальной частями, предположив их списывание с разных оригиналов.[101]. Наиболее вероятным можно считать, что первая миниатюра и текст первых 23 листов были выполнены в киевском княжеском скриптории, до приезда диакона Григория в Новгород или же привезены ему вместе с оригиналом, служившим для него образцом. Последний вряд ли был тем списком, которым украшали миниатюры, скопированные миниатюристами Остромирова Евангелия и Мстиславова Евангелия — кодексов различных по составу евангельских чтений. Так как в Новгороде не было миниатюриста, изображения евангелистов пришлось заказать в том же киевском княжеском скриптории, где они и были выполнены, на что указывает стилистическое соответствие второй и третьей миниатюр Остромирова Евангелия миниатюрам фронтисписов Изборника Святослава 1073 г., являющимся произведением того же скриптория и, может быть, тех же самых художников. Для нас в данном случае весьма существенно, что в обоих случаях наблюдаем весьма сходную методику переработки преславских образцов.[102]. Последние, подчеркиваем, были занесены в Киев в позднейших копиях, отчасти уже интерпретированных. Поэтому судить о стиле преславских оригиналов времени царя Симеона на основании миниатюр Остромирова Евангелия и даже Мстиславова Евангелия, невозможно. Однако за произведениями киевских художников в этом случае остается бесспорная заслуга в сохранении иконографии, подвергнутой ими лишь незначительной адаптации. Хотя мы неоднократно акцентировали внимание на присутствии в миниатюрах Мстиславова Евангелия деталей, которых нет в Остромировом Евангелии, можно указать примеры и другого, обратного порядка, такие как тонзура евангелиста Луки, находящая параллели в произведениях балканского искусства и в более позднее время.[103]

Связи киевского искусства XI в. с византийским осуществлялись различными путями, и здесь далеко не последнюю роль играло болгарское посредничество, обеспечившее, как показывает привлеченный нами материал, и проникновение и элементов западной иконографии, иногда имевших восточнохристианские истоки. Эти западные элементы в русской живописи необходимо отличать от непосредственных воздействий западных образцов, таких как зарегистрированные в киевской миниатюре и имеющие своим источником обращение к Трирской Псалтири. О роли южнославянских образцов в деятельности киевского княжеского скриптория XI в., и в частности работавших там художников, пока мы знаем крайне мало и расширить наши познания возможно лишь путем кропотливого, может быть порой утомительного, анализа немногих сохранившихся памятников, сопоставленных с художественным оформлением византийских, восточнохристианских, южнославянских и латинских рукописей. В проведении такой работы есть необходимость и смысл, поскольку речь идет о решении принципиально важных вопросов в истории книжного искусства Болгарии и Киевской Руси.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] Подробный обзор литературы приведен в нашей статье: Славяноболгарский фактор в развитии киевского искусства XI века (в печати).

[2] В. Стасов. Замечания о миниатюрах Остромирова Евангелия. — Собрание сочинений, т. II. СПб., 1894, стр. 127—135. См. также: А. И. Успенский Очерки по истории русского искусства, т. I. М., 1910, стр. 181—187. Статья В. В. Стасова впервые была напечатана в 1862 году; ранее его о миниатюрах Остромирова Евангелия писал К. К. Герц („Летопись русской литературы", кн. 5, 1861), указывавший на возможность воспроизведения византийских эмалей.

[3] Остромирово Евангелие 1056—1057 года, хранящееся в имп. Публичной библиотеке. Иждивением петербургского купца Ильи Савинкова. СПб., 1883 (изд. 2-е — СПб., 1889).

[4] П. Симони. Мстиславово Евангелие начала XII-го века в археологическом и палеографическом отношениях, I. Вводная статья. СПб., 1910, с. 38—39.

[5] В. Щепкин Миниатюра в русском искусстве дотатарского периода. — Slavia, г. VI, 1928, с. 749—750.

[6] А. И. Некрасов. Древнерусское изобразительное искусство. М., 1937, с. 49, рис. 15; М. К. Каргер. Живопись. — История культуры древней Руси. Домонгольский период, т. II. М.—Л., 1951, стр. 357, рис. 42; В. Н. Лазарев. Живопись и скульптура Киевской Руси. — История русского искусства, т. I. М., 1953, с. 226, рис. на с. 225; М. В. Алпатов. Всеобщая история искусств, т. III. М., 1955, с. 57, рис. 70; А. Н. Свирин. Древнерусская миниатюра. М., 1950, с. 13—16; Ю. А. Лебедева. Древнерусское искусство X—XVII веков. Живопись и архитектура. М., 1962, с. 31; В. А. Богусевич. Книжкова мініатюра. — Історія украинського мистецтва, т. I. Київ, 1966, с. 341—342, рис. 273—276; О. И. Сопоцинский. Искусство древней Руси. — История искусства народов СССР, т. 2. М., 1973, с. 338, рис. 334.

[7] А. Н. Свирин. Остромирово Евангелие как памятник искусства. — Труды Гос. Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, т. V (8). Л., 1958, с. 47—55; Э. Смирнова Древнейший памятник русского книжного искусства. — Искусство книги, вып. II. М., 1961, с. 213—222. См. также: А. Н. Свирин. Искусство книги древней Руси. XI—XVII вв. М., 1964, с. 53—55, рис. на с. 171, 172.

[8] А. Н. Свирин. Остромирово Евангелие как памятник искусства, с. 51.

[9] A. Grabar. Srednjovekovna umetnost Istočne Evrope. Novi Sad, 1969, str. 149.

[10] В. Н. Лазарев. Искусство средневековой Руси и Запад (XI—XV вв.). М., 1970 (XIII Международный конгресс исторических наук), с. 29, с указ. литературы на с. 60.

[11] Там же, стр. 29. В сущности ту же мысль повторяет О. С. Попова, поясняя, что „молодой, только начинающий свою христианскую историю Киев в XI веке был, видимо, более, чем когда-либо на Руси творчески восприимчивым, открытым разным художественным направлениям". — О. С. Попова. К вопросу древнерусского, византийского и романского искусства XI — начала XII вв. Тбилиси, 1977 (II Международный симпозиум по грузинскому искусству), с. 9—10. См. также: O. Popova. Les miniatures russes du XI-e au XV-e siècle. Léningrad, 1975, p. 10—12.

[12] А. Соболевский. К истории древнейшей церковно-славянской письменности. — Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному ординарному профессору Ф. Ф. Фортунатову. Варшава, 1902, с. 127.

[13] Там же, с. 128.

[14] Н. Каринский. Письмо Остромирова Евангелия. — Сборник Российской Публичной библиотеки, вып. I. Пг., 1920, с. 128.

[15] Н. В. Волков. О не-новгородском происхождении диакона Григория, писца Остромирова Евангелия. — Журнал Министерства народного просвещения, 1897, декабрь, с. 445.

[16] Е. И. Мельников. К проблеме происхождения Остромирова Евангелия. — Slavia, г. XXXVII, 1968, с. 537—547.

[17] Его же. Записи древнерусских книжных писцов середины XI века как историко-филологический источник. — Slavia, г. XLVI, 1977, с. 5—6.

[18] Iв. Огiенко. Исторiя церковно-слов'янської мови, т. V. Варшава, 1929, с. 103—112.

[19] Л. П. Жуковская. Задачи дальнейшего лингвистического изучения Остромирова Евангелия. — Труды Гос. Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, т. V (8), с. 36—37; см. ее же: Значение и перспективы изучения Остромирова Евангелия. — Исследования по грамматике и лексикологии русского языка. М., 1961, с. 21—22.

[20] Н. Мавродинов. Връзките между българското и руското изкуство. София, 1955, с. 33—34; V. Mošin. Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka. — Radovi Naučnog drustva Bosne i Hercegovine, VII. Sarajevo, 1957, str. 18—21; В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. — Преслав, сб. I. София, 1968, с. 80—120; ее же. Украса на ръкописи. — История на българското изобразително изкуство, т. I. София, 1976, с. 109—113; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. VI—XI век. София, 1977, с. 220—221. A. Tschilingirov. Christliche Kunst in Bulgarien. Berlin, 1978, S. 42.

[21] В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите . . . с. 84.

[22] Там же, с. 84—85.

[23] Там же, с. 92.

[24] A. M. Friend. The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts. — Art Studies, vol. V. Cambridge, 1927, pp. 115—130; vol. VII. Cambridge, 1929, pp. 3—29.

[25] Н. Каринский. Письмо Остромирова Евангелия, с. 188—192.

[26] Е. И. Мельников. К проблеме происхождения Остромирова Евангелия, с. 538.

[27] Там же, с. 539—540.

[28] A. Goldschmidt. eT deutsche Buchmalerei, B . II. Die ottonische Buchmalerei. München, 1928, S. 34, af. 13 a.

[29] А. Грабар. „До-история" болгарской живописи. (Археологическая гипотеза). — Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 560—565.

[30] Там же, с. 565.

[31] Th. Smedovski. The Latin Missions in Bulgaria in 866—870.— Palaeobulgarica, II, 1978, no 1, pp. 39—55; no 2, pp. 39—51. См. также: F. Dvorník. Byzantske misie u slovanu. Praha, 1970.

[32] П. Симони. Ук. соч., I, с. 39.

[33] A. M. Friend. Op. cit. — Art Studies, vol. VII, pp. 3—6, figs. 1, 2; K. Weitzmann. Late Antique and Early Christian Book Illumination. New York, 1977, pp. 18, 100, Pl. 35.

[34] W. F. Volbach. Früchristliche Kunst. München, 1958, SS. 88—89. Taf. 226, 228, 229. См. также рельефы VI века в Кэмбридже, Тонгерне и Брюсселе. — W. F. Volbach. Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters. Mainz, 1952, SS. 74—75, Taf. 50 (Nr. 152—154).

[35] E. Kitzinger. Byzantine Art in the Making. Cambridge. Mass., 1977, p. 62, figs. 106, 107.

[36] A. M. Friend, orp. cit. — Art Studies, vol. V, pp. 124—125, figs. 1—8, 13—16.

[37] Idem. p. 130, figs. 60, 61.

[38] Д. Айналов. Византийские памятники Афона. — Византийский временник, т. VI. СПб., 1899, с. 57—63, табл. IV-VIII; Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann. Princeton, 1973, no 1 (pp. 52—55).

[39] Д. Айналов. Византийские памятники Афона, с. 60.

[40] J. Strzygowski. Das Etschmiadzin-Evangeliar. Beiträge zur Geschichte der armenischen, ravennischen und syro-ägyptischen Kunst. Wien, 1891 (Byzantinische Denkmaler. Bd. I), SS. 54—55, 63—64, Taf. II-III, S. Der Nersessian. The Date of the Initial Miniatures of The Etchmiadzin Gospel. — The Art Bulletin, vol. XV, 1933, pp. 327—360.

[41] Т. А. Измайлова. Армянская миниатюра XI века. М., 1979, с. 27, 84, 90, ил. 4.

[42] Ш. Амиранашвили. Грузинская миниатюра. М., 1966, с. 15—17, табл. 8—10; Р. Шмерлинг. Художественное оформление грузинской рукописной книги IX—XI столетий, кн. II. Тбилиси, 1979, с. 42—43, табл. 16—18.

[43] K. Weitzmann. Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Collegeville, Minn., 1973, pp. 11—12, figs. 8—9; Р. Шмерлинг. Художественное оформление ... кн. II, с. 89—91, табл. 27.

[44] S. Der Nersessian. The Gospels of Bert'ay: An Old-Georgian Ms. of the Tenth Century. In: S. Der Nersessian. Etudes byzantines et arméniennes, t. I Louvain, 1973, pp. 199—226; Р. Шмерлинг. Художественное оформление. . ., кн. II, с. 84—89.

[45] Там же, с. 95—96, табл. 30.

[46] Autun, Bibliothèque Municipale, Ms. 3 (754); Trier, Domschatz. Cod. 61 (ok. 730) — W. Braunfels. Die Welt der Karolinger und ihre Kunst. München, 1968, SS. 377—378, Abb. 117, 124.

[47] M. Janashian. Armenian Miniature Painting of the Monastic Library at San Lazzaro. Venice, 1966, pp. 16—23, Pl. VIII—XI.

[48] Материалы по археологии Кавказа, вып. XIV. М., 1916, табл. I—3; Ш. Амиранашвили. Грузинская миниатюра, с. 13—14, табл. I—2; Р. Шмерлинг. Художественное оформление . . . , кн. II, с. 22—27.

[49] H. Buchthal. The Miniatures of the Paris Psalter. A. Study in Middle Byzantine Painting. London, 1938, figs. 10, 12, 13.

[50] W. Braunfels, op. cit., S. 384, Abb. 192.

[51] V. J. Djurič. The Church of St Sophia in Ohrid. Beograd, 1963, Pl. 9—12.

[52] A. Grabar. Les ampoules de Terre Sainte. Monza-Bobbio. Paris, 1958, pl. III, XIX, XXVII, XXIX.

[53] K. Weitzmann. Late Antique and Early Christian Book Illumination, pp. 18, 101, Pl. 36.

[54] Chr. Ihm. Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts. Wiesbaden, 1960, SS. 102—108, 200—204, Taf. XXIII—XXV.

[55] Idem, S. 204, Taf. XXIV, 1.

[56] Более обстоятельно об иконографии см.: F. Van der Meer. Maiestas Domini. Théophanies de l'Apocalipse dans l'art chrétien. Città del Vaticano (Roma — Paris), 1938; A. Grabar. Martirium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, t. II. Paris, 1946, pp. 207—234; J. Lafontain-Dosogne. Théophanies-visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin après la restauration des images. — Synthronon. Art et archéologie de la fin de l'antiquité et du moyen age. Paris, 1968, pp. 135—143; T. Dobrzeniecki. Maiestas Domini w zabitkach polskich i obcych z Polska zwiazanych. — Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, t. XVII, 1973, ss. 5—86; t. XIX, 1975, ss. 5—244; В. Г. Пуцко, Иконографические схемы армянских алтарных росписей VII века (Истоки и параллели). — Историко-филологический журнал АН Арм. ССР, 1980, № 30, с. 141—157.

[57] Л. Мирковиђ. Хеортологиjа или историjски развитак и богослужење празника православне источне цркве. Београд, 1961, с. 224—225.

[58] K. Weitzmann. The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons, vol. I. Princeton, 1976, pp. 31—32, Pl. XIII, LV—LVI; ср.: С. Жебелев. Иконографические схемы Вознесения Христова и источники их возникновения. — Сборник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова. Прага, 1926, с. 1—14

[59] K. Weitzmann. Late Antique and Early Christian Book Illumination, . 105, Pl. 38.

[60] Существуют различные типы отождествлений. Наиболее распространенным является по Епифанию: ангел — Матфей, лев — Марк, телец — Лука, орел — Иоанн; по Иринею: ангел — Матфеи, орел — Марк, телец — Лука, лев — Иоанн; по Псевдо-Афанасию: ангел — Матфей, телец — Марк, лев — Лука, орел — Иоанн; по Ипполиту Римскому: лев — Матфей, ангел — Марк, телец — Лука, орел — Икоанн. Подробнее см.: G. Galavaris. The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels. Wien, 1979 (Byzantina Vindobonensia, Bd. XI), pp. 36—49.

[61] P. Pariset, I mosaici del battistero di S. Giovanni in fonte. — Cahiers archéologiques, t. XX, Paris, 1970, pp. 6—7, figg. 5—6.

[62] E. Kitzinger. Byzantine Art in the Making, p. 64, fig. 109.

[63] G. Galavaris. The Illustrations of the Prefaces . . . , p. 36 ff.

[64] A. M. Friend. Op. cit. — Art Studies, vol. V, Pl. XIV.

[65] Так как эта же деталь присуствует в миниатюре Мстиславова Евангелия, есть основания говорить о внесении ее одним из более ранных копиистов преславского протооригинала.

[66] В Мстиславовом Евангелии нет на миниатюре с изображением Иоанна фигуры льва. Однако, думается, это обстоятельство не говорит о том, что она введена миниатюристом Остромирова Евангелия. Положение льва, свойственное ранним памятникам, скорее свидетельствует об отголосках древнего оригинала.

[67] E. Kitzinger. Byzantine Art in the Making, pp. 82—83, figs. 153, 154, 157.

[68] A. Goldschmidt. Die deutsche Buchmalerei, Bd. II, SS. 34—35, Taf. 13 a—b.

[69] J. Hubert, J. Porcher, W. F. Volbach. L'Empire Carolingien. Paris, 1968, figs. 64—67, 76—78, 276; W. Braunfels, op. cit., Abb. 168, SS. 143—144, 381.

[70] О происхождении и моделях этих изображений см.: K. Weitzmann. Geistige Grundlagen und Wesen der Makedonischen Renaissance. Köln und Opladen, 1963.

[71] Подробнее об этом изображении сказано в статье: В. Пуцко. Imago clipeata в художественном декоре Ассеманиева Евангелия (в печати).

[72] G. Leidinger. Meisterwerke der Buchmalerei. München, 1920; H. Jantzen. Ottonische Kunst. München, 1947.

[73] A. M. Friend. Op. cit. — Art. Studies, vol. VII, pp. 8—22.

[74] K. Weitzmann. Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Berlin, 1935, SS. 23—24, Abb. 169—178.

[75] Idem, SS. 61—62, Abb. 399—401; A. Marava-Chatzinicolaou, Chr. Toufexi-Paschou. Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece, vol. I. Athens, 1978, figs. 163—164, 216—219.

[76] W. Braunfels. Op. cit., Taf. VIII, XVII, XXII, Abb. 170—171; A. Goldschmidt. Die deutsche Buchmalerei, Bd. II, S. 59, Taf. 65; T. Buddensieg. Zur ottonischen Buchmalerei und Elfenbeinskulpturen in Sachsen. In: Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters. Festschrift für K. H. Usener. Marburg an der Lahn, 1967, S. 93 ff.

[77] K. Weitzmann. Geistige Grundlagen und Wesen . . . , Abb. 22; I. Hutter. Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, Bd. I. Oxford Bodleian Library. Stuttgart, 1977, fig. 18.

[78] A. M. Friend. Op. cit., — Art Studies, vol. VII, p. 9 ff.

[79] Il Menologio di Basilio II. Torino, 1907 (Codices e Vaticanis Selecti, VIII).

[80] В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите . . . , с. 92.

[81] T. Buddensieg. Op. cit., Abb. 1, 5—10, 22, 32, 34; A. Goldschmidt. Die deutsche Buchmalerei, Bd. II, Taf. 66, 99.

[82] E. Rothe. Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten. Berlin, 1965, SS. 190, 240, Taf. 17.

[83] И. Акрабова-Жандова. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав.—Разкопки и проучвания, сб. III. София, 1949, с. 101—128; В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите . . . , с. 112—114, обр. 26.

[84] Ст. Ваклинов. Ук. соч., обр. после с. 176, 192.

[85] Там же, обр. после с. 192.

[86] См.: J. R. Martin. The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus. Princeton, 1954, figs. 26, 180.

[87] Illuminated Greek Manuscripts from American Collections, fig. 3.

[88] A. Grabar. Recherches rur les influenses orientales dans l'art balcanique. Paris, 1928, pp. 106—107.

[89] J. Максимовић. Студиjе о Мирослављевом еванђељу. — Зборник Народног музеја. Београд, 1964, с. 201—215; Сборник за ликовне уметности, кн. 6. Сад, 1970, с. 3-11; там же, кн. 8. Нови Сад, 1972, с. 39—49.

[90] А. Грабар. „До-история" болгарской живописи, с. 560—565.

[91] Т. Тотев. За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. — Изкуство, год. XXVI, 1976, № 2, с. 25—28; его же. Icones peintes en ceramique de „Tuzlalaka" a Preslav. — Culture et art en Bulgarie medievale VIII-e— XIV-e s. Bulletin de l'Institut d'archéologie, t. XXXV. Sophia, 1979, pp. 65—73.

[92] В. Н. Лазарев. Искусство средневековой Руси и Запад, с. 29.

[93] С. Северьянов. Codex Gertrudianus. — Сборник отделения русского языка и словестности Российской Академии наук, вып. 99. Петроград, 1922, с. 1—140; M. H. Malewicz. Rękopis Gertrudy Piastowny — najwcześniejszy zabytek piśmiennictwa polskiego. — Materialy do historii filozofii sredniowiecznej w Polsce, t.

V (XVI), 1972; H. Sauerland, A. Haseloff. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier, Codex Gertrudianus, in Cividale. Trier, 190.

[94] K. Wessel. Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert. Recklinghausen, 1967, № 9—13 (SS. 54—64, Abb. 9—13).

[95] J. Deer. Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966, Taf. X, XII—XIV, XVII, LXV, XCV—XCVI. Воспроизведения эмалей иногда встречаются и в миниатюрах латинских рукописей (например, в Евангелиарии собора в Гильдесгейме. — S. Collon-Gevaert. Notger de Liège et Saint Bernward de Hildesheim: A propos d'un Ivoire et d'une Miniature. In: Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters, pp. 27—32), но характер западных эмалей совершенно иной.

Лучшее воспроизведение миниатюр Остромирова Евангелия в цвете см.: O. Popova. Op. cit., pl. 1—3.

[96] Т. И. Макарова. Перегородчатые эмали древней Руси. М., 1975, с. 98.

[97] Л. П. Жуковская. Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятника. — Древнерусское искусство. Рукописная книга, сб. 2. М., 1974, с. 60—61.

[98] Там же, с. 61.

[99] В. Г. Брюсова. О датировке древнейших фресок Софийского собора в Новгороде (XI — начала XII вв.). — Советская археология, 1968, № 1, с. 103—114.

[100] Н. Каринский. Ук. соч., с. 170.

[101] Ф. Ф. Фортунатов. Состав Остромирова Евангелия. — Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому. СПб., 1908, с. 1416—1479.

[102] В. Пуцко. Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 года. — Etudes balkaniques, 1980, № 1, с. 101—119.

[103] С. М. Димитриевич. Есть ли тонзуры на головах святителей в восточно-православном иконописании? — Actes du IV-e Congrès international des Etudaes byzantines, vol. II, Sophia, 1936, с. 113—128; С. Радојчић. Тонзура св. Све. — Годишњак Музеја Јужне Србије, кн. I. Скопље, 1937, с. 148—159.

ЕТЮДИ ЗА ОСТРОМИРОВОТО ЕВАНГЕЛИЕ

Василий Пуцко

Резюме

I. ВИЗАНТИЙСКИ И ЗАПАДНИ ЕЛЕМЕНТИ В ИКОНОГРАФИЯТА НА МИНИАТЮРИТЕ

Статията представлява първа част от обширна студия, посветена на богато украсения ръкопис на Остромировото евангелие. Следващите пет раздела са посветени на заглавките, художествената концепция в оформянето на ръкописа, връзката му с принципите на оформяване на глаголическите ръкописи от XI—XII в. и руските украсени ръкописи от XI—XII в., разглеждането му като тип литургическа книга и мястото, което Остромировото евангелие заема между гръцките и латинските украсени литургически книги от X—XI в.

В настоящата първа статия авторът въз основа на подробен стилов анализ диференцира византийските и западни елементи в иконографията на миниатюрите на този забележителен в редица отношения книжовен паметник от XI в., като за целта привежда значителен брой аналогии.

A STUDY OF THE OSTROMIR GOSPEL

V. Poutsko

Summary

The article is the first part of an extensive study dedicated to the richly illuminated manuscript of the Ostromir Gospel. The succeeding five sections deal with the chapter headings, with the artistic conception underlying the drawing up of the manuscript, with its relation to the principles of formation of Glagolitic manuscripts dating from XI—XII c. and the Russian illuminated manuscripts dating from XI—XII c. The Ostromir Gospel is discussed as a type of liturgical book and some light is thrown on the problem of the position it occupies among the Greek and Latin illuminated liturgical books dating from X—XI c.

In the present first article on the basis of a detailed stylistic analysis the author differentiates Byzantine and western elements in the iconography of this remarkable literary monument of the XI c. For this purpose he brings forward a considerable number of analogies.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Evangelist John Theologian and Prokhoras. An Ostromir Gospel miniature, 1, 1056. Leningrad, GPB.

Fig. 2. Evangelist Luke. An Ostromir Gospel miniature, 88, 1057, Leningrad, GPB.

Fig. 3. Evangelist Mark. An Ostromir gospel miniature, 126, 1057, Leningrad, GPB.

Fig. 4. Evangelist Mark. A Mstislav Gospel miniature, 123, 1103—1117, Moscow, GIM.

Fig. 5. Evangelist Mathew. A Mstislav Gospel miniature, 27, 1103—1117, Moscow, GIM.

Fig. 6. Evangelists Mark and Luke with their symbols. Mosaics in San Vitale church of Ravena. 540—547.

Fig. 7. Evangelist Mathew, a miniature. Codex Aureus of Canterbury, 90, 90, circa 750. Stockholm, Kunglia Biblioteket.

Fig. 8 a—b. Evangelists Mathew and Mark. Godeskalk's Gospel book 781—783, Paris, National Library.

Fig. 9. Miniatures with the image of evangelist Mark: a — Robert Harley's Gospel book, 71, circa 800, London. British Museum; b — Gospel book of „Hell", 59, circa 800. Trir, the public library.

Fig. 10 a—b. Miniatures with the images of evangelists Mathew and Mark. Gospel book of Saint Medar in Soisson, 17, 81, Beginning of IX c. Paris, National library.

Fig. 11. Evangelist John. Miniature from the Gospel book of Lorsk. 67, circa 810, Rome, Vatican library.

Fig. 12. Miniatures with the image of evangelist John: a — Charles IV th's Gospel book of Saint Chapel. Trir, circa 983, Paris, National library; b—the Gospel book of Henry the third of Speer. Echternach, circa 1043 and 1046, Madrid, Escorial-Gospel book. Echternach, circa 1050—1056, Upsala, University library; cd— Echternach, circa 983—991, Gota, Land library.

Fig. 13. Miniatures with the image of evangelist Luke; a — Charles the IV th's Gospel book from Saint Chapel, Trir, circa 983, Paris, National library; b — Henry the 3d's Gospel book from the cathedral in Goslar. Echternach, circa 1050—1056, Upsala. University library; c — the Gospel book from the monastery of Horrors in the vicinity of Prague. Trir. the last quarter of the 10th c.; d — the Gospel book from St. Maximin in Trir, the beginning of the 11th c., Berlin, State library.

Fig. 14. Miniatures with the image of St. Mark: a — the Gospel book from the cathedral in Bamberg. Reichenau, circa 1002 and 1014, Munich, the public library; the Gospel book from the cathedral in Bamberg. Reichenau, the beginning of the 11th c., Munich, the public library; the Gospel book of West Saxony, the beginning of the 10th c., University library; d — St. Hereon's Gospel book in Kōln. Kōln, middle of the 11th c. Stutgart, Land library.

Fig. 15. Miniatures with the image of evangelist Mathew: a — the Gospel book from the cathedral in Bamberg. Reichenau, between 1002 and 1014. Munich, the public library; b—the Gospel book from the cathedral in Bamberg. Reichenau. the beginning of the 11th c. Munich, the public library; c—Gospel book. Echternach, between 983 and 991. Gota, Land library; d — the Gospel book of archbishop Hero. Reichenau, circa 969. Darmstat, Land library.

Fig. 16 a—b. Evangelists Mathew and Mark. Miniatures from the Greek Gospel from the first half of the 10th c. Oxford, Bodleian library, Ms. Auct. E 5. II (Misc. 76); b — John Theologian. Miniature from Acts and Letters of the Apostles, middle of 10th c., Oxford. Bodleian library, Ms. Canon. Gr. 110; d — evangelist Luke. Initial from the gospel of Assemani, end of 10 th and the beginning of 11th cc. Rome. Vatican library.

Fig. 17 a—d. Evangelist Mathew, Mark, Luke, John. Miniatures from the Greek Gospel from the firgt half of the 10 th c. Athos. the Stavro-Nickita monastery № 43.

Fig. 18 Evangelists Mathew, Luke, Mark, John. Miniatures from the Greek Gospel from the first half of the 10 th c, Rome, Vatican library, cod, gr. 1522.

Fig. 19 a—d. Evangelists Mathew. Mark, Luke, John. Miniatures from the Greek Gospel from the middle of the 11th c, Athens, National library, N° 57.

Fig. 20. Evangelist John. Miniature from the Greek Gospel with Sinaxaras of the third quarter of the II c. Rome, Vatican library, cod. gr. 1156.

Fig. 21 a—b. Evangelists Mark and Luke. Miniatures from the second half of the 11th c. in the Gospel of Andrew's hermitage in Athos. Prinston, University library, cod. Garrett 6.

Fig. 22 Evangelists Luke and John. Miniature from the Adish Gospel, year 897.

Fig. 23 a—b. Evangelists Mark and Mathew. Miniatures from the Jruchsk Gospel, 940. Tbilisi, Manuscript institution.

Fig. 24 a—b. Evangelists Mathew and Mark. Miniatures from the Georgian Gospel, 979. Sinai, Monastery of St. Katherine, cod. georg. 38.

Fig. 25. The Apostle from the Ascension of Christ. A fresco in St. Sofia in Ochrid, first half of the 11th c.

Fig. 26. The Palestine ampulla. end of the 6th c., Monza, the treasure-house of the cathedral,

КЕРАМИЧНА ИКОНА С ХРИСТОС НА ТРОН ОТ ПРЕСЛАВ

Тотю Тотев

Многогодишните археологически разкопки и проучвания на Дворцовия манастир в Преслав с разкритото в него ателие за рисувана керамика[1] осветлиха с важни наблюдения и находки картината за преславската керамична иконопис и разшириха кръга на нейната иконография с някои нови образи и сюжети.[2] Оправдан интерес в това отношение представлява намерената икона, изобразяваща седнал на трон Христос (обр. 1). Нека нашите бележки за нея в настоящия сборник, посветен на паметта на академик Кръстю Миятев, бъдат приети като знак на дълбоко уважение към научното творчество на видния изследовател на старобългарската художествена култура и на една от най-блестящите и оригинални нейни прояви — преславската рисувана керамика.[3]

Иконата се откри натрошена и изхвърлена заедно с други дефектни керамични материали (плочки за стенна декорация, рисувани трапезни блюда и чаши, П-образни арки и др.) като производствен брак на 10—12 м североизточно от ателието за рисувана керамика, във външния манастирски двор. По-късно стана ясно, че изхвърлянето ѝ се дължи на технологически несполуки, свързани с процеса на изпичането. В резултат на редучна среда в пещта, към която бялата глина на преславската керамика с нейните светли пастелни тонове на глазурите е много чувствителна, на няколко места по иконата са се появили шупли, опушване и прегаряне. Прегарянето на глазурите и контура на рисунката особено силно е засегнало горния край на иконата и един неголям участък от нейната средна лява половина. Неравномерното обгаряне може да се обясни единствено с мястото, което иконата е заемала в пещта при повторното опалване. Най-сериозни са увреждания във вече споменатия участък, където освен глазурите значително са нарушени цветът и структурата на глината. При това положение не е лесно да се отговори с увереност на някои от въпросите, които поставя този паметник на старобългарското изкуство.

След почистване на намерените двадесет фрагмента от иконата и тяхното слепване на съответните места се установи, че тя е била представена върху правоъгълна плоча с размери 21,80 × 13,50 см и дебелина от 0,5—0,8 см[4]. Липсващите няколко къса са с незначителни размери и се отнасят към левите ъгли на плочата. По всяка вероятност са били разнесени и изгубени още на времето. Постепенното изтъняване на плочата от средата към късите краища и още някои наблюдения позволяват да се възсъздаде начинът, по който майсторите на бялата глина в Преслав са формували и подготвяли плочи за иконописните си произведения. За разлика от известните до днес керамични икони разглежданата не носи откъм опаката си страна отпечатъци от нишките на плата, върху който те са били поставяни при сушене. Това се дължи вероятно на по-големите ѝ размери (особено дебелината), изискващи многократно заглаждане при формуването от двете страни и повишеното внимание до провеждане на първото (бисквитно) опалване. Ускоряването на процесите на сушене във всички случаи е било свързано с пропуквания, които не винаги можело да бъдат отстранявани. Върху гърба на нашата икона, на 1,0—1,5 см навътре от горния десен ъгъл, личат два плитки жлеба, свидетелствуващи за сполучливо „извадени“ (ликвидирани) пукнатини по време на формуването. За отстраняването обаче на пукнатини, причинени от огъня по време на изпичането, нищо не можело да се направи. Ето защо сред дефектната продукция на манастирското ателие за рисувана керамика материалите с пукнатини от първото опалване са особено многобройни.[5]

Прецизно изгладеното лице на белоглинената плоча не е обхванато от рамка по краищата и цялата му повърхност се запълва от седнал на трон Христос, насреща. Изображението е оцеляло до днес главно с контура на рисунката и за цветовото му изграждане липсват сигурни данни. Остатъците от глазури само отчасти подсказват за колоритната гама, която по начало е била доста сдържана и ограничена. От това, което се е запазило, може само донякъде да се създаде една приблизително вярна представа за стила и техниката на представения образ. Рисунката е била направена с тъмнокафяв контур върху опалената на бисквит плоча.[6] Както при другите паметници на преславската керамична иконопис лицето и облеклото са третирани плоскостно и линеарно. За основен тон при лицето служи естественият бледорозов цвят на изпечената бяла глина. Подобно на керамичните икони от ателиетата в Патлейна,[7] Кръглата църква[8] и Тузлалъка[9] моделировката е била постигната просто с нанасяне на розовочервен тон край очите, носа, бузите, върху челото, шията и пръстите. При нашата икона следите от моделировката са се запазили при благославящата ръка и особено при пръстите на обутите в сандали боси крака. В резултат на прегарянето контурът на много места се е вдигнал и за очертаните със свободна четка линии на рисунката сочат оцелелите от него следи. При главата с нимба, буквите от името, пръстите на лявата ръка с евангелието и на места върху облеклото от контура няма отпечатъци и това ни изправя пред непреодолими трудности.

Седнал на трон с високо облегало, Христос благославя със свита пред гърдите си дясна ръка. С другата ръка държи затворено евангелие, което е в червена подвързия, украсена с камъни. Краката му са стъпили върху правоъгълната поставка на трон с богати инкрустации. Поставената върху седалището на трона розова възглавница е обшита по краищата с жълти везани ивици. Христос е облечен с традиционните хитон и химатий. Глазурата, покриваща химатия, е била съвсем леко положена и поради прегарянето от нея не са оцелели следи, насочващи за оцветяването му. Гънките по него и розовият хитон са нанесени с тона на контура. Докато върху хитона те са стилизирани в триъгълници под четвъртитото деколте и по долните краища на полите, при наметалото (химатия) са групирани в ритмично и спокойно падащи встрани от тялото и върху седалището на

Обр. 1. Керамична икона с Христос на трон с лировидно облегало (IX—X в.) ▶

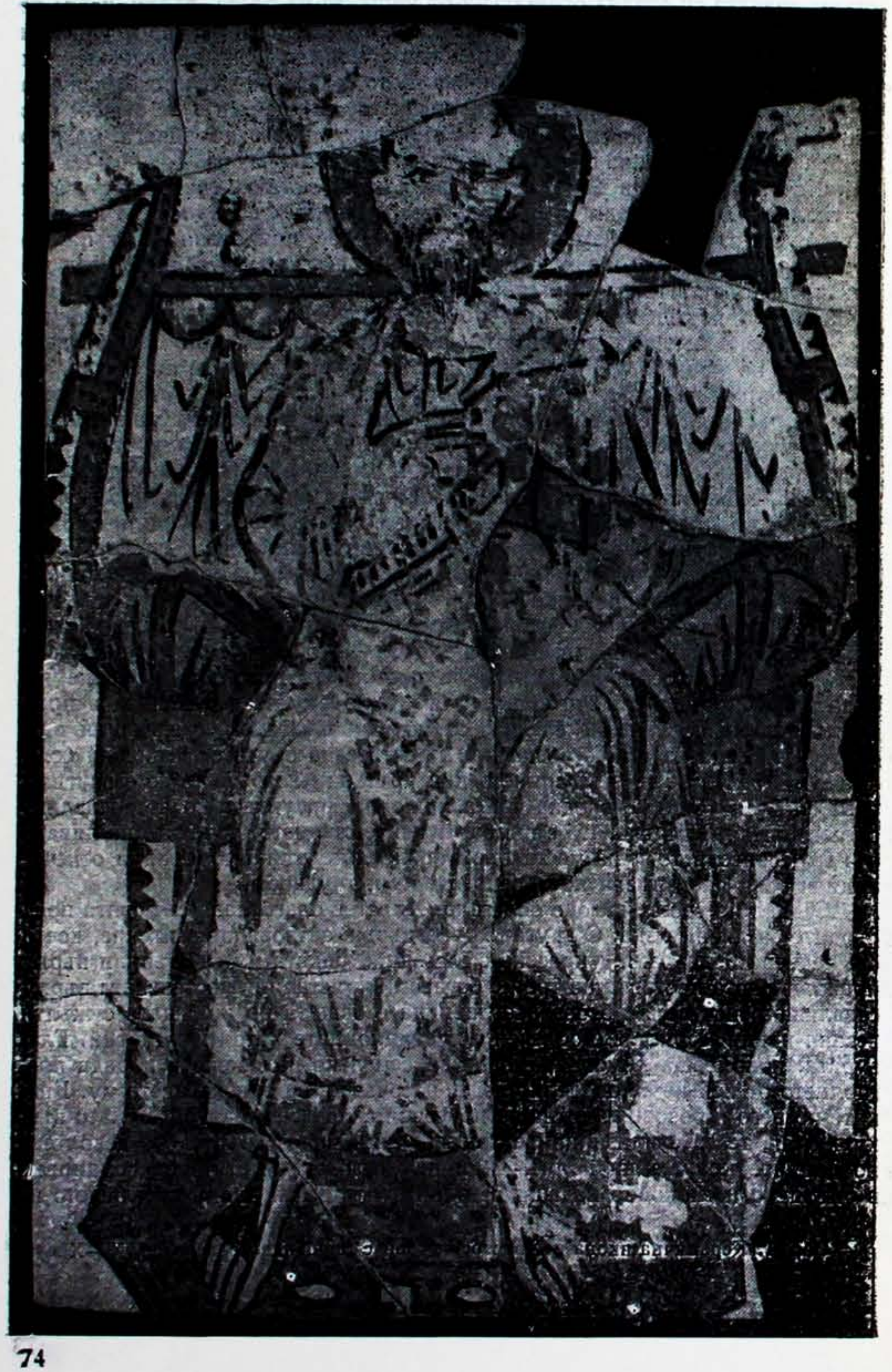

трона дипли. По същия начин е показана и драперията на червения плат, застилащ високото облегало на трона. Известно сгъстяване на гънките се наблюдава под благославящата ръка, където те са представени подобно на къси черти, наклонени наляво. В основата си последните опират на непрекъснатата линия, стигаща до гърба на подвързаната книга. Организирането им по такъв начин създава впечатление за начертанието на някакъв отделен предмет.

За чертите и израза на лицето на Христос е трудно да се каже нещо по-определено, тъй като главата с нимба попада в най-обезличената от прегарянето част на иконата. Трудностите произтичат преди всичко от това, че заедно с глазурата е прегорял и изцяло вдигнат контурът на рисунката. Съвсем незначителни остатъци насочват за мястото на очите с правия нос върху закръгления овал на лицето. Почти няма следи от контура, с който са били нанесени косата, веждите, устата и кръстът в нимба. Сравнително добре личат очертанията на ушите, късата заострена брада и увисналите надолу мустаци. В това състояние на запазеност образът стои далеч от иератичния тип на Христос със създадените отрано за него иконографски образи.

Тронът, върху който е седнал Христос, с изключение на заличения извит свободен край на дясната подпора, е изцяло запазен. Наред с всичките съставки (подпори—отвесни и напречна, поставки за седалището, краката и др.), които го изграждат, са налице данни за светлокафявия му цвят, драперията на червения плат върху облегалото, различните детайли от метал, кост, глина и други материали, свързани с украсата от низове кръгчета и скачени триъгълници по отвесните подпори, многолистни розети по външните полета на седалището, редуващи се кръгли, правоъгълни и листовидни детайли по челните плоскости на поставката за краката и др. Заради по-особената си форма този трон е наречен лировиден или лироподобен и на изображенията със седнал отгоре му Христос или Богородица е посветена значителна литература.[10] Пръв с това име го нарича Е. Вайганд.[11] С оглед изясняването произхода му интерес заслужава изследването на А. Кътлър, който търси неговата форма в езическата епоха и образите на Орфей.[12]

Общността на разглежданата икона по материал, техника на изпълнение, стил и дата с иконите от другите преславски ателиета е безспорна.[13] По форма и размери се отнася към групата на правоъгълните икони с изображения на стоящи в цял ръст светци от Патлейна.[14] От тях се отделя с по-голямата си дебелина, отсъствието на отпечатъци от плат на опаката страна и на рамка в краищата на изобразителното поле. Докато първите две отлики са продиктувани от технологически съображения, свързани с формуването и сушенето, то третата осветлява въпроса за мястото и предназначението на иконата в църковния декоративен ансамбъл. Отсъствието на рамка не оставя място за спор относно това, че представеният на иконата Христос на трон е централна фигура от композицията Деисис.[15] За другите изображения на Богородица и Йоан Кръстител от композицията може да се изказват само предположения, тъй като от тях нищо не е стигнало до днес.

С изисканата линия и изобщо със стила на рисунката си иконата Христос на трон е в съгласие с останалите керамични икони от ателието на Дворцовия манастир[16] и с тези, открити в Патлейна[17], и ансамбъла

Обр. 2. Гръб на белоглинената плоча на иконата

при Кръглата църква.[18] Трябва само да се съжалява, че последната не се е запазила такава, каквато е излязла от ръцете на своя създател, за да можем в оценката си за него, освен за качеството му на много добър рисувач, да заключим и за колористичните му възможности.

В края на описанието се налага да се спрем накратко и на въпроса за начина, по който е било изписано името на Христос. Обикновено за тази цел служат съкращенията IC и XC, разположени свободно или включени в кръгли дискове, встрани на нимба. Оцелелите две букви в горния край на облегалото на трона отдясно са разположени една над друга и насочват, че изписването на името не е било направено по традиционния начин, а чрез пълно изписване с гръцки капитални букви: IHCUC XPHCTOC. Липсващият фрагмент от левия ъгъл на иконата е пречка за евентуално потвърждаване или отхвърляне на това наше предположение. Възможно е остатъците от контура да се отнасят не до начертания на букви, а на струговани детайли от украса, излизащи над напречната подпора на трона. При последния случай не без основание може да се настоява, че името на Христос е било изписано върху нестигналите до нас странични икони от деисисната композиция.

Произходът на изображението върху разглежданата преславска икона е свързан с императорските образи на трон в изкуството на Рим.[19] Възникнал през IV—V в., сюжетът получава широко разпространение във византийското изкуство през периода IX—XIII в.[20] В монументалната живопис, миниатюрата и паметниците на дребната пластика, освен самостоятелно, се среща и като централна фигура от Деисис, при поднасяне ктиторски дарове на Христос и други иконографски варианти от този род.[21] В многобройните изображения на сюжета се наблюдават сходство и отлики по отношение на трона (без облегало и с облегало), книгата на евангелието (отворена или затворена), положението на благославящата ръка (отделена встрани от тялото или поставена пред гърдите) и др., които са послужили на изследователите не само да ги класифицират, но и да пристъпят към издирване на първоначалните им образци.

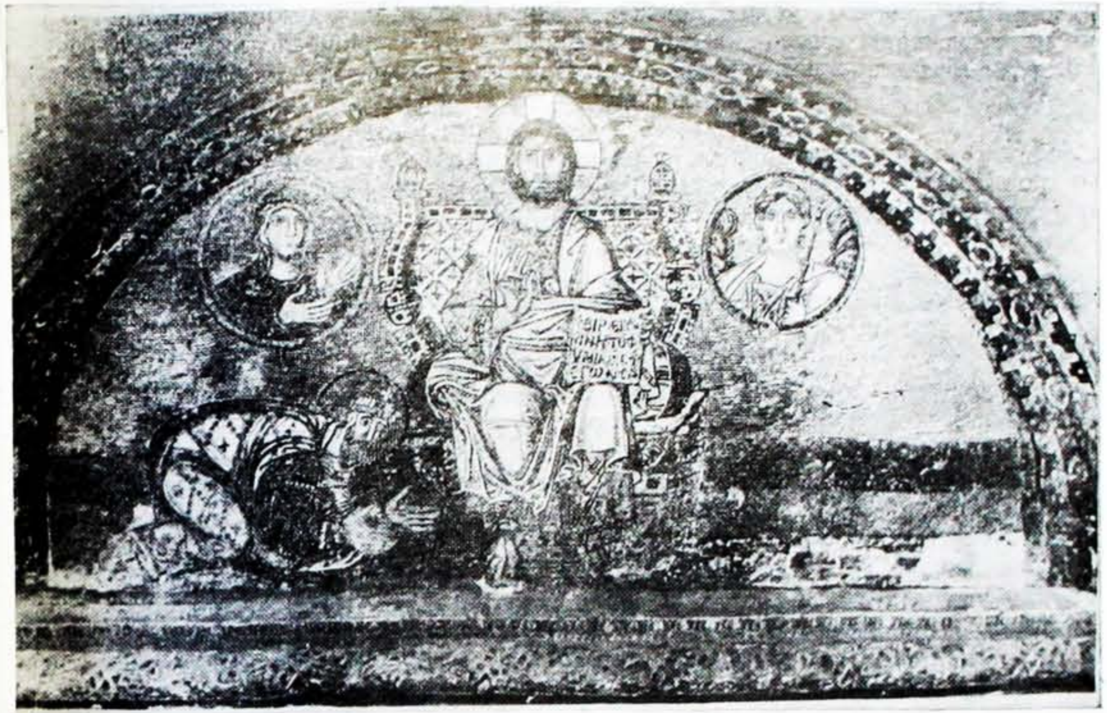

Обр. 3. сзайка с Христос на трон и молещ се византийски император от църквата „Св. София“ в Цариград (IX—X в.)

Във връзка с представеното изображение на нашата икона е важно да изтъкнем значението на една прочута мозайка в цариградската църква „Св. София“. Публикувана за пръв път преди петдесет години от Т. Уитмор,[22] мозайката е предмет на разглеждане или репродуциране в редица трудове, посветени на византийското изкуство.[23] На нея е представен благославящ Христос, седнал на трон с лировидно облегало с два бюстови образа в кръгли медальони встрани и една молеща се фигура на император в нисък поклон отдясно на трона. Мястото на мозайката с начина на изпълнение и някои стилови белези са дали основание тя да бъде отнасяна към изкуството на императорите от Македонската династия, като по-тясната ѝ датировка се поставя в зависимост от идентифицирането на молещия се император. Повечето твърдят, че представеният е Лъв VI

Мъдри (886—912), а някои привеждат доказателства, че би могъл да бъде и неговият предшественик Василий I (867—886).[24] Напоследък двама известни учени предлагат и трета възможност — представеният да е синът на Лъв VI Мъдри — Константин VII Порфирородни (913—959).[25] Като се вземе под внимание това, че преславските ателиета за рисувана керамика възникват в края на IX в. и най-активната им дейност протича през първите три-четири десетилетия на X в.,[26] не без основание може да се настоява, че авторът на разглежданата икона със седнал на лировиден трон Христос е имал за образец изображенията от прочутата цариградска мозайка. В тази насока за аналогии могат да се посочат изображенията на две миниатюри към сборника с проповеди на Григорий Назиански в Париж[27] и на една мозайка в равенската църква „Св. Аполинарий Нови".[28] По-богат сравнителен материал предлагат монетите, за които е важно да отбележим, че са концентрирани в границите на представителите от Македонската династия.[29] С оглед лировидния трон е интересно да посочим, че са известни негови изображения и на Богородица с детето, които, макар да не са свързани с Цариград, произхождат от места, където столичното влияние е твърде значително, за да може да се смятат изцяло с провинциален характер.[30]

Разглежданата икона с някои от непубликуваните материали от разкопките на ателието за рисувана керамика в Дворцовия манастир позволяват да се разшири изобразителният репертоар на преславското изкуство от IX—X в. с нови иконографски образи и сюжети, от една страна, и от друга — с по-голяма увереност да се тръгне към издирване и установяване на някои от техните първоначални образци. Нека се надяваме, че с увеличаването на материалите и особено на тези с по-добра запазеност направеният от нас опит в тази насока няма да остане единствен.

БЕЛЕЖКИ

[1] Манастирът е разкрит под ръководството на автора. Предварителни сведения за него и ателието за рисувана керамика вж. Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, 1974, кн. 3, с. 57 сл.; Т. Тотев и П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. — Българско средновековие (Сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев по случай 70-годишнината му), С., 1980. с. 134 сл.; Т. Тотев. Преславските манастири, средища на художествен живот през IX—X в. — Векове, 1980, кн. 5, с. 46—53.

[2] За ателието с откритите при разкопките находки авторът е подготвил отделно изследване под заглавие „Преславската керамична икона". Няколко от откритите икони са включени в комплект с цветни репродукции, вж. Т. Тотев. Преслав. Керамични образи. С., 1981.

[3] Кр. Миятев. Преславската керамика. С., 1936.

[4] Почистването и свързването на фрагментите от иконата беше направено от Л. Манасиева, лаборант-керамик на Филиала на Археологическия институт при БАН в гр. Шумен, за което и тук искам да ѝ благодаря.

[5] Непубликувани материали на автора.

[6] Вследствие на прегарянето тъмнокафявият цвят на контура е станал черен.

[7] Й. Господинов. Разкопки в Патлейна. —ИБАД, IV, 1914, с. 113 сл., табл. XXXIII; Н. П. Кондаков. Очерки по истории средновекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 124 сл.; A. Grabar. Rechrches sur les influance orientales dans l art balkaniqe. Strasburg, 1928, p. 59—62; Кр. Миятев. Цит. съч., с. 68 сл.

[8] Пак там.

[9] Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. С., 1982, с. 64 сл.; T. Totev. Icones peintes en céramiqe de „Tuzlalaka" Preslav. — IAI, XXXV, S. 1979, p. 65—73;

[10] J. Brecenridge. Christ on the lyrebasked throne. Dumbarton Oaks Papers. Numbers 34—35, 1980—1981 (1982), p. è'è-260 с цитираната под линия литература.

[11] E. Weigand. Zum Denkmäler kreis des Christ Ormmanimbus. — BZ, 32 (1932), s. 63—81.

[12] A. Cutler. Transfiguration: Studies in the Dinaminhof Byzantine Iconography. — University Park 1975, p. 5—52.

[13] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 62, сл.; Ив. Акрабова-Жандова. Преславската рисувана керамика. — Изкуство, 1962, кн. 4—5, с. 25—30.

[14] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 16.

[15] И. Мысливец. Происхождение „Деисуса". — Византия. Южные слая е и древняя Русь. Западная Европа (Сборник статей в честь В. Н. Лазарева), М., 1973, с. 59—62 с цитираната под линия литература.

[16] Непубликувани материали от разкопки, проведени под ръководството на автора.

[17] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 16.

[18] Пак там. с. 14—15; Специален интерес заслужават фрагментите от икони, открити при разкопките на манастирския ансамбъл около Кръглата църква под ръководството на автора. Непубликувани материали.

[19] A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. Paris 1936, p. 196—200.

[20] Ibidem, p. 196.

[21] Виж: В. Н. Лазарев. История византийской живописи, т. I, М., 1947, табл. XVII; A. Grabar. Byzantine Paiting. Geneva, 1953, p. 91; А. В Банк. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. М.—Л., 1966. табл. 191—192; Ch. Diehl. Manuel d'art byzantin, II, Paris 1926, fig. 250, 323, 328, 340, 349; C. Mango. Materials for the Study of St. Sophia at Istanbul. Wachington, 1962 (Dumbarton Oaks Studies, VIII). p. 24, fig. 8.; Л. Мирковић. Иконографске студие. Нови Сад 1974, с. 181—204, сл. 45.

[22] T. Whittemore. The Nartex Mosaic of Sancta Sophia. — Atti del V Congresso internationale di Studi bizantini, II (1940), 214—23, esp. 214—17.

[23] В. Н. Лазарев. Цит. съч. табл. XVII; Л. Мирковић. Цит. съч., сл. 45; C. Mango. Op. cit. p. 24, fig. 8.

[24] A. Cutler. Op. cit., 5; P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, III; Leo III to Nicephorus III 717—1081. Wachington, 1973.

[25] N. Oikonomides. Leo VI and the Nartex Mosaic of Saint Sophia. — Dumbarton Oaks Papers, 30 (1976), 156—176; P. Grierson. Op. cit., 171.

[26] К. Миятев. Цит. съч., с. 62 сл.; Ив. Акрабова-Жандова. Цит. съч., с. 25 сл; Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка" . . . , с. 45 сл.

[27] H. Omont. Miniature des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliotéque Nationale du VI-XIVe siècle, Paris, 1929, pl. XV—LX; S. Der Nersessian. The Illustration of the Homilies of Gregory of Nazianzus, Paris Gr. 510. — A study of the Connections between text and Images. — Dumbarton Oaks Papers, 16 (1962).

[28] G. Steigerwald. Christus als Pantocrator in der unter sten Zone der Langhausmosaik von S. Apolinare Nuovo zu Ravenna. Tortulae: Studien zu altchristlischen und byzantinischen Monumenten. Freiburg, 1966, 272—84.

[29] P. Grierson. Op. cit., 152, 154—58.

[30] Вж. подробности у J. Brecenridge. Op. cit., p. 250 и цитираната тук под линия литература.

A CERAMIC ICON FROM PRESLAV WITH AN ENTHRONED CHRIST

T. Totev

Summary

This article makes public an icon recently found at the excavations of the workshop for painted ceramics in the monastery at the Court of Preslav. Having become deffective during baking in the kiln, the icon was discarded as faulty output in the vicinity of the workshop. Represented on the icon is Christ sitting in a lyre-back throne. The absence of a framework suggests that this is not an isolated image but the central figure from the composition Deissis. The side icons depicting the Virgin and John the Baptist have not survived.

After a detailed description and aknowledgement of the great artistic skill of the icon's creator, the author compares it with other known icons from the workshops of Preslav for painted ceramics and assigns it to the end of the 9th and the first three or four decades of the 10th c. In relation to the subject-matter of the icon a number of comparisons with monuments of Bizantine art of that time are made.

In conclusion the author expresses his conviction that the publication of this icon together with the publication of some other materials from the Court monastery workshop will contribute to the enrichment of the pictorial repertory of Preslav art with new iconographic subjects and images, which will be of help in tracing and establishing their archetypes.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. A ceramic icon with Christ sitting in a lyre-backed throne (9—10 c.).
2. The back of the pale clay tile of the icon.
3. A mosaic with an enthroned Christ and a worshipping Bizantine emperor in the cathedral Hagia Sofia in Constantinople (Istambul).

МАНАСТИРСКА БАНЯ В ПРЕСЛАВ

Павел Георгиев

През 1973 г. при разкопките на големия и богат манастир на хълма Зъбуите, северозападно от дворците в Преслав, беше открита значителна по размери и сравнително добре запазена баня (обр. 1).[1] Тя остава извън рамките на комплекса, но е в непосредствена близост до западното му крило. С това тя се отличава от останалите известни ранобългарски бани, които са разположени винаги в дворовете на големите архитектурни ансамбли. Тази нейна особеност е характерна за манастирския тип бани, които според изискванията на уставите е трябвало да се строят извън очертанията на обителите, най-често в тяхната градина.[2] Разглежданата баня е разположена върху полегатия източен склон на Зъбуите, чието благоприятно изложение и наличие наблизо на водопровод също са изиграли роля при избора на нейното място.

Банската постройка има сравнително големи размери: 16, 10/5,50 м. Височината на зидовете ѝ достига 2,50 — 3 м. Ориентирана е по посока югоизток-северозапад, което ѝ осигурявало благоприятно слънчево изложение, главно в обедните и следобедните часове, както препоръчва още Витрувий.[3] В план банята е четириделна, анфиладна постройка с правоъгълни очертания (обр. 2). В основи и над нивото на терена тя е изградена от по-големи или малки, слабо очукани ломени камъни, споени с бял хоросан (обр. 1,4—6). В зидарията, въпреки различната големина на камъните и тяхната неправилност, се долавя стремеж за подреждане в редове. За подравняване са използвани парчета тухли или керемиди. В ъглите и страниците на входове и прозорци са вградени и отделни варовикови блокове. Цели тухли са използвани само на отделни места: при арки, сводове и за облицоване на отоплителни и водни съоръжения. При градежа на последните е използван и червен, водоустойчив хоросан. Тухлите са големи, правоъгълни и имат различни размери: 0,45/0,25/0,07 м; 0,58/35/0,07 м; 0,64/0,34/ 0,075 м и др. Повечето от тях са с вдълбани преди изпичането старобългарски знаци: IYI; $\overset{\text{р}}{\text{ПI}}$; $\overset{\text{ч}}{\text{ПI}}$; $\overset{\vee}{\text{ПI}}$; Z. Важна особеност в зидарията е обмазването на фугите между отделните камъни с бяла хоросанена мазилка, която сега на места е изпадала. Особеностите на този градеж изобщо намират точни аналогии сред паметниците на преславската архитектура от Х в. Между тях са едни от най-известните сгради, като църквата в Патлейна,[4] Кръглата църква,[5] църквата при Виница,[6] наред с които нашата баня е измежду най-добре запазените в Преслав. Близостта на банята с тези забележителни паметници на преславската архитектура се подсилва и от някои общи елементи в архитектоничната им

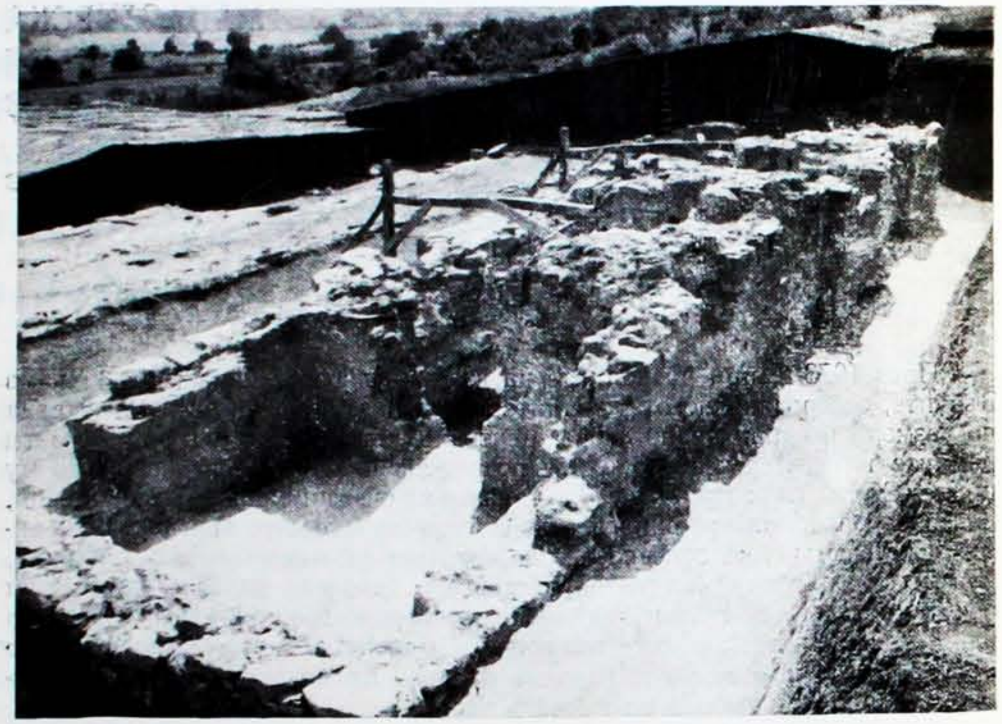

Обр. 1. Общ изглед на банята — изглед от северозапад

украса. По фасадите или вътре в тях са оформени еднакви или близки по размери полуцилиндрични декоративни ниши, които разчупвали и оживявали гладките стени на тези сгради (обр. 3)[7]. Като се има пред вид, че манастирската баня е съвременна на споменатите строежи, трябва да приемем, че близостта им се дължи на това, че принадлежат на една местна архитектурна школа в Преслав от X в.

Във вертикален разрез банята има две ясно изразени части: сравнително високо приземие и същински етаж над него. Изключение прави само крайното северно помещение, което е било едноетажно. Входът му е разположен в североизточния ъгъл (обр. 1). Нивото на прага е наравно с терена пред него. Подът на помещението обаче е вкопан на 0,40—0,50 м под нивото на прага. Приземието в останалата част на банята е още по-дълбоко вкопано, тъй като теренът на юг е по-висок. В средната ѝ част подът му е бил на около 0,70 м от строителното ниво, а в южната, където постройката заварила значителен културен пласт, вкопаването достига до 1,05 м (обр. 1, 2). В западната част на постройката под нивото на терена остава не само приземието, но и част от етажа над него. Това се дължи на високия западен скат, в който банята е била вкопана.

В приземната част на банята била вместена пещта и цялата ѝ отоплителна инсталация (обр. 2). Пещта била разположена в малкото помещение 3 (обр. 6). Обслужването ѝ се извършвало през широк 0,70 м отвор,

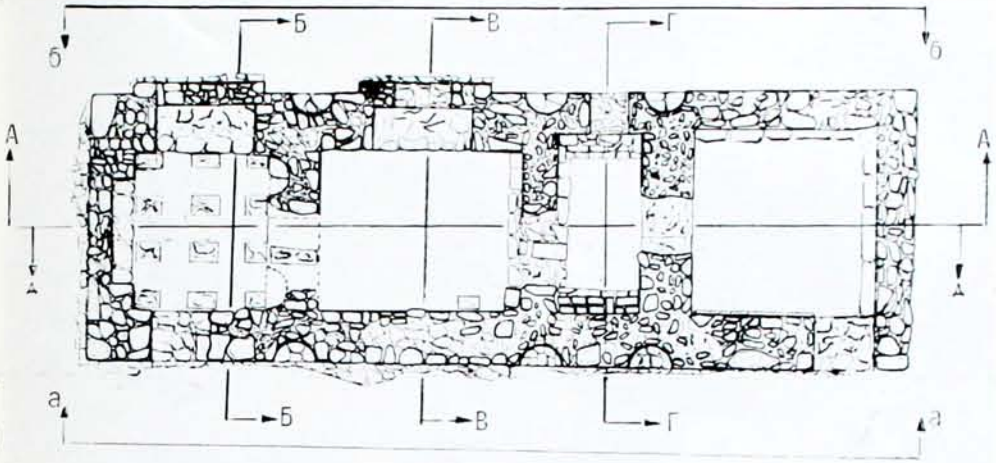

Обр. 2. Историчен план с разрези и изгледи от банята
Обр. 3. Реконструиран план с помещенията в банята

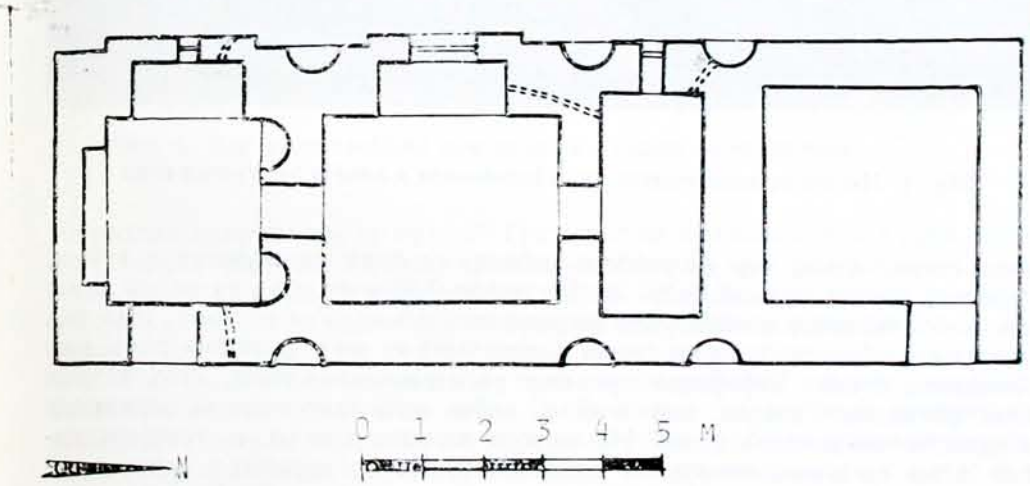

оформен в долната част на стената между помещения 3 и 4 (обр. 1). В горната си част той бил засводен. След рухването на свода зидарията над него се сринала и образувала дълбока яма, която при разкопките заварихме запълнена с пръст и камъни. Първоначалният засводен отвор е бил нисък и е свързвал едноетажното помещение 4 само с пещта. През него тя е била опалвана. Самото помещение 4 е било свързано с обслужването на пещта — предназначено е било за огняря и евентуално за складиране на горивото или за съхраняване на банския инвентар. При разкопките над подовото му ниво се разкри дебел пласт сбита маса от хоросанов трошляк със силно неравна повърхност, вероятно от сводесто покритие на помещението.[8] Подът на пещта не е запазен, но нивото му е било наравно с основата на разпределителните зидове (обр. 2). Странич-

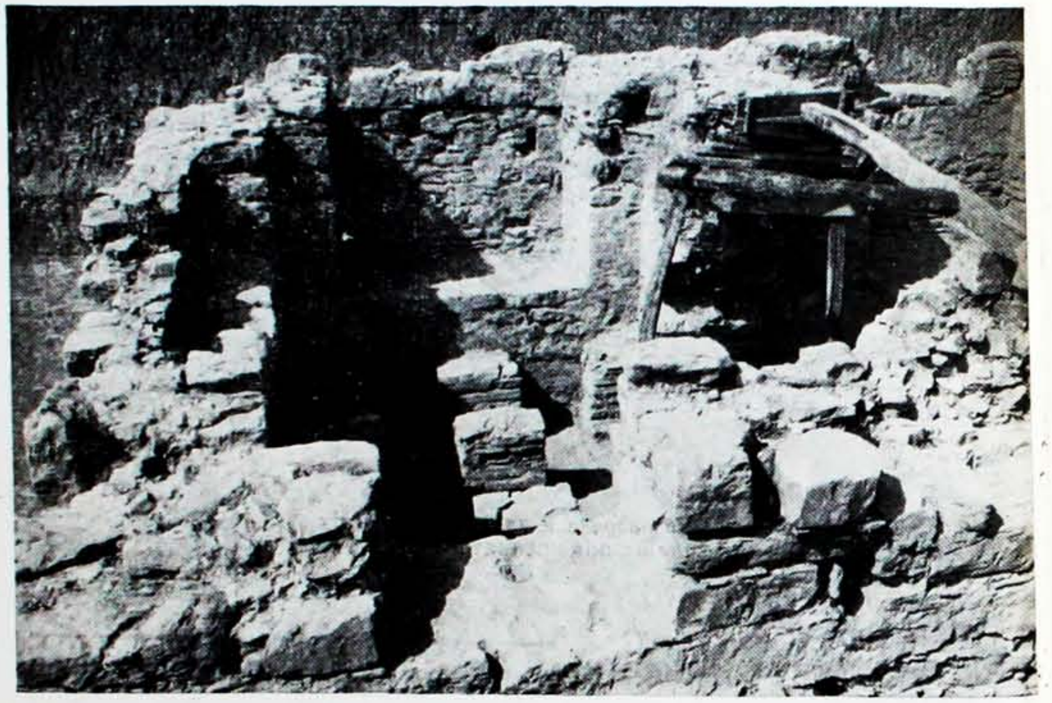

Обр. 4. Изглед от помещението на съблекалнята и ваната за студена вода

ните стени, които тук са особено дебели, са били облицовани с тухли, споени с червен хоросан (обр. 6). На около 0,70 м от пода на пещта двете стени се стесняват и образуват широки по 0,15—0,17 м отстъпи. Над тях тухлената облицовка продължава с още 0,60 м, но е запазена само при западната стена. Хоросанът тук има наситеночервен цвят. Над втория пояс облицовка следва нов отстъп, който сега личи само на западната и отчасти на южната стена. На нивото на този отстъп, в северозападния ъгъл на помещението, са запазени тръби от вграден в стената водопровод, който е докарвал вода в помещението (обр. 6). С него е бил пълнен котелът над пещта. Последният се е състоял, изглежда, от същински котел, поставен непосредствено над огъня в пещта, и от котелно отделение над него, което е заемало цялото помещение 3 между първия и втория отстъп в стените му.[9] На около 0,40 м от предполагаемото дъно на котелното отделение, в югозападния му ъгъл, е вграден водопровод от глинени тръби, по който е ставало подаването на топлата вода към ваната в съседното помещение 2.

От пещта топлият въздух преминавал към отоплителната инсталация в приземията на помещения 1 и 2. За целта над основите на разпределителните зидове били изградени от тухли колонки, които оформяли тройни засводени отвори (обр. 2). Отоплителната инсталация в средното помещение 2 е изцяло унищожена. В помещение 1 обаче тя е почти напълно запазена (обр. 4). Подът е без настилка и колонките от хипокауста са изградени направо върху пръст.[10] Градежът на колонките е от тухли, споени с червен хоросан. Те имат правоъгълна форма и са разположени в редици на еднакво разстояние една от друга. Те са били свързани помежду си с арки, петите от които са запазени на места. Височината на арките достига 1,25—1,30 м. Над тях е стъпвал подът на първото банско помещение. Той също е бил изграден от тухли и хидрофобен хоросан, запазени отчасти в югозападния ъгъл (обр. 4). За нивото на неговата повърхност можем да съдим от вградената в източната стена тръба за оттичане на разливаната върху пода на къпалнята вода. Такава инсталация е имало и в помещение 2. Нивото на носения от колонките под е оставал непосредствено над големия правоъгълен отвор в средата на източната му стена (обр. 1). Трудно е да се каже със сигурност за какво е служел той. За подобни отвори към приземната част на банята в Херсонес съобщава А. Л. Якобсон, но без да тълкува предназначението им.[11] Възможно е отворът в нашия случай да е служел за резервен вход при ремонт на отоплителната инсталация. Непосредствено под него в зида е вградена глинена тръба от отточен канал (обр. 2). Тя отговаря на нивото на пода на приземието и най-вероятно е служела при евентуалното му наводняване.

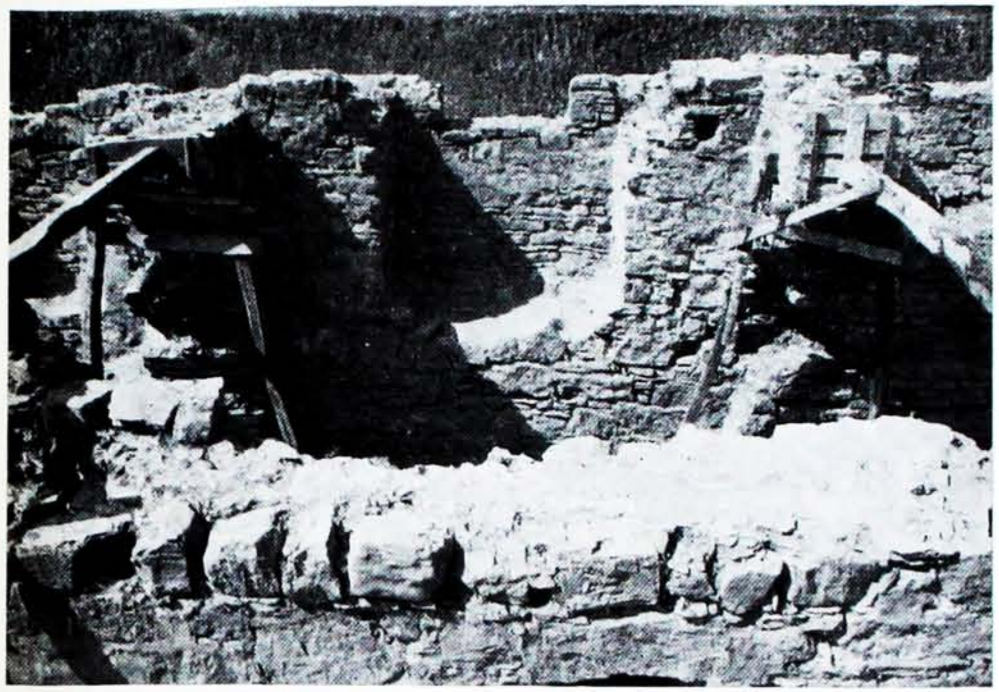

Обр. 5. Изглед от средното помещение 2 с ваната за топла вода

Същинската част от банята е разположена над трите помещения с отоплителната инсталация (обр. 3). Влизането в нея е ставало през входа, оставен в източната стена на помещение 1 (обр. 1). Помещението е било предназначено за съблекалня и къпалня със студена вода. Надлъжната му ос, както в редица подобни случаи, е перпендикулярна на основ-

Обр. 6. Изглед от помещение 3

ната ос на сградата. В южната му стена има недълбока, но широка ниша, която започва на 0,50 м над нивото на пода (обр. 3). В нея вероятно е бил вграден шкаф за дрехи или бански принадлежности. В дебелата стена срещу входа е оформена друга, по-голяма ниша с размери 1,85/0,90 м (обр. 4). В нея е била вместена ваната за студена вода, докарвана с отделен водопровод, отворът от който е запазен на около 0,90 м от дъното й. В долната си част ваната е оставала малко под пода на къпалнята, а над него е била отделена посредством преграда. Водата в нея не била отоплявана. Осветяването на помещението е ставало посредством прозорци, разположени високо във външните му стени. Един от тях е частично запазен на 1,50 м над дъното на ваната. Ширината му достига едва 0,33 м, а височината остава неизвестна.

От съблекалнята в топлата къпалня се влизало през вход, разположен по оста на сградата. От него сега е оцеляла само западната страница. Откъм съблекалнята той е фланкиран от две полуцилиндрични ниши, каквито има отвън по надлъжните фасади. Тук те са имали декоративно-приложно значение. В античните бани в подобни ниши са били поставяни малки статуетки.[12] При разкопките на банята бяха открити части от керамична статуетка с тъмнозелена глазура. Сюжетът на сцената, представена на статуетката, е почерпан от прочутите за времето си състезания с колесници на Хиподрома в Константинопол.[13] Самата статуетка е византийска занаятчийска творба и макар да има малки размери, е моделирана върху поставка. Това позволява да изкажем предположението, че е стояла в една от споменатите ниши.[14]

Топлата къпалня се намирала в помещение 2 (обр. 3). То е най-голямото от всички — 4/3,20 м. Ваната за миене с топла вода е разположена и тук в ниша, оставена в дебелата западна стена (обр. 5). Тя има размери 2,10/0,95 м. В нея е била докарвана вода от котелното отделение посредством тръбопровод, вграден в стената между тях. Краят на тръбата се намира на 0,35 м от дъното на ваната. Нишата в топлата къпалня, а вероятно и в съблекалнята, е била засводена. Петите от свода тук са сравнително добре запазени (обр. 5). В стената под свода е бил пробит отвор за прозорец, широк 1,15 м. В горната си част той също ще да е бил засводен.

Сравнително доброто състояние на банската постройка позволява да установим със сигурност наличието и на трето банско помещение (обр. 3). За неговото съществуване свидетелствува преди всичко запазената страница от вход между помещения 2 и 3. За нивото на неговия праг можем да съдим само по косвени данни. Той вероятно е отговарял на втория отстъп в стените на помещение 3. Над него стените на помещението са запазени до 1,10 м. В средата на западната стена, на около 0,90 м от втория отстъп, има запазена страница от прозоречен отвор, широк, както в съблекалнята, само 0,33 м. (обр. 6). Подобен ще да е имало и в запазената ниско отсрещна стена. Наличието на вход и прозорци в горната част на помещение 3 сочат, че над нивото на пещта и котелното отделение в него е било устроено и банско помещение. Подът му е бил с около 0,55—0,60 м по-висок от този на къпалните помещения. Преодоляването на тази разлика е ставало вероятно посредством стъпала. Подът е опирал върху отстъпите на източната, западната и южната стени на помещението. Градежът от камъни и хоросан над тръбата за зареждане на котела е, изглежда, от него. Неголемите размери на помещението 3,75/1,65 м, връзката му само с топлата къпалня и разположението му над котелното отделение свидетелствуват, че то е изпълнявало ролята на античния лаконикум-потилня. В античните бани тя се намира в съседство с пещта и котела за топлене на водата. В средновековието обаче банските постройки са значително по-малки и вместването на потилнята над котелното отделение е спестявало място и материали за изграждането на отделно помещение. По този начин най-рационално била използвана топлината на пещта и парата от котелното отделение. Сред познатите ни средновековни бани единствено разглежданата има безспорни данни за горещо помещение над котела. Наличието му тук поставя изобщо въпроса: дали и в останалите бани с пещи, разположени в сравнително големи помещения, не е имало подобни стаи за изпотяване?

Манастирската баня от Преслав е анфиладен тип постройка, при която всички помещения са наредени в една ос. През IX и X в. всички бани у нас са от този тип.[15] Наред с общите за този тип черти тя има и някои характерни особености, които я свързват с определени етапи от развоя на банското строителство у нас през ранното средновековие. Наличието например на отоплителна инсталация под пода на съблекалнята е характерно за баните, строени след средата на IX в. Отсъствието на подова настилка под хипокауста се среща при баните от X в. и е характерно изобщо само за четвъртия етап на раннобългарското банско строителство.[16]

За датата на изграждане и съществуване на банята разполагаме със сравнително многобройни археологически данни. Заедно с жилищната сграда от юг тя принадлежи към втория период на строителство в манастира.[17] Строежите от този период се датират в рамките на X в., до падането на Преслав под византийска власт. Откриването на плочки от рисувана керамика и части от икона в насипа на помещения 1 и 2 красноречиво говорят за съществуването на банята по време на разцвета на българската столица. В полза на това свидетелствуват и откритите керемиди и тухли с врязани старобългарски знаци. Производството на строителна керамика със същите знаци, формат и характер е установено в керамичния производствен център при с. Виница, край Преслав.[18] Съществуването на този център спира докъм края на X в. Строителна керамика със същите знаци се среща и при църквите в Патлейна и Виница. Това още веднъж потвърждава хронологическата близост между банята и тези преславски строежи от X в.

При разкопките вътре в постройката и по-точно върху пода на помещение 2 бяха намерени повече от 10—12 фрагментирани глинени съда. Всички те са от познатите за Преслав типове: с врязана украса от прави линии, сиви и глазирани гърнета. Върху някои от тях има врязани преди изпичането старобългарски знаци, а върху един фрагмент от амфора и старобългарски кирилски надпис.[19] Заедно със съдовете бяха намерени и железни инструменти, и разни битови предмети. Откриването на стопански и битов инвентар в средното помещение на банята поставя въпроса за съдбата ѝ в последния етап от нейното съществуване. Вероятно към края на X или началото на XI в. банята е престанала да функционира и нейната постройка била използвана за жилищна или друга цел. Тогава, изглежда, е била разрушена отоплителната инсталация в помещение 2. Следи от по-късни преправки в постройката не личат, с изключение на преизграждането с калbase спойка на външния ѝ северен зид и може би отварянето на отвор за вход между помещения 3 и 4. Последният период от използването на банската постройка може да се датира към края на X и най-късно до средата на XI в. От това време са най-късните керамични материали и откритите в насипа около сградата 4 анонимни византийски монети.

Наблюденията върху пещта и отоплителната инсталация на банята показват, че те са функционирали кратко време. При това положение най-вероятно е банята да е била изградена към средата на X в., а през втората половина на века нейната постройка вече да е била използвана за други нужди.

Като баня постройката е съществувала заедно със сградата със сложен план от южната ѝ страна. Близостта и еднаквият им градеж потвърждават функционалната връзка между тях. Според Т. Тотев сградата със сложен план е служела за жилище на игумена на манастира. В такъв случай банята е била предназначена да обслужва преди всичко неговите обитатели. Напълно възможно е обаче тя да е била използвана в определени дни, според правилата на манастирския типик, и от обикновени монаси или дори от светски лица.[20]

БЕЛЕЖКИ

[1] Разкопки на ст. н. с. Т. Тотев с участието на автора. Използвам случая да изкажа още веднъж благодарност на Т. Тотев за предоставената възможност да обнародвам този първокласен паметник на преславското строителство.

[2] A. K. Orlandos. Monastiriaki arhitektoniki. Athénes, 1958, p. 97—99; А. Л. Якобсон. Из истории армянской средневековой архитектуры. III. Татевский монастырь. — СА, IX, 1947, с. 324.

[3] Витрувий. Десять книг об архитектуре. Пер. Ф. И. Петровского. М., 1936, кн. V, гл. X, 1, с. 106—107; Д. Барбаро. Комментарий к Витрувию. М., 1938, с. 217.

[4] Й. Господинов. Разкопки в Патлейна. — ИАД, IV, 1914, с. 114 и сл.

[5] Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. С., 1934, с. 199 и сл.

[6] С. Станчев. Църквата до с. Виница. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 320 и сл.

[7] Произходът на тези полуцилиндрични и засводени ниши е несъмнено античен, но те са били използувани като архитектоничен елемент и в сградите на византийската столица през X в., откъдето, изглежда, са били заимствувани. Срв. P. Vocotopulos. The Role Constantinopolitan architecture during the Middle and Late Byzantine period. — Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik, 31, 2, 1981, p. 554—555; Всеобщая история архитектуры, III, М. Л., 1966, с. 93, рис. 49, 1 б, в.

[8] Подобен пласт трошляк беше установен и пред пещта на баня № 2 при Голямата базилика в Плиска.

[9] За това устройство на котлите в баните вж. Л. А. Мусхелишвили. Раскопки в Дманиси. — СА, VI, 1940, с. 275 и пос. литература.

[10] Тази особеност е показателна: без настилка са отоплителните инсталации на баните от X в. в Дръстър и в манастира при с. Равна, Провадийско.

[11] А. Л. Якобсон. Из истории средневековой архитектуры в Крыму. III. Средневековые бани Херсонеса. — СА, VIII, 1946, с. 262, рис. 3, 4.

[12] М. Е. Сергеенко. Жизнь древнего Рима. М., 1964, с. 149.

[13] П. Георгиев. Керамична статуетка от Преслав. — Векове, 1979, 2, с. 69—74.

[14] Присъствието тук на статуетка с подобно светско и забавно предназначение не бива да смущава, тъй като е известна ролята на баните като места за развлечения, игри и забави както в античността, така и през средновековието. Срв. И. А. Орбели. Баня и скоморох XII в. — В: Сб. Памятники эпохи Руставели. Л., 1938, с. 159. Красноречиви свидетелства за стремежа на преславското монашество от X в. към светските забави и удоволствия са посочени в беседата на Презвитер Козма срещу богомилите. Срв. Ю. К. Бегунов. Козма Презвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 356—366.

[15] П. Георгиев. Ранносредновековни български бани VIII—X в. Ръкопис на кандидатска дисертация. С., 1982.

[16] Вж. по-горе бел. 10.

[17] Непубликувани разкопки на Т. Тотев.

[18] Т. Тотев. Виница — производствен керамичен център на Преслав през IX—X в. Ръкопис на кандидатска дисертация. С., 1978.

[19] Материалите ще бъдат публикувани отделно от Т. Тотев.

[20] A. K. Orlandos. Op. cit., p. 98, n. 7.

A MONASTERY BATH IN PRESLAV

P. Georgiev

Summary

The bath published in this article has been discovered at the excavations carried out in the precincts of Preslav. It is situated close to the walls of a big and rich monastery in the immediate neighbourhood of a residential building whose inhabitants it chiefly catered for. The walls of the building are 2.5—3 metres tall and nowadays it is one of the best preserved ones in Preslav. The character of the construction and especially the little semicylindrical niches along the facades and inside the first room of the bath connect it with the architecture of the most remarkable monuments in Preslav dating from the 10 th c.: the Round church and the churches Patleina and Vinitsa. Obviously, they are the creations of a local architectural school in the second Bulgarian capital.

The bath represents the so called suite type and has four rooms arranged along the same axis. The heating instalation comprising a furnace and a hypocaust, is placed in the ground part of the first three of them. The room farthest to the North was used for the purpose of heating the furnace. The floor of the bathrooms proper had been based on the vault-supporting little columns of the hypocaust and directly above the boiler-room which was itself situated above the furnace. The first room was the changing-room, which was furnished with a lukewarm water bath tub. The second room was provided with warm water. In its west wall there is a recess for a bath tub as well, which was filled with warm water coming through a built-in pipeline from the adjacent boiler room. The third bath room was situated above the boiler room. It seems to have been used as a sweating room having the function of the laconicum in the public baths of antiquity.

The type of the bath, the peculiarities of its heating installation and the excavated archeological materials give reasons for assigning it to circa the middle of the 10 c. and its existence as a building to the middle of the 11 c. at the latest.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. A general view of the bath from the North-west
2. Historical plan of the bath with sectional views
3. A reconstruction of the plan with the rooms of the bath
4. A view of the changing-room with the cold water bath tub
5 A view of the intermediate room 2 with the warm water bath tub
6. A view of room 3

ОТНОВО ПО ВЪПРОСА ЗА ЦЪРКВАТА КРАЙ с. ВИНИЦА

Стефан Бояджиев

Построяването на язовир „Виница“, в дъното на чиято чаша до 1967 г. се намираха останките на известната българска средновековна църква, позволи да се разкрият всички данни, които характеризират този паметник. За съжаление това бе постигнато чрез пълното и без остатък събаряне на сградата, която щеше да бъде залята. Това обстоятелство намери своето оправдание с изследването на селищната могила,[1] върху която почиваше църквата. Събарянето се извърши под ръководството на комисия с представители на АИМ и НИПК.[2]

През изминалите оттогава 16 години не последва задълбочен научен труд, който на основание на изчерпателните данни да защити старото тълкуване, според което наосът на църквата е бил покрит само с един обширен купол, носен от тромпи. Независимо от този пропуск неговият първи разкопвач — Ст. Ваклинов[3], продължи да поддържа своето становище. Това становище се възприема изцяло à priori от В. Иванова-Мавродинова[4], Р. Краутхаймер[5], А. Чилингиров[6]. Само Н. Чанева-Дечевска[7] се въздържа да използва плана на Ваклинов и се задоволява с един чертеж — възстановка на северното лице на църквата. Обстоятелството обаче, че в този чертеж нишата, отразяваща мястото на напречния кораб, не надминава височината на останалите ниши, а, напротив, е по-ниска, от отвора на притвора, определено показва, че Чанева-Дечевска възприема старото тълкуване. Както Ваклинов, Кр. Миятев и др. Чанева-Дечевска поставя под един знаменател църквата във Виница с тази във Въбилин дол (последната също така не е представена в нейния цялостно възстановен вид) и ги отличава от „разгледаните кръстокуполни църкви“.[8]

В същност от всички автори, взели отношение по въпросите на църквата във Виница след моето първо обнародване на паметника, единствен П. Вокотопулу[9] се съгласява, че тя принадлежи на типа кръстокуполни църкви от скъсената разновидност. Вокотопулу обаче неоснователно отрича факта, че двете пристроени ниши встрани от олтара са служили за диаконикон и протезис. Според този автор липсвали данни, които да определят мястото на олтарната преграда, зад която се е осъществявала връзката между трите части на олтара. Изглежда, че Вокотопулу не познава по-отблизо преславските църкви. Нему например не е известно, че в някои от тях, като тези в Патлейна и Аврадака № 2, са запазени гнездата, в които са били закрепени мраморните олтарни прегради. Те са били разположени на прага, разделящ олтара от наоса, така че връзката между трите помещения на развития олтар се е осъществявала през пробитите по-късно вратички.

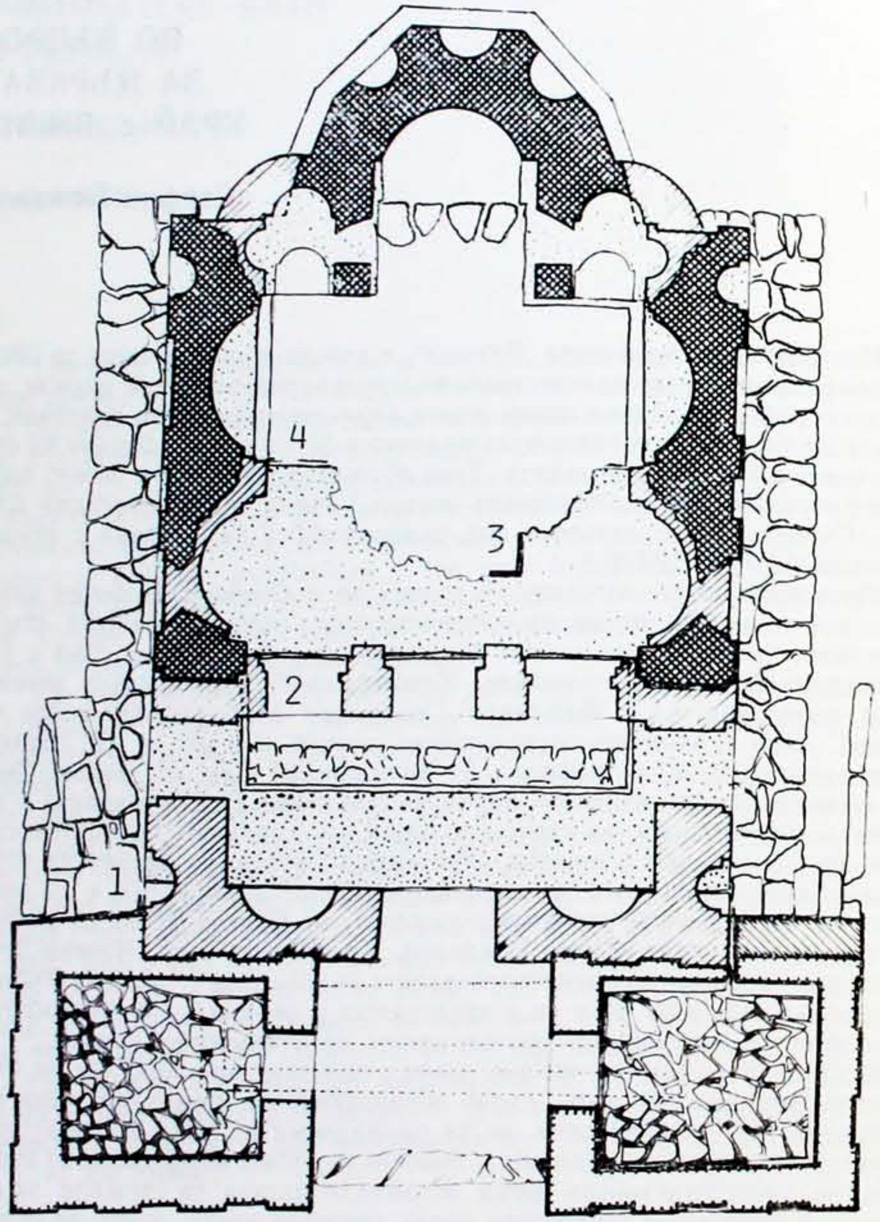

Обр. 1. Историчен план

Както е известно, църквата край с. Виница е разкопана от Ст. Ваклинов през 1948 г. В своето първо обнародване[10] Ваклинов поддържа становището, че църквата във Виница и тази в Патлейна са два оригинални представителя на преславската култова архитектура, чиито еднопространствени наоси са покрити с по един широк купол, носен от тромпи.

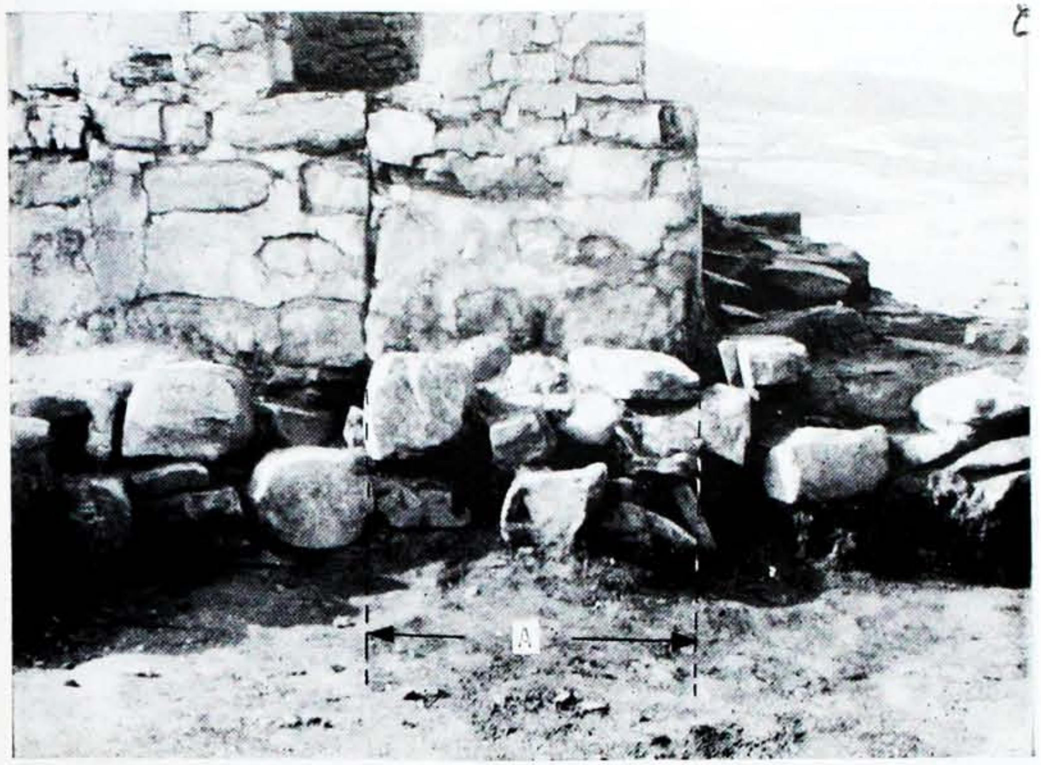

Обр. 2. Допълнително изградена стена пред западното първично лице на църквата (т. 1 от историчния план)

В завършения вид на църквата във Виница той вижда два строителни периода, а именно първоначална същинска църква, съставена от еднoделен олтар, наос и притвор, към който впоследствие се долепват две кули. По време на изграждането на кулите според него се долепват и двете странични на олтара апсидки, т. е. диакониконът и протезисът.

По-внимателното вглеждане в плана, предложен от Ваклинов, показва две съществени особености, които са несъвместими с логичното изграждане на паметника. Най-напред това е предлаганото от разкопвача устройство на купола над наоса, който според него е стъпвал, подобно на църквите в Никорцминда и Комурдо, върху шестостенен барабан. Но именно точно това съпоставяне е ясно доказателство, че разположените на не еднакво разстояние шест опорни точки на куполния барабан на нашата църква не са в състояние да очертаят необходимата, носеща купола, основа. Втората несъобразност се отнася до разположението на свода над притвора. Естествено, това нецелесъобразно разгъване на свода в посока обратна на нормалната е съзнателно прието от Ваклинов, защото само то е в състояние да придаде един що-годе приемлив вид на сградата. Така се получава фалшив двускатен покрив, обхващащ цялата сграда, в средата на който се издига подкуполният квадрат. Нелогичността на това архитектурно мислене и конструктивно изпълнение из-

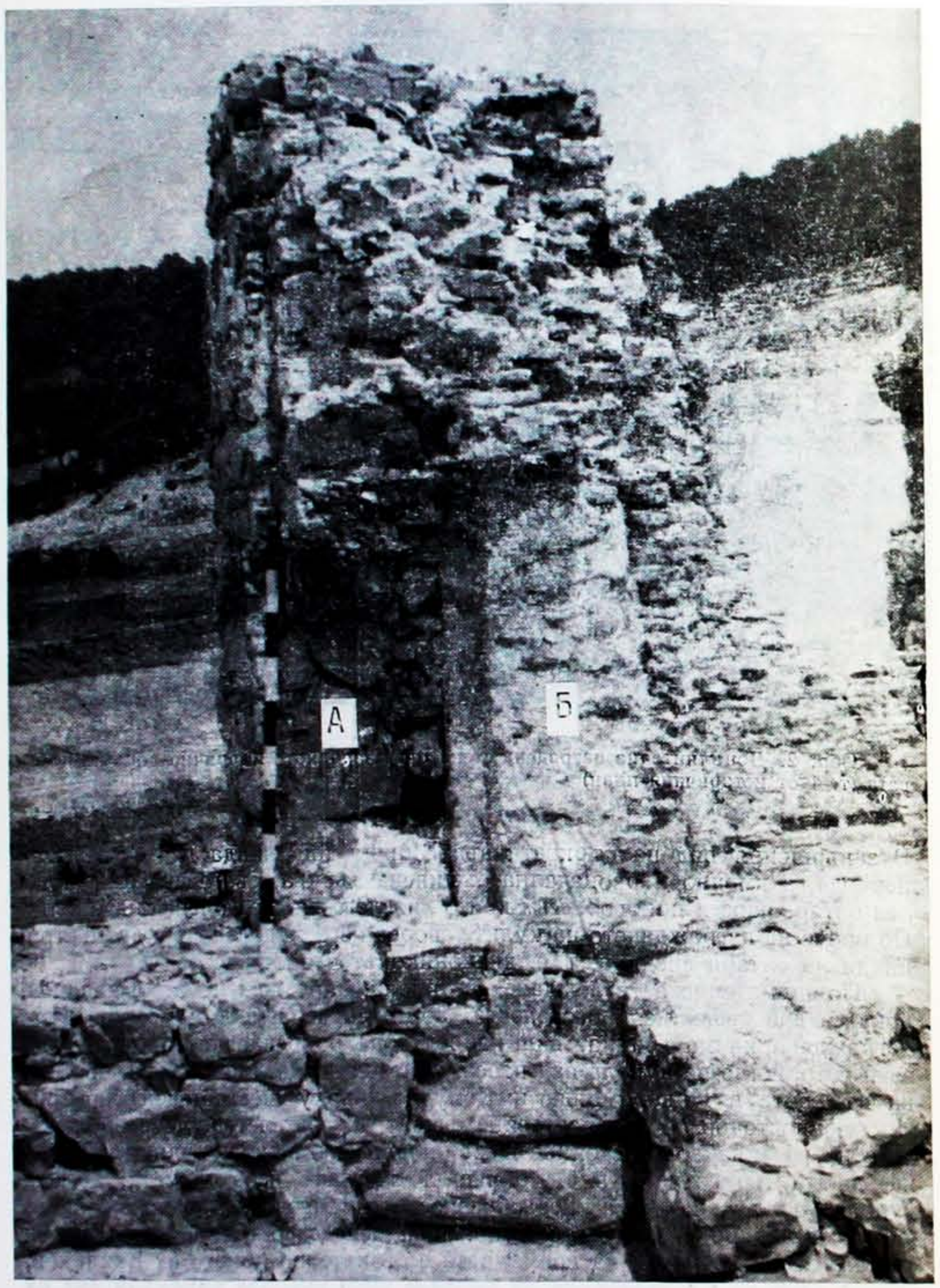

Обр. 3. Възсядане на новоизградената зидария на притвора „А" върху остатките от наоса „Б" (т. 2 от историчния план

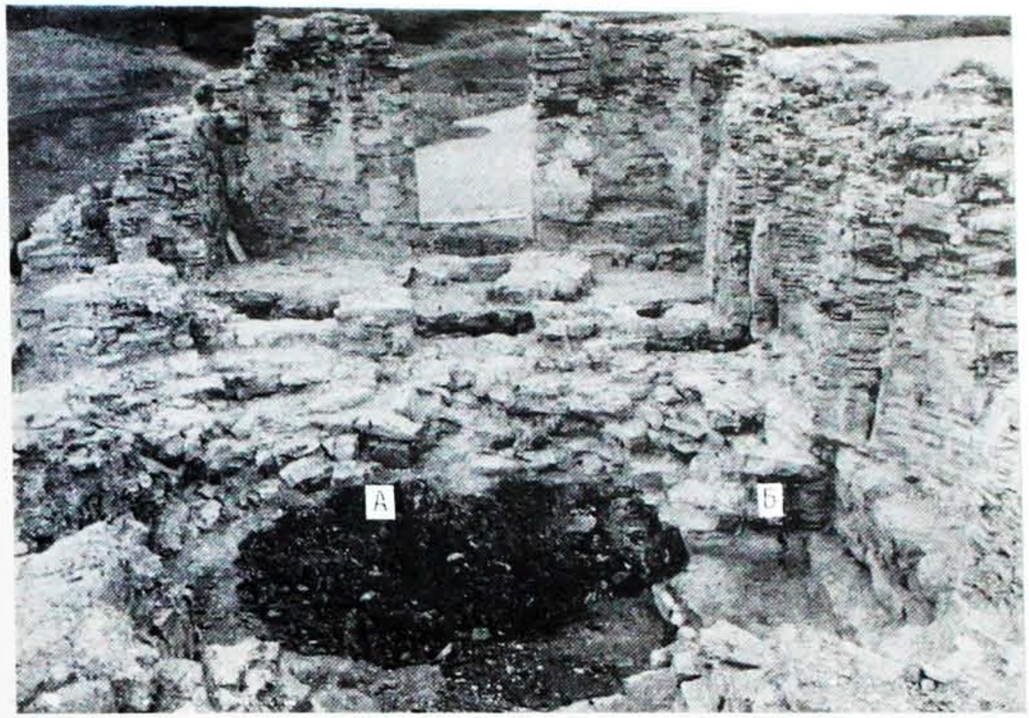

Обр. 4. Поглед към наоса и притвора от изток към запад („А" т. 3 от историчния план; „Б" т. 4 от историчния план)

Обр. 5. Наосът и апсидата, гледани от запад към изток („А" т. 3 от историчния план; „Б" т. 4 от историчния план)

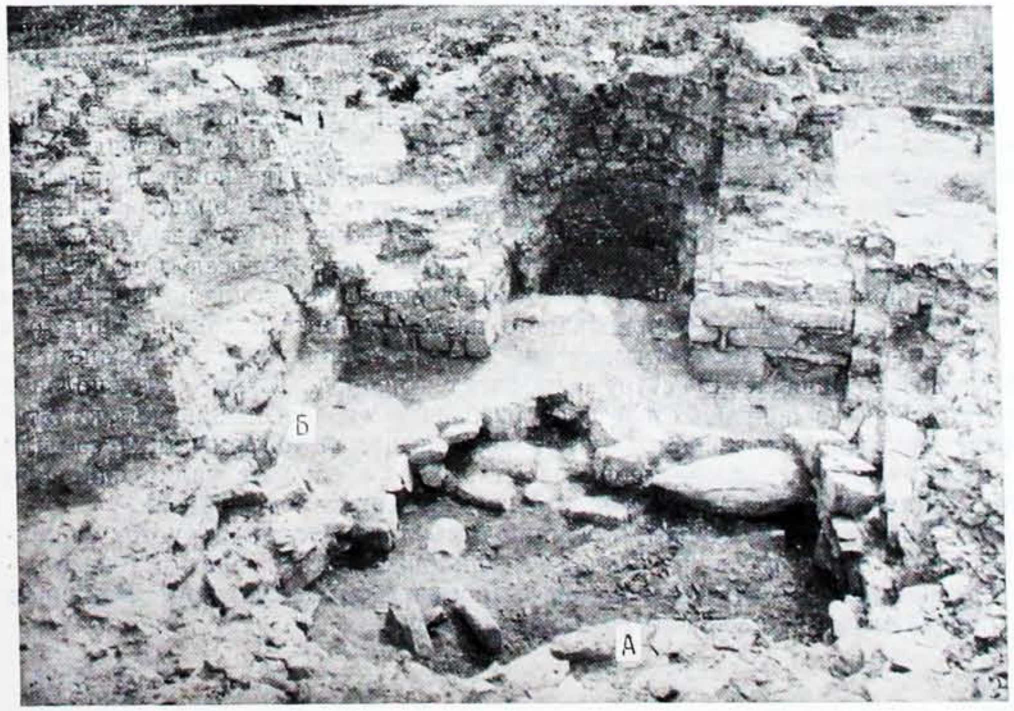

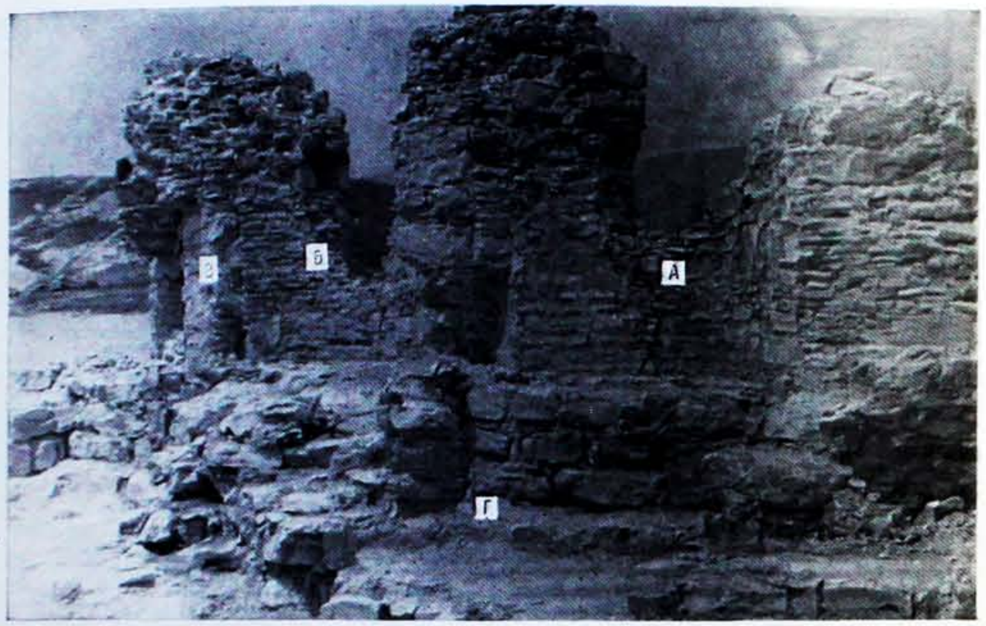

Обр. 6. Вътрешното лице на северната стена на наоса. „А“ ниша на северното рамо на кръста; „Б“ — допълнителна зидария при оформянето на лицето на северозападната ниша; „В“ — част от северната стена на първоначалния притвор; „Г“ — С-З ъгъл на кръста в масива на цокъла

пъква най-ярко при въплъщаването в макет, дело на Б. Игнатов, понастоящем изложен в музея „Велики Преслав“.

Изхождайки от посочените критични бележки, посетих през 1964 г. паметника и успях да разкрия достатъчно данни, показващи действителния образ на първичния градеж и преустройствата, които са последвали. Тълкованията си изложих в кратка статия, появила се през 1966 г.[11] Същественото, което поддържах в тази статия, е, че църквата във Виница, както тази в Патлейна, принадлежи на кръстокуполния тип сгради с две свободностоящи западни подпори. Освен това достатъчно ясно посочих, че първоначалната сграда е била малко по-къса и че е била насилствено съборена преди нейното преустройство. Изтъкнах и съответните данни, показващи, че при второто изграждане куполът се е носел също така от двете приолтарни стенички и две свободностоящи колони на запад. Към този период отнасях и прибавянето на страничните апсидки. При това положение на два ясно открояващи се периода пролича, че издигането на „кулите“ принадлежи на трети строителен период. Тогава се възползвах от случая да поправя старото си разбиране[12] по отношение на „кулите“ на църквата в Патлейна и да установя, че тези малки църквици не са били предхождани от несъразмерни за тях кули, а само от малки единични камбанарии, обхванати отстрани с по едно малко помещение.

Разкритите през 1967 г. данни потвърдиха изцяло първото ми тълкование, като само в три случая го допълних. Независимо от това в последната си книга „Формиране на старобългарската култура“[13] Ваклинов продължи да поддържа старото си становище.

Посочените дотук тълкования на всички автори, взели отношение по характера на паметника след разкриването на последните данни през 1967 г., и обстоятелствата, при които възникнаха тези тълкования, ме заставят да изложа най-съществените факти, които категорично и недвусмислено отразяват действителния вид на църквата.

I. РАЗМЕРИ И ОЧЕРТАНИЯ НА ПЪРВОНАЧАЛНАТА СГРАДА

Два са съществените белега, които определят както величините, така и очертанията на началния градеж. Първо, това са размерите и очертанията на основната подложка, образуваща почти точен квадрат с размери 8,15/8/90 м (обр. 1). Над тази площадка, съставена от едри, леко заоблени камъни, се издига един малко издължен правоъгълен цокъл, висок 0,80 м, към западното лице на който е долепена зидария със същата височина и ширина като на първичния цокъл. По-късното долепване на тази зидария се доказва по неоспорим начин не само от гладкото лице на първичния цокъл, но преди всичко от факта, че двете западни полукръгли ниши, издълбани в надлъжните стени на надстройката, попадат точно в точката на долепване на новата зидария към съществуващия цокъл (обр. 2). Това състояние на нещата съм отразил в своята първа статия.[14] Допускам, че крайно ограниченият размер на тогавашния ми сондаж затруднява възприемането на същината на разкритите данни. Сега обаче, след цялостното разкриване на цокъла и неговата подложка, основното преустройство на църквата изпъква и се налага по начин, който не търпи възражения.

Следователно църквата във Виница е имала два строителни периода. Първоначалната сграда е била с 1,20 м по-къса. В тези си очертания нейният план е бил съставен съгласно използваните през средновековието правила за хармонично планиране и пропорциониране. В действителност сравнително по-тесен е бил притворът, тъй като неговата западна стена се е издигала върху западния край на първичния цокъл. Източната стена на първичния притвор се определя от двете отвесни фуги, спускащи се източно от страничните му врати. В предишната си статия твърдях, че след насилствено разрушаване стените на сградата са оцелели средно от 0,50 м до 1,50 м височина. При възстановяването трите външни стени на притвора били съборени до цокъла и на тяхно място, но вече леко издължени, били издигнати нови, части от които съществуваха до 1967 г. По време на новия градеж били преместени съответно и страничните врати на притвора. Именно зидарията, която определя източните страници на въпросните врати, се долепва до оцелелите страници на вратите на първичната църква. Така се образували забелязаните от Ваклинов, но неправилно обяснени от него, странични отвесни фуги.[15]

Новата документация ясно и неопровержимо показва начина на това долепване и преди всичко начина, по който новата стена възсяда старата — факт, който сам по себе си отбелязва степента на разрушаване на първоначалната сграда (обр. 3).

Събарянето и преизграждането на църквата се засвидетелствува още и от обстоятелството, че двата стълба, които разделят трите врати, свърз-

Обр. 7. Възстановка на църквата: а — план; б — северно лице ▶

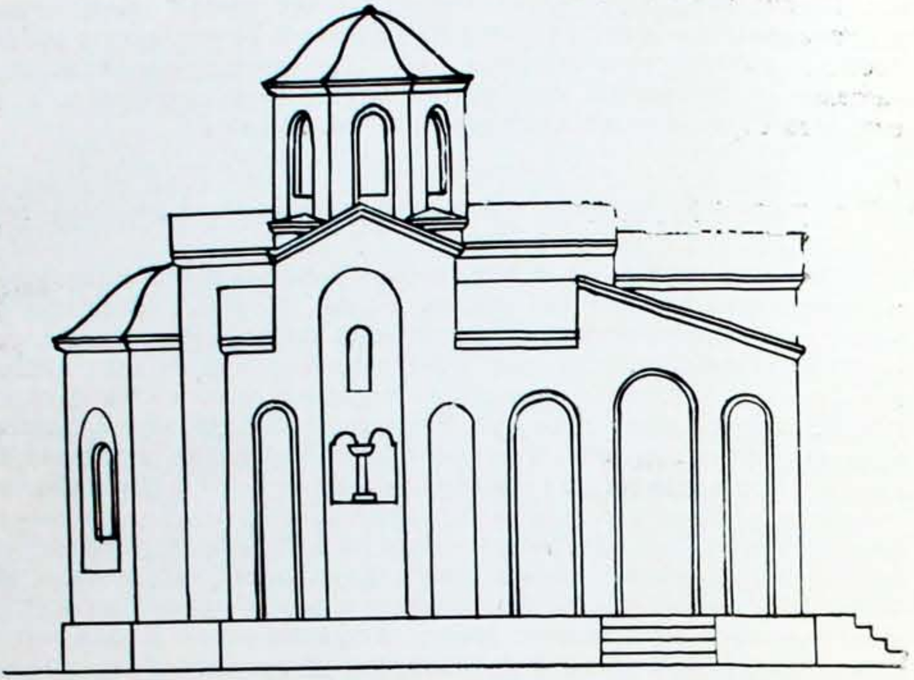

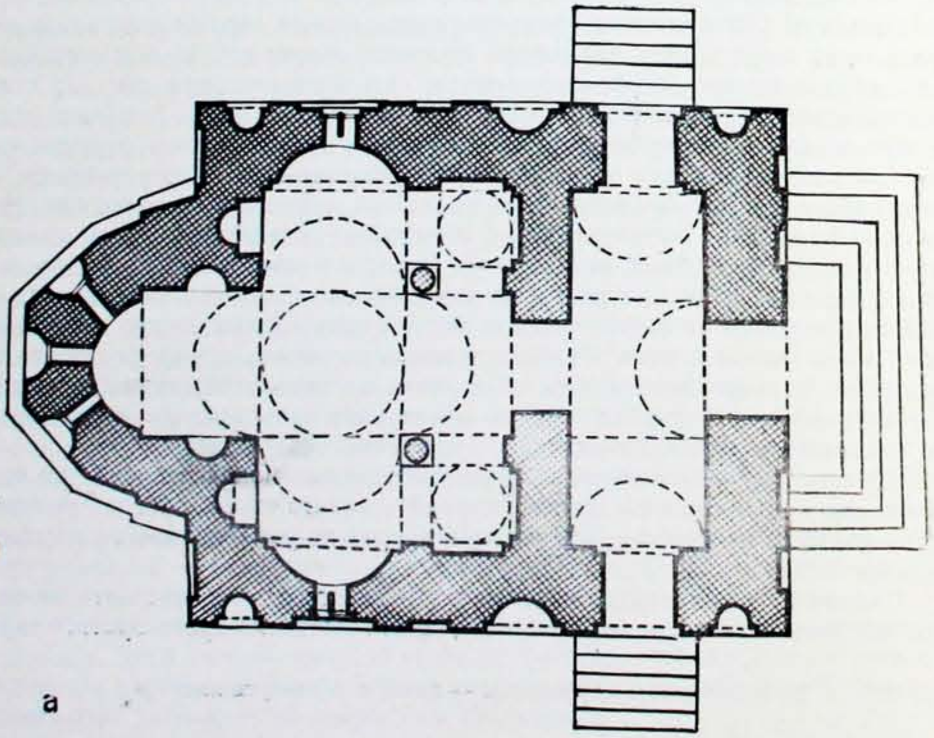

ващи притвора с наоса, стъпват едновременно върху кръстовидната площадка на наоса и една по-късна, лошо изградена зидария, положена в насипа на притвора.

II. ПЛАНОВО УСТРОЙСТВО НА НАОСА

През 1967 г., при ограничените възможности за наблюдения, поддържах становището за кръстовидното членение на наоса. Цялостното разкриване на паметника потвърди напълно това ми очакване. Най-добре кръстната форма е изявена в масива от зидария, съставляващ цокъл на църквата. Надлъжното кръстно рамо, което в западната си част е почти изцяло разрушено от иманяри, бе все пак засвидетелствувано в неговия югозападен ъгъл. От този ъгъл бяха оцелели по три реда камъни, достигащи около 0,70 м височина. Споени бяха, както останалата част на цокъла, с белезникав разтвор (обр. 4).

Много по-ясно е изразено съществуването на напречното кръстно рамо. То съвпада с мястото на двете източни първоначални дъговидни ниши, северната от които бе запазена на 2,15 м от пода на наоса (обр. 4,5). Освен в масива на цокъла напречното рамо е добре засвидетелствувано и в структурата на палистъра, издаващ се между двете ниши на вътрешното лице на северната стена (обр. 6). Ваклинов правилно отбелязва на своя план, че тези пиластри се издават твърде много пред споменатото лице на стената. Той обаче не си дава сметка, че именно тези пиластри се явяват като клинове, разделящи общото, обединено от купола пространство на две, и то неравномерни части, при което западните части са значително по-малки. Тук трябва да допълня, че в заварения до 1967 г. вид пиластрите принадлежаха на втория строителен период. Зидарията, която ги оформяше, застъпваше следите от разрушените пиластри, принадлежащи на първичната църква. С нова зидария бяха застъпени и следите, където западната стена на наоса се е залавяла за надлъжните. И тъй като тези следи се намират значително по̀ на изток, отколкото вторичната западна стена на наоса, проличава още по-добре неправилната „окръжност“ на шестостенния барабан. Явно е, че такова решение е нелогично и че то нарушава правилата на обемно-пространствените и конструктивни изисквания на архитектурата.

Следователно тяхното присъствие има съвсем друго предназначение, което, съпоставено с наличието на напречното рамо на кръста в цокъла, намира своето действително оправдание: на тези пиластри са стъпвали малките арки, свързващи надлъжните стени със западните свободностоящи подпори на кръстовидния наос.

И така, изложеният дотук нов доказателствен материал идва да потвърди обнародваната от мен теза за кръстокуполния характер на църквата във Виница. Установи се, че първоначалната сграда е стъпвала на квадратна площадка от два реда едри неправилни камъни. Върху тази площадка ляга продълговат цокъл, в който са издълбани кръстните рамена, намерили своето пространствено изявяване в издигащия се отгоре наос. Прави впечатление, че апсидата и предапсидното пространство се издават от очертанията на основната каменна площадка.

III. ОБЕМНО-ПРОСТРАНСТВЕНО И ФАСАДНО ОФОРМЛЕНИЕ

Установеното вече планово устройство на първичната сграда позволява да се разкрие както вътрешно пространственото изграждане, така и неговото изявяване по външните лица на църквата. И тук новите данни подкрепят първото ми тълкуване за пластичното решение на надлъжните стени и по-точно за вторичното издълбаване на вътрешните западни ниши. Сега притежаваме значително повече данни, показващи начина на това издълбаване. Така, при внимателното разрушаване на вторичната зидария, оформяща продълговатото лице на вторичната северозападна вътрешна ниша, се установи, че по време на издълбаването ѝ в дебелината на първичната стена последната е била разсечена, тъй като на това място на външното лице се е отваряла първоначално друга полукръгла ниша. При преустройството, заедно с оформянето на лицето на новосъздадената вътрешна ниша, била зазидана старата външна ниша.

При изследването на това преустройство можах да установя, че тук първоначално се е отваряла една по-малка плоскодънна ниша, принадлежаща на пространствата на западните междурамия. Това се вижда най-добре от обстоятелството, че първоначалната междинна стена е стояла, както споменах, малко по̀ на изток, така че междурамията са били малко по-къси, т. е. били са квадратни и следователно са били покрити с калоти. В това именно изменение — от правоъгълник в квадрат, се състои и съществено то различие на моя първоначален план.

Новоразкритият цокъл даде своето отражение и при оформянето на външния облик на сградата. Явно надстройката е лягала на добре оразмерена подложка, която несъмнено е производна на средновековните мерни единици. Много ценна придобивка е документирането на големи късове от външна стенна мазилка, запазена по лицето на цокъла. Заедно с малките следи от други преславски църкви вече определено може да се поддържа, че преславската култова архитектура е въздействувала с логичното си и конструктивно фасадно членение. В църквата се е влизало по три стълбища, като това пред главната западна врата е било пирамидално.

IV. ЗАПАДНИ ПРИСТРОЙКИ

Не само в първата си статия за Виница, но и в други свои работи имах възможността да поправя грешката си относно тълкуването на западните помещения в църквата в Патлейна, които смятах, заедно с другите автори, за кули. С появата на новите данни на църквата във Виница вече става пределно ясно, че тук е налице една единствена куличка, издигаща се пред главната западна врата. Важно е, че и тук се появиха данни за онзи междинен период, който установих през 1956 г. в Патлейна. Става дума за изграждането на две странични стенички от двете страни на запасната стена на притвора. По този начин се получава една обща издължена стена, пред която вече могат да се долепят три почти квадратни клетки. Първоначално встрани от камбанарийната кула се простирал само по един навес, като продължение на страничните покриви на притвора. Така са били устроени и междинните покриви на църквата във Винишa и църква № 4 в Селище в Преслав. Подобрен е бил и покривът около камбанарията на Църква № 1 на Аврадака, където обаче страничните покриви вероятно са били носени от калоти.

Последното преустройство, което двете църкви — във Виница и в Патлейна — ни засвидетелствуват, се състоя в ограждането със стени на двете странични на камбанарията стени. Важна особеност по време на това преустройство е, че теренът пред вратите им се е повишил и се е изравнил с горното стъпало на стълбата пред входа на притвора. По този начин стълбата, както и цялата църква остават засипани до равнището на пода в дълбок културен пласт. Само едно каменно стъпало, поставено по-късно като праг на прохода под камбанарията, отделя пода на църквата от околния терен.

Следите от насилствено събаряне, които наблюдаваме не само в тази църква, но и във всички останали кръстокуполни църкви в Преслав, еднаквият начин на преустройство на олтарните им помещения при тяхното възстановяване ми дават всичкото основание да поддържам, че всички те са били построени от княз Борис между 871—875 г. и че са били разрушени от възвърналия се към езичеството първороден син на Борис — Расате (Владимир). Възстановяването извършва христолюбивият Симеон веднага след своето възцаряване. През втората половина на XIII в., заедно с почти всички преславски църкви, и църквата във Виница издига своя звънарна кула, около която малко по-късно се долепват двете странични помещения.

БЕЛЕЖКИ

[1] За тази могила ср. А. Радунчева. Енеолитно селище и некропол. — РПр., VI. С., 1976.

[2] Комисията се председателствуваше от Ст. Михайлов, а нейни членове бяха Ст. Ваклинов, Т. Тотев, Б. Игнатов и Ст. Бояджиев. Работата по събарянето продължи дванадесетина дни, което позволи да се наблюдават и документират всички данни. Архитектурното заснимане извърших аз, като надлежно предадох всички чертежи и детайлни скици в Научния архив на АИМ, а за себе си запазих по едно копие. Непосредствени участници бяха Т. Тотев, Б. Игнатов и Ст. Бояджиев. След привършване на работата комисията се разпусна, без да се е събирала на заключително заседание и без да е съставяла какъвто и да е протокол за своята дейност.

[3] Ст. Ваклинов. Формирането на старобългарската култура. VI—XI в. С., 1977, с. 200.

[4] В. Иванова-Мавродинова. История на българското изобразително изкуство. I, 1976, с. 80.

[5] R. Krautheimer. Early Christian and Byzantine Architecture. Penguin Books, 1979, p. 393, n. 21.

[6] A. Tachilingirov. Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien. Berlin, 1978, s. 32.

[7] Н. Чанева-Дечевска. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980, с. 62, обр. 70 б.

[8] Пак там, с. 63.

[9] Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟΝ. — ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ 2, ΚΕΝΤΡΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1975, с. 109, бел. 2 и с. II Обел. 8.

[10] Ст. Станчев. Църквата до с. Виница. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 305—328.

[11] St. Bojadziev. L'église du village Vinica à la lumière de nouvelles données. — ByzBulg. II, 1966, pp. 241—265.

[12] Пак там, с. 261.

[13] Ст. Ваклинов. Формирането на старобългарската . . . с. 241, бел. 90.

[14] St. Bojadziev. L'église du village . . . p. 247 et sv.

[15] Не става ясно какво разбира Ваклинов, като казва, че датировката на промените в църквата в Патлейна е негова (Формирането . . . с. 242, бел. 114). Вероятно той има пред вид изграждането на страничните на звънарницата помещения — „кулите", които той поставя в началото на Второто българско царство (пак там, с. 206). Но още през 1970 г., обобщавайки становището си за появата и развитието на звънарните кули в България, аз твърдя, че това е станало по време на установяването на Латинската империя в Цариград (1204—1261). St. Bojadziev. Nouvelles considérations sur une église à Preslav. — Actes du Premier congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia, 1970, p. 622.

TO THE PROBLEM OF THE CHURCH OF VINITZA

St. Boyadgiev

Summary

In 1967 during the systematic demolition of the ruin, a whole series of facts were brought to light which confirmed clearly my hypothesis concerning the cross-shaped form of this monument. (Cf. note 11).

For lack of space I confine myself here to only four facts:

1. The plan was enlarged following an almost total destruction. The restoration comprised the rebuilding of the two lateral walls of the narthex and the building „ad fundamentum" of its west wall (Fig. 2).

2. In the points of juncture the new masonry leaps over the remnants of the naos (Fig. 3).

3. The cross-shaped form of the naos becomes evident thanks to the cross-shaped massive platform of the socle (Fig. 4 and 5).

4. The cross is produced also in the interior. This is confirmed by the two ovoid niches hollowed at the back (Fig. 6) at places formerly occupied by lat bottomed niches which delimited the space between the arms (Fig. 7). After the rebuilding the church preserved its cross-shaped structure.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1, Historical plan

2. Additionally built wall in front of the western original facade of the church (item I of the historica plan)

3. The newly, built masonry of the narthex „A" leaping over the remnants of the naos „B" (idem 2 of the historical plan)

4. An east to west view of the naos and the narthex („A" item 3 of the historical plan; „B" item 4 of the historical plan

5. An west to east look at the naos and the apse („A" item 3 of the historical plan; „B" item 4 of the historical plan)

6. The inside facade of the northern wall of the naos. „A" niche on the northern arm of the cross; „B" Additional masonry in shaping the face of the north-west niche; „C" part of the north wall of the original narthex; „D" C—the angle of the cross in the massif of the socle.

7. Reconstruction of the church: a — plan, b — northern facade

НОВИ ДАННИ ЗА ПРЕСЛАВ В КРАЯ НА X ВЕК

Иван Йорданов

През 971 г. Византия се възползвала от настъпилата в България обща криза и завоювала източната ѝ част. Походът, начело на който застанал византийският император Йоан I Цимисхий (969—976), започнал в края на март същата година и завършил в края на юли. Целта, преследвана от векове, е възвръщане на „временно" заетите от българите територии. Конкретният повод е бил опасността от настанилите се тук руси, извикани преди това от самата Византия срещу България. Като изключим сведенията на хронистите, отнасящи се до самия поход, то за съдбата на българските земи след военната кампания почти няма упоменавания в посочените източници. Повторното завоюване на тези земи от византийците в 1000-та г. е някак си изненадващо, след като за тях се е мълчало близо три десетилетия.[1]

Намерените през последните години в Преслав над 300 византийски моливдовула, съсредоточени около масивна сграда с обществен характер, определена от изследвачите като административно учреждение, което е обслужвало стратега на града, предлагат известна възможност за запълване с факти тази празнина. Моливдовулите по своята форма, големина, иконография, палеография и текст се разпределят в няколко основни групи и определят три хронологически периода на съществуване на учреждението: 971—986, 1000—1042 и 1060—1081 г.[2] Предмет на съобщението са данните от моливдовулите, отнасящи се конкретно за Преслав в края на X век.[3]

Накратко за събитията около Преслав в края на X век: Византийската армия потеглила от Константинопол в края на март 971 г. Възползвала се от факта, че проходите не били завардени, и неочаквано се появила под стените на Преслав. След кратко, но ожесточено сражение руският гарнизон, оставен да защищава града, е разбит и Преслав превзет за два дни (12—14 април).[4] Императорът, по думите на участвуващия в похода византийски хронист Леон Дякон, „. . . прекарал няколко дни в града, укрепил пострадалите му части, оставил достатъчно стража, нарекъл го Йоанопол по собственото си име и с цялата войска тръгнал срещу Доростол."[5] Това сведение на Леон Дякон се потвърждава и от другите хронисти.[6] От този момент (14—16 април 971 г.) изследвачите приемат, че градът е носил името Йоанопол.[7] Същевременно обаче приведените сведения и заключения са в противоречие с други от същите хронисти. Целта на византийците не се нуждае от коментар, но мотивът за войната е, че те идват като съюзници на България.[8] Това се подразбира и от отделните епизоди на военната кампания, и от цялостната политика

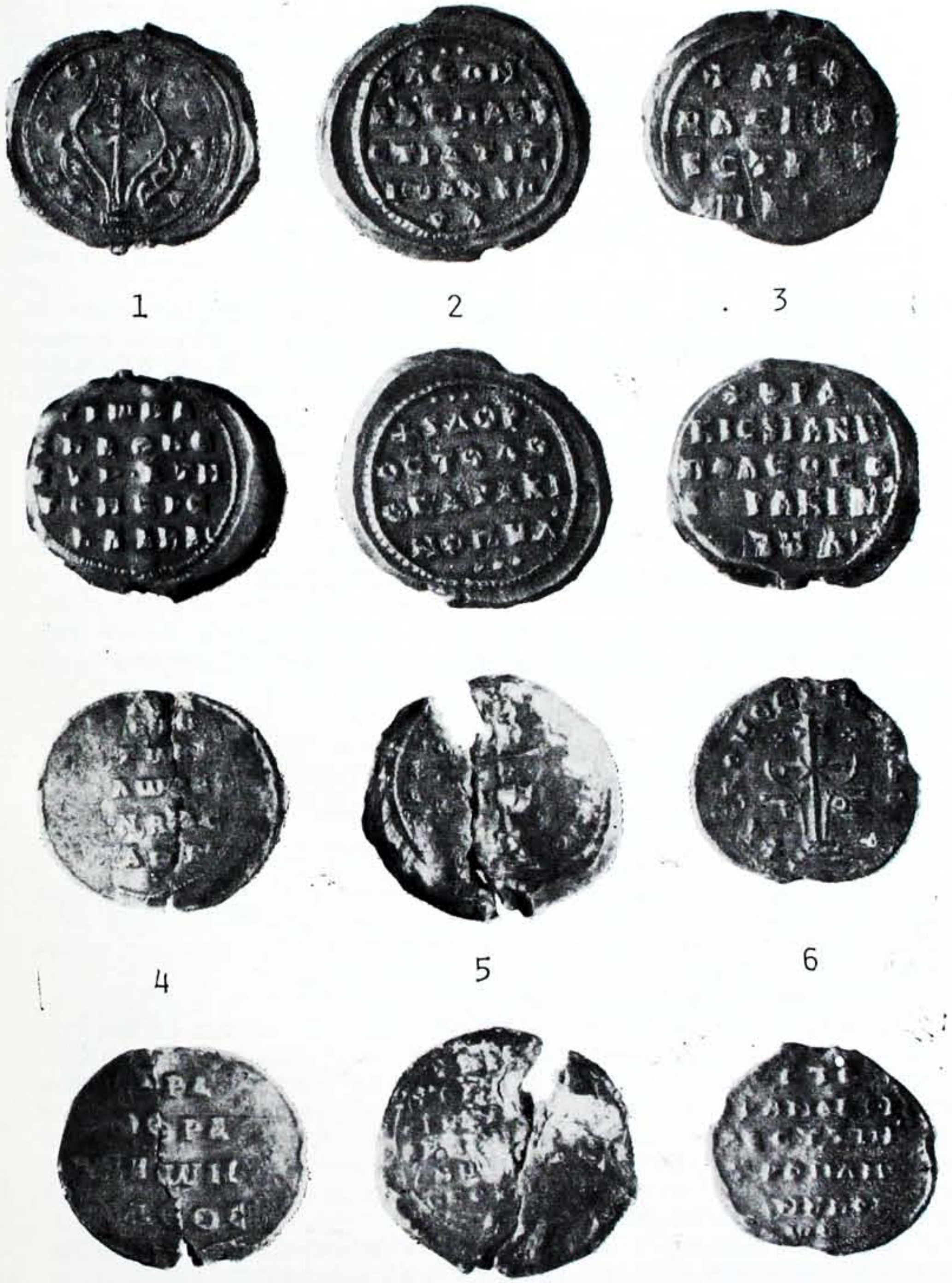

Обр. 1. Византийски оловни печати от Преслав

на византийците. Същият Леон Дякон пише: „. . . казват, че тогава бил пленен царят на мизите . . . и бил заведен при императора. Той го приел с почести, като го нарекъл „владетел на българите“ и казал, че е дошъл да отмъсти за злините, които мизите са претърпели от скитите.“[9] Всичко това — афишираното съюзничество, титулуването на Борис „владетел на българите“ и преименуването на столицата на същия този Борис на името на „съюзника“ му Йоан, е в противоречие. Навярно Леон Дякон и другите след него са посочили един акт — преименуването на Преслав в Йоанопол, състоял се няколко месеца по-късно, след превземането на Дръстър и отстраняването на руската опасност, когато Цимисхий вече не е трябвало да демагогствува. Изглежда, тогава е последвала и цялостната административна уредба на завоюваните български земи и преименуването на българските центрове. Следователно от 14—16 април до края на юли 971 г.[10] градът е носил старото си име — Преслав. Какво е било точното му положение, не знаем, но в него при всички случаи е бил оставен византийски гарнизон и съответно назначен византийски стратег. Към това заключение ни насочват и няколко еднотипни моливдовула, намерени в административното учреждение.

I. МОЛИВДОВУЛИ НА ЙОАН, ИМПЕРАТОРСКИ ПРОТОСПАТАРИЙ И СТРАТЕГ НА ПЕРСКЛАВА (ПРЕСЛАВ) (обр. 1_1)

Л.: Представен е разцъфнал двойно пресечен патриаршески кръст. Околовръст е гравиран следният надпис:[11] +KЄROHΘITWCWΔȣV' +K(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ)

Оп.: Петредов надпис

+IWR'A'	+ 'Ιω(άννῃ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)
CΠΑΘ'KЄ	σπαθ(αρίῳ) κὲ
CTPATH	στρατη—
ΓΟΠЄPC	γῷ Περσ—
KΛARA,	κλάβα(ς)

В учреждението са намерени 6 екз., отпечатани с една и съща двойка матрици. Размерите на ядрата им са различни — 18—19, 23—25 и 26—28 мм. Диаметърът на самия печат е 22,5 мм. Един от екземплярите е препечатан от моливдовул на друг византийски сановник.[12]

Моливдовули на Йоан, императорски протоспатарий и стратег на Персклава, не са известни в литературата. Данните от тях са недостатъчни, за да идентифицираме собственика на моливдовулите с някоя личност от хрониките. Цялостното развързване на текста не представлява проблем. Необичайно е само изписването Περσκλάβας, което ще трябва да свържем с името на Преслав. В писмените източници от епохата името на града се изписва Πραισθλάβα, Περσθλάβα, Περισθλάβα.[13] На какво се дължи тази подмяна на Θ с К, дали на грешка на гравьора или на друг смисъл в името ПРЕСЛАВЕН?[14]

Формата, големината, иконографията и палеографията на моливдовулите насочват най-общо към датирането им в първия период от дейността на учреждението.[15] След като се приема, че Преслав е носил името Йоанопол през целия този период от 971—986 г.,[16] то следва Йоан да е бил стратег преди преименуването му, т. е. от 14—16 април до края на 971 г. Известно е, че при обсадата на Дръстър Цимисхий извикал гарнизоните, които току-що бил поставил, в това число навярно и преславския. С отсъствието на Йоан от града може да се обясни и фактът, че броят на намерените в Преслав негови моливдовули е твърде значителен, където, ако е бил постоянно, не следва да се получават негови разпореждания и съпровождащи ги моливдовули. Един друг, 7-и екз., макар и зле запазен, бе намерен наскоро край Силистра.[17]

Следващите моливдовули са на стратези на административни единици, включващи и Преслав, но вече под името Йоанопол.

II. ЛЕОН САРАКИНОПУЛ, ИМПЕРАТОРСКИ ПРОТОСПАТАРИЙ И СТРАТЕГ НА ЙОАНОПОЛ И ДОРОСТОЛ, И НА ТРАКИЯ И ЙОАНОПОЛ (обр. 1_{2-3})

Този византийски сановник е представен в колекцията от учреждението с 30 моливдовула, разпределени в 5 различни групи според изписаните на тях длъжности. При първите 4 групи Леон Саракинопул има титлата протоспатарий и длъжностите: стратег на Доростол (2 екз., отпечатани с една двойка матрици); стратег на Тракия и Йоанопол (6 екз. с три двойки матрици); стратег на Йоанопол и Доростол (18 екз. с две двойки матрици) и доместик на иканатите и Запада (5 екз. с една двойка матрици). При петата група Л. Саракинопул е вече с титлата патриций и длъжността комес на императорската конюшня — 1 екз. В отделно изследване, посветено на моливдовулите на Леон Саракинопул от Преслав, приехме, макар и условно, поредъка на заеманите от Л. Саракинопул длъжности, както е представен по-горе.[18]

III. ТЕОФАН, ИМПЕРАТОРСКИ ПРОТОСПАТАРИЙ И СТРАТЕГ НА ТРАКИЯ И ЙОАНОПОЛ (обр. 1_4)

Л.: Петредов надпис

. ЄRO	[+K(ύρι)]ε βο—
. TWCW	[ήθ(ει)] τῷ σῷ
.ΔΛWΘЄO	[δ] ούλῳ Θεο—
.AN,R'A'C	[φ] άν(ῃ) β(ασιλικῷ) (πρωτο) σ—
ΠΑΘΑΡ,	παθαρ(ίῳ)

Оп.: Четириредов надпис

. . TPA .	[(καὶ) σ]τρα [τ—]
. ΓΟΘΡΑΚ	[η]γῷ Θρᾴκ—
. . SIWΠO	[ης] (καὶ) 'Ιω(αννου)πό—
ΛЄOC	λεος

Екземплярът е зле запазен, некачествено отпечатан с някои неизлезли, а други впоследствие изтрити букви. Счупен е на две по линията на канала за шнура. Интересно е да се отбележи, че двете половинки намерихме на различни места в квадрата. (П. инв. № 20 145, 1982 г., кв. 6, сектор Север, дълб. 0,40 м.) Размери на ядрото 24—27 мм, диам. на печата около 21 мм, дебелина 2 мм.

Моливдовул с такива данни е неизвестен в литературата. Въпреки цялостното попълване на липсващите букви и разчитането на печата, информацията е недостатъчна за идентифициране на собственика му. Отсъствието на фамилно име допълнително затруднява това.

IV. НИКИФОР КСИФИА, ИМПЕРАТОРСКИ ПРОТОСПАТАРИЙ И СТРАТЕГ НА ТРАКИЯ И ЙОАНОПОЛ (обр. 1_5)

Л.: Двойно пресечен патриаршески кръст, представен върху три стъпала. Около него и между раменете му са изписани букви, от които се виждат само следните: околовръст . . . НМ . . . РСС. Между раменете на кръста . . . (PW/KAI/ Т . .

Оп.: Седемредов надпис

+NIK .	+Νικ[η]
ΦΟΡ	φόρ(ῳ) [β(ασιλικῷ) (πρωτο) σπα —]
.SCTPA . . .	[θ(αρίῳ)] (καὶ) στρα [τηγ(ῷ)]
ΘΡΑΚΗ	Θράκη[ς (καὶ) 'Ιω —]
ΑΝWΠΟΛє	αν(ν)ω(υ)πόλε —
CCOΞΙΦє	ς ὁ Ξιφέ —
— Α —	α(ς)

Зле запазен екземпляр, прояден от корозия, счупен е на две. Попълването от лицевата страна е невъзможно. Липсващите букви от опаката страна според нас са попълнени удачно. Размерите на ядрото 27—28 мм, диам. на печата около 22 мм, дебелина 2,1 мм. (П. инв. № 18 512, 16. 05. 1980 г., кв. 173/39)

Моливдовули с името на Никифор Ксифиа са неизвестни в литературата. Личност със същото име и фамилия се упоменава многократно в писмените източници за първите десетилетия на XI в. и много често във връзка със събития в българските земи. Това засяга пряко Преслав от 1000-та година, когато византийска армия начело с патриций Теодорокан и протоспатарий Никифор Ксифиа завзела Големия и Малкия Преслав и Плиска.[19] Тези данни и следващите, представящи cursus honorum-а на Никифор Ксифиа, се отнасят за периода извън обсега на изследването ни и на тях няма да се спираме, но все пак не можем да избегнем въпроса, идентичен ли е собственикът на представения моливдовул с Никифор Ксифиа от писмените източници. Въпрос, на който не можем да отговорим с категоричност. От наличните данни можем да направим следните изводи и констатации:

1. Представеният моливдовул не е добре запазен и цялостно разчетен, възможно е в унищожената му част да се съдържат данни, улесняващи или правещи настоящите разсъждения безпредметни. Не бива обаче да се пренебрегва и фактът, че положително прочетеният текст съобщава името на Никифор Ксифиа, императорски протоспатарий и стратег на Тракия и Йоанопол.
2. Никифор Ксифиа според писмените източници има доста бурна и, което е важното за случая, продължителна дейност. Участвува активно в дворцовия и политическия живот и изчезва от хрониките към тридесетте години на XI в. Ако приемем, че той и собственикът на моливдовула от Преслав са едно и също лице — получава се доста продължителен срок на активно участие в живота на империята, което е в известно противоречие с това да е бил стратег на Тракия и Йоанопол преди 986 г., от когато е моливдовулът.
3. Не можем обаче да пренебрегнем и факта, че дейността на Никифор Ксифиа е много тясно свързана с българските земи до окончателното им завоюване в 1018 г. Вече посочихме, че той и патриций Теодорокан са начело на византийската войска, превзела Преслав, където е намерен и моливдовулът на протоспатарий Никифор Ксифиа. От намерените в Преслав моливдовули установихме, че патриций Теодорокан имал длъжността дук на Адрианопол.[20] Каква е длъжността на протоспатарий Никифор Ксифиа и като какъв той участвува в похода — хронистите не съобщават. Ако приемем, че Никифор Ксифиа е бил последният стратег на Тракия и Йоанопол преди 986 г., логично е да се допусне, че в 1000 г. двама съседни управители — патриций Теодорокан, дук на Адрианопол, и протоспатарий Никифор Ксифиа, стратег на Тракия (реално) и Йоанопол (номинално), организират поход за възвръщане на части от подчинените им области. Може би по тази причина не са завзели и Дръстър, защото той никога не е влизал в административното обединение Тракия и Йоанопол.

Представеното, въпреки голямото ни желание, не ни дава увереност да идентифицираме със сигурност собственика на моливдовула от Преслав с едноименника му от хрониките. Такава вероятност обаче не бива да се изключва. Възможно е в крайна сметка да се отнася и до банално съвпадение на имената на две различни личности или пък това да са баща и син. Наистина на теория изследвачите отхвърлят правото във Византия синът да наследява бащата,[21] но практиката показва редица примери за приемственост както в йерархията, така и в управлението на дадена област.

Представените моливдовули на тримата стратези на Тракия и Йоанопол и на един на Йоанопол и Доростол поставят на дневен ред проблема относно реда на заемането на длъжността стратег на Тракия и Йоанопол. Длъжността стратег на Йоанопол и Доростол изключва едновременното съществуване на Тракия и Йоанопол и Йоанопол и Доростол, още повече че едно и също лице — Леон Саракинопул, ръководи тези две административни обединения. Следователно Л. Саракинопул ще е или първият от тримата стратези, или последният. Защото не е логично учредяването на стратегията Тракия и Йоанопол, след това разформироването ѝ и създаването на Йоанопол и Доростол и впоследствие отново възстановяването на Тракия и Йоанопол. Съответно стратегията Йоанопол и Доростол ще е създадена най-напред или след изреждането на тримата стратези на длъжността управители на Тракия и Йоанопол. И отново за кой ли път сме изправени пред дилемата — стратегията Тракия и Йоанопол преди Йоанопол и Доростол ли е, или след нея. Фактът, че стратегията Йоанопол и Доростол не е представена в тактиката на Икономидес, отразяваща административната уредба на българските земи след завоюването им най-късно до 975 г.,[22] даде основание на изследвачите да поставят съществуването на тази административна единица след 975 г.[23] В същата тактика обаче не са намерили място и други административни единици, създадени в периода непосредствено след 971 г.[24] От съпоставката на данните от представените моливдовули с вече известното би могло да се предложи и друго подреждане на съществуването на отделните административни единици и респективно интересуващите ни стратези. При превземането на всеки по-значителен български център Цимисхий назначавал стратег, съобщават хронистите.[25] Такива според данните на намерените в Преслав моливдовули са: на Филипопол — протоспатарий Константин Петрос; на Вероя — протоспатарий Андроник; на Перэклава — протоспатарий Йоан;, на Илиупол — протоспатарий Катакало; на Доростол — протоспатарий Леон Саракинпул и на Теодоропол — за катепан, протоспатарий Сисиний.[26] След свършване на военните действия през юли—август 971 г. последвала цялостна административна реорганизация, целяща свързване на тези отделни стратегии в едно — дукството Тракия и Месопотамия, обхващащо всички завоювани български земи до Дунав и на север от реката.[27] Естествено в това крупно административно обединение е имало и по-малки административни единици, като стратегията Йоанопол и Доростол. За неин стратег е бил назначен Леон Саракинопул, преди това стратег само на Доростол. Седалището му, изглежда, е било отново Доростол, въпреки че Йоанопол е главният град на стратегията, където е пребивавал преди новото си назначение, а може би и поради факта, че Преслав (Йоанопол) е бил седалище на наместника на императора, какъвто е фактически дукът на Тракия и Месопотамия.[28] С този факт може да се обясни получаването в Йоанопол на най-малко 19 писма или донесения, скрепени с моливдовули на Л. Саракинопул.[29] В тактиката на Икономидес, съставена най-късно в 975 г., фигурира и стратегията Тракия и Йоанопол. Неин стратег ще е бил отново Леон Саракинопул. Тази си длъжност той ще е заемал най-дълго време или пък е кореспондирал най-активно, тъй като моливдовулите му са отпечатвани с 4 различни двойки матрици. След известно време той ще е бил последователно сменен от Теофан и Никифор Ксифиа.[30] Предложеният ред, макар и условен, изглежда приемлив и отговаря на картината от намерените в учреждението моливдовули.

Освен моливдовули на военни и граждански управители на Преслав, намерени са и такива, отнасящи се до дейците на църквата.

V. МОЛИВДОВУЛИ НА СТЕФАН, МИТРОПОЛИТ НА ЙОАНОПОЛ (обр. 1_6)

Л.: Двойно пресечен разцъфнал кръст, представен върху три стъпала. т двете му страни между раменете е гравиран по един точковиден кръст. коловръстен надпис +KЄROHΘЄITWCWΔO. . . + K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δο[ύλῳ]

Оп.: Шестредов надпис

+CTЄ	+Στε —
ΦΑΝ,ΘЄΟΦΙ	φάν(ῳ) Θεοφι —
ΛЄCΤ,Τ,ΜΗ	λεστ(ά)τ(ῳ) μη —
ΤΡΟΠ'Λ'ΙW	τροπ(ο)λ(ίτῃ) 'Ιω —
ΑΝȣΠΟΛ	αν(ν)ουπόλ —
.WC	[ε]ως

Добре запазен екземпляр, качествено отпечатан. Размери на ядрото: 20,5—23 мм, диам. на печата 21 мм, дебелина 2,1 мм. (П. инв. № 17 252, намерен е в кв. 173/155, 21. 07. 1979 г.)

Моливдовул с представените данни е неизвестен в литературата. Името на собственика му е недостатъчно за идентифициране на личността му. Данните от този моливдовул са първото материално доказателство за църковната уредба на завоюваните след 971 г. български земи. Известно е, че в грамотите на Василий II, уреждащи правата на българската Охридска патриаршия, сведена до автокефална архиепископия, не фигурират източнобългарските земи с изключение на архиепископа на Дръстър, понижен в ранг на епископ. Това даде основание на едни изследвачи да приемат, че завоюваните източнобългарски земи са били непосредствено подчинени на патриаршията в Константинопол,[31] а на други, че след 971 г. те били обособени в автокефална архиепископия България с център Дръстър.[32] Липсата на митрополит на Йоанопол в епархийските списъци от времето на Йоан I Цимисхий, където обаче е представена автокефалната архиепископия България,[33] свидетелствува в полза на заключението, че митрополията Йоанопол ще е била включена в автокефалната архиепископия България.

Представените моливдовули са източници за изучаване административното устройство на източнобългарските земи и конкретно на Преслав. 1) Те свидетелствуват, че градът е бил преименуван на Йоанопол след окончателното завоюване на Източна България от византийците в 971 г. 2) Това име градът ще е запазил до освобождаването му в 986 г., тъй като са известни най-малкото четирима негови стратези, които управляват града под името Йоанопол.
3) Моливдовулите спомагат за решаването на дискусията относно продължителността на византийското владичество в Източна България и по-точно в Преслав. Присъствието в града на най-малко четирима стратези, както и получаването тук на кореспонденция от византийските сановници до 986 г., свидетелствува за това, че до 986 г. византийската администрация и власт са били запазени. Отсъствието обаче на кореспонденция след 986 г. показва по недвусмислен начин, че след тази дата градът е бил освободен и отново включен в пределите на българската държава.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ив. Божилов. Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на X век. —Studia balcanica, II, С., 1970, с. 76, 79—80; В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, с. 36, 52—53.

[2] Ив. Йорданов. Византийско административно учреждение в Преслав от X—XI в. — Доклад, изпратен на XVI конгрес по византинистика, Виена, 1981 г.

[3] Поради ограничения обем на изследването в него ще привлечем само данните, отнасящи се пряко до темата. Цялостната информация на намерените тук моливдовули ще представим на друго място.

[4] За датата на превземането на българската столица, както и за много други събития от това време има разногласия между изследвачите: В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. I, 2, с. 584—585, макар да приема 4—5 април 972 г., той все пак по принцип отнася събитията в 972 г. По този въпрос вж. П. О. Карышковский. О хронологии русско-византийской войны при Святославе. — ВВр., V, 1952, с. 127, 128—138. Великият петък през 971 г. е на 16 април.

[5] ГИБИ, V, С., 1964, с. 265.

[6] ГИБИ, VI, С., 1965, с. 266.

[7] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 585; Ив. Божилов. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век. С., 1979. Авторът допуска и възможността това да е станало преди похода на Цимисхий на север от Стара планина. С. 195, бел. 75. Не може да се каже категорично кога са образувани теми-

те Берое и Тракия и Йоанопол. С известна вероятност това събитие може да бъде отнесено към времето на завладяването на тези земи, т. е. преди кампанията на Йоан Цимисхий на север от Стара планина.

[8] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 586 и сл.; П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. — Избрани произведения, II, С., 1973, с. 58—59; П. Петров. Образуване и укрепване на Западната българска държава. — ГСУ, ФИФ, том 53, кн. 2, С., 1960, с. 157—159 и сл.

[9] ГИБИ, V, с. 263.

[10] По въпроса за края на военната кампания също има разногласия: В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 592—96: приема края на юли 972 г.; П. О. Карышковский. Цит. съч.: приема, че последното сражение се е състояло на 22 юли 971 г.; Л. Йончев. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава. — ИПр., 1, 1965, с. 39 и сл., приема, че сраженията са приключили към 973 г. След като приехме, че Преслав е завладян на 12—14 април 971 г., следва да приемем и останалите констатации на Карышковский. Още повече че Л. Дякон изрично съобщава — Цимисхий завършил войната за 4 месеца (т. е. от края на март до края на юли 971 г.).

[11] Последните 3 букви от инвокацията на лицевата страна са обърнати.

[12] От горния печат, чийто текст е отчасти унищожен, четем: +KЄROЭTWCWΔOVΛ. BACH/Λ'ΔOMЄC/T. . T8Δ/. . . . Δ=+K(ύρι)ε βο(ή)θ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ) Βασιλείῳ δομεστ[ίκ(ῳ)] τοῦ Δ. . .δ..

[13] ГИБИ, V, с. 259—265 — Πραισθλάβα; ГИБИ, VI, с. 263—264, 280 — μεγάλη Περσθλάβα; ГИБИ, VI, с. 270 — μεγάλη Πραισθλάβα и др.

[14] Отчитайки неопитността на гравьора при изписването на последните 3 знака от лицевия надпис, по-убедително ни се струва той да е сгрешил. Още повече че подобни подмени на θ с K и обратно са познати и от други писмени паметници, вж. Grammatik der Byzantinischen Chroniken — ed. St. Psaltos., Götingen, 1913, S.103, където е даден пример на изписване на Σθλάβοι вместо Σκλάβοι.

[15] Основен проблем в интерпретацията на тези моливдовули е тяхната датировка. Към кой период от дейността на учреждението се отнасят те? Това е въпрос, за чието решение нямаме категорични доказателства. Големината на ядрата и диаметърът на печатите, начинът на изписване на отделните букви и съкращения, сравнени с други датирани печати, както и средата, в която са намерени, определят датировката им в първия период от дейността на учреждението, и то като че ли в началото му. От цялостния преглед на намерените в учреждението моливдовули установихме, че големият брой моливдовули от едно и също лице се отнасят по време непосредствено след 971 г., когато в Преслав се получават донесения (и то доста редовно) от всички стратези на новозавоюваните български земи и когато може би в града е резидирал някакъв административен орган, стоящ над всичките тези стратези — нещо като наместник на императора за завоюваните български земи.

[16] В това изследвачите досега не са изказвали съмнение, но не са се спирали конкретно на въпроса. Фактът, че са известни най-малкото четирима стратези на града с името Йоанопол, е в състояние да ни убеди, че това име ще се е запазило и след смъртта на Цимисхий в 976 г.

[17] Непубликуван екземпляр, намерен на брега на реката. Съхранява се в НИМ—София.

[18] Ив. Йорданов. Печати на Леон Саракинопул от Преслав. — Археология, 1982 (под печат).

[19] ГИБИ, VI, с. 280. За кариерата на Никифор Ксифиа вж. R. Guilland. Contribution à la prosopographie de l'Empire byzantin. Les patrices de règne de Basile II (976—1025). — JÖB, 20, 1971, p. 92—95, 96—97.

[20] Ив. Йорданов. Моливдовули на двама византийски пълководци, намерени в Преслав: патриций Теодорокан и магистър Леон Мелисин. — Byzantinobulgarica (под печат).

[21] N. Oikonomidès. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972, p. 281—282.

[22] Ibidem. p. 258—259.

[23] Ив. Божилов. Анонимът . . . , с. 123.

[24] Например катепаната Теодоропол. Вж. Ив. Йорданов. Кой средновековен български град е бил наречен Теодоропол? — Векове (под печат).

[25] ГИБИ, VI, с. 266.

[26] Вж. посочените в бел. 18 и 24 заглавия и непубликувани моливдовули от учреждението.

[27] Ив. Йорданов. Моливдовули на Дамян Добромир — дук на Тракия и Месопотамия. — ИНМВ, т. XX (под печат).

[28] Пак там.

[29] Към намерените в учреждението 18 екземпляра прибавяме и този, публикуван от Т. Тотев. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. — Археология, 4, 1968, с. 49—51. Същият е намерен в Двореца, където може би се е намирала и резиденцията на този наместник на императора.

[30] Този порядък отговаря и на евентуалната идентификация на собственика на моливдовула на стратега на Йоанопол и Тракия с едноименника му от хрониките.

[31] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 597; Г. Г. Литаврин. Болгария и Византия в XI—XII вв. М., 1960, с. 354, бел. 4.

[32] H. Gelzer. Ungedruckte und ungenüagend veröffentlichte Texte der Notitae episcopatum. — Abhandlungen der Königlichen B eyerischen Akad. Wiss., Phil. Klasse, XXI, 1901, III, Abt., S. 572; P. Georgiev. Au sujet de l'interpretation des sceaux de plomb de l'archevequ Georges de Bulgarie. — Etudes Balkaniques, 3, 1980, p. 120—129.

[33] ГИБИ, V, с. 146.

SOME NEW FACTS ABOUT PRESLAV FROM THE END OF THE 10 c.

Iv. Yordanov

Summary

Of all Byzantine seals found in the recent years in Preslav, which are over 300., the author examines those that bear the name of the city and represent evidence conducive to the clarification of its history at the end of the 10th c.

1. Seals of John, protospataras of the emperor and strategus of Persklava, 6 specimens (Fig. 1). The data from them compared with the commentary on the events of 971 give the author reasons to assume that the city was not renamed Ioanopol immediately after it was conquered in April of 971 but after the end of the hostilities at the end of July or August of the same year. John (Ioan) became its first strategus.

2. Seals of Leo Sarakinopulos, protospataras of the emperor and strategus of Ioanopol and Dorostol, 18 specimens (Fig. 2), and of Thrace and Ioanopol, 6 specimens (Fig. 3).

3. Seals of Teophanas, protospataras of the emperor and strategus of Thrace and Ioanopol, I specimen (Fig. 4).

4. Seals of Niceforas Xifias, protospataras of the emperor and strategus of Thrace and Ioanopol, I specimen (Fig. 5). The fact that Thrace and Ioanopol had three strategi poses the question of what the order of occupation of this post was. In its turn this question is related to the stages of the administrative organization in East Bulgaria. The author assumes that Leo Sarakinopulos is the first strategus. At first he was strategus of Dorostol, then of Ioanopol and Dorostol and afterwards of Thrace and Ioanopol. Teophanas and Niceforas replaced him successively.

5. Seals of Steven, metropolitan bishop of Ioanopol, I specimen (Fig. 6). The data from this seal are the first evidence as to the ecclesiastical organization in East Bulgaria after 971.

The presented seals testify to the facts that: a) the city's name was changed to Ioanopol after the hostilities were over; b) the name of Ioanopol must have lasted well after 976 as late as 986 when Byzantine rule in Preslav and the whole of East Bulgaria was done away with, the Bizantine army having been defeated in the Ikhtiman pass.

ILLUSTRATION

1. Byzantine lead seals from Preslav

ХАРАКТЕР И ЗНАЧЕНИЕ НА СЛЕДСИМЕОНОВАТА ЕПОХА

Пейо Димитров

Първите изследователи на старата българска литература К. Калайдович и П. Й. Шафарик изграждат представата за нея в рамките на материала, без да избързват с хипотези и априорни мнения. Удивен от размаха на дейността във века на Йоан Екзарх, Калайдович[1] съобщава сведения и за писателите след него — Богомил и богомилите, Презвитер Козма и Презвитер Йеремия. На основата на повече материал, след като разкрива широтата и общославянското значение на Симеоновата епоха, Шафарик пръв говори за последвалото я културно развитие и нарича годините 927—1018 „времени цветущаго состояния болгарского царства“.[2] Предвиждайки евентуални възражения срещу такава преценка, той пояснява: „Нам скажут, что мы не знаем ни одного писателя по имени из этого времени, а много ли их известно было нам, скажем в ответ, двадцать пять лет пред этим, от Кирилла до кончины Симеона. Ни одного за изключением Кирилла и Мефодия, потому что Климент и Горазд известны были нами только как учители и священники, но не как писатели.“[3] И Шафарик оптимистично предсказва — „жатва ожидает славянских филологов“,[4] изследователи на втората епоха. За съжаление изследователите след него, В. Ягич и А. Пипин, наложиха друга концепция и становищата им безкритично се приеха. Макар и да счита, че „не имеем никакого основания думать, что со смерьтю царя Симеона (927 г.) должна была прекратиться вся прежняя деятельность“,[5] Ягич налага тезата — „весь внешний успех был следствием личной енергии Симеона“,[6] а след смъртта му „счастие оставило Болгарский народ“.[7] А. Пипин, споменавайки имената на писателите, известни още от труда на Калайдович, произнася тежка присъда: „этим собственно кончается единственно живая эпоха болгарской письменности“,[8] а М. Оболенски[9] „принуждава“ Презвитер Григорий да емигрира от „гонителя“ на Симеоновите дейци—цар Петър в езическа Русия. Тези почти безапелационни присъди тежат върху преценките и до наше време. Съвременен отглас е мнението, че по-късната ни литература не може да излъчи писатели с ръста на писателите от разцвета.[10]

Появата на конкретни изследвания върху богомилското наследство, Иван Рилски, Черноризец Петър, Презвитер Козма и Презвитер Йеремия, би трябвало да коригира формулировката за упадък, но становището на Ягич и Пипин се приема за меродавно и досега, а мислите на Шафарик са почти забравени. Естествено, това води и до неприлагане на комплексен подход към следсимеоновата епоха, до зачеркването и като епоха и възприемане на културните явления като случайни проблясъци или като прояви на упадъка. Дори справедливата и извлечена от работата с конкретен материал мисъл на Й. Иванов, че „трябва да наредим името на Богомил между имената на първите благодетели на човечеството с неговия слаб глас за правда“,[11] се цитира извън контекста на културния процес и без връзка с предходниците му. Без съмнение в епохата след цар Симеон не изпъкват творци от ранга на Йоан Екзарх и Климент Охридски, но имената на Иван Рилски, Богомил, Черноризец Петър, Презвитер Йеремия, разпространението на идеите и произведенията им в същия славянски географски ареал, в който са познати и делата на предшествениците им, а на Богомил и по-далече, задължават да се вгледаме във времето им без предубеждения. Не е ли по-правилно вместо да поставяме въпроса за еднаквост с предходната епоха, да потърсим характера на следващата и в какво отношение се намира тя спрямо предходната. Във всеки процес методологически разграничаваме и продължение на предходното, и отрицание. Следва да се очаква продължение на насоката на онази дейност, която ни е добре позната за Кирило-Методиевите ученици в България и техните български сьратници — усвояване на общохристиянското литературно наследство от Византия и Рим, т. е. продължение на работата по превода на сборниците с постоянен състав, необходими за християнското богослужение. В Моравия не е било въведено целогодишно богослужение на славянски език, а и не всичко моравско е оцеляло и достигнало до България. Знаменитото „преложение книг“ означава именно това — превеждане на най-необходимото за пълен годишен богослужебен цикъл на славянски език. Без такъв превод е немислимо въвеждането му за официален език на българската църква. Допълване на преведеното се е извършвало постоянно, пряко свидетелство за което е сведението, че Климент Охридски преди смъртта си превел „Цветния триод“, явно дотогава непреведен.[12] Между необходимите за богослужението книги на пръв план е стоял преводът на минеите и минейните сборници. В ранни руски преписи са познати два типа — общи минеи и месечни, а също и минеен сборник — Успенския. В ранен български препис е известен само Супрасълският минеен сборник за месец март, но той е доказателство за съществуването им. Върху първоначалния им състав и пълнота тепърва ще се работи. Несъмнено те са се изменяли съобразно постепенното преустройство на византийската църква, но появата им е възможна във време, когато славянският език е бил официално санкциониран за богослужебен — времето на царете Симеон и Петър. Наред с минеите и минейните сборници се е появил и „Тържественикът“. Чрез него проникват в Русия и Сърбия словата на Йоан Екзарх, Климент Охридски, Черноризец Петър и други оригинални произведения на най-стария период на българската литература. От поучителните сборници важен в това отношение е т. нар. „Светославов сборник“ от 1076 г. с начално произведение „Слово за четене на книгите“ от Презвитер Григорий, представляващо откъс от по-пространно произведение. Ранното съществуване и по-късното допълване на тези типове сборници е естествено, но основният им състав в общи линии ще да е завършен при цар Петър в условията на свободно развиваща се славянска култура и дълготраен мир. Формирането им в завършен вид в следсимеоновата епоха се доказва от състава им. В тях срещаме нови преводи, а също така и произведения на по-късни старобългарски писатели.

Другата насока на продължаване дейността от епохата на Симеон са били преводите на съчиненията на църковни отци и писатели. Към най-

старите български преводи, близки по време до Симеоновата епоха, Шафарик[13] отнася (освен Супрасълския сборник) Словата на Григорий Богослов по преписа от XI в., „Пандекти“ на Антиох — препис от XI в., „Лествица“ на Йоан Климакс — препис от XII в. и хрониката на Георги Амартол. Неговите съображения за посочените съчинения: . . . „все что не принадлежит к описанной выше первобытной эпохе непосредственным ученикам Кирилла и Мефодия (862—927), должно относится к второй времени цветущего состояния Болгарского царства (927—1018“),[14] заслужават внимание и филологическа проверка. След Шафарик в статия от 1859 г. се изброяват същите съчинения, като към тях авторът прибавя: . . . „второй сборник Святослав, написанный в 1076 г., также список с южной рукописи“[15] и прави едно уточнение: „Может быть, переводчику слов св. Григория принадлежит и перевод псалтыри с толкованием блаженого Феодорита. В перевод как этого, так и слов Григория Богослова, встречается употребление одних и тех же терминов для выражения греческих слов, различно перелагаемые разными переводчиками.“[16] Той посочва и редица слова, сред които са и словата от Супрасълския и Клоцов сборник.[17] В. Ягич отнася към българските преводи от X в., като е по-склонен да ги отдаде на Симеоновото време, освен Супрасълския и Клоцовия сборник, също така и „Кирилловский сборник Сербской рецензии“ (из собрания Михановича, теперь в Загребе), который в XIII в. превратился в сербский, хотя он списан не прямо с памятника Клоца или Супрасльского кодекса, а какой-то третьей, подходящей к этим, рукописи“[18] . . Кирилл, епископ Иерусалимский . . . его поучения рано переведены на древнеболгарский язык“,[19] „Паренесис“ на Ефрем Сирин, за който отбелязва: „Срезневский сравнил древнеболгарский глагольский перевод с древними Кирилловскими рукописьями (XIII века) и нашел что текстъ их одинаков“,[20] а също така „Толкование пророков“ в преписа на Упир Лихий, „Пандекти“ на Антиох, „Лествица“ на Йоан Климакс и други съчинения. Архимандрит Леонид, след като отнася посочените от Шафарик и Ягич преводи към българските преводи от X—XI в., прибавя „Беседи на св. Кесарий“, известни още като „Въпроси на Силвестър и отговори на Антоний“,[21] сборник „Пчела“,[22] съчиненията на Методий Патарски — ръкопис № 110 на Московската синодална библиотека, от което се е ползвал „Нестор в своей летописи под 1096 г.“[23] Г. А. Илински, разглеждайки същия въпрос, пише: „Так весьма возможно что именно при Петре, а не при Симеоне были переведены те беседы Йоана Златоустого, которые сохранились между прочим в Супрасльской рукописи XI в. и отчасти в. н. Клоцовом сборнике того же века: далее с некоторою вероятностью можно отнести к этому же времени перевод огласительных поучений Кирилла Еерусалимского, отрывок которых сохранился даже в списки XI века; сборник избранных бесед Григория Богослова (древнейший список русской редакции XI в.), „Паренесис“ Ефрема Сирина (древнейший список сохранился в глаголическом отрывке XI в.), „Пандекты“ Антиоха (Древнейший список русской ред. XI в.), „Лествица“ Йоанна Климакса и др. могут быть также почти с одинаковым правом отнесены как к времени Симеона, так и к времени Петра“.[24] Илински подчертава трудността преводите да бъдат разграничени при липсата на предисловия и послеслови, понеже и „самый перевод был сделан по правилам и приемами его (б. м. на Симеон) литературной школе, в этом отношении новые переводчики не дали ничего своего, оригинального".[25] За срок от четиридесет-петдесет години много поразлична езикова школа едва ли бихме могли да очакваме, но тенденция към търсене на по-точни езикови съответствия на оригиналите може да се забележи.

Наблюденията на Шафарик, Ягич, архимандрит Леонид, Илински се опират предимно на впечатления от езика на преводите, който за съжаление все още не е конкретно проучван. Към техните доводи може да се прибави и историческа аргументация. Царуването на Петър е период на продължителен мир, осигуряващ условия за културностроителна дейност и в много отношения наподобява времето на Омуртаг — време на вътрешно укрепване и строителство. Петър сключва изгоден мир с Византия и запазва почти всички територialни завоевания на Симеон. При него българската църква официално е призната за самостоятелен патриархат — още едно условие за несмущавано от външни намеси културно развитие. Както отбелязва Ф. Черниговски: „Вся йерархия Болгарии при Петре была болгарская без примеси греческой; да и сам цар Петр не иначе переписывался с греками как на болгарском языке",[26] за да не урони царското си достойнство. По негово време се строят манастири в столицата Преслав,[27] основава се Рилският манастир и се формира рилската книжовна школа. Покровителството му над монасите е отбелязано в службата му[28], в „Завета" на Иван Рилски[29] и в житието[30] на същия светец. Особено любопитно е сведението, че Петър извикал възпитаника на Магнаурската школа Павел Ксиропотамски да покръсти сърбите и за тази мисия му построил манастир на Атон[31]. Сам известен като книжовник,[32] той се грижел и за разпространението на славянската просвета, за приобщаването на съседите езичници към християнството. Условията при него са били най-добри за организирано, почти цялостно усвояване на византийския културен фонд чрез преводи на старобългарски. Естествено, първоначалният ентусиазъм е бил изживян и преводите не са се придружавали от възторжено-автобиографични, пълни с гордост за стореното, предисловия и послеслови, понеже преводът не е представлявал вече събитие, както във времето на Йоан Екзарх и епископ Константин Преславски. Съществували са преводачи и преписвачески центрове и множество високообразовани хора, сред които имената на Иван Рилски, Богомил, Черноризец Петър, Презвитер Козма, Презвитер Йеремия са достатъчни, за да ни респектират и изпълнят с уважение към времето, родило толкова разностранни таланти.

Несъмнено критерий при отнасянето на горепосочените преводи към времето на цар Петър, освен езикът и историческата аргументация, трябва да бъде и сравнителният анализ. Аз ще огранича бележките си върху три преводни съчинения — „Паренесис" на Ефрем Сирин, „Лествица" на Йоан Климакс и „Пандекти" на Антиох. Повод за обединяването им служи както съдържателното им единство, така и запазването им в ранни преписи от XI—XII в. По отношение на съдържанието си те представляват типични монашески сборници, в които е систематизиран моралноетичният кодекс на монашеството. Слова за празници не се срещат, а равнището на поучителност е твърде различно от стила на наставленията в словата на Григорий Богослов, Йоан Златоуст, Кирил Ерусалимски, Епифаний Кипърски и др. Обръщенията към слушателите не са като към

новооглашени, поучават се зрели в християнското учение хора, които не от незнание, а поради своята нравствена природа не го спазват. Това отношение отговаря на християнската концепция за греха, но освен присъствието на идеологически момент в тези произведения се прави и дълбок социален разрез на обществото чрез личността, конкретно визирана в лицето на поучавания монах, т. е. на монашеското съсловие. До голяма степен тези произведения оформят представата ни за средновековния мо[illegible] Първохристиянската опозиция „вярващ — езичник" в тях е подменена [illegible]чните средновековни фигури на праведника (свързан в представите със светеца) и неправедния (обикновено аналог на еретика). Около така разграничените морални субекти се групират чертите на обществения морал, като под прицела на поучението попада предназначената за въплъщение на християнските добродетели категория — монашеството. Поучителните монашески сборници са свидетелство за развита феодализирана църква. За обхвата и съдържанието на средновековния морал говори обсегът на проповедта и страстта на изобличението. Поучението се превръща от наставление в порицание, бихме могли да говорим дори за жанрова специфика на порицанието. За обхвата на моралната проповед можем да съдим и от надсловите на отделните слова или глави, например „О наглодıи, рекше ѿ гнѣвѣ" (л. 162 б), „ѿ покаıанию" (л. 116 а), „О неимѫщихъ дльготрьпѣнiа" (160 б) „Наказанiе странноживѫщих и чьсти и санови ищѫщих" (87 а), „Наказанiе сѫдѣ и млтыни" (л. 50 б), „Како подобает на единомъ мѣс жит до кончины своѫ" (л. 133 а), Iако не подобает смiатисѧ и глоумити" (л. 34 а) „Наказанiе еже не метати очи сѣмо и ѡвамо нь долоу имѣти очи" (л. 54 б.) — из „Паренесиса" на Ефрем Сирин.[33] „О нечютии рекъше оумьрщвении дте и съмьрти оумныıа прѣдъ съмьртию телесьною" (с. 166), „О имѣнию небьрании въ немьже и о златолюбии" (с. 160) — из Лествицата на Йоан Климакс.[34] „О любодѣаньи", О ıадении", „Остроудѣ", О том же хранитсѧ отъ женъ" — из „Пандектите" на Черноризец Антиох.[35] Целта на поученията е да се обхване в пълнота моралът и поведението на християнина и чрез назидание към отрицателния тип и негативното в него да се даде положителната му страна. Кога точно са преведени горните произведения в България, не може да се установи, но старинността на езика и ранните преписи ни водят към X век. Развитото монашество у нас е характерно за втората половина на X в., както свидетелствува Презвитер Козма в поучителната част на „Беседата" си. Симеоновата епоха е твърде ранна за разпространението му в такава степен, дори да ѝ придвижим границата напред, ще трябва да спрем на първите десетилетия в следсимеоновата епоха. Тогава е имало нужда от такъв тип проповед, съществували са горепосочените в надсловите пороци и се е налагало да бъдат анализирани и изкоренявани с цитати и примери от свещените книги. Във времето на цар Петър те са били не само изява на културен интерес, но и на пряка практическа потребност на времето. И да допуснем по-ранен превод, например на „Паренесиса", актуализацията му през времето на Петровото царуване е несъмнена. За това красноречиво говори проблематиката на оригиналната българска литература по същото време в творчеството на Иван Рилски, Богомил и богомилите, Черноризец Петър, Презвитер Козма. Освен реминисценции и съдържателни аналогии наблюдаваме сходни заглавия, а също така и еднаква съдържателна насоченост на отделни глави и слова, например: „Наказанїе кь новоначѧлным чрьнцемь“ от Паренесиса“ и „ѡхотѧщих ѿтити в черныꙗ ризы“ от „Беседата“ на Козма. също така „Наказанїе странноживѫщих и чьсти и санови ишѫщих“ (Ефрем Сирин) и „ѡмѧтущихъ сѧ чернцѣхъ (Презвител Козма). Поучителната част на „Беседата“ на Презвитер Козма е изцяло изградена по внушения и навеяни мисли, идеи и похвати на съчинения от типа на „Паренесиса“, „Лествицата“ и „Пандектите“. Страстните филипики против богатството, сребролюбието, леността и небрежността на пастирите, за четенето на книгите в теологическата си наказателност са черпили идейно вдъхновение от тези и други подобни съчинения. Но те са били и отзвук на конкретни обществени настроения. За това достатъчно ни говори първата част на „Беседата“, откъдето става ясно, че и проповедта на богомилите — идейните противници на Козма, също е имала наказателно-разобличителна насока и също е осъждала богатството, сребролюбието, лицемерието на духовенството, неспазването на писания християнски морал. Тя също е имала моралистично-наказателен характер, само причинната обосновка е била различна.

Черноризец Петър в своето „Слово о временнѣмь семь житьи“ в унисон с Презвитер Козма и богомилите също пише: „Мнози бо в неи гонители суть мч҃тли и блазнители мѧтежници, иже ни сами добрѣ живуть ни инѣмь дадуть, но силою телесною хвалѧще сѧ праведни сѧ мнѧть. и множьствомь вои и кони и оружиемь силни сѧтворѧть. а не бж҃иею силою оуповають.“[36] Творчеството му, като отражение на същата епоха е пропито с разобличителна наказателност: „Ѡ властели земнїи и велможа. боꙗре и судьꙗ человѣчьски ꙗ. кто вы дасть власть и санъ . . . немлрдье и гордость. несмѣрение пакост и лютость. кознь пребываѥть в вась. а расмотрениꙗ нѣс имущимь. мнози бо стражють нѹдими не б҃а ради, но обидою батыхъ.“[37]

Ако откъснем пасажа от контекста на цялото слово, с чиста съвест бихме го наредили сред цитираните от Презвитер Козма богомилски мисли и обличения. В „сказаниѥ о постѣ и о млтвѣ. оустава и чина црквьнаго“ вниманието на автора е ангажирано от внушаване на евангелските заповеди „не красти, не лъгати . . . не обидѣти“ и „любити друга акы себе“, като не е пропуснато и наказанието „оучити сѧ книгамъ съ любъвию имже ꙗзыкомь комоу б҃ъ дарова“. Черноризец Петър черпи с пълни шепи от „Паренесиса“ и „Лествицата“, както и неговите съвременници Иван Рилски, Презвитер Козма и богомилите, но в него наблюдаваме и нещо различно. Идейната му платформа изразява преходността на земния живот и грижата за спасение чрез възпитаване на духовни добродетели. Словата му са писани в духа на „Лествицата“ и „Паренесиса“, дори в лексикален аспект изрази като „супротивьи всꙗцѣмъ“, „супротивьи не ꙗ жизни“, „видѣти разѹмнама очима“, „пекиисꙗ спсньи дша своеꙗ“ „жизнь бжьꙗ — а сеꙗ временнаꙗ“ са обикнати и твърде често употребявани от Черноризец Петър и са характерни за преводите на „Пандектите“, „Паренесиса“ и „Лествицата“. Във фразеологично отношение биха могли да се посочат твърде много изрази, свързани с конкретните теми за спасението, преходността на живота, християнските добродетели, които не са характерни за предходната Симеонова епоха, а за разгледаните преводи и оригинални

творби са особено актуални. Без съмнение с възникването на нов кръг от въпроси се оформя и актуализира и нов лексико-фразеологичен слой, който също така е характеристика на историческото време.

Още М. Г. Попруженко в изследването си върху „Синодика“ на цар Борил постави въпроса за „епохата, която е създала Презвитер Козма“ и не допускаше, че той е единично явление. Представата от разгледаните преводни и оригинални произведения от втората половина на X в. говори за актуализиране на ново съдържание и нови идеи, за вдълбочаване на погледа в нравствено-социалната атмосфера на времето, за слизане от небесата на общославянската просвета на твърдата и каменлива историческа почва на българския живот през X в. В центъра на вниманието застават въпроси от нравствен и социален характер, които не са били назрели в предходната епоха. Започва ново движение на вдълбочаване в българския социален живот, което довежда и до нова теологична и литературна тенденция в българската литература. Първата (Симеоновата) епоха, по своя характер светла и оптимистична, бихме могли да наречем „славянско просвещение“, втората, представяща период на морална наказателност, бихме могли да определим като „социално-наказателна“ тенденция или епоха. В нея не се появяват такива ярки личности от типа на Симеоновите дейци Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Преславски, Черноризец Храбър, защото настъпва нова историческа епоха, в която се ражда не отвлечено-християнската, а конкретната човешка хуманност в лицето на Богомил, възпитават се етични постъпки и морални добродетели, ражда се литературната моралистика в лицето на Презвитер Козма и Черноризец Петър. В досег с конкретно съществуващото новите писатели достигат до обобщения, които ги нареждат до имената на техните предходници от Симеоновата епоха, но историческите условия са други, друга е и насоката на тяхната дейност. Иван Рилски, Богомил, Черноризец Петър, Презвитер Козма, Презвитер Йеремия, като духовни водачи, идеолози и творци, създават нова епоха — богата и многостранна, кипяща от вътрешен живот и енергия, която продължава първата, а противоречията в нея говорят за творчески живот, раждане и отричане, спор и мисъл. Ако приемем концепцията, че противоречията и раждането са признак на упадък, ще се окажем на позицията на средновековните ортодоксалисти. Епохата на Презвитер Козма не е уникална. Преводите говорят, че такава епоха е съществувала и във Византия, и навсякъде, където след покръстването и християнската просвета идва наказанието. Следсимеоновата епоха е период на нов разцвет, но поради неизясненост на характера и тя все още е твърде малко проучена и непопулярна.

БЕЛЕЖКИ

[1] К. Калайдович. Йоан Ексарх Болгарский. М., 1824.
[2] П. Й. Шафарик. Расцвет слав. письм. в Булгарии. М., 1848, с. 20—23.
[3] Пак там
[4] Пак там
[5] В. Ягич. История сербско-хорв. литературы. Казан, 1871, с. 90—95.
[6] Пак там
[7] Пак там
[8] А. Н. Пипин, В. Д. Спасович. Обзор истории славянских литератур. — СПб, 1865, с. 55

[9] М. Оболенский. **Изследования и заметки** князя М. А. Оболенского по руским и славянским древностям. — **СПб, 1875, с. 134**

[10] Ем. Георгиев. **Литература на изострени борби** . . .С., 1966, с. 16

[11] Й. Иванов. Богомилски **книги и легенди**. С, 1925.

[12] Ал. Милев, Гръцки жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 141

[13] П. Й. Шафарик. Пос. съч., с. 20—21

[14] Пак там

[15] Сведения о древних переводах творений св. отцов на славяно-русский язык (X—XV). Вж. Православный собеседник, 1859, ноябрь. Казань, с. 261

[16] Пак там, с. 261

[17] Пак там, с. 262

[18] В. Ягич. Пос. съч., с. 91—93

[19] Пак там

[20] Пак там

[21] Архим. Леонид. Библиограф. розыскания. Чтения. — ОИДР. М., 1890, кн. 3, с. 17

[22] Пак там

[23] Пак там

[24] Пак там

[25] Г. А. Ильинский. Лекции по истории южно славянских литератур, типолитография. Харьков, 1908, с. 54

[26] Филарет Черниговский. Святые южных славян. — СПб, 1883, с. 33

[27] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство. С., 1959, с. 184—.202

[28] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 392

[29] Й. Иванов. Св. Иван Рирски и неговият манастир. С., 1917, с. 138

[30] Б. Ангелов и М. Генов. Стара българска литература. С, 1922, с. 163

[31] П. Успенский. Первое путешествие в Афонские монастиры и скиты в 1845 г. Част I, отд. II. Киев, 1877, с. 8, цит. по Н. Мавродинов, пос. съч., с. 185

[32] Й. Иванов. Стара българска литература. С., 1935, с. 156—158

[33] Лесновски. Паренесис — НБКМ София, № 151, XIV в. (б. а. — Цитатите давам по Лесновския препис, понеже нямам достъп до по-ранните.)

[34] Цит. по Арх. Амфилохий. Исследование о Пандекте Антиоха XI в. М. 1880.

[35] ЦГАДА, Москва, ф. 381, № 159, л. 296 и сл.

[36] Пак там

[37] ГБЛ, Москва, ф. 304, № 12, л. 57 б

CHARACTERISTIC FEATURES AND SIGNIFICANCE OF THE AGE AFTER THE REIGN OF TSAR SIMEON

P. Dimitrov

Summary

In this article an attempt is made at describing the cultural epoch which came after the death of tsar Simeon. The accepted view of decay of literary life under the reign of tsar Peter is due to undiscriminating acceptance of the conception of decay imposed by the research workers of apocrypha V. Yaghich, A. Pipin and others. Discussing the creative work of Bogomil, Peter Chernorizetz, Presbyter Kozma and Presbyter Jeremia and drawing a parallel, between their work and some other translated literary monuments the author differentiates the second epoch and refers to it as a socially punitive epoch and an age of new flowering of culture. An age filled with new content and new ideas concentrating on moral and social problems, an age during which the attention is shifted from problems of all-Slav enlightenment and is focused on the very real facts of Bulgarian life. The age that created writers and thinkers like Bogomil, Peter Chernorizetz, Ivan Rilsky, Presbyter Kozma cannot be insignificant or retrogressive. The truth about it is that it is still little known and unpopular.

ЗА ВРЪЗКАТА МЕЖДУ СИМВОЛИКАТА НА ЧИСЛАТА ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ И В БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА КУЛТУРА

Станислав Станилов

В кратката си работа „За специфичното в системата от представи на българина за света“ Милена Беновска привежда значителна по количество информация и твърде убедително изгражда една интересна теза: според приведените от нея доказателства българите имат обратна на другите славянски народи представа за една от основните семантични опозиции — „четно—нечетно“[1]. Изразена без уговорки, в схема веригата от представи изглежда доста ясна и приемлива (обр. 1).От обясними съображения авторката се е отказала да търси корените на тази верига в проблема за българския етногенезис.

В настоящото съобщение, без да претендираме за изчерпателност, ще си позволим няколко бележки по въпроса върху материали от ранното средновековие. На първо място отбелязваме, че семантиката на числото 7 е разгледана изчерпателно от Иван Дуйчев, който извежда неговата магическа стойност от дълбока древност и през Византия я открива у славяните в средновековието.[2] Бележки по магическия смисъл на числото 7 има и у Михаил Арнаудов. Той също го извежда от асировавилонските и библейските текстове, отбелязва го и в мюсюлманската магия и в русалийските игри, където числото на участниците е 3, 5, 7, 9[3]. Със символиката на числата през ранното средновековие се е занимавал още Веселин Бешевлиев, чието изследване определя магическото значение на нечетните числа в прабългарското езичество с генезис в тюркската езикова и културна общност. Изворовият материал е илюстриран с археологически паметници на ранното българско средновековие — девташларите, и с отделни находки от раннобългарските центрове.[4]

Заедно с езическите светилища от Плиска, Мадара и Велики Преслав девташларите са най-значителните паметници на прабългарската езическа религия. Това са сравнително плитко побити необработени камъни, които образуват правилни и неправилни групи в плисковското поле и някои от прилежащите му райони. Многобройните опити за всестранното им изследване не са довели до категорично обяснение.[5] Най-близки до истината вероятно са предположенията на Стамен Михайлов — надгробни паметници на загинали далеч от родината си войни[6] и на Веселин Бешевлиев — „балбали“, символични паметници при гробове на ханове и прочее високи аристократи. В този случай девташларите олицетворяват убитите от погребания врагове, слуги на своя победител в „отвъдния свят“.[7] Т. е. и в двата случая устройването на девташларите е свързано със: погребалния обред — култа към мъртвите — представите за живота в „отвъдния свят“. Цифровата характеристика на тези паметници е доста отчетлива, въпреки

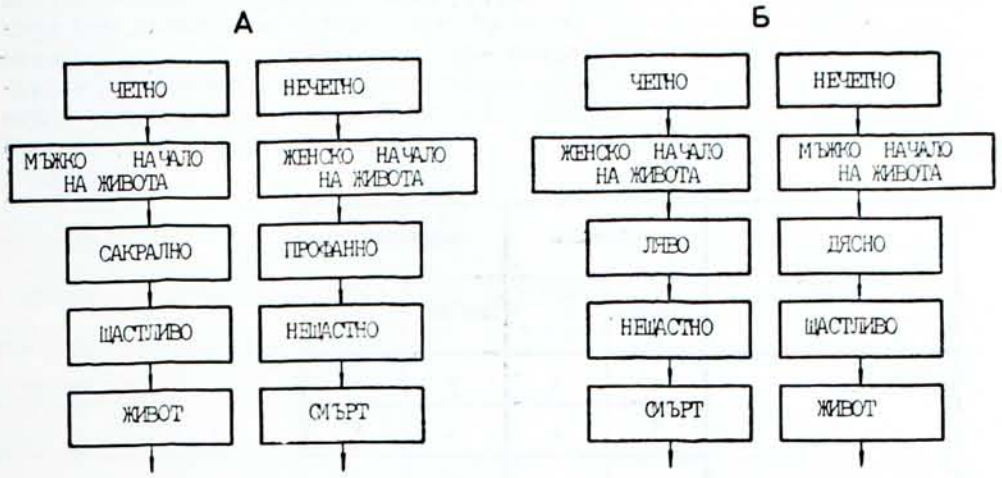

Обр. 1. Схема на семантичната опозиция „четно — нечетно“ и следващата я верига: А — у славянските народи, Б — у българите (по Милена Беновска)

че една част от тях са запазени много малко, а други са почти изчезнали. Карел Шкорпил, който ги е изследвал почти веднага след Освобождението, посочва четиринадесет достатъчно запазени правилни групи: 1 група 3×3, 1 група 6×6, 1 група 7×8, 2 групи 5×5, 2 групи 7×7, 3 групи 5×7 и 4 групи 9×9 редици (камъка).[8] В тях числата се повтарят със следната последователност: 8 пъти 9, 8 пъти 7, 7 пъти 5, 2 пъти 3, 2 пъти 6, 1 път 8. Вижда се, че предпочитанието е към нечетните числа (във възходящ ред) е 3—5—7—9. Четното 6 е в същност производно на 3 (удвоено) и само един път е употребено 8, като броят на камъните в групата е останал четно число — 56.

Други два археологически паметника — метални седемлъчни розети-пандантиви от Плиска[9] и Преслав[10], също показват някаква особена стойност на нечетното число 7. Те са различни по форма, но според общото предназначение на подобни пандантиви[11] представляват амулети-пазители (обереги, онгони, тьоси), в чиято сложна семантика броят на лъчите несъмнено имал своя роля.

Други, свързани с прабългарите паметници, които съдържат числови стойности, са двата златни коланни накита от Мадара — единият от VII — VIII в., а другият от IX в.[12] В ранния (втория по реда на откриването) кръглите апликации, които в реконструкцията ще се редят на равни разстояния по колана, са два вида: елипсовидни, големи — 3 и малки, кръгли — 9. В по-късния коланен накит (първия по реда на откриването) кръглите апликации с халчици на края са 7. Нечетният брой еднакви апликации по коланите (числов ред 3—7—9) не може да бъде случайно съвпадение и пред вид тяхната несъмнена езическа религиозна стойност у прабългарите[13] той сигурно отразява определена връзка и с магическото значение на числата.

Условната статистика за числата от девташларите и съображенията върху амулетите могат да бъдат допълнени и разширени с данни от ранносредновековните некрополи,[14] чиято обща етническа характеристика е сравнително уточнена. Останките от вещи, които се намират при проучването им, се делят на две групи — гробен инвентар (носени приживе от покойника и попаднали в гроба заедно с тялото му) и погребален инвентар (сложени в гроба при обредни действия). Едни от находките, които по принцип се отнасят към гробния инвентар (накити, ножчета, огнива) понякога се откриват на места, където несъмнено са попаднали поради участието си в обреда. От всички гробни находки само две групи предмети могат да послужат в нашия случай — това са малки кремъчета и астрагали от различни животни, най-често от агне. В известната монография на Живка Въжарова за ранносредновековните некрополи, където е събрана по-голямата част от първичната информация за тези находки,[15] има общи определения: кремъчетата—„кремъчни огнива", астрагалите" „за игра", или „амулети".[16] Внимателното оглеждане на тези находки показва обаче друго. По кремъчетата няма следи от ударите, с които се е сякъл огън, за да се обявяват те за огнива. Възможно е в смисловите стойности на обреда кремъчетата да заменят в едни случаи железните огнива, които били сравнително скъпи вещи. Това предположение пък не може да обясни случаите, когато самите кремъчета са повече от едно в гроб, след като самите желез-

НЕКРОПОЛИ	кремъчета		астрагали	
	гробове	брой в гроб	гробове	брой в гроб
ГАРВАН 1	1	3	3	1
	1	1	1	2
			2	5
			1	1
БАБОВО			1	1
СИНИ ВИР	2	1		
ДОЛНИ ЛУКОВИТ 1			1	3
			1	5
			1	11
ПРЕСЛАВ 1			1	1
ТЪРГОВИЩЕ	6	1		
	1	5		
РАЗДЕЛНА			3	1
			1	2
			3	3
			1	5
			1	6
общо	11		20	

Обр. 2. Таблица на гробове с кремъчета и астрагали от славянските езически некрополи в България

НЕКРОПОЛИ	гробове с инвентар	гробове с астрагали
ГАРВАН 1	37.7 %	6 %
ДОЛНИ ЛУКОВИТ 1	48 %	6.1 %
РАЗДЕЛНА	65 %	4.1 %

Обр. 3. Таблица за процентното съотношение между гробовете с гробен и погребален инвентар и гробовете с астрагали в славянските езически некрополи

НЕКРОПОЛИ	трупополагане				трупоизгаряне			
	кремъчета		астрагали		кремъчета		астрагали	
	гробове	брой в гроб	гробове	брой в гроб	гробове	брой в гроб	гробове	брой в гроб
КЮЛЕВЧА	5	1	1	1	1	1		
	3	2	2	7				
БДИНЦИ	1	1	1	5			2	1
			1	6			1	5

Обр. 4. Таблица на гробовете с кремъчета и астрагали в прабългарските езически некрополи в България

ни огнива са винаги по едно. Същото е и с астрагалите — ако са служели само за игра, те ще се откриват винаги или по-често с един и същ брой. Действително в славянските езически некрополи Долни Луковит 1,[17] Разделна[18] и прабългарския езически некропол Бдинци[19] някои от астрагалите са пробити и несъмнено служели за амулети, носени от покойника приживе. Заедно с тях обаче се откриват астрагали, които нямат дупки, т. е. били пуснати в гроба при обреда. Сравнително многобройни астрагали се откриват при разкопки на различни ранносредновековни паметници. По тях често са врязани знаци, което свидетелствува за някакво религиозно, вероятно магическо предназначение.[20] Какво е мястото на кремъчетата и астрагалите в погребалния обред, не може да се установи отчетливо. За всички вещи в гробовете на езичниците прабългари от Хазарския хаганат е указано, че се превръщат в амулети-пазители на гробовете (отблъскващи злите духове).[21] Вероятно такова е било общото предназначение на кремъчетата и астрагалите от езическите гробове в средновековна България. В тази посока трябва да се търси и семантиката по отношение на техния брой.

НЕКРОПОЛИ	кремъчета		астрагали	
	гробове	брой в гроб	гробове	брой в гроб
ДОЛНИ ЛУКОВИТ 1	1	1		
ГАЛИЧЕ	1	2		
ПРЕСЛАВ 1	1	1		
ОБРОЧИЩЕ	1	1		
ДЕВНЯ 2	1	1	1	21

Обр. 5. Таблица на гробовете с кремъчета и астрагали от християнските некрополи на Първото българско царство

Представяме резултатите от проучването на ранносредновековните некрополи на групи в хронологичен ред. Едни от тях са разкопани изцяло, други частично, а трети се знаят само по отделни гробове. Това означава, че предложената статистика е до голяма степен относителна — прави се само за некрополите с повече от 40 гроба.

Първата група са некрополите с урнови трупоизгаряния, датирани от VII до средата на IX в.[22] (X в.),[23] които принадлежат на славяните преди и след образуване на българската държава. Те са 24 с общо 677 проучени при редовни разкопки гроба.[24] В три от тези некрополи 11 гроба съдържат кремъчета и в пет некропола 20 гроба — астрагали (обр. 2).[25] Тази разлика е достатъчна, за да приемем, че обичаят да се пускат в гроба астрагали е бил по-разпространен, отколкото този да се пускат кремъчета.

Повечето от астрагалите били пускани в урната при насипването на костите и само в отделни случаи те били с трупа на покойника на кладата (от което се откриват силно обгорели). Колко значително е мястото на астрагалите в езическия погребален обред на българските славяни, може да се съди по процентното съотношение в тези от тях, за които изчисленията имат смисъл (обр. 3). Вижда се, че количеството гробове с астрагали е приблизително постоянна величина в трите некропола спрямо общия брой гробове, и това подсказва, че при „употребата“ им се проявява устойчива традиция в славянския погребален обред. В тази връзка ще споменем, че в гробове 22 и 38 от некропола Гарван 1 астрагалите са намерени в направени на ръка урни, т. е. гробовете са отпреди разселването на прабългарите на Долния Дунав. Тази констатация обаче съдържа значителни резерви, тъй като известно време керамиката на ръка и на колело битувала заедно . . . (?).

Цифровите стойности на находките имат следната характеристика (от обр. 2):

За кремъчетата (общо) в 9 гроба по 1 кремъче, в 1 гроб — 3 кремъчета, в 1 гроб — 5 кремъчета (ред 1—3—5).

За астрагалите (общо) в 8 гроба по 1 астрагал, в 2 гроба по 2 астрагала, в 3 гроба по 3 астрагала, в 4 гроба по 5 астрагала, в 1 гроб 6 астрагала, в 1 гроб 11 астрагала (четен ред 2—6 и нечетен ред 1—3—5—11). Шестицата от четния ред обаче е без съмнение спорна от 1 и 3, понеже се разлага — 1 астрагал е от заек, 1 от лисица, 1 от куче и 3 от сърна. Видно е, че в нечетния ред от гробовете на езичниците славяни липсват 7 и 9 (сакрални числа).

Езическите некрополи от втората група — с трупополагания и ямни трупоизгаряния, принадлежат на прабългарите на юг от Дунава и се датират в VIII — втората половина на IX в.[26] В най-ранния от тях — Нови Пазар, астрагали няма, кремъче има само в един гроб и то е с огниво.[27] Кремъче с огниво има и в още един прабългарски гроб от Мадара,[28] датиран в края на VII — началото на VIII в. От 33 некропола от този тип[29] кремъчета има само в два — Кюлевча[30] и Бдинци[31] (обр. 4). Техният брой там е непостоянна величина — в Кюлевча кремъчета има само в 9,6% от общия брой на гробовете, а астрагали в 3%, в Бдинци те са съответно 0,3% и 1,6%. Тези случаи обаче могат да представляват значителен интерес поради наблюденията, които в славянските езически гробове е невъзможно да се направят. Кремъчетата в прабългарските гробове с трупополагане се откриват: при бедрото на десния крак, до пръстите на дясната ръка, между краката (?), в дясната длан, до десния крак, под гръбначния стълб, под лявата ключица, отляво до черепа. Астрагалите: върху таза, върху опъната дясна ръка и таза, до дясното коляно, отдясно на таза. Явно кремъчетата са оставени при трупа с различни съображения, а астрагалите с едно и също.

Цифровитѐ стойности на некрополите в тази група са следните:

За кремъчетата (общо) — в 7 гроба по 1 кремъче и в 3 гроба по 2 кремъчета (ред 1—2).

За астрагалите (общо) — в 3 гроба по 1 астрагал, в 1 гроб 2 астрагала, в 1 гроб 5 астрагала, в 1 гроб 6 астрагала, в 2 гроба по 7 астрагала (четен ред 2—6, нечетен ред 1—5—7). Само в гроб № 2 от некропола Кюлевча четният брой (2) кремъчета са при скелета на мъж, но заедно със 7 астрагала, което прави общо 9. В гробове 84 и 93[32] от същия некропол четният брой кремъчета (2) са в гробове на жени, в гроб 97 от некропола в Бдинци 6 астрагала са в детски гроб, а 2 в гроб 102 — ямно трупоизгаряне. В тези случаи можем да свържем при известни резерви четното число (2) с женското начало на живота (?). Важна за нашите наблюдения е появата в прабългарските гробове с астрагали на числото 7. Няма съмнение, че „употребата“ му е свързана с числовите стойности от девташларите. Общо за прабългарските гробове ще заключим, че обредното пускане на кремъчета и астрагали няма устойчив характер и не може да се търси неговият генезис в религиозните традиции на този етнос. Опитът да се потърсят паралелни случаи в прабългарските гробове от некрополите в басейните на Волга и Дон, които хронологически са адекватни и по-късни от тези на Долния Дунав, не представя особени възможности. В некропола Болшие Тархани (Волжка България) някои от гробовете имат астрагали, но в публикацията, която е и без каталог, няма сведения за брой, място и т. н.[33] В писаното за некрополите от басейна на Дон не се споменава за кремъчета и астрагали в гробовете,[34] с изключение на некропола Саркел, където от над 800 гроба само два имат астрагали — четно число (2 и 6) при скелетите на деца — момичета (!?).[35]

Езическият обичай да се пускат в гробовете кремъчета и астрагали, както впрочем и други обредни действия, не изчезнал напълно с приемане на християнството в България през втората половина на IX в. (864—865 г.) От 65 християнски некропола[36] шест имат по един гроб с кремъчета — в 4 гроба по 1 и в 1 гроб с две кремъчета (на жена).[37] Едно от кремъчетата е в насипа, друго — до дясната ръка, а останалите са до черепите на скелетите. Само в един християнски гроб от некропола Девня 2 има 21 астрагала, пуснати пак при черепа (обр. 1).[38] Този голям брой (нечетно число) астрагали подсказва близка реплика на езическата обредност в християнска среда и представлява свидетелство (макар и засега само едно) за запазването на двойна семантика — функцията на самите астрагали и функцията на тяхното нечетно число. Изглежда, че използването на астрагалите като амулети приживе и в погребалния обред е предизвикало на места реакция след приемането на християнството, защото даже в некропола Долни Луковит 1 от разкопаните християнски гробове няма такива находки, докато в предхождащите ги трупоизгаряния те са намерени в 6,1% от общия брой на гробовете.

Според Беновска в повечето случаи семантиката на четното в българската народна култура се отнася за две (2), или „по-точно за принципа на удвояването, повторението, което представя най-вече числата 2 и 4.[39] Посочени са красноречиви примери за използването на този принцип в т. нар. „черна магия“.[40] За числото 4 са изброени седем примера, които подсказват пряка връзка между обреда и космогоничните представи: четири посоки на света — четири ъгъла на стаята — четири краища на огнището—окръжност, разделена на четири части.[41] Не се наемаме да определим доколко е намесена християнската религия в горните случаи, но ще посочим няколко групи ранносредновековни езически паметници, които според нас имат някаква връзка с тези представи.

Става дума за многобройните графитни изображения на вписани един в друг четириъгълници, свързани с перпендикулярни линии, врязани върху каменни блокове[42] и вдълбани върху прабългарските жертвени плочи,[43] чийто принцип лежи вероятно и в планировката на прабългарските езически храмове.[44] Ще припомним, че правилните групи девташлари, съставени от нечетен брой камъни, наредени в нечетен брой редове, също имат четириъгълна форма. Такава връзка може да се направи още за многобройните знаци по дъната на керамичните съдове от ранното средновековие — окръжност, разделена с пресечени линии на четири (и производните ѝ),[45] които често се тълкуват като соларни символи.[46] Без да се впускаме в подробен преглед на многобройните, често взаимноизключващи се мнения за символиката на знаците от ранното средновековие[47], ще отбележим, че голямата популярност на този кръг подсказва някаква широка семантична база на вярване, в чиято основа лежи представата за хоризонталния модел на света с неговите четири страни.[48]

Както се вижда от приведените дотук сведения и обяснения, още в езичеството опозицията „четно — нечетно“ има място в религиозните представи на славяни и прабългари. Независимо от различните по произход и структура езически религиозни системи на двата етноса, приоритет в тях имат нечетните числа и на първо място 1 и 3, които в древната общочовешка космогония символизират началото и вертикалния модел на света (световното дърво: корона — стебло — корени или небе — земя — човек).[49] Необичайна в приведения ред е употребата на 5, число без особено място, популярност и обяснение в семантиката на нечетните числа въобще. Неговата поява ще трябва да се свърже с 3 и присъединената опозиция „отвъд — тук“, която също участвува в представите за света изобщо.[50] По-сложни са генезисът и семантиката на 7, възникнало като сбор от числовите стойности на двата космогонични модела — вертикалния (3) и хоризонталния (4), и характеризира в най-тесен смисъл пълната представа за вселената.[51] Така старобългарският езически ред от числа 1—3—5—7 е възходящо означение на тази вселена. По-нататък семантиката на числата е свързана с този ред и техният коментар излиза вън от скромната задача на настоящата работа.

Използваните по-горе ранносредновековни паметници имат различен характер и затова предполагаме, че някои от тях съдържат семантиката и на сакралните числа, чиято магическа стойност е неутрална по отношение на опозицията „четно — нечетно“. Засега обаче няма възможност да се отделя едното от другото.

В таблицата (обр. 1), съставена по заключенията на Беновска, опозицията „ляво — дясно“ е свързана според универсалното ѝ място,[52] макар че в българската народна култура нейната магическа стойност не е твърде ясна. Стойността на „ляво" има най-вече смисъл за спиране, за обратно развитие на нещата, за превръщане на обикновеното в необикновено.[53] В средновековните писмени извори няма указания за някаква семантика на опозицията „ляво — дясно". Само във втория надпис от Хамбарлий (Маламирово) е отбелязано, че лявото крило на прабългарската войска (саракта) се командува от кавхана (капкана), а дясното от ичергу боила.[54] Според военно-административната йерархия първият велможа в българската държава е кавханът, което определя и предпочитанието към лявата страна.[55] Единственият некропол с информация за някаква връзка между „четно — нечетно" и „ляво — дясно" е Кюлевча. Тук кремъчетата и астрагалите при мъжките скелети са намерени от дясната страна, а при единия женски и при детския скелет — от лявата (при другия женски скелет те са под гръбнака). При свързването на „четно — нечетно" и „женско — мъжко" с „ляво — дясно" се оказва, че „ляво" в езическия погребален обред на прабългарите заема своето общо универсално място[56] за разлика от посочения случай с подреждането и разделянето на войската.

Установеното предпочитание към посочената от Беновска схема на някои опозиции в българската народна култура явно има свои корени в ранното българско средновековие. Неговият приоритет ще да се е формирал след образуването на българската държава, но както се вижда от приведения материал, бил възприет от цялата нейна общност. Числовата символика от езичеството е запазила своята стойност и след покръстването, като се е преплела с християнството, без да изменя основните си значения.

БЕЛЕЖКИ

[1] М. Беновска. За специфичното в системата от представи на българина за света. — В: Сб. Фолклор и история. С., 1982, с. 171—178.

[2] Ив. Дуйчев. Обединението на славянските племена в Мизия през VIIв. — В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 74—83.

[3] М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. II, С., 1972, с. 182.

[4] В. Бешевлиев. Първобългарите. С., 1981, с. 70.

[5] В. Бешевлиев. Към въпроса за девташларите. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 2—3.

[6] Ст. Михайлов. Нови данни за девташларите около Плиска. — Археология, 1982, 4, с. 11—16.

[7] В. Бешевлиев. Към въпроса. . ., с. 5—6.

[8] К. Шкорпил. Мегалитические памятники. — ИРАИК, X. С., 1905, с. 372—384.

[9] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977, с. 151.

[10] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство. С., 1959, с. 226, обр. 262.

[11] С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, с. 175 и сл. обр. 49.

[12] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 80 — обр. 71, с. 79 — обр. 70.

[13] Р. Рашев. За лицевия езически образ (по повод някои коланни украси).— В: Сборник в памет на професор Станчо Ваклинов. С., 1982 (под печат).

[14] Без да се вземат пред вид идентичните некрополи на съвременната територия на Румъния, които са издавани много кратко и без каталози.

[15] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. С., 1976. Поради многото несъответствия между общите текстове, таблиците и каталозите в тази работа тук използваме информацията само от каталозите, смятайки я за най-достоверна.

[16] Пак там, с. 353, 371.

[17] Пак там, с. 175—220.

[18] Д. Ил. Димитров. Некрополът при гара Разделна. — ИНМВ, XIV (XXIX), 1976, с. 120—152.

[19] Ж. Въжарова. Двуобреден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. — ИНМВ, 17 (32), 1981, с. 77—109.

[20] П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. В: Сб. Плиска — Преслав, 2, С., 1981, с. 194—195, обр. $V_{1\text{-а-д}}$.

[21] С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 174.

[22] От трайното заселване на юг от Дунава до покръстването (864—865).

[23] Според приведените от Д. Ил. Димитров сведения за откриването на монета от втората половина на X в. в урна от некропола Блъсково. Вж.: Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг. — ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 144—145.

[24] До 1980 г.

[25] Приемаме за долна граница на броя гробове в един некропол, на който правим статистика, 40 гроба. От посочените в текста 24 некропола само шест имат над 40 гроба.

[26] От заселването на прабългарите на юг от Дунава през 680—681 до покръстването в 864—865 г.

[27] Ст. Станчев. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 10.

[28] В. Миков. Последни могилни находки. В: Сб. Мадара, I, С., 1936, с. 435—436, обр. 295 в.

[29] Над 40 гроба имат само шест некропола.

[30] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари . . ., с. 86—140.

[31] Същата. Двуобреден езически некропол, . . ., с. 77—109.

[32] Според съотношението в размерите на таза и плещите.

[33] В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, с. 57.

[34] С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 92.

[35] О. А. Артамонова. Могильник Саркела — Белой Вежи. — МИА СССР, 109, 1963, с. 112—113.

[36] Над 40 гроба имат 14 от тях.

[37] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари . . ., с. 229, сочи мъжки скелет в този гроб, но съотношението таз — плещи = 30—23 показва обратното.

[38] Данните в таблицата са от монографията на Ж. Въжарова: Славяни и прабългари (според каталозите).

[39] М. Беновска. Цит. съч., с. 176.

[40] Пак там, с. 175.

[41] Пак там, с. 173.

[42] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл. LXVII_2, $XCIX_1$.

[43] Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. — Археология, 1980, 1, с. 44—46.

[44] Ст. Станилов. Езически центрове в Първата българска държава.— В: България 1300. Институции и държавна традиция. II, С., 1982 (под печат).

[45] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VIII—X в. С., 1980, с. 172—173, табл. $XXX_{7, 8, 10, 11-17}$; $XXX_{50, 55, 56-60, 61-64, 72-75}$.

[46] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 69.

[47] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 7—18.

[48] Мифы народов мира, т. 2, М., 1980, с. 10.

[49] Пак там и на с. 630.

[50] Това обяснение ми бе подсказано от Ст. Генчев, комуто благодаря за информацията.

[51] Мифы . . ., с. 630—631.

[52] М. Беновска. Цит. съч., с. 174.

[53] Пак там.

[54] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 174.

[55] В. Бешевлиев. Първобългарите . . ., с. 76.

[56] В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностей. М., 1974, с. 271.

ON THE RELATION BETWEEN NUMBER SYMBOLISM DURING THE EARLY MIDDLE AGES AND BULGARIAN FOLK CULTURE

St. Stanilov

Summary

In Milena Benovska's article „On the Specific in the System of Notions of the Bulgarian about the world", the author establishes the preference in Bulgarian culture for odd numbers from the semantic oposition „even — odd", unlike other Slav peoples where the preference is for the even number.

The materials from the early Middle Ages bear testimony that the attitude towards the opposition „even — odd" in Bulgarian folk culture originates from the pagan religion of proto-Bulgarians and Slavs. This is most evident in the imposing monuments of proto-Bulgarian paganism where the number of rows of stones are 3—5—7—9. The pendent amulets from Pliska and Preslav, the belt ornaments from Madara all have an odd number of rays. The pagan necropolises of Slavs and proto-Bulgarians to the south of the Danube are also very informative in this respect. Little flint pebbles dropped into the graves are found fairly frequently. With these, too, the preference is for odd numbers. In the Slav pagan graves the row is 1—3—5—11 (the sacred numbers 7 and 9 are missing). In the proto-Bulgarian pagan necropolises the row is 1—5—7. In the Christian necropolises of this age there are only a few graves where flint pebbles occur and then only one in each grave. But in one of the graves 21 astragaluses were found, which shows that their pagan semantics was more or less preserved after the conversion, too.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. A scheme of the semantic oposition „even — odd" and the following chain: A — with the Slav peoples, B — with the Bulgarians (according to Milena Benovska)
2. A table of the graves with flint pebbles and astragaluses in the Slav pagan necropolises of Bulgaria
3. A table of the percent the between graves having burial equipment and graves with astragaluses in the Slav pagan necropolises
4. A table of ratio graves with flint pebbles and astragaluses from the proto Bulgarian pagan necropolises in Bulgaria
5. A table of the graves with flint pebbles and astragaluses from the christian necropolises of the First Bulgarian kingdom

---

ЗА НАДПИСИТЕ „С ДАТА" ОТ СКАЛНИЯ МАНАСТИР ПРИ МУРФАТЛАР

Казимир Попконстантинов

Близо 30 години изминаха от откриването на скалния манастир при с. Мурфатлар (Басараб), Румъния, но интересът към този комплекс с многобройни и разнообразни по съдържание надписи и рисунки не стихва и до днес. Те са от „голямо значение за историята не само на Добруджа, но и за общите условия, при които се развива българската култура и общество в ранните години на своето съществуване".[1] Като цяло комплексът привлече вниманието на историци, археолози и лингвисти,[2] които по различен начин тълкуваха данните от епиграфските паметници. Повечето от румънските изследвачи безкритично възприеха погрешното четене на Г. Михаила, Й. Барня и Д. П. Богдан и неоснователното им твърдение, че четири от надписите в манастира съдържат преки хронологически указания, въз основа на което тенденциозно обявиха, че комплексът е възникнал в 976 г. и животът в него е замрял към 1025 г.[3]

В настоящата работа ще бъдат разгледани именно тези 4 надписа,[4] в които според румънските изследвачи е отбелязана годината на тяхното изписване.

Надпис № 1 (№ 5 по изданието на Г. Михаила). Надписът е врязан върху южната стена на централния кораб на църква B,[5] и съдържа 8 реда (3 от тях са почти унищожени). Надписното поле е с размери 0,200×17 м, а височината на буквите варира от 0,06 до 0,03 м (обр. 1).

От първия ред липсва началната буква п на първата дума — [п]ридє отъчъ сѩ-. На втория ред ясно се чете: мо въсє мѣсто. Началните (по всяка вероятност 1—2) букви от третия ред са унищожени. Добре се различават очертанията на част от вертикалната хаста на буква, врязана под м от втория ред, след това се чете в, следвана от л, н и слабо очертаващи се следи от почти изтрит еров знак (ь). Именно в тези три ясно виждащи се знака влн Г. Михаила „открива" цифрова комбинация зфн, в която вижда годината 6550 или 6559=1042 или 1051 г., когато според него е бил врязан надписът. Във връзка с това той отбелязва: „От третия ред първите три букви са вероятно зфн. Пред тях следва да се предположи наличието на къ лѣто (несъмнено предадено в неговата съкратена форма), доколкото годината предшествува указанието на месеца и деня. В първата буква отсъствува долната част, но може да се предположи, че това е з=6000 (з би дало голямата цифра 7000). Втората буква, макар и да прилича на л, следва да се интерпретира като ф, у която отсъствува десният полукръг (с цифрово значение 500). На края, след н (=50), което ясно се чете, струва ми се, е имало още една буква, която би трябвало

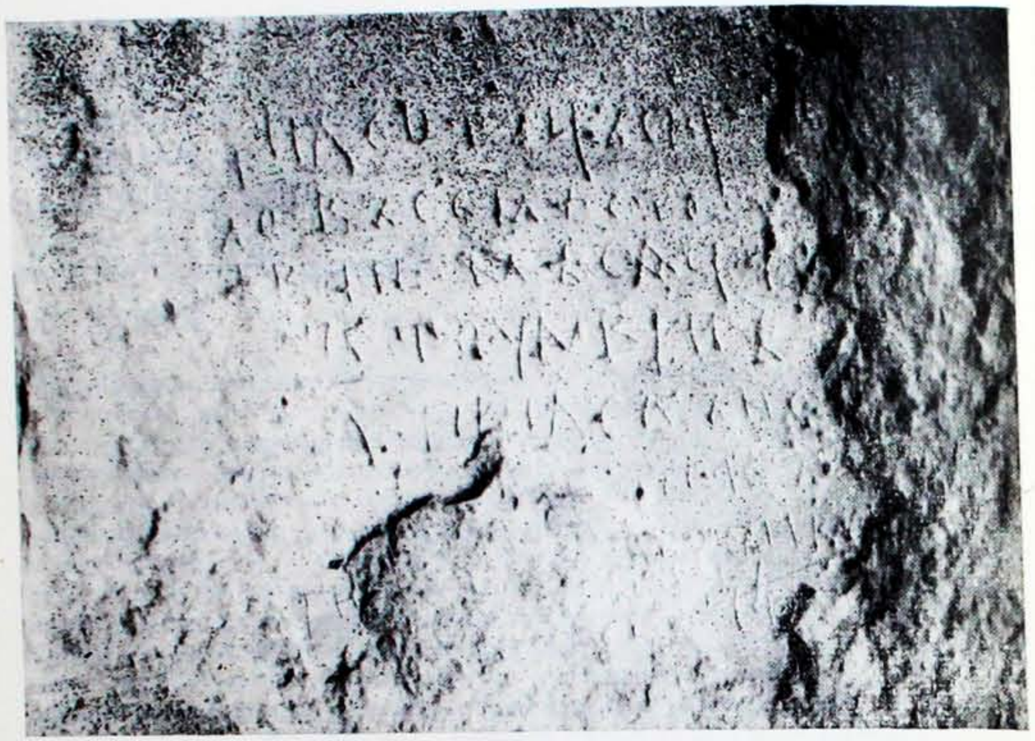

Обр. 1а. Старобългарски надпис, врязан върху южната стена на църква В4 — фотография

Обр. 1 б. Старобългарски надпис, врязан върху южната стена на църква В4 — факсимиле на автора

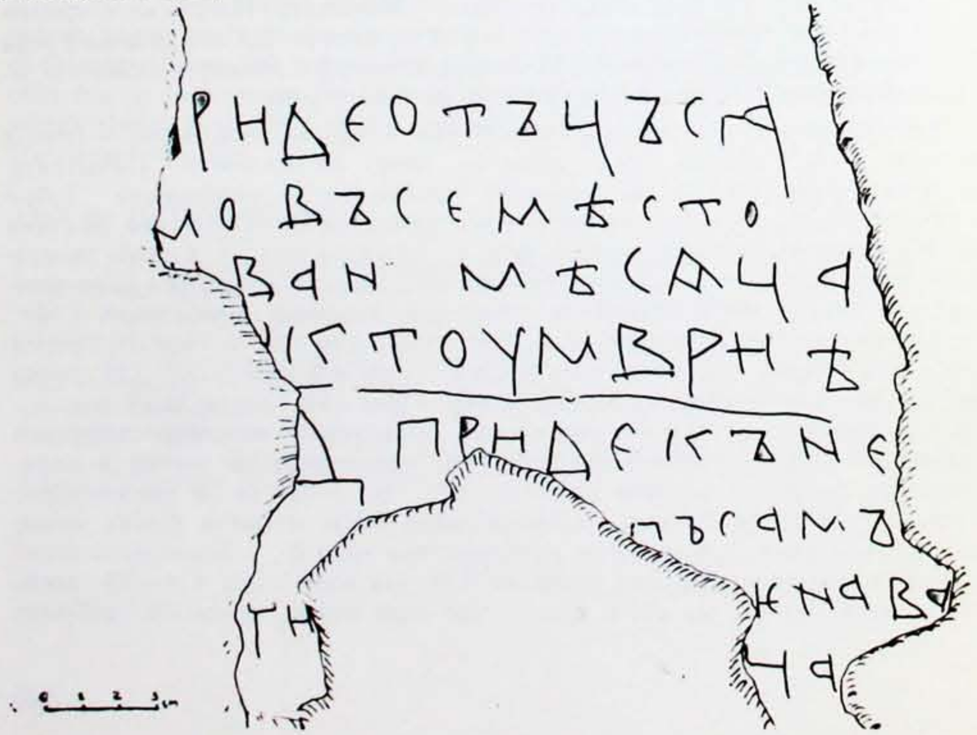

да указва единиците (между 1—9). В такъв случай се получава дата, която се колебае между 6550 и 6559 г., т. е. 1042—1051 г."[6]

В същност, в началото на третия ред, след запазената горна част от вертикалната хаста на една унищожена буква (неотбелязана във факсимилето на Г. Михаила), следва В с подчертана долна петлица, ѧ, н и следи от почти изтрит ъ, при който личат следите от върха на острието, с което е бил врязан надписът. В комплекса от букви в тази част на реда в никакъв случай не може да се видят знаци с цифрова стойност, каквито дава във факсимилето Г. Михаила. Трябва да добавим и това, че тук липсват неизбежните в такива случаи титли, каквито откриваме само през един ред по-надолу (обр. 1 а, б). Групата букви . . ванъ позволява да се предположи, че тук е било написано по всяка вероятност името н]ваиъ.[7] Ако приемем това възстановяване на началото на реда обаче, се сблъскваме с едно нарушаване на традицията в епиграфските паметници, а също така и в книжовните, а именно — предаване на името толкова отдалечено от съществителното ОТЪЧЪ ОТЪЧЪ ѦНЪТОѴНН, РѦБЪ БЖНН ѦНТОНЪ,[8] РѦБѦ БЖНІѦ ѦНѦ,[9] РѦБѦ СВОЄГО НОНѦ ПРЄЗВНТЄРѦ,[10] НЄКѦЮѴНМЪ СѴМЄОН[11] и други). Затова сме по-склонни да приемем, че тук е било врязано [зъ] ванъ.[12]

Неоснователно е и предположението на Г. Михаила, че в началото на този ред е стояло „въ лѣто, изписано в неговата съкратена форма", защото от снимката и факсимилето ясно се вижда, че има място само за 1—2 букви, а и правата линия, изравняваща началото на редовете, не е нарушена. В края на разглеждания ред добре се вижда думата мѣсѧча.

В четвъртия ред се чете — ОКТОѴМВРНѢ. Във факсимилето на Г. Михаила, използвано и от другите изследвачи, О е дадено в лигатурно съчетание с К. Всъщност такава лигатура в надписа липсва, а от О е запазена само част от дясната дъга.

В петия ред се вижда Д̄ ПРНДЄ КЪ НЄ, а от шестия е запазен краят . . . ПЪ САМЪ. В седмия — ЦН . . . ѤНАВА . . , от осмия се разпознават две букви . . . ЧА , вероятно от [МѢСѦ]ЧА.

Разрушаването на скалата при началните букви на петте реда и особено в последните три пречи за сигурното възстановяване на текста. Все пак цялостното му разглеждане позволява да се изкаже следното предположение за съдържанието на надписа:

[П] РНДЄ ОТЪЧЪ СІѦ—
МО ВЪ СЄ МѢСТО
[ЗЪ] ВАНЪ МѢСѦЧА **или** [Н] ВАНЪ МѢСѦЧА'
ОКТОѴМВРНѢ
І̄Д̄ **или** К̄Д̄ ПРНДЄ КЪ НЄ—
. . . . ПЪ САМЪ
ҮН . . . . ѤНАВА . . .
[МѢСѦ] ЧА

Интерес представлява изписването на СІѦМО с ІѦ вместо с Ѣ[13] и името на месеца ОКТОУМВРНѢ, където гръцкото О е предадено чрез ОУ, считано за старинна особеност. Трябва да добавим още, че гръцката В е предадена с В, а не с Б — както е в редица епиграфски и книжовни паметници[14].

Надписът не съдържа дата, но палеографските му особености позволяват да се потърси неговото място сред надписите от този манастир и сред известните досега старобългарски надписи от първата половина на Х в.

По-голямата част от буквите са с ъгловати очертания и се отличават от останалите надписи в църквата.

Д е с изправен стълбец и заоблена петлица. В е с подчертана долна петлица, графична особеност, характерна за надписите от втората половина на IX в. и първата половина на Х в. — прабългарските надписи, надписа върху оловния печат на Георги синкел български от Преслав, надписа на раб божи Лазар от Плиска[15] и надписите на старобългарски и гръцки от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг.

Є е в трите случая с ладиевидна форма и къса чертица по средата, подобно на Є в надписа от 921 г. и надгробния надпис на отец Антуни от манастира при с. Крепча, Търговищки окръг,[17] и надписите от манастира при с. Равна.

Н и N имат почти квадратна форма, като при Н съединителната черта е по средата на буквата, а при N започва от върха на лявата хаста и достига до десния долен край на дясната хаста.

О е с разнообразно начертание — веднъж е със стеснена форма, а друг път е окръглено начертание, като в два случая е с твърде малък диаметър (около 5—6 мм). Това го доближава до О в редица прабългарски надписи на гръцки език, в надписа на Лазар от Плиска, надписа от 921 г. от с. Крепча и редица надписи от манастира при с. Равна.

П има традиционно начертание, а Р се откроява с издължения си стълбец, който се смъква под очертанието на реда. В горния му край е долепена петлица с ъгловати очертания.

К и в двата случая е с отдалечена от стълбеца дясна част, чийто връх е насочен към горната част на вертикалната хаста. С такова начертание го срещаме в редица първобългарски и старобългарски надписи. Средната част на М не достига до основата на страничните, почти изправени хасти.

В ОУ У е с вилообразна чашка, стъпила върху въздлъжко столче, което подобно на вертикалната хаста на Р излиза извън очертанието на реда.

Ч има широка чашка, заемаща 1/3 от височината на стълбеца, подобно на Ч в надгробния надпис на Лазар от Плиска, в надгробния надпис на Антон от Крепча, в надписа от източната крепостна стена в Преслав.[18]

Ѧ е съставена от две остроъгълни части, насочени с основите си една към друга, както в редица надписи от първата половина на Х в. — в надписа от 921 г. от Крепча, надписа върху прешлена на Лола от Преслав и в някои старобългарски надписи от Равна.

Ѣ със своята остроъгълна петлица и извитите навътре клинчета, ограничаващи хоризонталната хаста, се доближава до начертанието на ѣ в някои надписи от Равна и до Ѣ, така често срещан в руническите надписи от същата църква. Ъ също е с остроъгълна петлица и силно издължена надолу човка.

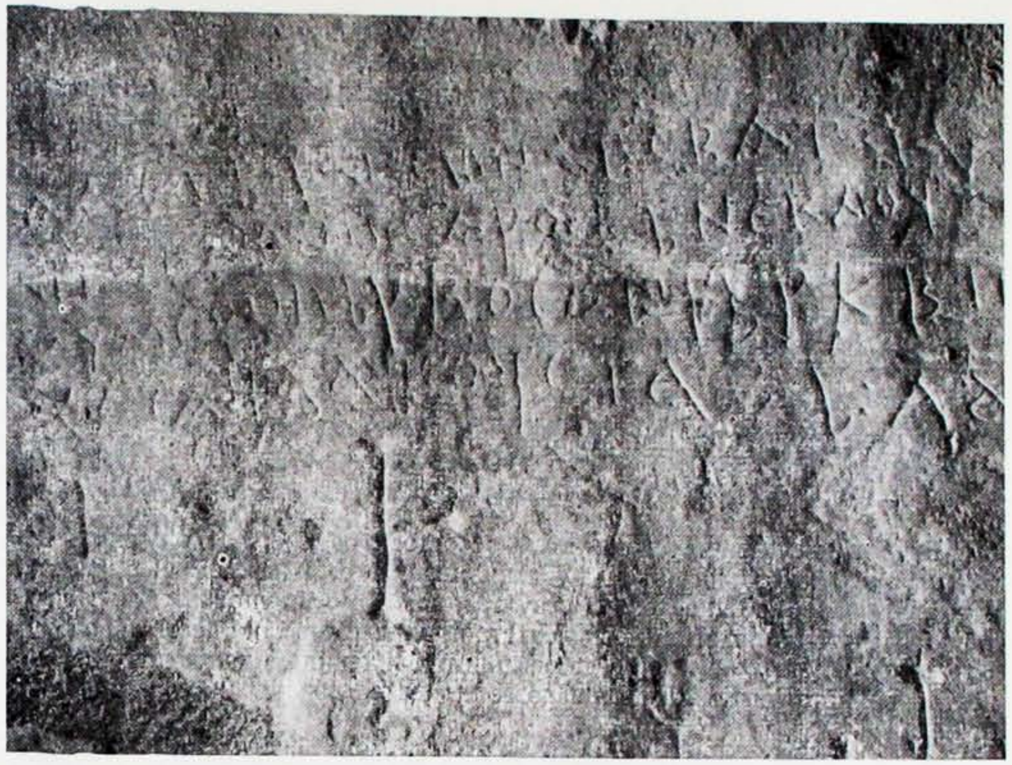

Обр. 2 а. Старобългарски надпис с името СИМЕОН, врязан върху южния стълб в притвора на църква В4 — фотография

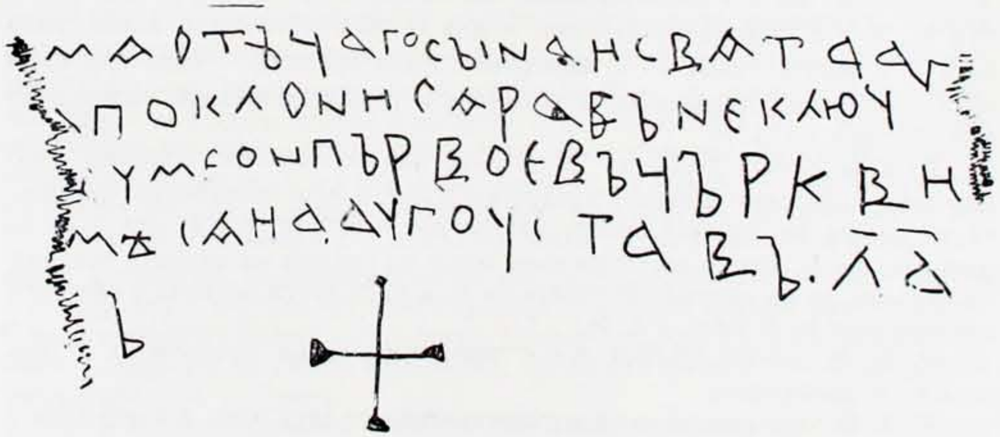

Обр. 2 б. Старобългарски надпис с името СИМЕОН, врязан върху южния стълб в притвора на църква В4 — факсимиле на автора

Палеографската близост на надписа с епиграфските паметници от първата половина на Х в. дава възможност той да бъде отнесен към паметниците от този период.

Надпис № 2 (№ 6 по Г. Михаила) е вторият надпис, който според румънските изследвачи съдържа хронологическо указание.[19]

Надписът е петредов, врязан върху западната страна на южния стълб в притвора на църква B_1. Запазен е почти изцяло (липсват по 2—3 букви в началото на всеки ред, чието възстановяване не представлява трудност) (обр. 2 а, б). Надписното поле е с размери 0.28×0,08 м, а височината на буквите варира между 0,01—0,02 м.

Надписът гласи:

1. [ВЪ Н] МѦ ОТЪЧА Гº СЪІНА Н СВѦТААГ [О]
2. [ДОУХ] А ПОКЛОННСѦ РАБЪ НЄКЛЮУ[НМЪ]
3. СУМЄОН ПЪРВОЄ ВЪ Ч҃ЪРКВН
4. МѢСѦЧА АУГОУСТА ВЪ: ЛА
5. [ДЬН] Ъ.

Всички изследвачи, занимавали се с този надпис, са допуснали неточности в четенето на някои буквени знаци в р. 1 и р. 4[20] и в графичното предаване на буквите.[21] В резултат на това е и неправилното тълкуване на текста на надписа и етническата принадлежност на неговия автор. Във факсимилетата на всички досегашни публикации са допуснати неточности. Тяхното разглеждане ще позволи да се изяснят някои пунктове от надписа.

Р. 1. След съществителното ОТЪЧА всички изследвачи, въпреки ясно виждащото се Гº (обр. 2 а, б), не го отбелязват, а предават съюза Н, който въобще не е отбелязан в надписа. 0 в Гº има формата и очертанията и размерите на о в името СУМЄОН от третия ред. В съществителното ОТЪЧА Ъ е с особено начертание, а във всички преписи е даден като Ь. В и в шестте случая е с подчертана долна петлица — една графична традиция, която съществува в гръцките и старобългарските надписи до към средата на Х в.

Р. 2. В думата РАБЪ са допуснати две неточности. Въпреки ясно виждащата се буква А тя не е предадена, а при Б не е отбелязана грешката на автора на надписа, който най-напред е врязал В, а след това го направил на Б, като е поставил къса черта по средата на долната петлица на буквата, за да сформи петлицата на Б, а чрез друга чертица е оформил горната част на Б (обр. 2 а, б).

Р. 3. В думата ПЪРВОЄ В е с подчертана долна петлица, а в преписите е пропусната.

Р. 4. В тях липсва и С в съществителното МѢСѦЧА, а също така и лявата хаста на Ч, която поради подхлъзване на шилото е излязла извън очертанието на чашката. Но най-важният пропуск, който в същност опровергава основния довод на румънските изследвачи за етническата принадлежност на автора на надписа, е допуснат в предаването и четенето на думата АУГОУСТА.[22] Във всички преписи липсва ясно виждащата се в надписа между А и Г буква У, която е с вилообразна чашка, както У в СУМЄОН. Дясната чашка на хастата опира в долния край на стълбеца на Р от ПЪРВОЄ (р. 3). Основавайки се на видяната от Г. Михаила и останалите румънски изследвачи форма АГОУСТА, правят категоричния, но погрешен извод за народностната принадлежност на автора на надписа „. . . АГОУСТА, представлява народна форма, заимствувана от балканските латини. В старославянските текстове собственото име АВГОУСТ и съответствуващото му име на месеца се пишат по разному—АВЪГОУСТЪ (Зогр., Мар.), АВЬГОСТЪ (Асем.), АВЬГОУСТЬ (Сав.), АУГОУСТЬ (Остром.) и т. н. Наред с тези книжни форми ние намираме по такъв начин народната форма, която е от латински произход със силна романизация (Добруджа): безусловно тя принадлежи на местното романско (румънско) население.“[23]

В същност името на месеца е изписано съвсем ясно и правилно — АУГОУСТА — и оборва невярното твърдение на румънските изследвачи, като показва, че надписът е оставен не от романски (румънски), а от старобългарски книжовник.

Р. 5. В преписа не е предаден и Ъ, който е от съществителното [ДЬН] Ъ, а не от предлога ВЪ, стоящ според Г. Михаила пред ЛѢТО. Във връзка с това той отбелязва: „И така пред нас е третият надпис, в който следва да предположим, че след месеца и деня е указана и годината.“[24]

От снимката и преписа (обр. 2 а, б) се вижда, че и тук се касае за недоразумение при възстановяването на последния ред на текста и неправилно прочетени думи от надписа. Очевидно е, че няма никакви данни за година и „румънски автор на надписа“, за каквито настояват румънските изследвачи. При датировката на надписа обаче сме улеснени от палеографските особености на надписа като цяло, които позволяват той да бъде поставен в определени хронологически граници.

А е с устойчиво начертание — окръглена петлица, долепена в горната половина на наклонения наляво стълбец, както А в надписа на хартофилакс Павел от Преслав (първа половина на Х в.), в надписа върху оловния печат на Георги синкел български (първа половина на Х в.), надписа върху оловен кръст, открит неотдавна край Ряхово, Русенски окръг[25] (първа половина на Х в.) и в някои надписи на гръцки и старобългарски от манастира при с. Равна (края на IX и първата половина на Х в.).

В в повечето случаи е с леко окръглена горна и ъгловата долна петлица, съединени, но недокосващи се до стълбеца. Долната петлица винаги е подчертана с чертица, от чиито краища се извиват надолу две клинчета. С тази особеност надписът е в тясна връзка с редица първобългарски надписи, с надписа на Лазар от Плиска, на Георги синкел и с надписите от манастира при с. Равна.

Є и в трите случая е с ладиевидно начертание, подобно на Є в разгледания вече надпис № 1 в настоящата работа, в надгробния надпис на Антон и надписа от 921 г. от манастира при с. Крепча.

К се среща три пъти. В двата случая е с отдалечена от стълбеца дясна част, чийто връх е насочен към средата на вертикалната хаста. В третия случай дясната част е долепена до издължения стълбец, както в надгробния надпис на Антон от с. Крепча и в редица първобългарски надписи.[26]

Λ е с широка основа и удължено нагоре ляво рамо, подобно на Λ в Преславския надпис от 931 г.,[27] в Добруджанския надпис от 943 г.,[28] в надписа на хартофилакс Павел от Преслав, в надписите на гръцки и старобългарски от манастира при с. Равна, което показва устойчивостта на това начертание, добре познато и от някои гръцки книжовни паметници от втората половина на IX и средата на X в.

М е също с доста отворена основа.

О има разнообразно начертание — веднъж със стеснена форма и заострени краища, втори път с окръглено начертание, но с различна големина, като в два случая е с твърде малки размери (около 5—6 мм). С това си начертание тази буква се доближава до О в редица първобългарски надписи, в надписа на Лазар от Плиска, надписа от 921 г. от Крепча, немалко надписи от манастира при с. Равна.

П е традиционно оформена, а Р се откроява с издължения си стълбец, който излиза извън очертанията на реда. В горния му край е долепена окръглена петлица с по-големи размери.

Ч има правоъгълна чашка, заемаща горната половина на стълбеца, подобно на Ч в надгробния надпис от Крепча, в надгробния надпис на Лазар от Плиска и др.

Ѵ се среща веднъж. Неговото вилообразно начертание неоснователно се счита за късен белег, характерен за паметниците след XII в. Откриваме го с такова начертание в надгробния надпис на Лазар, в надписа на чъргубиля Мостич,[29] в някои надписи от Равна — все паметници от първата половина на X в.

Ѣ се среща веднъж и е с триъгълна петлица и ниско поставена водоравка. С тая своя особеност тази буква се доближава до Ѣ в Добруджанския надпис от 943 г., в противобогомилския надпис от Ескус,[30] в надписа от източната крепостна стена в Преслав.[31]

Ъ е с висок стълбец и малка окръглена петлица, която в горния си край пресича стълбеца и леко се извива нагоре. Такова начертание на големия „ер“ срещаме в надгробния надпис на Антон от Крепча. Интерес представлява начертанието на Ъ в р. 1 (в съществителното ОТЪ'ЧΛ), където горната извивка на петлицата излиза извън очертанието на вертикалния стълбец и достига почти до стълбеца на предходната буква Т. С подобно начертание на Ъ се срещаме в противобогомилския надпис от Ескус.[32]

А има твърде специфично начертание, срещано се повече в надписите от първата половина на X в. — в надписа от 921 г. от Крепча, надписа върху Лолиния прешлен от Преслав, в някои надписи от Преслав и Равна.

Като цяло палеографските особености на надписа показват, че той има най-близки паралели с надписите от скалния манастир при с. Крепча, с надписите от манастира при с. Равна и отчасти с преславския епиграфски материал от началото на X в., което ни позволява да го отнесем найкъсно до средата на X в.

Надпис № 3. Другият надпис, който според Й. Барня съдържа дата, се намира в същата църква В$_1$[33] и е врязан върху южната стена на наоса, малко вляво над входа към гробницата (обр. 3). Румънският учен предлага следното четене: „Τῷ Μαρτίῳ μ(ηνί) (ί) ν (δικτιῶνος) ί SYZ — Месец март 10 индикт, 6490=982 г. В същност сред комплекса от букви трудно бихме могли да открием такъв текст. Дори предложеният от Й. Барня препис на надписа не отговаря на развързания от него текст. Проверката, която имахме възможност да направим и на този текст на самото място, показва несъстоятелността на предложеното четене. Съвсем ясно се вижда, че в началото на надписа стои гръцкият определителен член τῶν. На мястото на графично ясния знак ν Й. Барня вижда М с липсващи странични хасти (обр. 3). След ν добре се откроява Λ с отдалечена в горния си край от стълбеца петлица, след това Р с малка петлица и силно издължена хаста. Следва знак, който стои най-близо до Г, с лека извивка на левия край на водоравката (като волута). Този знак Й. Барня свързва

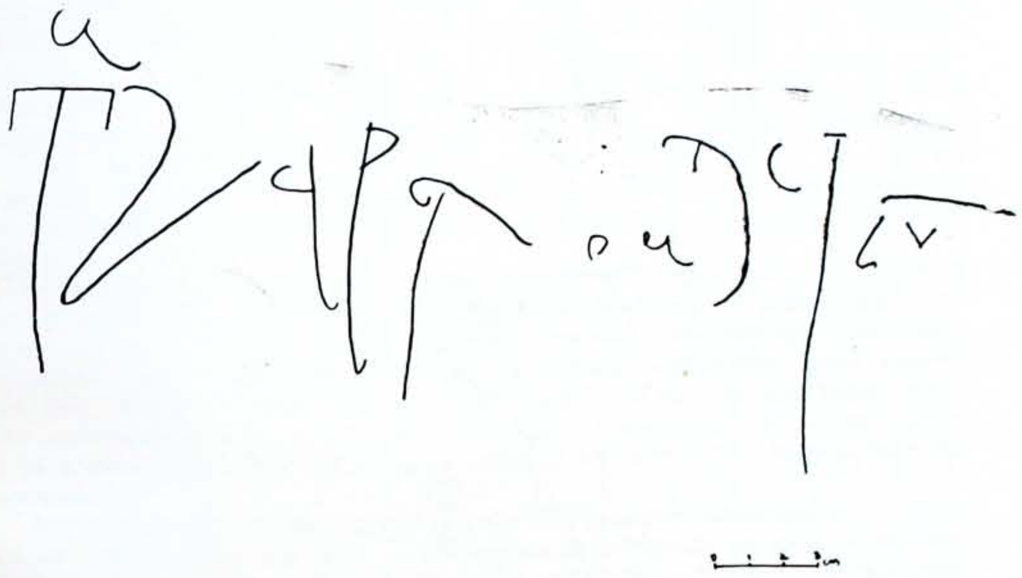

Обр. 3. Гръцки надпис, врязан върху южната стена на църква В1 — факсимиле на автора

с буквата Т въпреки явните различия в начертанието на двете букви в надписа. Следват две букви със значително по-малки размери в сравнение с останалите. Според нас тук е врязана буквата О и още една, която би могло да се свърже с ω или ν. Следват 4—5 знака: два с дъговидно начертание, наподобяващ Х с недокосващи се дъги, след това силно издължена хаста, както при буквата Т в началото на надписа. Над нея е врязана къса чертица. В съседство с този знак се очертава друг, наподобяващ гръцката копа или S, и след това ν, а над тях титла. Именно в тези 4—5 знака вижда индикта (?) и годината 6490=982 г.(?). Както се вижда от факсимилето на Й. Барня, трудно би могло да се открие в тези части от знаци желаната от него и другите румънски изследвачи цифрова стойност, тъй като знакът за хилядните липсва пред предполагаемия S—виден знак; въобще няма следи от знак за десетиците — Ϙ=90; няма никакви следи дори и от съкращение за изписване на индикта. Независимо от всичко това румънските учени продължават настойчиво да твърдят дори и в последните си публикации,[34] че в този надпис е отбелязана годината 6490, индикт 10, подкрепящи тяхната предварително изградена теза, че манастирът заедно с всички врязани по стените надписи и рисунки е възникнал около 976 г. Но дори и за момент да допуснем, че с последните два знака S и ν авторът на надписа е искал да отбележи година, от тези два знака с титла над тях се получава 6400, т. е. 892 г. (твърде ранна година, неудобна за тезата на румънските учени).

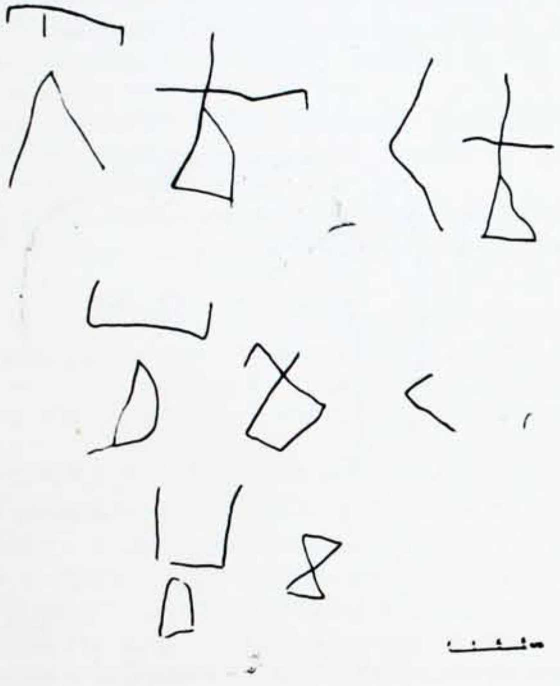

Обр. 4. Рунически надпис, врязан вдясно от входа на църква В4 — факсимил на автора

Несигурното четене на някои от буквените знаци не позволява да се настоява за цялостно възстановяване на текста, но гръцкият определителен член за род. пад., мн. ч. — τῶν, изписан в началото на реда, подсказва, че следващата дума също би трябвало да бъде в същия падеж и число (може би тук е било изписано ἀργόν) (?). По-логично наистина би било да се предположи, че на това място е било врязано — μαρτύριον(?), тъй като надписът се намира в непосредствена близост до входа на манастирската гробница, но липсват следи от М и Р, Н. Ясно е обаче, че няма следи от надпис с текст, какъвто предлага Й. Барня — Месец март, индикт 10, 6490 г.

В надпис № 4 от същия манастир румънските учени също виждат година.[35] Самият Д. П. Богдан, който пръв изказа предположението, че този надпис, врязан вдясно от входа на църква B_1, съдържа година, отбелязва, че данните не са много сигурни, но независимо от това настоява, че се чете: λѢ [Т] Sф, т. е. λѢТО 6500=992 г. Според Й. Барня годината може да бъде и 1002 г.[36] Двамата учени смятат, че знаците са от кирилско писмо и посочват, че има доста различия в графиката на този надпис в сравнение с другите старобългарски надписи от същия манастир.

Във връзка с тези различия М. Комша[37] и Ив. Гълъбов[38] отбелязват, че те не са случайни. Според тях явните различия се обясняват с факта, че този надпис е рунически, а не старобългарски с кирилско писмо. Внимателното изследване на знаците, което имахме възможност да направим на място, показва, че М. Комша и Ив. Гълъбов са прави и че действително това не е кирилско писмо (обр. 4).

Първият знак Λ̇ се тълкува от Д. П. Богдан като лигатурно съчетание между Л и Т, но същият знак се среща десетки пъти в руническите надписи от този манастир. Вторият знак е Ѣ, който е близък по начертание със старобългарския ятов знак и също често се среща в редица рунически надписи.[39] На същия ред следват още два знака — СѢ, неправилно дадени във факсимилето на М. Комша като знаци „с особено начертание“.

В следващия ред се виждат знаци, които също се срещат само в руническите надписи, а в третия — знаци, наподобяващи глаголическите букви Ⱋ (Щ) и Ⱏ (Ъ), но срещащи се и в руническите надписи.

Очевидно е, че в този рунически надпис не е отбелязана дата, както смятат Д. П. Богдан, Й. Барня и Г. Михаила. М. Комша с основание отбелязва, че датировката на манастирския комплекс в Мурфатлар (Басараб), надписите, врязани по неговите стени, и другите комплекси, като каменния вал между Черна вода и Констанца,[40] за основа на която служат „датираните“ надписи от 976, 982 г. като „точна дата“, не могат повече да се вземат под внимание и да се отдават на местното „проторумънско население“.[41]

Разглеждането на надписите „с дата“ от скалния манастир при Мурфатлар показва, че въпросът за епиграфския материал от този манастир е тясно свързан с цялата проблематика за хронологията на комплекса и може да се тълкува само като се вземат пред вид всички данни от цялостното му проучване — архитектурно, археологическо и епиграфско.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ив. Гълъбов. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, XVII, 1975, 4, с. 15.

[2] I. Barnea, V. Bilciurescu. Şantierul arheologic Basarabi. — Materiale şi cercetări archeologice, VI, 1956, p. 541—566; D. P. Bogdan. Grafitele de la Basarabi. — Analele Universităţii Bucureşti, Şeria ştiinţe sociale, istorie, IX, 1960, 16, p. 31—41; I. Barnea. Le monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja. — Cahiers archéologiques, XIII, 1962, p. 187—208; Idem. Предварительные сведения о каменных памятниках в Басараби (обл. Добруджа). — Dacia, VI, 1962, p. 293—316; Г. Михаилэ. Старославянские надписи, открытые в с. Басарабь (обл. Доброджа). — Revue roumaine de linguistique, IX, 1964, 2, с. 149—169; I. Barnea. Christian art in Romania, vol. 2, Bucharest, 1981, p. 46—90; Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 15—17; В. Бешевлиев, Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. — Векове, 5, 1976, 4, с. 63—70; Първобългарите — бит и култура. С., 1981, с. 34 сл.; С манастирския комплекс и с врязаните по неговите стени

надписи и рисунки, с подробната документация имах възможност да се запозная подробно на място по време на командировката ми през 1979 и 1980г. Използвам случая да благодаря на Л. и В. Билчуреску, П. Дякону за оказаната ми помощ по време на работата с този интересен старобългарски паметник.

[3] Й. Барня. Предварительные сведения о каменных . . . с. 314 сл;

[4] Останалите надписи ще бъдат разгледани в самостоятелна работа.

[5] Г. Михаилэ. Цит. съч., с. 155—156.

[6] Пак там, с. 157.

[7] За евентуалното наличие на това име в надписа обърна внимание Ив. Гълъбов. Вж. Цит. съч., с. 16. Името НВАNЪ е познато в някои епиграфски паметници от X в. от манастира при с. Равна, от Кръглата църква в Преслав, Мадара.

[8] К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг.— Археология, XIX, 1977, 3, с. 19 сл.; Новооткрити старобългарски надписи от X век в Североизточна България. — Славянска палеография и дипломатика. С., 1980, с. 288 сл.

[9] Т. Тотев. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 61 сл.

[10] В. Иванова. Старобългарският надпис от Теке Козлуджа. — ИАИ, VII, 1932—33, с. 320 сл.

[11] Г. Михаилэ. Цит. съч., с. 157.

[12] Ив. Добрев изказва това предположение в рец. Ph. Malingoudis. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. I. Die bulgarischen Inschriften. B: — Български език. 1980, 2, с. 179.

[13] A. Vaillant. Manuel du vieux slave. Paris, 1948, p. 28.

[14] И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1895, II, с. 654.; В надписа от 921 г. от Крепча, в надписа на раба божиа Ана от Преслав и др.

[15] P. Georgiev. Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. — Palaeobulgarica, II, 1978, 3, p.32—44.

[16] Непубликувани материали.

[17] К. Константинов. Цит. съч., с. 23 сл.

[18] К. Константинов. Новооткрити старобългарски надписи . . .с.293.

[19] Г. Михаилэ. Цит. съч., с. 160.

[20] Пак там, с. 158.; Ив. Гълъбов. Старобългарски език с увод в славянското зикознание. С., 1980, с. 59. I. Barnea. Christian . . . p. 77.

[21] I. Barnea. Christian art . . . , p. 77; G. Mihăilă. Contribuţii la istoria culturii şi literaturii Române vechi. Bucureşti, 1972, p. 88, fig. 6.

[22] I. Barnea. Christian art . . . , p. 77; G. Mihăilă. Contribuţii la istoria . . . , p. 88, 91.

[23] G. Mihăilă. Contribuţii la istoria . . . , p. 91; I. Barnea. Christian art . . . , p. 76.; R. Teodorescu. Bizanţ, Balcani, Occident la inceputurile culturii medievale românești sec. X—XIV. Bucurest, 1974, p. 116—124.

[24] G. Mihăilă. Op. cit., p. 92; I. Barnea. Op. cit., p. 76.

[25] Непубликувани резултати на автора.

[26] Д. Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав. — В: Плиска — Преслав I. С., 1979, с. 187 сл.; К. Попконстантинов. Два старобългарски надписа от Преслав. — Векове, 1980, 4, с. 25 сл.; К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир . . . , с. 19 и сл. В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, обр. 46, 47, 59, 83, 65, 135 и др.

[27] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 187; К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 26 сл.

[28] Д. П. Богдан. Добруджанская надпись 943 года (палеографический лингвистический анализ). — Romanoslavica, I, 1958, с. 88 сл.

[29] Ст. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 36, 41.

[30] Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 80; В. Константинова. Няколко бележки за противобогомилск [illegible] пис от Ескус. — Археология, XXIV, 1982, 3—4, с. 50.

[31] К. Попконстантинов. Два старобългарски надписа от Преслав . . . с. 29 сл.

[32] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 80.

[33] I. Barnea. Christian art . . . , p. 76, fig. 2.

[34] Idem. Op. cit., p. 76.

[35] М. Комша. К вопросу о граффито из Басараби. — Dacia, VIII, 1964, с. 363—370; Ив. Гълъбов. Средновековната българска . . ., с. 16. D. P. Bogdan. Grafitele de la Basarabi . . . , p. 32.

[36] Й. Барня. Предварительные сведения . . ., с. 313.

[37] М. Комша. К вопросу о граффито . . ., с. 363 сл.

[38] Ив. Гълъбов. Средновековната българска кирилска . . . , с. 16.

[39] I. Barnea. Christian art . . . , p. 54.

[40] P. Diaconu. Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudsca und der Lokaliesierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse — Dacia, VI, 1963, p. 317—336. I. Barnea, Şt. Ştefănescu. Din istoria Dobrogei. Vol. III, Bucuresti, 1971, p. 102.

[41] М. Комша. К вопросу о граффито . . . , с. 370.

ON TNE „DATED“ INSCRIPTIONS FROM THE ROCKS AT MOURFATLAR

K. Popkonstantinov

Summary

At the time of discovery of the cut in the rock monastery in the vicinity of the village of Mourfatlar inscriptions were discovered, too, in the form of graffiti written on the walls in Cyrilic, Glagolitic, Runic and Greek characters. They became known not only in Rumania but also abroad, being some of the most interesting proto-Bulgarian inscriptions from the first half of the 10 c.

In the present paper only those inscriptions are discussed, which, according to Rumanian scholars, „contain a date“. On the basis of personal investigations the author of the article points out that there is not sufficient evidence for the precise dating of the inscriptions under discussion, as the date of their writing was not given.

Together with the correction of the reading of the four inscriptions, the author has carried out a detailed paleographic analysis and compared their orthografic peculiarities with the literary way of writing and with the lapidary monuments: those from the proto-Bulgarian monastery at the village of Ravna., district of Provadia, from Preslav, Pliska, etc. They give reasons for the inscriptions to be dated within the chronological limits of the first half of the 10th c.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. A proto-Bulgarian inscription carved on the south wall of the church B4 — a photograph
2. Ib. A proto-Bulgarian inscription carved on the south wall of the church B4 — facsimile: the author
2 a. Proto-Bulgarian inscription with the name SIMEON carved on the south column in the narthex of the church B4 — a photograph 2b. Proto-Bulgarian inscription with the name SIMEON carved on the south column in the narthex of the church B4 — facsimile of the author
3. A Greek inscription carved on the south wall of the church B4 —facsimile by the author
4. A Runic inscription carved to the right of the entrance of the church B4 — facsimile by the author

---

ХУДОЖЕСТВЕНАТА РЕЗБА ВЪРХУ КОСТ — ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ С ДРУГИТЕ ПРИЛОЖНИ ТЕХНИКИ ПРЕЗ X В.

Стойчо Бонев

Археологическите проучвания на старобългарските центрове в последните години показват, че през IX—X в. в българската държава обработката на кост се е оформила като самостоятелен занаят. Кост се е обработвала системно в гражданските комплекси и в повечето от манастирите на Преслав. Количеството на откритите художествено обработени предмети позволява да се заключи, че косторезбата през X в. е имала характер на значително развита художествена техника. Пълното ѝ осветляване като такава обаче изисква нейното включване в цялостния кръг на приложното изкуство през ранното средновековие. По такъв начин ще се изясни отчасти единството на художествените явления в ранносредновековното българско изкуство и мястото, което художествената косторезба заема в него. От друга страна, подобно разглеждане спомага за по-определена характеристика на резбата върху кост като приложна техника с оригинален декоративен и изобразителен репертоар, зароден и развит в местни условия. Костените предмети се откриват почти винаги силно фрагментирани и никога на мястото на първоначалното им предназначение. Ето защо тяхното включване като съставна част на приложното изкуство ще допринесе и за правилното им осмисляне.

Авторите у нас, които са спирали вниманието си на художествените занаяти в Преслав, отбелязват тяхната най-висока степен на развитие през X в.[1] В този период в града работят ателиета и се създават най-добрите образци на каменната пластика, рисуваната керамика, металопластиката, златарството. Произведенията на костената пластика и изобщо костените предмети с декоративно предназначение принадлежат също на X в. и в технологическо и орнаментално отношение бележат известни сходства с произведенията на другите приложни техники. Връзките на косторезбата с последните се откриват в някои общи за всички форми орнаменти и изображения. Проследяването на тяхното разпространение сред преславския художествен кръг позволява да се говори за взаимното проникване на такива в декоративния и изобразителен репертоар на каменната пластика, рисуваната керамика, металопластиката и косторезбата.

Паралелното проучване на продукцията на художествените занаяти през ранното средновековие у нас има кратка история. Някои автори са обръщали внимание на общите орнаментални мотиви върху изделия от различни производства, развили се по нашите земи през този период. Това обаче е ставало във връзка с търсенето на аналогии при разглеждането на един или друг конкретен паметник. Първа В. Мавродинова

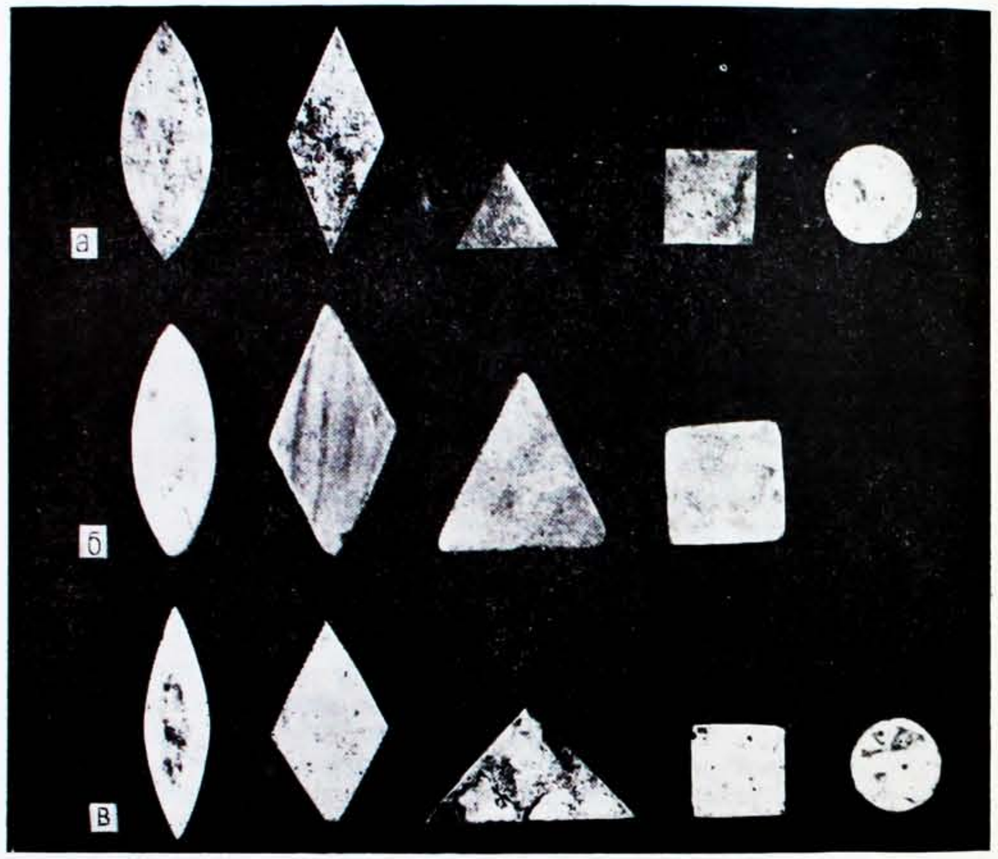

Обр. 1$_{а—в}$. Пластини от кост, мрамор и керамика за инструстация

обърна специално внимание на този проблем, разкривайки сходството в орнаменталното разнообразие по някои образци на рисуваната керамика, текстила и миниатюрната живопис от ръкописите на Преславската книжовна школа.[2] Значително в по-голяма степен тази проблематика е разработена в съветската научна литература. С взаимните влияния между архитектурния орнамент, метала, тъканта и дърворезбата през VIII в. в Средна Азия се е занимал Л. И. Ремпел.[3] На взаимното проникване на орнаментални мотиви в произведенията на византийското приложно изкуство от XI—XV в. са посветени някои от работите на А. В. Банк, където тези явления се разкриват на фона на широк кръг паметници на металопластиката и иконописта.[4] Общите елементи в орнаментиката на средновековното приложно изкуство и преливането им в отделните негови жанрове се изтъкват като негова характерна особеност и същностна черта.

Разкриването на тази закономерност и в българското ранносредновековно приложно изкуство чрез произведенията на художествената косторезба налага да задържим вниманието си най-напред на формата на някои от тях и да я сравним с формата на произведения от другите приложни техники.

Особено подходящи в това отношение са костените пластини с елипсовидна, ромбовидна, триъгълна, квадратна и кръгла форма, предназначени за инкрустиране, които постъпват от редица обекти в Преслав.[5] Тяхната форма е напълно еднаква с формата на изделия от преславската белоглинеста керамика и от мрамор (обр. 1а—в). Разкопките на Кръглата църква предоставиха значителен материал, който по безспорен начин показва способа за употреба на керамичните пластини. Те са били инкрустирани в специално подготвени легла върху мраморни плоскости или миниатюрни мраморни колонки.[6] Мраморни детайли със споменатите форми доминират в безкрайното разнообразие на подовите настилки от типа „опус сектиле“ на преславските църкви и представителни граждански сгради. Явно е, че керамичните и мраморните детайли с такива форми са били предназначени за декориране вътрешното пространство на монументалните постройки в столицата. Еднаквостта на формите, а в някои случаи и размерите на материалите от тези две техники с тези от кост дава възможност да се предположи, че и костените пластини с аналогични форми са били използвани за декориране главно посредством инкрустация. За това говори и едностранността на тяхната обработка, както и еднаквата им дебелина. Инкрустирането на костени пластини обаче върху мраморна основа е трудно допустимо. Те са се вмествали в легла на някакъв нетраен материал, най-вероятно дърво. Наистина преки данни по археологически път за това все още нямаме, но обстоятелството, че не са открити декорации от кост на място, прави това предположение твърде правдоподобно. Декорирането на луксозни битови предмети от дърво с подобни костени форми се наблюдава у нас през късното средновековие. Костени инкрустации украсяват Хрельовия трон в Рилския манастир[7], което ни кара да допуснем, че по подобен начин ще да са се употребявали костените пластини и в по-ранната епоха на X в. Трябва да се отбележи още, че освен чисто фигуралния ефект при подреждането на керамичните и мраморните форми, майсторите са преследвали и колористичен ефект. При керамиката това е било постигано чрез различни бои, а при мрамора чрез различните оцветявания на този материал. В някои случаи са били оцветявани с кафява, зелена и жълтозелена боя и костените пластини, предназначени за плоскостна декорация. Това се потвърждава и от откритата през 1978 г. цялостна находка от такива при разкопаването на източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. Как точно са били разполагани костените пластини при декориране, е трудно сега да се каже. Във всеки случай образуваната от тях украса едва ли ще се е различавала съществено от фигурите, получавани при употребата на керамичните и мраморните пластини. Това се отнася особено за случаите, в които костените форми са се влагали в легла на дървени колонки. Образци на мраморни колонки с гнезда за инкрустация, много от които с керамични плочки на място, са открити при разкопаването на Кръглата църква. Въпросът за декорацията с кост на по-големи плоскости обаче засега е трудно да се реши задоволително. В тази насока релефната украса на една разкрита наскоро мраморна плоча, служила вероятно като олтарна преграда и преупотребена като покривна плоча на гробна камера от Кръглата църква, предлага известни данни (обр. 2). В плосък релеф, върху нея, елипсовидната форма преобладава като елемент на осемлистна розета. Подобни розети не са чужди и на настилките на някои от богатите преславски сгради. Розети, съставени от елипсовидни елементи, се откриват

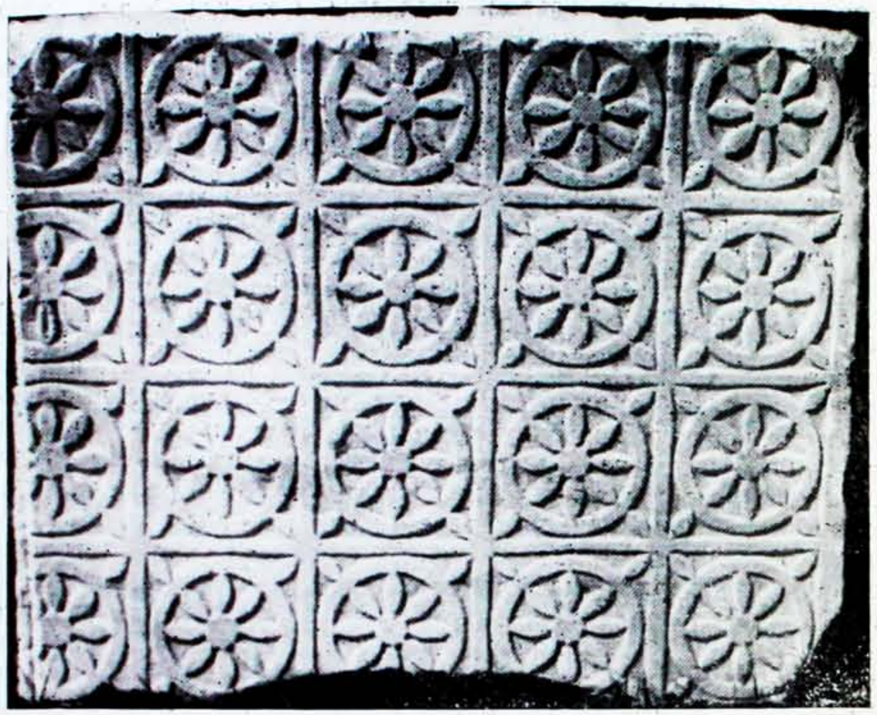

Обр. 2. Мраморна плоча с розети от Преслав

и по някои образци на клетъчния емайл, както сочи пръстенът от златната накитна гарнитура от Плиска.[8] Употребата на елипсовидната и ромбовидната форма като елемент на розети и на кръглата като техен център е традиция, чието начало е поставено в античността. Особено широко обаче е разпространението им във Византия след IX в., откъдето по всяка вероятност този декоративен похват е навлязъл в репертоара на българското приложно изкуство.[9]

Разглеждането на други паметници на косторезбата показва сходства между нея и другите художествени производства не само във формата на техните произведения, но и в украсата им. Илюстрация на тази близост са костените рамки с коси нарези, открити в Кръглата църква, при източната крепостна стена и на други места в Преслав.[10] Така третирани рамки, но вече върху монументална украса, се срещат и от мрамор. В същност при приложната скулптура това са силно издути торуси, набраздени с коси линии, или т. нар. от някои изследвачи „въжест орнамент“. Такава е рамката на мраморния блок с крилат лъв, обрамчвал вероятно единия от входовете на Двореца в Преслав.[11] Същият мотив често се среща върху капители, както и върху един корнизов дял от Двореца.[12] При каменната пластика, а също и при косторезбата той е прилаган с цел да се рамкира поле, в което е включен растителен мотив, композиция или животински изображения. Очевидно сходството във функциите на материалите от тези техники е наложило близост и в тяхното обемно и орнаментално решение.

Особено ярко единството на орнаментиката се е проявило при представянето на плетеницата. Този мотив откриваме върху една кръгла костена плочка от Преслав,[13] където въпреки фрагментираното ѝ състояние може да се установи, че той е употребен като рамкиращ кант на друг мотив. В този вид плетеницата е разпространена в орнаментиката на приложната скулптура и декоративната рисувана керамика, където я виждаме да изпълнява и подобни функции. Абакът на един капител с лозови листа от Преслав е зает от също такава плетеница,[14] а такава понякога покрива повърхността на малки белоглинени рисувани колонки.[15] В западните български земи от този период плетеница се наблюдава върху арката от църквата „Св. София“ в Охрид — паметник, който се датира от изследвачите в X в. и който показва връзките в орнаментиката на приложната скулптура с изкуството на адриатическото крайбрежие.[16] През X в. и след това по паметниците на разгледаните техники плетеницата е изсушена откъм смислово съдържание и се е превърнала в орнамент, рамка или бордюр. Тази нейна форма е отражение от репертоара на местната славянска дърворезба. Известно е становището на Стриговски, че славяните пренесли плетеницата от дървото върху камъка, когато, слизайки на юг, влезли в контакт с каменната архитектура и пластика на средиземноморския свят.[17] Възможно е разпространението ѝ в България върху камък, кост и рисувана керамика да се дължи на същите причини. Разбира се, останки от ранносредновековни плетеници върху дърво у нас не са се запазили. Но някои по-късни паметници (вратата на Хрельовата кула в Рилския манастир, както и тая от Слепчанския манастир[18]) навеждат на мисълта, че такава ще да е имало и в по-ранна епоха. За широкото разпространение на плетеницата в дърворезбата сред славяните говори и покритата с такъв орнамент дървена колонка, открита в Новгород от края на X в.[19] От XIII в. насетне плетеницата широко се разпространява в изкуството на българската държава и става основен мотив в орнаментиката на всички приложни техники — дърворезба, каменна пластика, златарство, текстил, украса на ръкописи. Впрочем в украсата на ръкописите плетеницата е позната и употребявана и през ранното средновековие. С право А. Грабар счита, че късносредновековните плетеници са една късна реплика на декоративната живопис на нашето ранно средновековие.[20]

Специално внимание при разглеждането на проблема за сходството в украсите на материалите от различните художествени техники и проникването на отделните мотиви между тях трябва да се обърне на растителната украса. Върху костени пластини, апликации и рамки растителният орнамент се среща, макар и значително по-рядко, отколкото по образци на каменната пластика, рисуваната керамика и металопластиката. Почти пълно сходство се наблюдава при представянето от преславските приложници на растителния повлек и на палметата. При костта обаче, за разлика от останалите техники, където тези мотиви са постигнати релефно, предназначението на предмета е диктувало често и техниката на изпълнение. Костени предмети с чисто декоративни функции са носели в повечето случаи релефна украса, докато при тези, които са имали и практическо предназначение, е била предпочитана гравировката.

Релефни растителни повлеци са представени върху една костена пластина от Кръглата църква и една рамка от Двореца в Преслав.[21] Из-

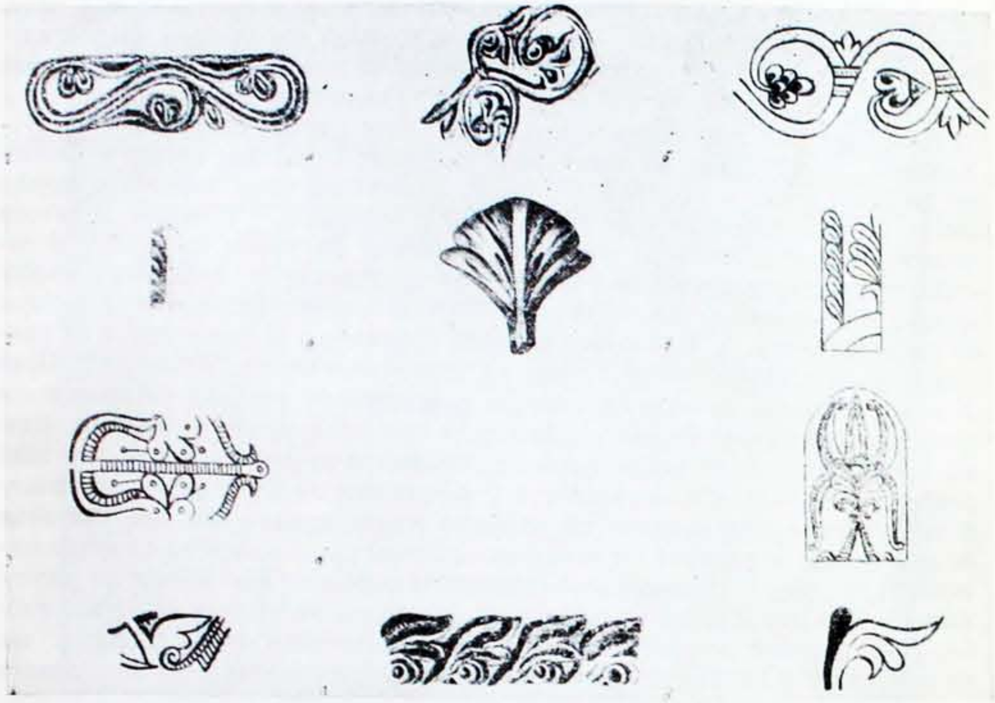

Обр. 3_{1-4}. Орнаментални мотиви върху кост, декоративна скулптура и рисувана керамика

пълнени са в характерния за преславското изкуство плосък релеф. В гънките на вълнообразната линия, следвана от стъблото, както и в краищата му, се отделят разклонения, преминали в трилистни полупалмети (обр. $3_{1а}$). Лентата на стебления развод, листата на полупалметите, едното от които е силно издължено, са прорязани от дълбок жлеб. По същия начин растителен повлек е представен и върху един кубичен капител от Преслав, където извивките на стъблото са запълнени също от трилистни полупалмети[22] (обр. $3_{1б}$). Същите очертания на мотива се откриват и върху рисувани керамични плочки от Кръглата църква (обр. $3_{1в}$)[23]. Кръгът на този вид изобразителен материал се допълва от растителния повлек по чашата на Сивин жупан.[24] Общото в украсата на всички тези паметници е, че повлеците са изградени на основата на симетрията. Важно е и обстоятелството, че по редица образци на каменната пластика — капители, корнизни дялове, мраморни плочи с палметни фризове и други, растителните листа и стъбла, както и при костените пластини, са прорязани от дълбок жлеб. Този жлеб сближава извънредно много произведенията на каменната приложна скулптура и тези на косторезбата с релефен растителен орнамент, а строгата симетрия в постройката на повлека е най-характерната стилова особеност, обща за всички паметници от споменатите приложни техники, върху които такъв е представен. Освен това при всички разгледани паметници растителният повлек не обрамчва поле, т. е. не служи като орнамент в прекия смисъл на тази дума, а е представен като централен мотив.

Сходство в начина на представяне на растителни листа върху кост и мрамор се открива и при костената рамка от църквата на Мостич.[25] Върху плочка с размери 2,5×0,5 см във висок релеф са представени растителни листа, които излизат от широка средна жила. Може да се допусне, че това е половината от многолистната палмета, изобразена на две костени плочици (обр. $3_{2а}$). Със силно изявената средна жила на палметата, меко очертаните листа, както и стремежа в горния си край те да увиснат и да се отделят от плоскостта на основата се придава известна скулптурност на украсата. Друга подобна релефна растителна украса върху кост засега не е позната. В известен смисъл този факт е в противоречие с установения през IX—X в. плоскостно-релефен начин на декориране. При някои произведения на каменната пластика обаче и по-специално при някои малки капители от Кръглата църква се забелязва същият стремеж за отделяне на акантовите листа в горния им край от каменната основа (обр. $3_{2б}$).[26] Вкусът към скулптиране и стремежът към пространственост на декорацията според някои автори се дължи на възраждането на античната традиция в преславската каменна пластика през IX—X в.[27] Очевидно резбата върху кост не е останала чужда на тази тенденция. Сходен орнамент, независимо че е постигнат със средствата на рисуваната керамика, се среща и върху плочки и корнизи от тази приложна техника (обр. $3_{2в}$). Многолистните палмети са рядко използван елемент в орнаменталното разнообразие на старобългарското изкуство от X в. Такива се откриват често върху каменни стенни облицовъчни плочи от Задар[28] и се интерпретират като стилизирано представяне на борово дърво.[29] Това насочва да търсим тяхното по-широко разпространение в географски райони с различен репертоар на приложното изкуство от възприетия и установен в средновековната българска столица.

Отбелязано беше, че по някои костени предмети с изявено практическо предназначение растителният орнамент е нанесен с друга техника — гравиране. Такава е апликацията от седло, която произхожда от манастира под Вълкашина в Преслав.[30] Силната стилизация на отделните растителни мотиви, която достига до геометризация на цялостния орнамент, липсата на пластичност при представянето му, строгата симетрия при нанасянето на контура са характерни черти на орнаментиката на старобългарското изкуство. Ето защо ги откриваме и в декорацията на този паметник (обр. $3_{3а}$). Особените елементи на неговата украса, както и вероятната ѝ полихромност обаче го сближава с украсата по някои образци на рисуваната керамика (обр. $3_{3в}$). Близост се открива и по други костени пластини с гравирана растителна украса, които само поради обстоятелствата на откриването им не отнасяме към продукцията на преславските косторезни ателиета. Великолепен образец в това отношение се явява костената апликация от с. Попина, Силистренско.[31] Представената на нея трилистна полупалмета със завит в кръг начален лист е широко разпространен растителен мотив в Преслав (обр. $3_{а}$). Откриваме го във фриз от полегнали полупалмети по корнизни дялове от Кръглата църква (обр. $3_{б}$), както и в украсата на рисуваната керамична продукция (обр. $3_{4в}$).

Прегледът на тези произведения на ранносредновековното българско приложно изкуство дава възможност да се разбере, че се касае за единство на формите, мотивите и орнаментите, използвани в репертоара на различните негови прояви. В средновековна България художествените техники се развиват много бързо, достигат съвършенство през X в. и се свързват с ръста на духовния живот на столицата през този период — Преслав. Заедно със специфичните задачи на каменната пластика, косторезбата, рисуваната керамика, металопластиката, с характерните за тях форми и орнаменти, помежду им са съществували общи черти и преки влияния. Действително ателиетата на тези производства, както показват най-новите археологически проучвания, са се намирали в непосредствена близост, в рамките на един или друг граждански или манастирски комплекс. Това е било предпоставка за пряко взаимодействие между средновековните майстори и художници, за предаване на техния опит, технически похвати и художествени виждания. Но едва ли само с този факт може да се обясни споменатото вече единство и проникване на формите и украсите. Обособеният и завършен кръг на преславската художествена школа е възприел и трайно е установил тези форми, мотиви и орнаменти. Те се явяват общи за архитектурната декорация на монументалните постройки, оформлението на тяхната вътрешна украса и за „ювелирните“ техники, каквито са металопластиката и косторезбата. Установяването на това единство служи отчасти и като сериозен аргумент за определяне на хронологическите граници на инак трудно поддаващите се на датировка костени предмети.

От особена важност при разкриването на общите явления в преславското приложно изкуство (технологически методи, форми и орнаментални мотиви) е въпросът за доминиращата художествена техника и степента на нейното влияние върху останалите. Изказани са различни предположения в тази насока. Някои автори приемат, че определящо е влиянието на тъканите с тяхното орнаментално разнообразие и цветова тоналност, други откриват посоката на влияние от по-трайния към по-нетрайния материал.[32] Съществува мнение, че решаващо въздействие върху изобразителния репертоар на монументалните изкуства и особено на каменната пластика е оказала орнаментиката на миниатюрната декоративна живопис и украсата на ръкописи.[33]

Категоричното разрешаване на горните въпроси на този етап не може да бъде пълно, още повече че настоящата работа има частен характер и не засяга всички прояви на преславското приложно изкуство. По отношение на художествената обработка на кост обаче могат да се направят някои заключения. Най-вероятно е в местни условия произведенията на тези приложни техники, чието предназначение е било монументалната архитектурна декорация, или пък са били по-широко разпространени и следователно по-общодостъпни, да са имали водещо място при формирането на изобразителната продукция на останалите, каквито са косторезбата, металопластиката и някои от проявите на рисуваната керамика. Известното описание на Преслав от Йоан Екзарх се явява в подкрепа на това твърдение. То представя картината на външната и вътрешна декорация на преславските сгради. Те са украсени с „камък, дърво и багри“ по външните фасади и с „мрамор и мед, сребро и злато“ вътре. Описанието показва и силното въздействие, което изделията от тези материали, предназначени за украса, са оказвали върху вкуса на обитателите на столичния град. Елементите на монументалната украса и по-специално някои образци на декоративната скулптура и рисуваната керамика, а може би и на дърворезбата, са оказвали въздействие и върху стиловото оформяне на повечето от произведенията на художествената косторезба. В тях се крие и един от източниците на разгледаните форми и украси по костените пластини. Косторезният занаят е вземал от формите и украсите на тези техники само когато неговите произведения са изпълнявали и сходни функции. Това са случаите, в които костената продукция е била предназначена за миниатюрна декорация на скъпи предмети. Придобитите от косторезбата обаче форми и орнаменти не са изключвали нейното развитие като самостоятелна приложна техника със собствени похвати, стил, форми и украси.

Включването на косторезбата в цялостната система на художествените производства в ранносредновековната българска държава е сигурна основа за изясняване проблемите на един завършен художествен кръг със свои технологически, стилови и сюжетни особености. Цялостното осветляване на проблема за взаимопроникването на форми и орнаменти в средновековното българско приложно изкуство изисква подобно разглеждане на този процес и сред останалите негови прояви. Тези бележки са само едно начало, което трябва да бъде продължено и разширено. Само по такъв начин ще стане възможно да се направят изводи както за общите стилови белези, така и за духа и насоките на приложното изкуство ез старобългарския период.

БЕЛЕЖКИ

[1] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство (Изкуство на Първото българско царство). С., 1959, с. 221 и сл.; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI—XI век). С., 1977, с. 180—235.

[2] В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. — Сб. Преслав, I. С., 1968, с. 114.

[3] Л. И. Ремпель. Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961, с. 214 и сл.

[4] А. В. Банк. Геммы — стеатиты — моливдовулы (о роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства). — Палестинский сборник, вып. 23 (86), Ленинград, 1971, с. 46—52; Взаимопроникновение мотивов в прикладном искусстве XI—XV веков. — Сб. Древнерусское искусство. М., 1977, с. 72—82.

[5] Ю. Господинов. Нови находки в Преслав. — ИБАИ, XV, 1946, с. 82; Разкопки в Преслав. — ИБАИ, VI, 1930—1931, с. 187, 192.

[6] Кр. Миятев. Преславската керамика. С., 1936, с. 43, 53, обр. 52, 53; Ив. Акрабова-Жандова. Ново в Патлейна след Йордан Господинов. — Сб. Преслав, I. С., 1968, с. 75, обр. 6.

[7] История на българското изобразително изкуство, I. С., 1976, с. 285, обр. 311.

[8] Ж. Въжарова. Златни накити от гроб 27 в Плиска. — Археология, XXII, 1980, 1, с. 52, обр. 6 а, б.

[9] A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X—XIII Jahrhunderts, Bd I—II. Berlin, 1930—1934, Taf. I—LXIII.

[10] Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, обр. $281_{2, 3, 12, 5}$.

[11] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. — Сб. България 1000 години. С., табл. XI_1.

[12] Съхранява се в лапидария на музей „Велики Преслав“.

[13] Н. Ангелов, Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на ял бряг в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 434, обр. 8_5.

[14] К. Шкорпил. Цит. съч., табл. XXIV_3.

[15] Кр. Миятев. Преславската керамика, с. 50, обр. 62, табл. $XIII_{21, 26}$.

[16] История на българското изобразително изкуство, с. 99, обр. 108.

[17] J. Strzygowski. Die altslavische Kunst. Augsburg, 1926.

[18] История на българското изобразително изкуство, обр. 305, 308.

[19] А. В. Арциховский. Колонна из новгородских раскопок. — Сб. евности Восточной Европы. М., 1969, с. 16—21, рис. 1.

[20] А. Грабар. „До-история“ болгарской живописи. — Сб. В. Златарски, С., 1925, с. 555 и сл.

[21] Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав, обр. 281_{11}.

[22] Т. Тотев. Археологически музей Преслав. С., 1969, № 26.

[23] Пак там, № 50.

[24] Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 9, обр. 7.

[25] Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 32, обр. 7.

[26] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 62, обр. 81, 82.

[27] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с. 211.

[28] J. Strzygovski. Op. cit., Abb. 152.

[29] Em. Schaffran. Die Kunst der Langobarden in Italien. Jena, 1941.

[30] Л. Огненова, С. Георгиева. Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 407, обр. 50.

[31] Ж. Въжарова. Славянобългарското селище край с. Попина, Силисренско. С., 1956, с. 16, обр. 5.

[32] В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите . . . . с. 113—114.

[33] G. Humann. Die Bezjungen der Handschrift Ornament zur Romanischen Baukunst. Strassburg, 1907, S. 20.

ORNAMENTAL CARVING ON BONE — CONNECTIONS WITH AND INFLUENCES FROM OTHER APPLIED TECHNIQUES IN THE 10 c.

St. Bonnev

Summary

This article throws light on a regularity in the development of the early mediaeval Bulgarian applied art concerning the interaction between the various artistic techniques — bone carving, decorative sculpture, wrought metals, wood-carving and some other. The arts and crafts in Preslav reach the peak of their development during the 10th c. The artistic objects made of carved bone also belong to the 10 th c. and as far as the technology of their creation and the technique of their ornamentation are concerned they exhibit a certain likeness to the works of the other applied techniques. This phenomenon is manifested both in the form of the works of art and in their artistic material. The occurance of the latter in the artistic circles of Preslav enables us to speak about their interpenetration into the decorative and pictorial repertory of the early mediaeval applied arts. The established circle of the artistic school of Preslav adopted and established firmly certain forms, motifs, ornaments and images. They were used in the architectural decoration of monumental buildins as well as in the shaping and decoration of their interiors and in certain jeweller's techniques such as wrought metals and bone-carving.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Plates of bone, marble and ceramics for incrustation
2. Marble plate with rosettes Preslav
3. Ornamental motifs on bone, decorative sculpture and painted ceramics

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВИЗАНТИЙСКАТА БЕЛОГЛИНЕНА КЕРАМИКА ОТ ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ

Стоян Витлянов

Археологическите проучвания в Плиска и Преслав през последните години позволиха да се хвърли светлина върху една малко известна и с ограничено разпространение у нас глазирана керамика.[1] Макар и все още необнародвана,[2] тази керамика е отдавна известна в науката под името „византийска белоглинена керамика“. Още първите изследвачи, занимаващи се с нея, са единодушни относно нейната безспорна принадлежност към византийското керамично производство.[3] Тази луксозна посуда е масово засвидетелствувана както в столицата на Византийската империя Константинопол,[4] така и в редица градове на нейната периферия — Атина,[5] Коринт,[6] Диногеция,[7] Херсонес,[8] Тмутаркан[9] и други провинциални области. На този етап на проучвания все още не са установени сигурните производствени центрове на това занаятчийско производство. Независимо от това в научната литература с основание се смята, че един от тях е бил Константинопол, откъдето готовата продукция е била експортирана в различни области на империята.[10]

По форма, украса и технология на изработка тази керамика съществено се различава от известната и широко разпространена у нас през средновековието глазирана керамика. Това са луксозни трапезни съдове, употребявани преди всичко от феодалната аристокрация. Самата техника на изработка на тази посуда изключва възможността за друга употреба.

Главното, което я отличава от обикновената глазирана керамика, е материалът, от който тя е изработена. За разлика от местния традиционен тип керамика, изработена от сива или червена глина, белоглинената глазирана керамика е формувана от добре пречистена и обработена бяла (каолинова) глина с различни оттенъци на чирепа — от бял до бледорозов. Вторият характерен белег е цветната прозрачна глазура, с която били покривани стените на съдовете както отвън, така и отвътре. Основният цвят на глазурите обикновено е жълт или зелен. Често пъти обаче гамата на тези основни цветове е била променяна до различни оттенъци — бледожълти, кафявожълти или светлозелени до тъмномасленозелени с почти метален блясък.

В България, освен в Плиска и Преслав, тази керамика е засвидетелствувана при археологически разкопки в Несебър, Варна, Поморие и Созопол, но досега не е била предмет на специално изследване. Изключение в това отношение прави студията на Ж. Чимбулева, в която обстойно е разгледана белоглинената глазирана керамика от Несебър.[11]

Откритият у нас керамичен материал е силно фрагментиран и в повечето случаи представлява многобройни части от устия, стени и дъна на

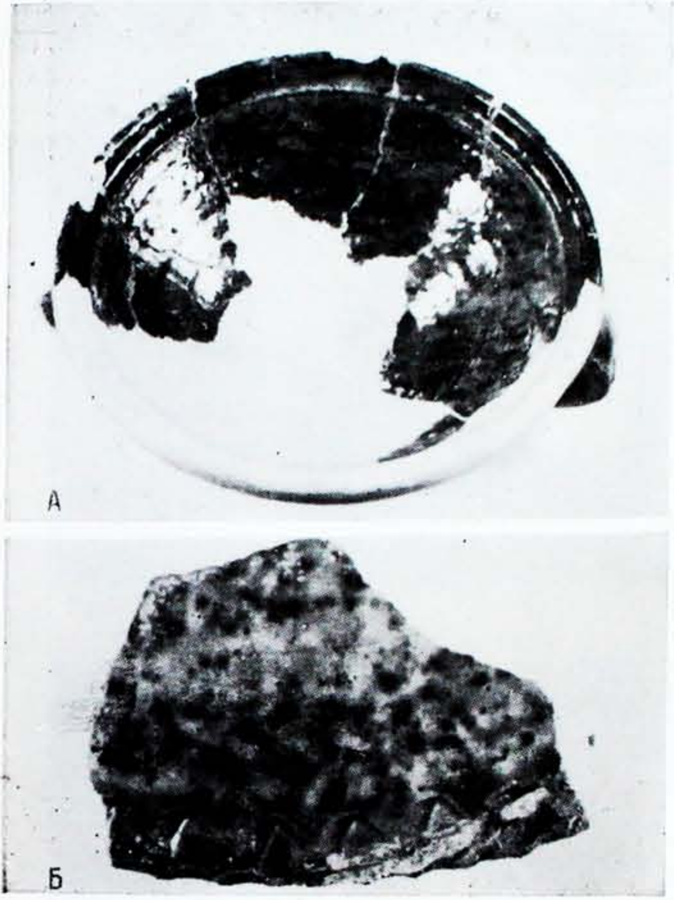

Обр. 1. А — съд от глазирана белоглинена византийска керамика без украса; Б — фрагмент украса

плоски и разлети блюда.[12] При това състояние на материала е трудно да се решат много от въпросите, които керамиката поставя. Нашата задача е с настоящата работа да включим в научно обръщение наличния материал, постъпил от археологическите разкопки на манастира при Голямата базилика в Плиска и южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав.

Повече данни за тази луксозна трапезна посуда ни предлага материалът от Плиска.[13] От последния се вижда, че преобладаващи са били плоските чинии и трапезните блюда, снабдени със сравнително високо столче. Повечето съдове са били без дръжки. Намерените няколко дръжки са плоски и украсени с врязани или релефни успоредни канелюри. Почти всички са глазирани двустранно. В голямата си част съдовете са без релефна украса. В някои случаи те са били снабдени с украса от геометричен и растителен орнамент, изпълнена посредством врязване или щамповане преди изпичането. В зависимост от украсата глазираните съдове се групират: съдове с бордюрна украса, съдове с врязана украса и съдове с щампована украса.

Най-многобройни са фрагментите от първата група. Преди всичко

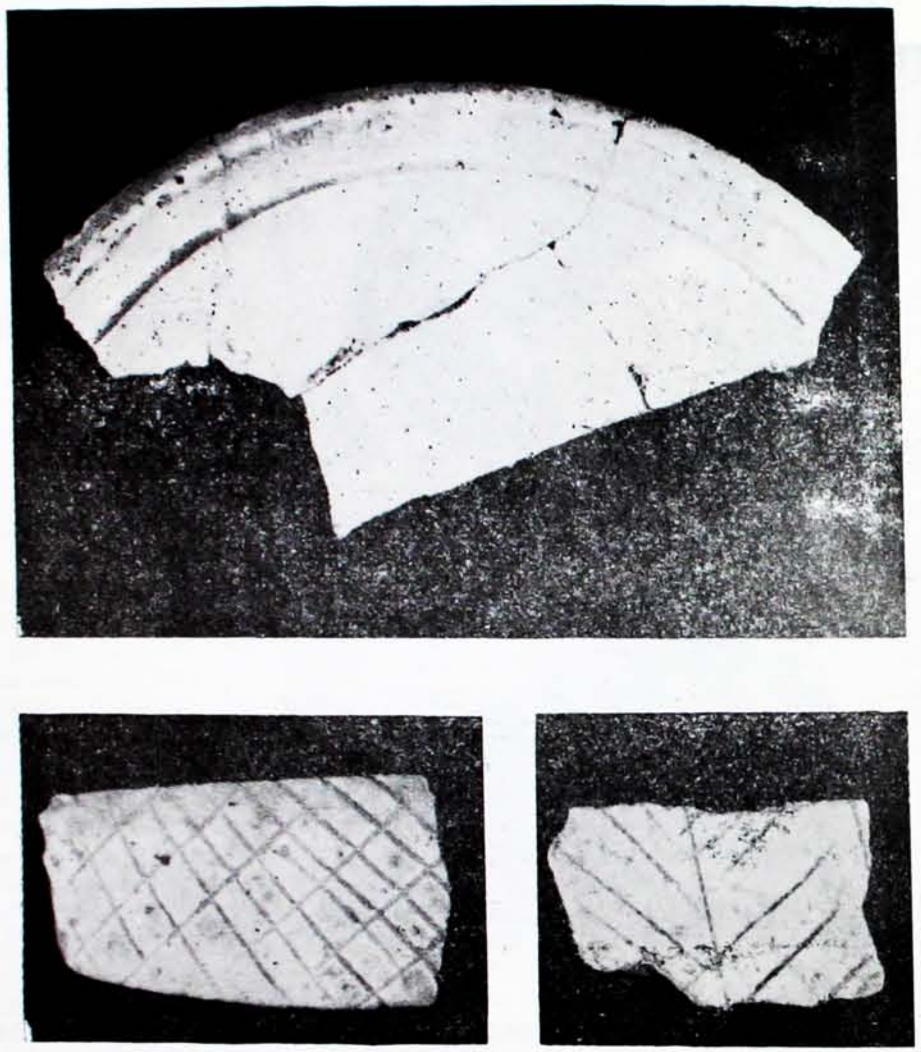

Обр. 2. горе — фрагмент от съд с релсовидно оформен устиен ръб; долу — фрагменти от дъна на съдове с врязана украса

това са части от плоски трапезни блюда и купи, покрити със светложълта или зелена с различни оттенъци глазура. Устиетата са почти изправени, ограничени с два релефни ръба (обр. 1 А). Този начин на оформяне на устния ръб е много характерен белег за по-голяма част от белоглинените глазирани съдове от манастира при Голямата базилика в Плиска.[14] Глазурата във всички случаи е покривала целия съд с изключение на вътрешната страна на кухите столчета. При някои съдове глазурата има почти матов оттенък без характерния за другите съдове блясък, което свидетелствува за нарушение на температурния режим на изпичане. Съдове, украсени само с глазура, са често срещани всред керамичната продукция на това производство в Константинопол,[15] Коринт[16] и Херсонес[17]. У нас такива съдове са известни от Несебър.[18]

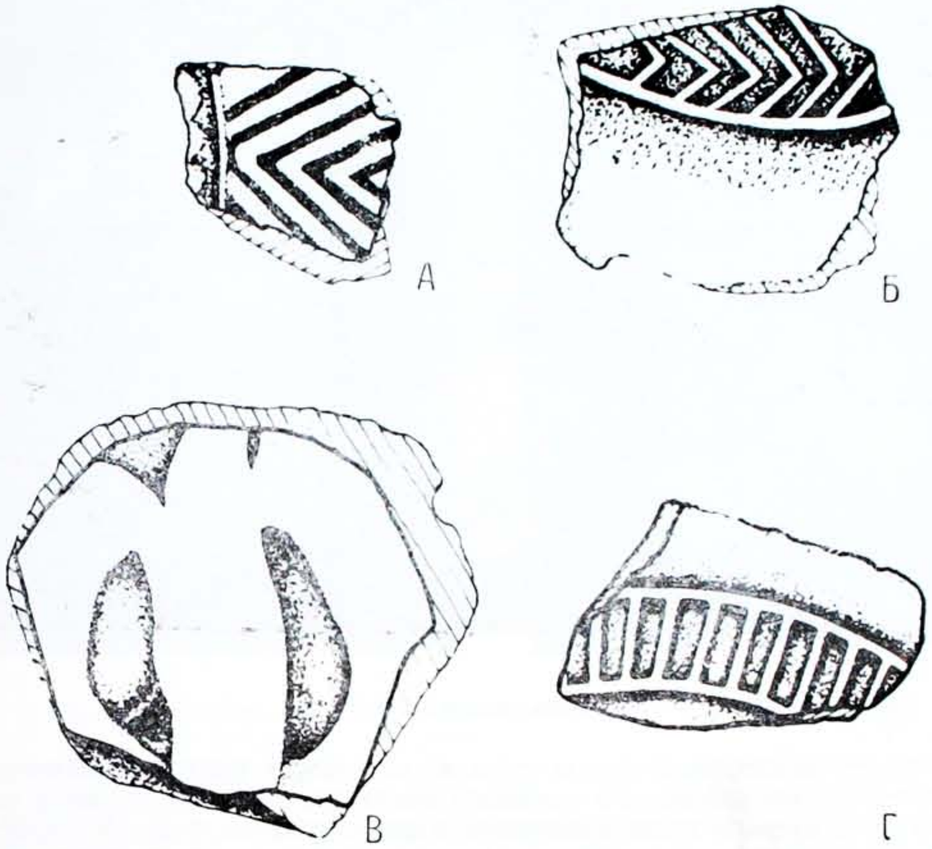

Обр. 3. А, Б, В, Г — графична реконструкция на щампована украса с геометрични и животински мотиви

Втората група — с врязана украса — се състои преди всичко от фрагменти от стени и дъна на блюда и паници, стъпващи върху кухи конусовидни столчета. Украсата е нанасяна както от вътрешната страна, така и от външната. Декоративният елемент, представляващ геометричен или растителен мотив, е нанасян с помощта на заострен инструмент или нокът преди изпичането и глазирането. Съдове с врязана украса се срещат масово през IX—X в. в Константинопол,[19] Коринт,[20] Херсонес,[21] и Диногеция.[22] Тяхната датировка е определена с монети от стратиграфските пластове на Константинопол. У нас тази украса макар и рядко е засвидетелствувана сред керамичния материал от Несебър.[23]

Всред керамиката от манастира в Плиска най-често се среща геометричният мотив, който в повечето случаи представлява „рибена кост“ (обр. 3$_{\text{Б}}$) или мрежест орнамент (обр. 2). Врязана украса се наблюдава и върху част от кухите столчета на съдовете. Декоративният елемент, нанесен върху външната им повърхност, се състои от вдлъбнати с нокът триъгълни мотиви, разположени във вертикални колонки.

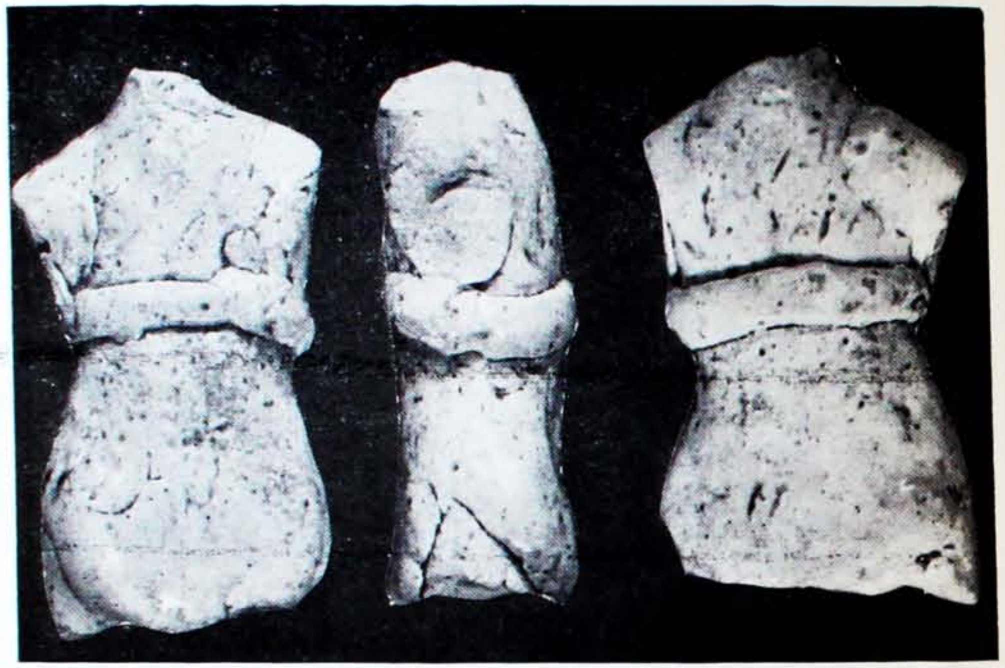

Обр. 4. Фрагмент от скулптурна човешка фигура

Много от откритите фрагменти имат щампована украса. Типичният признак на тази керамика е релефният орнамент, нанесен с помощта на щампа или пуансон преди изпичането и глазирането на съда. При повечето съдове украсата представлява централен медальон, изпълнен с растителен или животински мотив. По-голям интерес от тази група представлява дъно от съд с щамповано в плитък релеф изображение на птица (обр. $3_{\text{В}}$), представена във фас, с глава обърната надясно. Този мотив е широко разпространен в орнаментиката на византийската глазирана керамика. Съдове с подобна украса у нас са известни от Несебър[24] и манастира в м. Под Зъбуите в Преслав.[25] В орнаменталния репертоар на тези съдове се срещат и щамповани медальони, обградени с концентрични линии, в които са представени най-популярните геометрични мотиви във византийската глазирана белоглинена керамика: арките, паралелните ивици, кръстовете, розетите и рибената кост (обр. $3_{\text{А.Б.Г}}$). Към съдовете с щампована украса трябва да отнесем и често срещания бордюрен мотив зигзагът, употребен при украсата на периферията на съда (обр. $1_{\text{Б}}$). В същност това е вълнообразна линия, която дава впечатление за непрекъснат зигзаговиден мотив.

Прави впечатление, че при по-голяма част от съдовете с щампована украса релефът е много слаб, без контури. Често пъти декоративният елемент се слива с основата, което не позволява точното третиране на сюжета. При повечето съдове релефното изображение е представено много схематично и еднообразно. Няма съмнение, че техниката на изпълнение на щампованата керамика от Плиска се отнася към най-примитивните

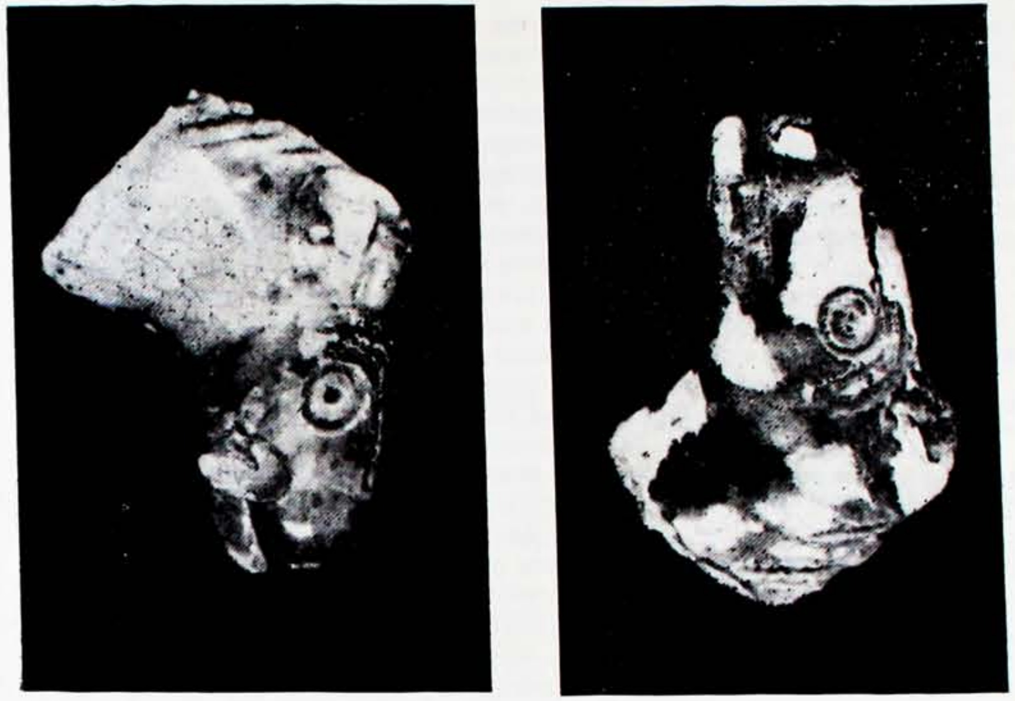

Обр. 5. Фрагмент от скулптурна фигура на кон

образци на съдове с релефен орнамент, което свидетелствува за нейния ранен провинциален етап на производство. Основавайки се на данни от археологическото проучване на Константинопол и Херсонес, Д. Л. Талис отнася началото на съдовете с щампована украса към средата на IX век.[26] Като декоративен елемент обаче този вид украса намира най-широко разпространение през IX—XI век.[27]

Както вече беше отбелязано, съдовете и от трите групи са били снабдени с кухи конусовидни столчета. Повърхността на повечето от тях е била украсена с успоредни релефни линии, между които са били изрязани отвори. Какво е било точното предназначение на отворите, е трудно да се каже, тъй като тази част от съдовете е достигнала до нас в силно фрагментирано състояние. На базата на аналогии обаче може да се предположи, че генетически те произхождат от т. нар. нагревателни блюда, известни от Константинопол, Коринт и Херсонес,[28] в кухите столчета на които понякога са били поставяни въглени, които затопляли или не позволявали да изстине съдържанието в блюдото. В еволюционното си развитие формата на тези съдове се е изменяла в конусовидно столче, при което прорезите са добили чисто декоративен характер.[29]

Незначително количество от византийска белоглинена керамика беше намерено и при разкопките на южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав.[30] По форма, начин на изработка и украса тя по нищо не се различава от керамиката, открита в плисковския манастир. По-специален интерес представляват две редки керамични статуетки — триизмерни на човек и на кон. За техния цялостен вид е трудно да се говори, тъй като те са стигнали до нас значително обезличени. Липсват им редица съществени детайли.

Първата находка представлява торс на изправена мъжка фигура. Главата, ръцете и краката от колената надолу липсват (обр. 4). Доколкото може да се съди от рамената, двете ръце са били спуснати надолу. От запазената част се вижда добре, че фигурата е облечена в добре изпъната, плътно прилепнала към тялото, къса затворена дреха. Последната е препасана с колан, минаващ високо над кръста, под самите мишници, и завършващ с възел или фибула отляво на гърдите. Интерес представлява кройката на дрехата. В долния край, от двете страни на бедрата, тя е разтворена отдолу нагоре. Няма съмнение, че това е връхна мъжка дреха.

Втората фигура представлява глава на кон (обр. 5). Тялото и ушите са отчупени. Главата е представена високо вдигната, а ушите са остри и къси. Това не е случайно. В древността този белег се изтъква от любителите на коне като забележително качество за тяхната порода. Гривата е високо подстригана, предадена с къси релефни линии. Два концентрични кръга с отбелязан център показват мястото на очите. Юздата и S-овидните псалии са моделирани посредством релефна лента. Полуотворената уста е твърде показателен детайл, който изразява динамичното състояние на коня. Други подробности от амуницията не са показани. Независимо от това обаче трябва да отбележим, че всички детайли от главата (юзда, псалии, част от повода) са безспорно доказателство за оседлан кон.

Двете скулптурни фигури са били моделирани на ръка от добре пречистена бяла глина, покрита с прозрачна светлозелена глазура. Всички детайли са напълно реалистично предадени с пластична трактовка на формите на тялото и главата. Фрагментираното им състояние ни лишава от възможността да съдим по-определено за тяхната взаимна връзка. Можем да предположим, че се касае за образа на конник-воин или конник-състезател. За последното определено говорят близките аналогии на откритата неотдавна в един от преславските манастири керамична статуетка, представляваща миниатюрна скулптурна група на колесница двуколка, теглена от конски впряг.[31] Тяхното намиране тук е оправдано, като се има пред вид, че находки от този род, често срещани в големите градски търговско-занаятчийски центрове като Константинопол, Коринт, Киев и др., са постъпвали у нас по търговски път.[32]

Дали разглежданите статуетки са украсявали жилището на някои приближени на двореца боляри, или пък са били любима керамична играчка на техните деца, е трудно да се каже. Важно в случая е обстоятелството, че успоредно с трапезните блюда от Византия в центровете на Първото българско царство са били внасяни произведения и от този род.

За хронологическите граници на белоглинената глазирана керамика от Плиска и Преслав от значение е както археологическата среда, в която тя е открита, така и сходството в технологията на изработка, форми и украса с византийската белоглинена глазирана керамика от края на IX и първата половина на X век. Това е период, през който тази керамика е широко разпространена в редица големи градски центрове на Византийската империя. У нас се открива заедно с многоброен керамичен материал, който позволява тя да бъде отнесена в границите на X в.

Направеният по-горе анализ на глазираната белоглинена керамика от манастира в Плиска и южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав показва съвсем близки аналогии с тази, открита в столицата на Византийската империя и нейните провинции. Бедната украса и по-грубата изработка обаче ни насочват определено към провинциалните керамични центрове на Византия, откъдето по всяка вероятност е ставал вносът на тази луксозна посуда. Нейното присъствие в столичните центрове е напълно оправдано, като се имат пред вид нарасналите възможности и изисквания на българската феодална класа, която се стремяла да живее по подобие на византийската аристокрация.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тази керамика е засвидетелствувана на различни обекти в Плиска и Преслав. Тук включваме само онези материали, които са добити по време на разкопки, проведени лично от автора на статията.

[2] Кратки сведения за тази керамика от Преслав виж у Т. Тотев. Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. — В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научната конференция), Варна, 1980, с. 81—83.

[3] R. Stevenson. The Great Palace of the Byzantine Emperors. London, 1947; Ch. Morgan. The Byzantine pottery. — Corinth, v. XI. Cambridge, 1942; F. O. Waage. The Roman and Byzantine pottery. Hesperi, II, 1933; D. T. Rice. The Byzantine glazed pottery. Oxford, 1930.

[4] H. Wallis. Byzantine ceramic art. London, 1907; O. Wulff. Altchristliche und mittelälterliche byzantinische und italienische Bildwerke. Bd. III, Berlin, 1911; D. T. Rice. Op. cit.; R. Stevenson. Op. cit.

[5] F. O. Waage. Op. cit.

[6] Ch. Morgan. Op. cit.

[7] I. Barnea. Ceramica de import. — In: Dinogetia, I, Bucureşti, 1967.

[8] А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. — МИА СССР, № 63, М. — Л., 1959; От същия автор. Средневековый Херсонес. — МИА СССР, № 17, М.—Л., 1950; Д. Л. Талис. К характеристике византийской керамики IX—X вв. из Херсонеса. — Труды ГИМ, 37, 1960.

[9] Т. И. Макарова. Поливная посуда. — Археология СССР, свод E_1—38, М., 1967.

[10] D. T. Rice. Op. cit., p. 28.

[11] J. Čimbuleva. Vazes à glacure en argile blanche de Nessèbre (IX—IX^{e}s.) — In: Nessèbre, II, Sofia, 1980, p. 202—253.

[12] Цифровите данни, които предлагат откритите фрагменти относно общото количество на тези съдове, са твърде относителни. Въз основа на различните профили на устия обаче могат да се отделят около двадесет съда различни по форма и големина.

[13] В Плиска византийска белоглинена керамика е засвидетелствувана при археологическото проучване на дворцовия център и западната крепостна стена на Вътрешния град.

[14] Блюда с тези характерни релсовидни венчета, изработени от обикновена керамика, са известни още от VII—VIII в. от разкопки на Големия дворец в Константинопол. По-късно тази стара традиция става традиционна при изработването на известните византийски белоглинени глазирани съдове.

[15] R. Stevenson. Op. cit., pl. 15_{48}; $16_{11; 35}$; 18_{13}.

[16] Ch. Morgan. Op. cit., pl. XI, XII; fig. 36, 37, 39, 42.

[17] Д. Л. Талис. Цит. съч., рис. $2_{12, 13, 14, 16}$.

[18] J. Čimbuleva. Op. cit., s. 243—249.

[19] R. Stevenson. Op. cit., pl. 21, 8, 14, 16; pl. 22, 8, 12, 13, 15.

[20] Ch. Morgan. Op. cit., fig. 171, A—B. fig: A—D.

[21] Д. Л. Талис. Цит. съч., рис. 1, 5; рис. 2_{1-7}.

[22] I. Barnea. Op. cit., fig. $151_{23, 24, 27}$.

[23] J. Čimbuleva. Op. cit., s. 204.

[24] J. Čimbuleva. Op. cit., s. 220, pl. 60.

[25] Непубликувани материали от разкопки на Т. Тотев.

[26] Д. Л. Талис. Цит. съч., с. 133.

[27] Т. И. Макарова. Цит. съч., с. 10; А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. — МИА СССР, № 63, М. — Л., 1959, с. 336—338.

[28] Б. А. Шелковников. Поливная керамика Саркела — Белой Вежи. — МИА СССР, № 75, 1959, с. 289, рис. 8; R. Stevenson. Op. cit., pl. XVIII, 4.

[29] Д. Л. Талис. Поливная керамика Баклинского городища. — СА, 1976, кн. 4, с. 66.

[30] В Преслав тази керамика е засвидетелствувана от следните обекти: манастира в м. Тузлалъка, манастира в м. Под Зъбуите, около Кръглата църква, дворцовия център и някои от разкритите граждански комплекси в територията на Външния град и др.

[31] П. Георгиев. Керамична статуетка от Преслав. — Векове, 1979, кн. 2, с. 69—73.

[32] Т. Тотев. Цит. съч., с. 79—87.

ON THE QUESTION OF BYZANTINE PALE-CLAY CERAMICS FROM PLISKA AND PRESLAV

St. Vitlianov

Summary

The Byzantine pale-clay glazed ceramics discovered at the excavations in the monastery close to the Great basilica of Pliska and the south fortress wall of the internal city of Preslav are discussed in the present article. The discovered material is in a fragmentary state, in most cases consisting of pieces from different parts of flat dishes. Almost all of them are glazed on both sides. The majority of them are without ornaments. In some cases they are decorated with geometrical and floral ornaments executed by means of carving or printing applied before baking and glazing.

Among the ceramic material from Preslav two ceramic statuettes — human and equestrian — are of special interest. Their subject-matter and a number of important details point to the images of the horseman-warrior and the horseman athlete.

The analysis of the ceramic material from the aforesaid sites in Pliska and Preslav shows that close analogies can be made with the ceramic works found in the capital of the Byzantine empire and its provinces. However, the simple decoration and the cruder make suggest unambiguously some provincial ceramic centres in Byzantium from where, in all probability, these luxurious vessels were imported.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. A. A vessel representing Byzantine glazed pale-clay ceramics without ornament
B. Fragment of vessel with rim ornamentation
2. Fragment of vessel with a rail-shaped mouth rim; fragments of vessel bottoms with carved ornaments
3. A. B. C. D. Graphic reproduction of prined decoration with geometric and animal motifs
4. Fragment of sculptured human figure
5. Fragment of sculptured equestrian figure

КАЛЪПИ ЗА ОТЛИВАНЕ НА НАКИТИ ОТ ПРЕСЛАВ

Тонка Михайлова

Разкопките на територията на Велики Преслав през последните години попълват представите ни за развитието на занаятите в града. Един от тях е златарството, отразяващ утилитарни и естетически потребности на населението, но запазващ своя строго подчертан класов характер през цялото средновековие.[1] Разнообразните видове и типове накити, изработени с различни техники и от различни метали и сплави, са често срещани находки, което е косвено потвърждение за местно производство. Останки от златарски работилници досега не са открити, но по някои податки съществуването им може да се смята за сигурно.

На територията на Вътрешния град (в района на дворците,[2] около т. нар. административна сграда,[3] южната порта,[4] както и по трасето на северната крепостна стена на аула на Преслав[5]) и Външния град (в м. Селище,[6] при сондажите за новия музей[7] и около Кръглата църква[8]) са открити поти, шлака, калъпи за отливане, златарски инструменти,[9] медни предмети. Всичко това, както и преобладаването на летите накити сред находките дава основание да се смята, че преславските златари са прилагали често техниката на леене, даваща възможност за поевтиняване на продукцията, съкращаване времето за изработка и някои операции, а оттам и задоволяване нуждите на нарастващото търсене на пазара.[10] Особено показателно е наличието на калъпи за отливане — безспорно доказателство за местно производство, за нивото и насоките на развитие на златарския занаят, за необходимостта от масова продукция за пазара и възможността тя да бъде реализирана, както и за вкусовете на гражданите от дадена епоха, за художествените традиции и нови тенденции.[11]

Отливането на накитите се извършва в калъпи от глина или камък, рядко метал, с различно устройство. Изготвянето на глинените калъпи става чрез отпечатване на готов предмет в мократа глина или чрез обливане на восъчен модел с глинена каша. След това калъпът се оставя да изсъхне и се изпича. От своя страна калъпите, изработени по восъчен модел, биват за еднократна и многократна употреба (калъпът се запазва, но глината е нетраен материал и дава ограничен брой отливки).[12] По-висок етап на развитие е изработването на каменни калъпи, осигуряващи по-продължителна употреба. Моделирането им е по-трудно и бавно, но се компенсира от трайността на материала и наличието на пазар за готовата продукция.[13] От своя страна те се подразделят на едностранни (открити или с плоска плочка отгоре, предимно за дребни предмети, плоски или еднолицеви релефни) и двустранни — за по-сложни, обикновено обемни накити (обеци, пръстени и др.). Вторият тип каменни калъпи са съставни — от две или три части, които след свързването си дават в негатив изображението на отливания предмет, с дупчици и щифтчета в краищата за стабилно скрепване, осигуряващо качествена отливка. Наливането на метала става по система канали, във вертикално положение. Някои са снабдени с каналчета-отдушници.[14] По-късно се появяват калъпи със специална система канали, осигуряващи изплискване на метала при изливане на кухи предмети. Това са т. нар. имитационни калъпи, по-висок етап в развитието на златарството,[15] но тук няма да се спираме на тях, тъй като в Преслав досега не са открити такива.

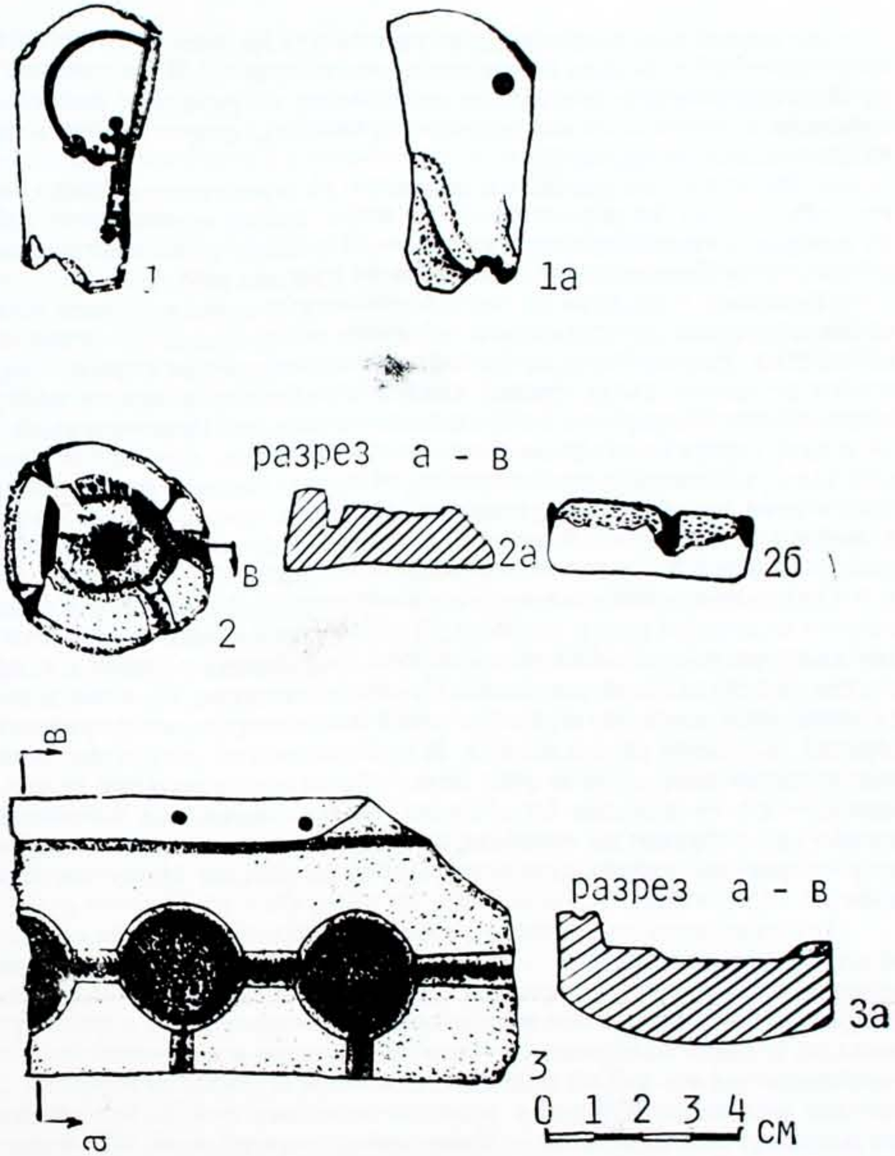

Обр. 1. Графични рисунки на калъпите

Досега калъпи за отливане на накити от Преслав не са публикувани, въпреки че се споменава за такива в някои статии.[16] В настоящата статия ще бъдат разгледани три калъпа за отливане на различни накити (обеци, пръстени и плоски кръгли плочки-апликации), открити на територията на Вътрешния град.

1. Фрагмент от калъп за отливане на гроздовидни обеци, сложен тип (обр. 1 $_{1,1а}$). Открит е в брега на изкоп при археологически разкопки на северната крепостна стена на аула на Преслав, непосредствено западно от шосето за Върбица, след измиване от дъждовете.[17]

Изработен е от финозърнест шистов камък с масленозелен цвят. Калъпът е отчупен по дължина — запазена е половината от изрязаната в него обеца. В сегашното си състояние е с неправилна форма — запазена е част от едната дълга страна, гладко обработена, и едната къса, дъговидно извита, по формата на кръжилото на обецата. Вероятно първоначално е имал форма на трапец с извита широка основа. За изработването му, изглежда, е бил използван брус — външната, необработена повърхност е леко вдлъбната към центъра, като след продължителна употреба, а работната — равна. Запазени размери: най-голяма дълж. — 5,8 см, шир. — 3,1 и 2,3 см, деб. — 0,8—0,9 см по ръба и 0,7—0,8 см в средата.

По вид фрагментът принадлежи към двустранните съставни калъпи — втората половинка сега е изгубена. В горния ляв и долния ляв ъгъл личат две конусовидни дупчици за скрепване с щифтчета — едната е пробита изцяло, а другата е незавършена. Прави впечатление, че и двете дупчици са пробивани отвън навътре, към работната плоскост, а би трябвало да е обратно. Каналите не са запазени. В долния край на висулката на обецата има следи от канал. По всичко личи, че калъпът е останал незавършен, камъкът се е счупил при обработката. За това подсказва и необичайната посока на пробиване на отворите, и тънките резки по работната повърхност — може би майсторът е опитвал резеца си след бракуването на калъпа.

Изображението на обецата е изрязано старателно. Кръжилото е правилен кръг с диам. 2,6 см и овално сечение (0,1×0,2 см). Гроздовидната висулка е сложна, симетрична. Състои се от 4 топчета, образуващи равностранен триъгълник (топчето в средата е най-голямо, страничните са по-малки), надолу от средното топче продължава в конусовидна висулка, имитираща зрънца в 2—3 реда по дължина и ширина, отбелязани с къси насечки и точици. В долния край тя завършва с 4 по-големи топчета, разположени по същия начин, както тези в горния край. Повърхността на топчетата, в началото и края на висулката, е украсена с по 4 релефни чертички. От двете страни на висулката, на кръжилото, са разположени по две още по-големи топчета. Формата им е леко биконична. Те са украсени с по 6 релефни чертички, отбелязани върху калъпа с врязани линийки. Ако калъпът е бил използван, получавала се е една действително красива обеца, изработена прецизно и с вкус.

Типът на обецата дава възможност да се предложи една относителна датировка в границите на X—XI в. — времето на най-голямото разпространение и постепенно усложняване на гроздовидните обеци.[18] Като се има пред вид, че този тип битува у нас в различни варианти през цялото средновековие, не е изключена една по-късна датировка. Още повече че съоръженията, разположени по дължината на разрушената през X в. северна крепостна стена на аула, не са проучени изцяло и засега се датират в по-широки хронологически граници — XI—XIV в.[19] Точни аналогии на нашата обеца не са ни известни, макар че е сходна с две сребърни обеци от некропола при с. Мирково, но при тях е използвана техниката на гранулация — топчетата по кръжилото са от припоени зрънца, а горният и долният край на висулката са обогатени допълнително с по-малки зрънца.[20] При преславския калъп украсата на топчетата по кръжилото е от изпъкнали радиални ръбчета. В некропола около Кръглата църква са открити чифт сребърни обеци, гроздовидни, с гранулация по висулката, каквато е имитирана и върху нашия калъп, но краищата ѝ завършват с по едно топче. В случая имаме един нов вариант, показващ стремежа на майстора златар към разнообразяване и творческо съчетаване на отделни елементи от вече известни и употребявани типове.

2. Калъп за отливане на пръстени-халки с разширение на лицевата част (щит) (Обр. 1 $_{2,2а,2б}$). Открит е по време на археологически разкопки през 1982 г. край южната стена на т. нар. административна сграда във Вътрешния град, южно от дворците.[21] Направен е от глина, с неправилна трапецовидна форма със заоблени ъгли и леко наклонени навън стенички. Долната, неработна повърхност е гладка, а ръбовете на горната и леглото в средата са отчупени. Размери: дълж. — 4—4,4 см, шир. — 4,1—3,6 см и 2,6—2 см, деб. — 1,6—1,5 см.

По вид калъпът принадлежи към двустранните; втората му половина сега е изгубена. В четирите ъгъла се забелязват триъгълни врязвания, вероятно за скрепване. Вертикалните стенички са обмазани допълнително с тънък слой глина, запълващ отчасти и врязванията (обр. 1 $_{2б}$) От тясната страна на калъпа до халката води къс, широк, фуниевиден канал за вливане на разтопения метал (дълж. — 1,2 см, шир. — 1,2—0,7 см). Пукнатините в ъглите при врязванията вероятно са получени от силното обгаряне по време на работа. Отчетливо личат следите от употреба — вътрешната повърхност е обгорена до синьо-черно, на места отвън глината е остъклена от високата температура.

Изображението на пръстена е получено чрез отпечатване на готов модел в мократа глина. На тази част е отпечатана половината от сечението, останалата е отпечатана върху липсващата половина на калъпа. Пръстенът представлява плоска, сравнително дебела халка (0,2 см) с диам. 2,3 см, разширяваща се в кръгла плочка-щит (диам. — 1,6 см, деб. — 0,1 см до 0,3 см). Плочката е плоска отвън, а се удебелява откъм вътрешната страна. Не личи да е имало орнамент — може би е бил гравиран допълнително. От двете страни на щита има следи от две или три овални издатини, съвсем слаб релеф.

Пръстените с масивна халка, разширяваща се в плочка-щит, са характерни преди всичко за периода на Първото българско царство.[22] За датирането на калъпа в края на X в. — началото на XI в. дават основание и данните от културните пластове около т. нар. административна сграда, където следите от обработка на цветни метали са от периода на византийското владичество, по-точно докъм средата на XI в.[23] Точни аналогии на пръстена от калъпа няма публикувани. Той се отличава от стандартните пръстени-халки с щит по наличието на слабо релефните овални издатини встрани от щита. Подобен пръстен, но с квадратна плочка и порелефни удебелявания на халката, е известен от некропола при с. Мишевско.[24]

3. Калъп за отливане на кръгли, плоски апликации (Обр. 1 $_{3,3а}$). Открит е по време на археологически разкопки през 1981 г., в непосредствена близост до Южната порта на Вътрешния град, северно от западното ѝ крило.[25] Направен е от сива глина, като всички повърхности, включително и работната, са полети с жълто-зелена глазура. Той е с неправилна, близка до правоъгълната форма — липсва част, а е отчупен и ъгълът на запазената. Работната повърхност е сравнително гладка, плоска, а външната е леко заоблена. Едната дълга страна е по-дебела, леко изкривена. Другата е по-тънка, но с издигнат нагоре (над работната повърхност) ръб. Запазената тясна страна е скосена. Размери: запазена дълж. — 10,3 см, шир. — 5,7 см, деб. — 2,2 и 1,5 см, вис. на бордюра — 0,8 см, който, прибавен към страната, изравнява двете дълги страни по дебелина.

Калъпът е едностранен, но не е открит — има канал за вливане на метала. Вероятно втората половинка е била плоска. За наличието на такава подсказва и остърганата повърхност между двете гнезда за отливане — за да се изравни и да прилепне плътно. Скрепването е ставало вероятно чрез привързване с тел. Издигнатият бордюр може би е имал конструктивно значение в това отношение. По него личат две малки вдлъбнатинки, но те не са предназначени за щифтчета. Каналната система е запазена отчасти — един входен фуниевиден канал (дълж. 2 см, шир. 0,8—0,7 см, гнездата за отливане са свързани верижно с къси канали (1 см, 0,8 см), със същата ширина, а към всяко гнездо е изрязан и по един канал, отвеждащ към дългата страна на калъпа. Те са по-къси и по-плитки, вероятно служещи за отдушници. Глазирането на повърхността е технически необяснимо, особено като се има пред вид, че се предпочита порьозен материал — за отделяне на газовете.[26] В нашия случай за леене би трябвало да се използват леснотопими метали — може би олово, калай и сплавите им, за да не се повреди глазурата. По калъпа няма следи от употреба, освен допълнителното изглаждане на повърхността между двете гнезда за изравняване, глината не е обгорена, глазурата не е повредена. Изглежда, че калъпът не е бил използван. Не е изключено това да е някакъв образец, модел.

По работната повърхност са оформени гнезда (две запазени цели и част от трето) с кръгла форма, плоски, с леко скосени и заоблени ръбове. Формата им не е съвсем правилна, дълбочината не е еднаква. Размери: диам. — 2,4 до 2,8 см, дълб. (деб.) — до 0,3 см. Трудно е да се определи какви предмети точно са били отливани в калъпа. Липсва орнаментална украса, но тя е могла да бъде гравирана допълнително. Най-вероятно е в калъпа да са изработвани кръгли, плоски плочки-заготовки за различни цели.[27] По време на разкопките около административната сграда през 1979 г. е открита оловна плочка, сходна по външен вид с отливката от калъпа — леко вдлъбната лицева повърхност и заоблен ръб, с недообработена задна повърхност, със следи от скрепващ материал. Предполага се, че тя е била прикрепена към твърда основа.[28]

Датирането на калъпа се улеснява от наличието на характерната за X—XI в. жълто-зелена глазура. От този период в Преслав са известни съдове — кани, стомни и др., изработени от същата пречистена сива глина и полети с такава глазура. Знае се също, че през периода на Първото българско царство е особено разпространено използването на пришити плоски и едностранно релефни апликации, както и инкрустирането на различни материали в архитектурните детайли и предмети.[29]

Откриването на калъпи за отливане на накити от X—XI в. доказва наличието на производството им в Преслав, както и използването на техниката на леене, осигуряваща масова продукция за пазара.

БЕЛЕЖКИ

[1] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959 г., с. 77. Като потвърждение може да послужи и сравняването на находките от некропола по трасето на северната крепостна стена на аула на Преслав. Вж. В. Нешева. Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав, Археология, XXI, 1979 г. кн. 2, с. 47 сл., и накитите от съкровището, открито в Двореца, Вж. М. Ваклинова. Новооткрито съкровище в Преслав, Векове, 1972 г., кн. 3, с. 52 сл., синхронни по време.

[2] При разкопките на дворцовия комплекс е открит калъп за отливане на накити. Непубликуван. Благодаря на ръководителите н.с.к.и.н. М. Ваклинова и к.и.н. И. Щерева за сведението.

[3] Освен разглеждания тук калъп № 2, по време на шкарпиране на бреговете около административната сграда през 1981 г. бе открит калъп за отливане на малки пломби, от шистов камък. Непубликуван. Наблюденията на културните напластявания, наличието на оловни и медни изрезки, матрица за икона и много ядра за печати потвърждават предположението за наличие на работилница за обработка на цветни метали и производство на оловни ядра в близост до сградата. Резултатите са непубликувани. Благодаря на ръководителя на колектива, провеждащ тук разкопките, ст.н.с. Ив. Жандова за предоставената ми възможност да се запозная с материалите.

[4] Характерът на разкопания отчасти през 1981 г. комплекс северно от южната крепостна стена още не е изяснен. Разкопките продължават под ръководството на автора. Тук е открит калъп № 3.

[5] По протежение на разрушената през X в. крепостна стена на аула са открити останки от производствени съоръжения, чийто характер още не е изяснен напълно поради ограничения обем на разкопките. Вж. В. Нешева. Отчет за разкопките през 1977 г., на която благодаря за сведенията.

[6] В близост до железарска работилница е открита пота за изливане на цветни метали и медни предмети, Вж. С. Георгиева. Кръстове-енколпиони от средновековен Преслав. —Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 609, бел. .

[7] По време на сондажите при полагане основите на новия музей в гр. Преслав, на територията на Външния град, са открити пота, шлака и формовъчна глина.

[8] В манастирския комплекс около Кръглата църква е открит калъп за отливане на оловни ядра за печати. Материалите са непубликувани.

[9] С. Георгиева. Българските средновековни накити. — Археология, III, 1961, кн. 1. Споменава за открити в Плиска и Преслав калъпи и златарски инструменти, но липсва описание и илюстрации; Същата. Кръстове-енколпиони . . . , бел. 3 — посочва, че калъп за отливане на накити се съхранява в музея на гр. Преслав, но въпреки усилията не успях да открия такъв.

[10] Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 264.

[11] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 218 и сл.

[12] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 245—251.

[13] Пак там, с. 264.

[14] Пак там, с. 260.

[15] Пак там, с. 269—276; М. М. Крымина. Литейные формы золотоордынских городов Нижнего Поволжья. — СА, 1977, кн. 3, с. 263 сл.; Г. Ф. Корзухина, Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. — СА, XIV, 1950, с. 227 и сл.

[16] Вж. бел. 9.

[17] Фрагментът от калъп за отливане на гроздовидни обеци се намира в частната колекция на др. Б. Байков.

[18] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с.141; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., 1976, с. 355. ,Табл. 18; П. Гатев. Накити от погребения от XI—XII в. —Археология, XIX, 1977 г., кн. 1, с. 30 и цит. там литература.

[19] В. Нешева. Отчет за разкопките през 1977 г.

[20] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 358, обр. $215_{2а}$; Също — П. Гатев. Цит. съч., с. 33. Обр. 3_{IV}—сребърна обеца от с. Любеново, доста сходна с преславската от калъпа.

[21] Разкопките през 1982 г. бяха проведени от н. с. к. и. н. Ив. Йорданов.

[22] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 374, Табл. 19; П. Гатев. Цит. съч., с. 41, обр. 6.

[23] Вж. бел. 3.

[24] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 376, обр. $225_{22а}$, б, 225_{7}.

[25] Разкопките през 1981 г. северно от западното крило на Южната порта на Вътрешния град на Преслав са проведени под ръководството на автора.

[26] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 260; М. М. Крымина. Цит. съч., с. 263 и сл.

[27] М. М. Крымина. Цит. съч., с. 249—250.

[28] Непубликувана. Размери: диам. — 3,2 см, деб. — 0,2—0,3 см.

[29] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 159, 227—232; Ст. Станчев. Формиране ... с. 142—145, 214 и цит. там литература; М. Долмова-Лукановска. За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. — Археология, XXI, 1979, кн. 4, с. 46, обр. 2.

MOULDS FOR CASTING OF ORNAMENTS IN GREAT PRESLAV

T. Mikhailova

Summary

In recent years the excavations carried out on the territory of Great Peslav add to our concepts concerning the development of the handicrafts in the city and especially of the goldsmith's trade. Remnants from goldsmith's shops have not been found so far but one might assume that they existed as slag, moulds, instruments and copper objects have been discovered at times all over the town. So far moulds for casting ornaments in Preslav have not been published. The three moulds under discussidn in this paper (one made of stone, and two of clay) can give us a certain idea about the development of the casting technique in Preslav during the period of from the end of the 10 c. — II c., and may be a little later. The first mould is for casting aciniform earrings of a complex design, the second is for bossed rings, and the third is for flat round applications.

ILLUSTRATION

1. Table with drawings of the moulds

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРОИЗХОДА НА СТИЛА НА ПРЕСЛАВСКАТА РИСУВАНА КЕРАМИКА (СПОРЕД ЧОВЕШКИТЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ)

Николай Овчаров

Още първите находки на преславска рисувана керамика предизвикаха бурни дискусии в науката. Веднага бе доловено, че нейният произход се крие на изток, но когато трябваше да се посочи откъде точно, се появиха редица мнения — Предна Азия, Месопотамия, Египет и др.[1] Още по-трудна ставаше задачата, когато се налагаше да се отговори на въпроса как този характерен художествен стил е достигнал до българските земи.

Половин век по-късно нещата не са се променили особено. В своя обобщителен доклад върху българската средновековна култура, изнесен през 1970 г., Ст. Ваклинов обобщи: „До днес не може да се каже точно какъв е произходът и накъде водят корените на това изкуство (преславската рисувана керамика — б. а.). Но всички новооткрити паметници от Преслав утвърждават все повече и повече източния произход — Мала Азия и Сирия."[2] Последният изследвач на преславската рисувана керамика Т. Тотев в голямата си статия от 1979 г. се ограничи със сумиране на изказаните досега становища, без да вземе отношение по важния въпрос — откъде и как се появява оригиналният художествен стил.[3]

В настоящата кратка статия си поставяме за цел, без да изчерпваме докрай възможностите на фактическия материал, да набележим евентуалния произход на този стил в рисуваната керамика и начина, по който той достига до българските земи. Това ще направим въз основа на човешките изображения.

Изображенията на човека са действително забележителни сред останалите художествени мотиви. Те коренно се отличават от образите, които са характерни през IX—X в. за изкуството на съвременна Византия. Представени са светци, нарисувани с пестелива, но изключително точна и прецизна линия в черно и кафяво. Позите са фронтални, светците са обърнати с целите си тела към зрителите. Погледите също са насочени към наблюдаващите. Изобщо с човешките изображения в преславската рисувана керамика се цели силно и моментално въздействие. Поради тази причина липсва разнообразие във фона — фигурите са сами, поставени под арки или в медалиони, отсъствува каквото и да било интериор. Същият извод се налага при разглеждане на колоритните решения. Светците са изобразени плоскостно, с много ограничени цветове. Липсва добре изразената карнация от византийските паметници, оскъдната моделировка в розово и червено набелязва само основните части на тялото. Както линията на контура е изчистена до последна възможност, така и колоритът е лаконичен, но казващ всичко необходимо. В едно нещо обаче средновековният художник не се скъпи — светлината. С всяка фибра от тялото си човешките персонажи плискат светлина. Затова в изображенията е търсена минимална графична и цветова намеса — оставени са да говорят белият цвят на глината и блестящата глазура.

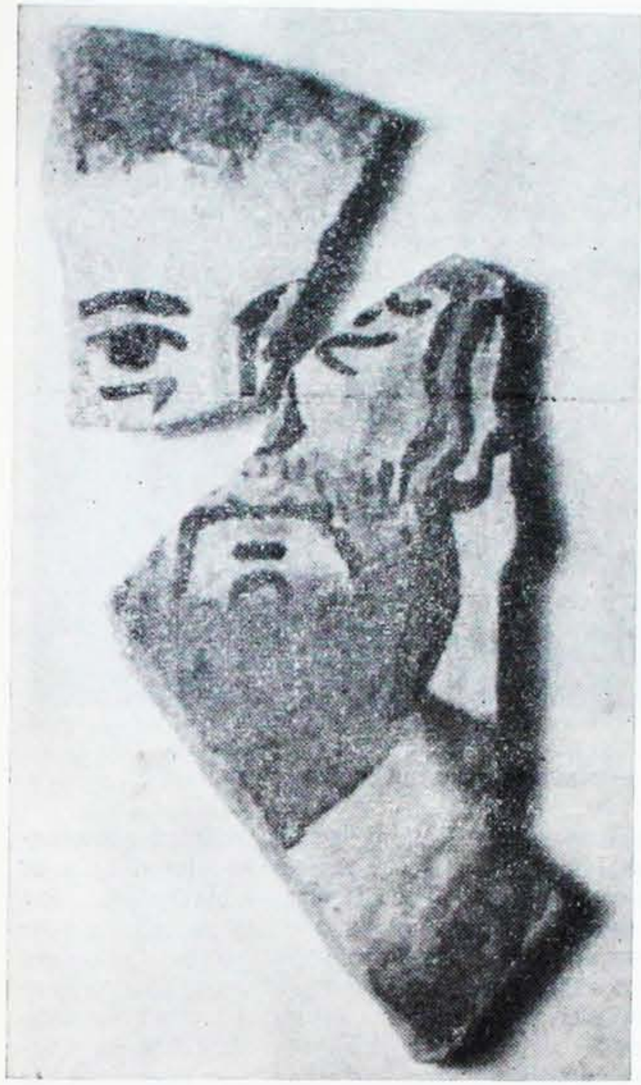

Обр. 1. Кръглата църква — човешко изображение върху преславска рисувана керамика

Силата на човешкото изображение в преславската рисувана керамика е в предаването на главата. Всичко останало само подготвя за възприемането на лицето с неговите големи и втренчени очи. Техният поглед прониква дълбоко в зрителя, разтърсва го силно и го прави съпричастен на заложените идеи (обр. 1).

Макар да се развива сравнително кратко време, в края на IX и началото на X в., художественият стил на преславската рисувана керамика претърпява някои промени. Могат да се разграничат поне две направле-

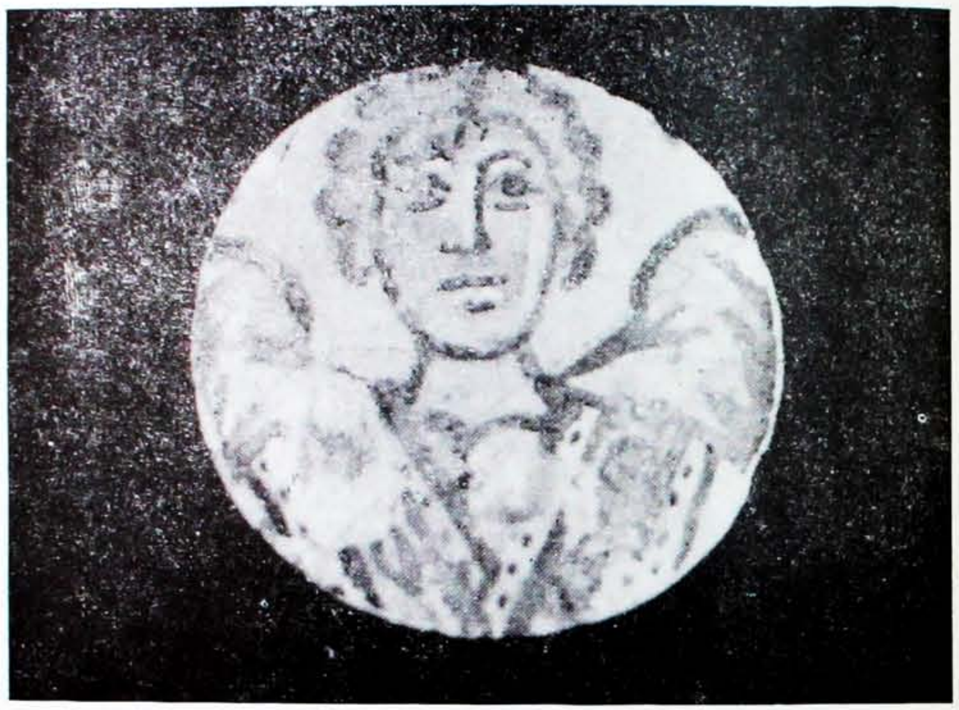

Обр. 2. Кръглата църква — медалион с човешки образ (архангел)

ния при изграждане на човешкия образ. Едното се представя от керамичните икони, открити при разкопките на Кръглата църква (обр. 2), и от единственото монументално изображение — св. Теодор от Патлейна. Това направление се отличава с много прецизна рисунка и изящество на формите. То е безспорният връх в изобразителното изкуство на столицата Преслав. Другото течение показва човешката фигура по-грубо, художниците владеят по-слабо рисунката на тялото, но като цяло те несъмнено се придържат към едни и същи принципи с творците от първото направление. Такива са изображенията от манастира под Зъбуите и от Селище. Оформя се и един междинен стил, представен от находките, намерени в керамичната работилница при Тузлалъка (обр. 3). Художественото разнообразие на човешките образи в преславската рисувана керамика показва, че след като е приет в България, стилът претърпява редица изменения.

Появата на преславската рисувана керамика в нашите земи не е изолиран факт. Тя е само част от многостранното явление, наречено преславска цивилизация. Оказва се, че тази цивилизация се създава като напълно оригинална структура за периода IX—X в. Градивни елементи в нея са моменти от разнообразната раннохристиянска култура, но разположени по нов начин и в редица случаи, имащи нов смисъл. Това се отнася за такива области като архитектурата, изкуството, литургиката и др.[4]

В настоящата работа ние се интересуваме от изкуството, част от което е преславската рисувана керамика. А то се обяснява от една добре развита естетика, разработена в произведенията на няколко средновековни български писатели. В тях се очертават основните принципи, залегнали при изобразяването на човешките образи. Разглеждането на тези принципи е необходимо за разбиране на самите изображения.

Първостепенен е принципът на излъчваната светлина. Неговата дефиниция виждаме в думите на Йоан Екзарх от „Шестоднев“: „Светлината показва всичко съществуващо, а човекът е светлина на този свят.“[5] Само светлината отличава божественото от материалното, защото тя е проявление на божествената красота. Известният писател достига най-голяма убедителност на тази идея в словото си за Преображение, когато описва образа на Христос. В един момент Исус Христос преминава от облика на обикновен човек в състояние на бог. Той е все още човек, но от цялото му тяло просияват лъчи и избликва светлина. Дори дрехите му са „бели като светлина“. В крайна сметка Христос се превръща в необикновено слънце, за миг затъмнило обикновеното, естествено светило.[6] Особено интересна е фразата, с която Йоан Екзарх напомня че Христос е „слънце в плът“, т. е. процесът на обожествяване не е завършил напълно, а протича в земното реално тяло. Това е много важно, защото открива възможност подобни явления да се наблюдават и у хората.

Реализация на такава идея забелязваме в произведенията на Климент Охридски. Светите апостоли „сияят в слава божия по-силно от слънчевата светлина“, духовната сила на св. Димитър блика като светлина, по-ярка от слънцето.[7] Както и в творчеството на Йоан Екзарх, рисуваните картини са наситени със светлинни избухвания, гонещи тъмнината от човешките сърца. Особено пищно е словословието към архангелите Михаил и Гавраил, които са оприличени на „пресветли зари, огряващи целия свят“ със светлината, дадена им от бога.[8]

Посочените схващания пряко кореспондират с раннохристиянската естетика. Още предшествуващото християнството учение, неоплатонизмът, залага на светлинното излъчване. Неговият главен идеолог — Плотин, твърди, че е необходимо да се показва сияещата повърхност на нещата, а образите да се предават в пълно осветяване.[9] Отците на църквата приемат идеята, като я приспособяват към християнството — например схващането на Григория Ниски за издигането до второто небе на душата чрез просветляване, водещо до пълно очистване. По-късно в развитата раннохристиянска естетика теорията за светлината получава ясна формулировка. Светлината е проста, неразделима красота и с това си свойство много се доближава до невидимата божествена красота. Тя е особен символ на свръхсетивното, „абсолютна метафора на бога“ (Псевдо-Дионисий Ареопагит).[10]

На пръв поглед епитетите, които използват старобългарските писатели, могат да се сторят пресилени и стереотипни. В действителност зад всеки от тях стои строго определено понятие — например светлината е божествено явление и се открива в човека като израз на неговата душевна сила. Светлината играе винаги основна роля в православната естетика, но нейната изява в различните епохи не е еднаква. Така е и в българската средновековна естетика. Авторите от IX—X в., силно повлияни от раннохристиянските схващания, показват своите герои като ярки еманации, ослепяващи този, който ги наблюдава, преди той да успее да види чертите им. Техните планове са едромащабни — отделната личност някак се губи.

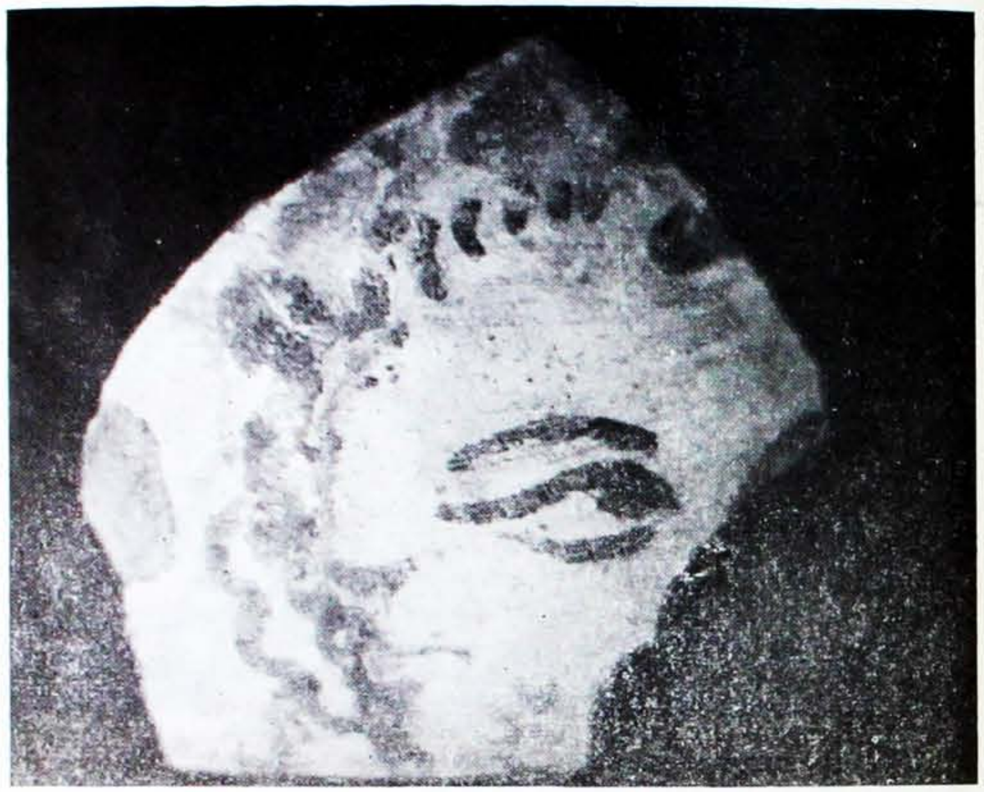

Обр. 3. Кръглата църква — човешко изображение

След XI в. заедно с проникването на съвременното византийско влияние навлиза присъщият му тънък психологизъм. Човешките фигури вече не светят непоносимо за очите, а душевната светлина искри на тънки струи от напълно реалните им черти.

Същите моменти се проектират в изкуството. Докато човешките фигури в преславската рисувана керамика са изобразени в пълна светлина, почти без моделировка, през XIII—XIV в. се акцентира на психологическото преживяване, предадено главно чрез светлинните отблясъци (бликове).

Вторият принцип е свързан с конструирането на лицето. Цялостното въздействие на човешкия образ се основава на съвкупността от неговите черти. В преславската рисувана керамика ярко се откроява важното художествено средство, използвано особено много през раннохристиянската епоха — диспропорционалността. Чрез усилването на определени черти (високото чело, големите очи, преобладаването на главата над тялото) се търсят пътища за постигане на главната цел — представянето на душата върху тялото.[11] Не напразно Йоан Екзарх отбелязва, че по съчетанията на чертите на човешкото лице могат да се познават състоянията на душата.[12] Фокус на човешкото лице са очите, които са носители на самата душа (А. Каждан) и играят основна роля със своя хипнотизиращ ефект. Българските писатели от IX—X в. смятат, че очите са мястото, където се съединяват материалното и идеалното. На практика посредством тях гледа към небето „душевното зрение".[13]

Озареното от божествените идеи лице оказва на околните силен, „шокиращ" ефект. Такова е лицето на бога в апокрифа „Книга за Енох" (преведен през X в.). То е „силно и преславно, чудно и преужасно, страшно и престрашно", а също — „предивно, неизразимо", носещо „неописуемия образ на божествената красота".[14] На този моментален емоционален ефект се основават човешките изображения в раннохристиянското изкуство и литература. На него се градят и образите в българските литературни произведения и паметници на изкуството (особено преславската рисувана керамика) от IX—X в. В следващите векове въздействието се осъществява не така пряко, а преминава през етап на размишление и осъзнаване на видяното.

Най-сетне силата на човешкото изображение в преславската рисувана керамика се дължи на неговото вместване в центъра на произведението на изкуството. За средновековната литературна проза този способ бе наречен „принцип на центричната мотивировка" (повествованието е разгънато така, че изцяло да подчертава ролята на героя).[15] В православното изкуство централното положение на човека се подчертава чрез обратната перспектива. Творбата се композира по такъв начин, че да изпъкне централният човешки образ.[16] Отново може да се направи връзка между естетическите схващания, заложени в литературата, и проявленията им в изкуството на средновековна България. В IX—X в. човешката фигура е едра и запълва пространството, а странични подробности почти липсват — факт, характерен за раннохристиянската култура. В следващите векове тя издребнява, като се появяват много персонажи и елементи на екстериора. Те са подредени така, че да разкриват всички страни на централния човешки образ.

И така, естетическите принципи, въз основа на които се изгражда човешкото изображение в преславската рисувана керамика, са много близки до раннохристиянските идеи. В това няма нищо чудно, като се има пред вид, че старобългарската литература от IX—X в. е построена на базата на старохристиянски традиции. Извор на повечето автори е класическата патристика от IV—VI в. Напоследък се доказва интересният факт, че оригиналите, от които Кирил и Методий превеждат богослужебните книги, са от сирийски произход, т. е. от района с най-устойчиви раннохристиянски схващания.[17] Тук трябва да се прибави сведението, което се съдържа в 43-ия отговор на папа Николай I до княз Борис — за разпространението в България на богослужебни книги, донесени не от гърците, а от сарацините.[18]

Значително по-сложен е проблемът за произхода на стила на преславската рисувана керамика и за пътя, по който достига до България. При неговото разглеждане трябва да се отчете историческата ситуация. Новопокръстените българи се изправят пред голяма трудност — да онагледят догмите на приетата религия. Византия не може да бъде полезна в това отношение, защото след иконоборческия период самата тя е принудена да се обърне на Изток, търсейки оцелелите традиции. В такъв смисъл може да се приеме, че във формирането на художествения стил, в който са изпълнени човешките фигури от преславската рисувана керамика, изиграва важна роля иконописта от VII—IX в., съхранила се в някои синайски манастири.[19] Много от нейните запазени паметници са близки по изпълнение с човешките изображения от Преслав (същата контурност, беден колорит, бедна моделировка с червени мазки). Но самата тя в повечето случаи представлява завършек, крайна фаза на стил, чиито корени са доста по-древни.[20]

Още през II—IV в. в обширните земи на Предна Азия и Египет се наблюдава едно интересно явление, което може да се окачестви като реакция на местната култура срещу елинистическата. На първо място в изкуството на Предна Азия излиза човешкото изображение, показано плоскостно и фронтално, с подчертан контур. Същевременно местните тенденции заемат много от елинизма. Чрез взаимното отблъскване и привличане на двете тенденции, които условно може да наречем идеалистическа и реалистическа, се оформя един характерен художествен стил. По териториален признак той може да се нарече сиро-палестински. Този стил издига в култ одухотворения до краен предел човешки образ. При това той заема от реализма основното — чрез най-съществените черти да се изобрази човешкото същество и неговото психическо състояние.[21] Двете тенденции се виждат и в изкуството на Египет. Например фаюмският портрет се развива в две насоки — реалистична, изпълнена в елинистическата традиция, и местна, предаваща човешката фигура плоскостно и графично. Постепенно втората линия надделява, като се създават основите на схематичното коптско изкуство.[22]

Посочените направления поставят през IV—VI в. началото на собствено византийското изкуство. Фундаментални са сиро-палестинските влияния, тъй като те най-пълно съответствуват на теоретичните схващания, разработени от отците на църквата. Човешкото изображение трябва да изразява дълбочината на идеята, като излишните подробности се избягват. В изражението на лицето се търси вътрешното напрежение, а очите стават негов проводник. С тази цел се усилват контурите на веждите, очите, зениците.[23] Това са основни положения, които византийското изкуство съблюдава винаги. Но самото местно източно изкуство скоро се разтваря в централното. Само в редки случаи то се запазва в развитие (някои византийски миниатюри от IX—X в., ранната живопис в скалните църкви на Кападокия и др.[24]). Особено характерен е примерът с арменското изкуство, в което сиро-палестинските традиции остават живи дълго време. В миниатюрите на т. нар. Ечмиадзинско евангелие от 989 г. човешките изображения почти не се отличават от приеманите за модел на сирийски типове образи в Евангелието на Рабула (VI в.).[25] Въпреки това в тези миниатюри вече се долавят измененията, типични за арменското изкуство, които ще доведат впоследствие до неговия собствен оригинален стил.[26] Същото се отнася и за останалите арменски паметници от периода IX—X в.

При преславската рисувана керамика не може да се отбележи подобно развитие. В нея човешкият образ е сходен със сирийските образци от V—VI в. Достатъчно е да направим сравнение с един от малкото оцелели примери за такива образци — миниатюра от VI в., съхранявана в Ермитажа.[27] Изобразеният светец е предаден фронтално, като контурите на тялото му са силно подчертани. Фигурата почти не е оцветена — само с леки мазки са отбелязани сенките. Най-интересно е лицето — неговите черти са изпълнени графично, с подсилена линия. Очите са широко отворени, а погледът им е насочен директно към зрителя. Безспорна е приликата на този образ с изображенията на хора от преславската рисувана керамика. Нещо повече, явно е, че при създаването на последните са използвани не само оригинални паметници от V—VI в., но и самия художествен опит, довел до появата на такива паметници. Как е ставало това, днес е трудно да се каже. Несъмнено е, че между приелата християнството българска държава и пазещия раннохристиянските традиции Изток (изключваме Византия), са съществували някакви тесни връзки. Съответните елементи на културната структура са били пряко пренесени у нас (в една наша работа употребихме термина „трансплантирани“), за да удовлетворят специфичните естетически нужди. А както се вижда от литературните произведения от епохата, тези нужди също са продиктувани от възприетите през IX—X в. раннохристиянски схващания. Не трябва да се забравя, че стилът, под влиянието на който процъфтява преславската рисувана керамика, се е развил по времето и в областите, където са създадени литературните творби, служещи като извори на преславските писатели.

Направените заключения се допълват от анализа на още един фрагмент от преславската керамика. Става дума за част от рисунка на човешко лице, която е изпълнена графично, но доста различно от по-горе описаните. Тя е предадена в три четвърти, чертите ѝ са грациозни, косата се разсипва на буйни къдрици.

Изобразеното лице е от античен тип. То има аналогии отново с паметници от V—VI в. — от специфичния „паганизиращ“ стил, процъфтял в Александрия и възвърнал за известно време традициите на античното изкуство. Ще посочим близостта на нашия образ с изображенията в миниатюрите от група В на известната Илиада Амброзиана. Тези изображения повтарят в художествено отношение прочутия елинистически александрийски стил в миниатюрата, развил се в първите векове на новата ера.[28]

Откриването сред преславската рисувана керамика на изображения, изпълнени в два различни художествени стила, присъщи на Изтока в една епоха, позволява да се направят някои изводи. Най-приемлива се оказва хипотезата, че в Преслав са били внесени богато илюстрирани с миниатюри богослужебни книги. По-голямата част от тях са били сирийски, но явно, че между книгите са се оказали и по-различни екземпляри. Несъмнено е пристрастието на преславските художници към епохата V—VI в., което се обяснява с цялостния естетически мироглед. По такъв начин човешкият образ в преславската рисувана керамика се превръща в ярка реминисценция на един отминал период в изкуството.

БЕЛЕЖКИ

[1] Кр. Миятев. Преславската керамика. С., 1936; Н. Кондаков. Очерки и заметки истории средневекового искусства. Прага, 1929, с. 124—129; J. Ebersolt. Ceramique et statuette de Constantinople. — Byzantion, VI, 1931; D. Talbot-Rice, Byzantine glazed pottery. Oxford, 1930, c. 30; A. Grabar. Recherches sur les influences orientales dans l'art balkaniques. P., 1928, c. 17 etc.

[2] St. Vaklinov. Certains problèms de l'archéologie et de l'art au Moyen Age en Bulgarie. — Corraport de IIeme cong. int. des études du Sud-Est Européen. Athènes, 1970, c. 14.

[3] T. Totev. Icones peintes en ceramique de „Tuzlalaka“ à Preslav. — ИАИ, XXV, 1979, c. 73.

[4] По този въпрос вж. Т. Смядовски. За някои ранновизантийски черти на преславската цивилизация. — В: Доклади от конференцията, посветена на Йоан Екзарх (под печат).

[5] Йоан Екзарх. Шестоднев. С., 1981, с. 53.

[6] Йоан Екзарх. Слова, I. С., 1971, с. 86—90.

[7] Климент Охридски. Събрани съчинения, I. С., 1970, с. 138—235.

[8] Пак там, с. 280—282.

[9] В. Татаркевич. Античная эстетика. М., 1977, с. 309—310.

[10] С. Аверинцев. Золото в системе символов ранневизантийской культуры. — В: Византия, южные славяне и древняя Русь — Западная Европа. М., 1973, с. 46.

[11] А. Каждан. Византийская культура. М., 1968, с. 170 и сл.

[12] Йоан Екзарх. Шестоднев, с. 252—253.

[13] Презвитер Козма. Беседа против богомилите. Пловдив, 1944, с. 52; Константин Преславски. Учително евангелие. В: П. Петров, В. Гюзелев, Христоматия по история на България, I. С., с. 139.

[14] Стара българска литература, I. Апокрифи. С., 1981, с. 55.

[15] Кр. Станчев. Поетика на старобългарската литература. С., 1982, с. 104 и сл.

[16] Л. Мавродинова. Пространството и архитектурният декор в източнохристиянската живопис. — Изкуство, 1973, 2, с. 29—34.

[17] V. Vavřinek, Křestanstvi na Velké Moravě a význani byzantské misie. — Z nejstaršich dějin slovanu na území ČSSR. Uherské hradiště, 1971, с. 1—19.

[18] В отговорите се казва, че българите трябва да изгорят книгите, защото „лошите беседи развалят добрите нрави", т. е. касае се за християнски книги, но смятани за вредни. Вж: Responsa Nicolai papae I ad consulta bulgarorum — превод на Д. Дечев. С., 1921, с. 99.

[19] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 74.

[20] K. Weitzmann. The monastery of Saint Catherine at Mount Sinai, I. The Ikons. Princeton-New Jersey, 1976, с. 59; B. 24, B. 33, B. 39, B. 4.

[21] В. Лазарев. История византийской живописи, I. М., 1947, с. 45—46.

[22] А. Стрелков. Фаюмский портрет. М. — Л., 1936, с. 39.

[23] Н. Кондаков. Русская икона, I. Прага, 1931, с. 67 и сл.

[24] K. Weitzmann. Die Byzantinische Buchmalerei des IX und X Jahrhunderts. Berlin, 1935, с. 72; M. Restle, Die Byzan'inische Wandmalerei in Kleinasien, I. Recklinghausen, 1967.

[25] J. Strzygowski. Das Etschmiadzin-Evangeliar. Wien, 1891, taf. II—III. Л. Дурново. Очерки искусства средневековой Армении. М., 1979, с. 190.

[26] T. Talbotova-Riceova. Staré umĕni Strèdni Asie. Praha, 1973, 228.

[27] Н. Овчаров. Изграждане на художествения образ в творчеството на Йоан Екзарх и образа на човека в преславската рисувана керамика. Проблеми на културата, 1983, 5 (под печат).

[28] R. Bianchi-Bandinelli. Virgilio Vaticanus 3225 e Iliade Ambrosiana. — In: Archeologia e cultura, Roma, 1979, с. 316; 325—327.

NOTES ON THE ORIGIN OF THE STYLE OF THE PRESLAV PAINTED CERAMICS

N. Ovcharov

Summary

Interesting questions are posed in the present article concerning the origin of the artistic style of the painted ceramics of Preslav and the ways it was adopted in mediaeval Bulgaria. It becomes evident that this style was closely connected with the overall cultural development during 9—10 c. and particularly with the kind of aesthetics emerging at that time. The human portrayal to be found in the painted ceramics of Preslav meets a number of theoretical requirements set down in the works of several old-Bulgarian writers, namely, John Exarch, Kliment of Okhrid, and others. The portraits are represented in full light and are free of any superfluous details, The features of the face are simplified and there remain only those which are essential to the formation of the countenance. Finally, the human portrait is placed in the centre, filling up the whole space there. This shows that the human portrait in the ceramics of Preslav and the conceptions underlying it are similar to the principles of the early Christian art developed in Asia Minor during 4—6 cc.

It is very difficult to say by what ways the style penetrated these parts. On the basis of comparative analysis the author arrives at the conclusion that the human portrait was adopted via Syrian samples from 5—6 cc. They entered the Preslav civilisation by means of the richly illustrated books imported from the East.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. The Round church. Human image on Preslav painted ceramics
2. The Round church. Medalion with a human portrait
3. The Round church. A human image

ЗА НЯКОИ ХАРАКТЕРНИ ЧЕРТИ НА БЪЛГАРСКИЯ СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД

Стамен Михайлов

Проблемът за появата и развитието на града и по-конкретно на средновековния град като специфична поселищна структура на градския живот, свързан с някои специализирани дейности на материалното производство и в духовната сфера, е извънредно актуален проблем. Той се е обсъждал и продължава да се обсъжда на редица международни форуми, което свидетелствува за универсалното му значение, произтичащо от общите закономерности и процеси, валидни за градовете и за градския живот през епохата на феодализма във всички европейски страни.[1] Тези закономерности и процеси регулират също така появата и развитието и на източноевропейския средновековен град, включително и на българския град през феодалната епоха.

Актуалността на тази проблематика се подсилва и от обстоятелството, че проучванията в тази насока ни позволяват да вникнем по-дълбоко в социалната структура на града, появила се като резултат на една усложнена в градоустройствено отношение поселищна агломерация, както и да си съставим една по-пълна и по-вярна картина за бита на жителите и техните постижения във всички сфери на материалния и духовен живот.

В своето историческо развитие градът поставя пред нас за разрешаване сложни проблеми от историко-демографски, пространствено-функционален, стопански, административен, комуникационен и културен характер. Затова и самото изучаване на града е сложно и изисква участието на специалисти от най-различни дисциплини. Средновековният град има свои характерни и специфични черти, но наред с тях притежава и такива, които го сближават и със средновековното село. Такава обща обединяваща черта е аграрният характер както на селото, така и на града при появата му и началните фази на неговото развитие. Без да е решаваща за характеристиката на града, тази черта има твърде универсален характер, тъй като е обща за всички европейски градове, а освен това не изчезва напълно от практиката на градските жители през цялото средновековие.

За средновековни български градове, в смисъл на централни или регионални административни и стопански центрове, можем с увереност да говорим едва след образуването на българската държава в Долнодунавската област. Споменаването на градове у прабългарите в тяхната кавказка прародина не трябва да се тълкува в буквален смисъл. Ибн Фадлан, на когото дължим едно подобно съобщение, изрично бележи, че жителите на тези „градове" живеят в палатки.[2] Следователно той има пред вид преносими юрти, характерни за номадския начин на живот, а не трайни жилища, свързани с уседналия начин на живот на техните обитатели. Обаче наличието на централни селища с определена градоустройствена система и със съсредоточена в тях административна власт е вече сигурно указание, че се касае за уседнало население, при което единствено едно селище може, на даден етап от своето развитие, да прерасне в град. От друго известие узнаваме, че към края на X в. покрай Дунав, или в сравнително малката по територия тогава Дунавска България, е имало 80 града.[3] Разбира се, трудно допустимо е, щото поданиците на българската държава да са могли за един толкова кратък исторически период да построят толкова много градове. Тук по-скоро трябва да се смята, че става дума или за известно преувеличение, или, което е може би по-вероятно, за градове, заварени от славяни и прабългари на Балканския полуостров. Че такива градове са били заварени, се вижда от съдбата на черноморските градове, които са преживели всички катаклизми и са продължили живота си и през средновековието. Такава е била съдбата и на редица градове от вътрешността. Много от тях, естествено, са били подложени на разрушения, поради което се е наложило да се предприемат възстановителни работи в голям мащаб — обстоятелство, станало причина в някои от изворите да се обявяват такива градове за създадени от българите, въпреки че съществуват безспорни доказателства, че те са строени през римската или ранновизантийската епоха.[4] Тъкмо тези градове, които са били живи организми и не са били напълно обезлюдени, са послужили на славяни и прабългари за създаване на своя строителна традиция, каквато те не са притежавали в прародината си.

За разлика от по-късния български средновековен град, какъвто е например Търново, градът през ранното средновековие, съвпадащо с епохата на Първото българско царство, е преди всичко здраво укрепен пункт, който, както във фортификационно, така и в чисто градоустройствено отношение, стои много по-близо до истинска крепост, отколкото до град в средновековния смисъл на думата. Такъв характер е имал столичният център Плиска, който не случайно в изворите от епохата — имам пред вид Чаталарския надпис, е наречен κάνπον[5], което може да се сравни с латинското castrum. Само в един по-късен извор — в един анонимен разказ от XII в., той е наречен град, очевидно защото по това време българската първа столица вече напълно е заслужавала това име.[6] Във всеки случай през епохата на Второто българско царство и по-късно думата „град" в домашните извори се среща повсеместно, а това е времето, когато се формират и западноевропейските градове.[7] Това обстоятелство за сетен път потвърждава, че процесите, които довеждат до възникването на градовете у нас, са аналогични на тези, които наблюдаваме по това време в Западна Европа. Следователно касае се за един общоевропейски процес, от който нашата държава не е правила изключение.

Първият и най-рано изявен белег на средновековния български град е неговата укрепителна система — предимно от яки стени, кули и монументални порти. Тази укрепителна система, естествено, е възникнала на местна почва като отглас на съхранили се до късно антични строителни традиции, които в никакъв случай не могат да бъдат донесени от прабългарите, както традиционно се отстоява в немалко наши трудове.[8] За местния произход на това строителство говорят както прилаганите строителни техники, така и отделни детайли на тази система, между които на първо място трябва да споменем наличието на петоъгълни кули, появили се в резултат на настъпили промени в бойната техника още през V—VI в., както за това свидетелствуват множество примери в нашата страна и нито един в кавказката родина на прабългарите.[9] Тук изпъква ролята на заварените от славяни и прабългари местни строителни традиции, запазили се най-добре в тази късна епоха на север от Балкана, където интензивният процес на романизация е оставил видими следи както в дошлите до наши дни руини, така и в редица топонимични названия и по-специално на много хидроними, названия на местности и градове, които, макар и подчинени на фонетиката на славянския език, са съхранили старите си корени, доказващи по този начин техния латински или тракийски произход.[10] И така, на укрепването на градовете със стени, порти и кули трябва да се гледа като на една унаследена от славяни и прабългари традиция. Това укрепване продължава да е една от характеристиките и на по-късния, вече развит в градоустройствено и социално-икономическо отношение български феодален град. Това развитие е видимо и осезателно още през време на Първото българско царство в лицето на втората българска столица Преслав, където вече са налице и се изявяват и редица други характерни черти на града, каквито са по-плътната концентрация на частни и обществени сгради, представително-управленчески и култови постройки, а също наличие на една по-преднамерена градоустройствена система, както и на развито търговско-занаятчийско производство и по-интензивен духовен живот.

Както вече отбелязах, през време на Второто българско царство градът продължава да е укрепен, но това укрепване не е неговата най-съществена черта, както това е в началото на развитието му. Същностни черти през този по-късен период са вече тези, които при спазени мащаби характеризират, общо взето, и съвременния град, а това са: голяма концентрация на жилищни и административни сгради, умножаване на култовите строежи — главно църкви и манастири, създаване на отделни сгради и на цели квартали със занаятчийско и търговско предназначение и възникване на централни и регионални административно-правни и културни институции. С тези свои функции развитието на българския средновековен град се насочва вече към онзи сложен градоустройствен и социален организъм, който по същество има почти съвременно звучение. Следва да отбележим, че посочените тук най-важни същностни черти на българския средновековен град не са постоянни величини. С течение на времето в тях, както и в градоустройството, настъпват промени, като значението на едни от тях нараства, а на други съответно отслабва. По такъв начин и понятието град, което преминава през различни фази на развитие, придобива съобразно тези фази и различно съдържание както в чисто градоустройствено, така и в социално-икономическо и демографско отношение. За различните фази на това развитие у нас не е изработено надлежно терминологично обозначение, съответствуващо на усложнената и все повече усложняваща се поселищна диференциация. При всички фази на развитие ние си служим с термина „град“, без да стигаме до тънките нюанси или синоними, които познаваме от западноевропейското градостроителство, каквито са термините: civitas, burgus, oppidum, urbs, vicus и др. Тези терминологични несъответствия обаче не са попречили, щото появата и развитието на средновековния град както у нас, така и на запад да се подчинява, общо взето, на едни и същи закономерности, обусловени от общите закони, които регулират човешкото общество и предопределят появата, развитието и гибелта на исторически създадените обществено-икономически формации и на тяхната култура.

Проследявайки по-отблизо развитието на средновековния български град, виждаме, че с време той придобива все нови и нови същностни черти, характеризиращи го като динамичен организъм, който постоянно се обогатява и обновява, като преминава в по-висша фаза на урбанистично, социално-икономическо и културно съдържание. В самото начало на своето развитие функциите на града са твърде опростени, както е опростена и неговата градоустройствена структура. В тази начална фаза извънредно анемични са неговите стопански прояви, които на този етап все още не спадат към същностните черти на понятието „град“. В случаите, когато ядрото на бъдещия град е в същност укрепеният „бург“ или „кастел“ на феодала, то тази укрепена резиденция е лишена от производително население, доколкото нуждите на феодала се задоволяват от зависимото население, живеещо извън укрепеното място в така наречените подградия или suburbia. По-нататък се извършва процес на концентрация на производители и в самия кастел, където също се зараждат занаяти, за да задоволяват най-насъщните нужди на феодалното имение и неговите обитатели. Така и в кастела, и в подградията се разгръща все по-оживена стопанска дейност, която по-късно ще се изяви като една от основните характеристики на българския средновековен град и изобщо на града като урбанистично понятие. Но това развитие познава и други форми. Ние разполагаме с примери, които показват, че едно обикновено открито поселение на даден етап от живота му може да прерасне в укрепено селище, след като за това са налице определени икономически и социално-правни предпоставки. Типичен пример за такова развитие е ранносредновековното градище при с. Стърмен, Русенски окръг, където израства селище от предградищен тип. Като пример за другия вариант можем да посочим първата ни столица Плиска, която от укрепен пункт постепенно добива физиономията на град с обширно предградие около крепостните ѝ стени. В други случаи в градове прерастват и селища, представляващи средищни пунктове на оживени тържища и пазари. Това явление най-често съпътствува по-късните етапи от развитието на селищните структури, когато в обществото вече са налице интензивни търговски връзки със съседни и по-далечни страни. Така впрочем възникват и се развиват още през архаическата гръцка древност много от колониите по западночерноморския бряг, където се появяват градове, които съществуват и до днес.

Посочените по-горе критерии, които ни дават право да квалифицираме едно поселение като град, взети поотделно, губят от качеството си на същностни характеристики за град. Такова значение те имат само взети заедно и преценени както от количествена, така и от качествена гледна точка. В това отношение също се наблюдава едно етапно развитие на града в зависимост от съставляващите го отделни компоненти. И в това отношение, разглеждайки нещата по същество, не може да не забележим, че градът като поселищна агломерация, особено в началните фази на своето развитие, има немалко общи черти със селото, най-съществената от които е, както вече бе посочено, аграрният характер на двата типа поселения. Средновековният град и българското средновековно село са се намирали винаги в положение на постоянна взаимозависимост, като в хода на историческото си развитие градът е ставал все по-зависим от селото по отношение изхранването на неговите обитатели, тъй като постепенно намалява значението му като аграрен център, докато в същото време селото става все по-зависимо от града в областта на занаятчийското производство, тъй като там това производство не получава онова развитие, което наблюдаваме в напълно оформилия се феодален град, където занаятите стават негова основна характеристика. Оттук произтичат и значителни трудности, когато само въз основа на разполагаемия археологически материал трябва да определим към коя категория принадлежи едно разкопано селище.

И на края, за да завърша, ще резюмирам моите схващания за развитието и отличителните черти на средновековния български град, като повторя това, което казах при друг случай и на друго място.[11]

„И така, градът като абстрактно понятие и като конкретен израз на историческото развитие на човешкото общество предполага наличието на определени икономически, социално-правни и политико-административни регламентирани отношения, които наред с чисто градоустройствените принципи, произтичащи от струпването на едно място на гъсто население с надлежна концентрация на жилища и други постройки, определят в последна сметка града като специфична поселищна единица, без нито един от тези фактори обаче да може да претендира, че играе ролята на създател и на първопричина за възникването на града както в съвременен, така и в средновековен смисъл на тази дума. Между разните фактори, намиращи се в диалектическо единство, не трябва да се забравя, особено в условията, при които протича този процес у нас, и ролята на все още неизгубилите напълно своето значение антични градове, упражняващи несъмнено определено въздействие на този процес с техните занаяти, изкуство и култура, но не и с техните институции, останали напълно чужди на уредбата на средновековния български град. Но и в тази област влиянието на заварените градове е било ограничено. Славяните и прабългарите не са могли да възприемат напълно античния град нито като поселищна форма, нито като кондензиран израз на една сравнително висока култура, която им е била чужда. И тъкмо по тази причина славяни и прабългари е трябвало сами да създават своите градове по пътя на тяхното естествено развитие, без да копират готови образци, но и без да бъдат лишени от възможността да черпят от завареното наследство, осмисляйки го по свой начин и създавайки една архитектура, отговаряща на настъпилата у тях социална диференциация, позволяваща съществуването на две основни направления в устройството на селищата — самобитната традиция на широките народни маси с техните укрепени и неукрепени селища, землянки, наземни постройки и юрти, от една страна, и с продължаването на местната строителна традиция, от друга, възприета през тази късна епоха от официалната българска архитектура с нейните монументални жилищни постройки, представителни дворци, църкви и др., които виждаме в раннобългарските градски центрове и най-вече в столиците Плиска и Преслав.“[12] В противовес на това заимствуване, така ярко изразено в строежите на столичните центрове, можем да посочим и една тенденция на по-самостоятелно градостроителство още в епохата, предшествуваща образуването на българската държава в лицето на Големаново кале при с. Садовец, Плевенски окръг,[13] а също така в укрепените

селища при с. Стърмен, Русенски окръг, и с. Одърци, Толбухински окръг — първото от тях просъществувало докъм XIV в., а второто до началото на XI в.

Тези две тенденции в строителството са пряко отражение на настъпилото в българското общество още през епохата на Първото българско царство класово разслоение, което е засвидетелствувано исторически, а може да се проследи и по археологически материали, каквито обилно ни предлагат столиците Плиска и Преслав.

Вече отбелязахме, че известни данни в това отношение се съдържат в оскъдните исторически извори, с които разполагаме, но картината за средновековния български град се изяснява още по-добре, колчем вземем пред вид резултатите от археологическите проучвания. Виждаме, че дори едно повърхностно сравнение между Плиска и Преслав показва недвусмислено промените, които са настъпили по пътя на едно прогресивно развитие. Така Плиска започва със землено строителство — това е валът, който е ограждал селището и който първоначално е бил замислен в далеч по-малък мащаб, както може да се види от напречния окоп, започващ от западния вал и спускащ се на изток към рекичката Асар дере. Впоследствие планът е бил изменен и преди да се затвори укреплението от юг, то е било продължено в южна посока, като по този начин територията на селището е била увеличена почти три пъти в сравнение с първоначалния проект.

Голяма част от това пространство е било заето от масовия тип жилище на славяните, първоначалните заселници по тези места, и от юртите на прабългарите, които несъмнено са били многобройни, но видими следи не са оставили, понеже този вид жилища не се вкопават в земята и след премахването им не оставят диря след себе си. Подобни жилища и примитивни укрепителни съоръжения е имало и в пространството, което сега условно наричаме „Вътрешен град“. На този етап на поселищно строителство в Плиска обаче все още нямаме основание да наричаме селището град дори и в средновековния смисъл на тази дума. Една характерна черта на града е все пак вече налице — това е укрепването на селището със землен ров и вал. Не е изглеждало то като град и в очите на съвременниците, затова, както отбелязахме, то е било наречено „кампон“, отговарящо на латинското „каструм“. Едва с появата на държавата и стабилизирането ѝ, както и с утвърждаването на нейните институции от административен, правен, култов и културен характер, и със започването във всички области съревнование с Византия и все по-ускорено възприемане на нейните постижения, та дори и на езика ѝ за официалната кореспонденция, в българското общество, включително и в поселищното устройство на по-значителните административни и културни центрове, настъпват радикални промени. Съперничеството с Византия подсилва и самочувствието на българските владетели. Честите стълкновения с империята пробуждат у тях амбицията да достигнат и дори да надминат тази страна във всяко отношение. В съзнанието на тези владетели настъпва прелом и те се прощават с много неща от своето минало и с примитивния си начин на живот, като се стремят да се приобщят напълно към византийската цивилизация — най-напредналата тогава в Европа. Пазители на прастарите традиции за дълго време остават народните маси, които не възприемат лесно тези по същество революционни промени.

Приобщаването към тази най-висока за времето си култура извиква на живот и едно ново поселищно устройство, съобразено и с постиженията на една по-съвършена бойна техника. Така се появява солидното крепостно строителство и строителството на укрепени градове. И обликът на Плиска и Преслав, където най-силно се чувствува волята на абсолютния монарх, започва основно да се променя. Управляващата класа начело с върховния владетел се огражда с крепостни стени и рязко се разграничава от невъзприемчивия за новите тенденции народ. Революционни промени настъпват и с приемането на християнството. Очевидно по заповед на върховния владетел тогава в Плиска се построяват десетина базилики по един и същи план и в едно и също време. Отличителната черта на Плиска на този етап от нейното развитие не е вече само нейната укрепителна система. Появяват се и всички останали белези, които характеризират средновековния град, за които споменахме по-горе. Важно място както в оформянето на структурата на града, така и в духовния живот на неговите жители заема църковното строителство, което в началото е спонтанно, дори наложено може би със сила, но впоследствие вече продиктувано от нуждите на народа, възприел окончателно християнската религия и свързаните с нея ритуали. Плиска постепенно се превръща не само в голяма крепост, но и в много важно занаятчийско и търговско средище, а като столица на държавата — и в най-значителен административен и културен център.

В същата посока се развива и Преслав, само че с още по-ускорени темпове в изграждането на църкви и манастири, в усъвършенствуването на укрепителната система и в построяването на битови сгради, на занаятчийски работилници и художнически ателиета. Вече не е достатъчно дворците, църквите и другите обществени сгради да имат монументален характер, те трябва да бъдат и красиви. Затова в Преслав всички видове изкуства — мозайка, скулптура, керамопластична украса и живопис, свързани със строителството, получават небивал разцвет. Усъвършенствува се и градът като поселищна агломерация, която все по-плътно се приближава до западноевропейския средновековен град от по-късната феодална епоха. Краен завършек на това няколковековно развитие на българския средновековен град е столицата Търново, където градостроителството се издига на още по-висш етап, като по същество се доближава до съвременното понятие за град.

БЕЛЕЖКИ

[1] На европейския средновековен град бе посветен през 1972 г. един международен симпозиум в Райнхаузен при Гьотинген във ФРГ (вж. Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, T. I, Göttingen, 1973; T. II, 1974. Вж. също: L'artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale. — Ergon III, Warszawa, 1962).

[2] Вж. Н. В. Пигулевская. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. — Вестник древней истории, 1 (6), 1939, с. 110 и 114.

[3] Хрестоматия по древней русской литературе. Составил Н. Гудзий, М., 1947, с. 92.

[4] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, I, С., 1943, с. 154—156.

[5] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 201 и обр. 148.

[6] Вж. заб. 4.

[7] В 1114 г. така е наречен гр. Битоля (вж. Й. Заимов. Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1970, с. 33). От началото на XII в. се споменава „рада крнчува“ в строителен надпис, намерен при с. Кърчево, Серско (вж. Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 30). В друг надпис от XIV в. от крепостта Козяк, Котленско, четем: „стwрит(ра)дъкwзѣкъ Кю К“ (Й. Заимов. Цит. съч, с. 16, заб. 8). В надпис от с. Равна, Охридско, от времето на Иван Асен II (1218—1241) се казва: „въwχрндъг'адѣ“ (Й. Иванов. Цит. съч., с. 51).

[8] St. Michailov. Sur l'origine de l'architecture monumentale du premier royaume bulgare. — Старинар, н. с., кн. XX, Београд, 1969, с. 213—222. Пръв защити със сериозни доводи тезата за местния произход на монументалната архитектура арх. Димитър Василев (вж. Д. Василев. Строителната традиция на прабългарските дворци в Плиска. С., 1937).

[9] С петоъгълни кули или техни варианти са снабдени крепостните стени в Несебър, Дуросторум (Силистра), Шумен, Мадара, Одърци, Толбухински окръг, Пауталия (Кюстендил) и др.

[10] S. Michailov. Problèmes de la ville féodale naissante en Bulgarie. — I Miedzynarodowy kongress archeologii slowianskiej. Warszawa — Krków — Wroclaw, 1968, p. 224—231. Idem: Das Befestigungssystem und die Konstruktion des Burgwalles bei Styrmen ((Nordbulgarien). — Zeitschrift für Archäologie, I, Berlin, 1967, p. 1[illegible]—199. Styrmen nad Jantrą, Bulgaria. Badania archeologiczne w latach 1961—1964 i 1967—1968. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1980, 313 p. Ст. Михайлов, Г. Джингов и др. Ранносредновековното селище при с. Стърмен. С., 1982.

[11]. Iv. Velkov. Eine Gotenfestung bei Sadovets (Nordbulgarien). — Germania, XIX, 1935, p. 149—158.

[12] Вж. заб. 10 (Ст. Михайлов и др. Ранносредновековното селище при село Стърмен).

[13] St. Michailov, L. Dončeva-Petkova et D. Toptanov. Fouilles archéologiques près du village Odarci dép. de Tolbouchine (Bulgarie) au cours des années 1971—1977. — Slavia antiqua, t. XXVII, 1980, p. 119—144.

SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF THE BULGARIAN EARLY MEDIAEVAL TOWN

St. Mikhailov

Summary

Viewed from a purely town-planning point of view the most important feature of the town in the early stages of its development is its system of fortifications. In this sense the fortresses in this country play a definite role in the construction and further development of the town. This fact becomes increasingly clearer having in mind that these fortified places were at the same time centres of certain extensive trades developed to satisfy the needs of the inhabitants. The representatives of the ruling class and the feudal lords gradually differentiated themselves from the common people building walls and specially fortified places which became independent residences thoroughly isolated from the gradually arising suburbs where the townsfolk lived.

If in the light of these developments we should cast a glance at our two capitals, Pliska and Preslav, we woud realize that they offer a vivid example of the appearance and development of the early mediaeval Bulgarian town. At this point I must say that urbanization and urban culture were not brought in the lands south of the Danube by the Slavs or the proto-Bulgarians. In this respect of paramount importance was the found previously established state of affairs and the favorable influence from Byzantium. This entirely positive influence affects in the fist place the lords and the representatives of the ruling class, who in a comparatively short period of time forsake their forefathers' traditions and finally, owing mainly to political reasons, they adopt the Christian religion and the concomitant rituals. It was the common people that preserved the old traditions for a long time.

In the very beginning of its development Pliska cannot be called a town in spite of the fact that it already had a primitive system of fortifications consisting of moat and rampart which encircled a vast area inhabited later on, especially after the adoption of Christianity, and overbuilt with houses and ecclesiastical buildings. Of the original homes only the dug-outs have left visible traces, whereas nothing has remained of the doubtlessly numerous round tents.

Pliska was not considered a town by the contemporaries, either. This is most clearly shown in the Chatalar inscription where it was referred to as „kanpon“ which is the equivalent of the Latin „castrum“. It was only later, during the 11th c. that Pliska was called a town in an apocriphal old-Bulgarian story. Then it deserved that name.

Preslav, the second Bulgarian capital, represents a higher stage in the development of the Bulgarian mediaeval town and mediaeval Bulgarian culture. Its defence system is by far more perfect and effective. Preslav also represents a new and more perfect phase in urbanization and town-planning, as well as in the sphere of trade, handicrafts and art. The final stage of this development is the capital Turnovo, which with its feudal castle, with its church dominating the town, the great concentration of buildings of all descriptions, with the crafts, the arts and trade is already a fully shaped mediaeval Bulgarian town which is in no way inferior to the towns of Central and Western Europe of the time.

КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА МЕТАЛОПЛАСТИКА IX—X в.

Йорданка Чангова

Интензивните разкопки, които се проведоха през последните десетилетия в Плиска, Преслав и редица селища и некрополи от VII—XI в., дадоха обилен материал за проучването на старобългарската култура, за нейното формиране и развитие. В това отношение определен принос направиха разкопките на крепостта Перник, особено що се отнася до проучването на материалната култура в Югозападна България и последиално в Пернишката котловина. Сред многобройните и разнообразни по вид и съдържание находки, които са свързани с живота на населението, обитавало крепостта, с неговия бит и въоръжение, внимание заслужават няколко дребни предмета от метал, които като произведения на старобългарската металопластика допълват познанията ни за нейния характер и стил. Към тези находки се отнасят коланните апликации от конска амуниция и от колани и един ремъчен край, които ще бъдат разгледани в настоящата статия.

Апликации от конска сбруя

Те са на брой две (обр. 1 в, д). Изрязани са от тънка медна ламарина и са много семпли. Не са орнаментирани. Като изработка не се отличават с прецизност, особено едната от тях (обр. 1д), която явно е излязла от ръката на неопитен и несръчен майстор.

Едната апликация (обр. 1д) е ажурна. Тя има издължена сърцевидна форма, която следва и нейният ажурен отвор. Като стил и техника на изработка тази апликация не намира точен паралел сред известните ни досега находки. Преди всичко тя се отличава от тях по начина на изработка. При нея не е приложена сложната технология на изчукването, на отливането в калъп или пък техниката на щампата. Тя е изрязана с острие направо от ламаринения лист. Формата ѝ също не е много популярна. В гробните находки от Унгария, които се свързват с късноаварското приложно изкуство, се среща рядко, и то при ажурните апликации, украсени с растителен мотив.[1] В същия стил е изработена и ажурната сърцевидна апликация от Старая Рязан.[2] Тази форма на издължено сърце обаче не е била чужда и на старобългарското приложно изкуство. Подобни „сърца“ влизат като съставка в орнаментиката на преславската рисувана керамика, която е от края на IX—X в.[3] Някои от намерените в Преслав апликации от колани от X в. имат също много близка форма до тази на пернишката, само че за разлика от нея те са отливани, не са ажурни и лицевата им страна е украсена с релефен орнамент.[4]

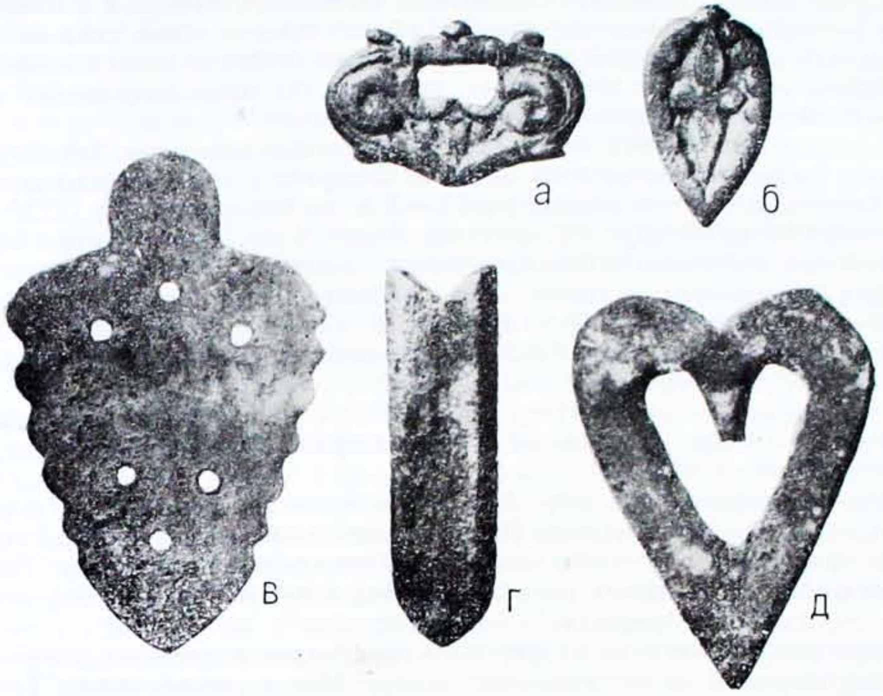

Обр. 1. Апликации от метал: а, б — колнани апликации; в, д — апликации от конска амуниция; г — коланен край

Другата апликация (обр. 1в) представлява палмета (дълга 6,5 см при макс. шир. 4,2 см), която е третирана съвсем сумарно. По начупените линии от двете страни на листа, чрез които в същност са предадени върховете на листата на палметата, не е трудно да се отгатне идеята на майстора да представи в обобщен вид една сложна, многолистна палмета, подобна на двете намерени в Преслав.[5] За последните Н. Мавродинов допуска като една възможност те да са били модели на висулки за ремъците, минаващи през гърдите, задните хълбоци и опашката на коня.[6] Ако това предположение може да се приеме за преславските бронзови ажурни палмети, то за пернишката ми се струва изключено. Двете групи от по трите дупчици, разположени симетрично в най-широката част на апликацията и в найтясната, показват, че тя е била монтирана върху кожа посредством декоративни гвоздейчета. Следователно апликацията е служила за украшение, което е висяло на челото на коня, или тя е имала същото предназначение, каквото е имала една друга — трета палмета, произхождаща пак от Преслав.[7]

Коланни и ремъчни украси

Към тази група отнасяме един ремъчен край и две апликации за колан. Тези предмети са непосредствено свързани с мъжкото облекло, и то с един определен елемент от него — кожения колан. А за по-особените колани с метални украси, които са носели българите, у старите автори се съдържат много сведения.[8] Коланите са засвидетелствувани и в паметниците на изобразителното изкуство.[9] На тези сведения обаче няма да се спираме, тъй като те са известни и разглеждани от почти всички изследвачи, които по някакъв повод са се докоснали до облеклото на българите — Г. Фехер, Й. Иванов, Н. Мавродинов и др.[10]

Коланният край (обр. 1г) и едната от апликациите (обр. 1а) бяха намерени заедно с една костена топка от боздуган с къса дръжка (кистень), чиито аналогии ни отвеждат в IX—X в. на територията на СССР.[11]

Коланният край (обр. 1г) е от мед (дълж. 5 см, шир. 1,3 см). Той е отлят и има издължена езиковидна форма. Лицевата му страна не е украсена, а само по края е леко скосена. Към опакото са заварени четири тънки гвоздейчета — две в горния край, едно в средата и четвъртото в края на накита. Чрез тях той е бил прикрепен към ремъка и за това сега гвоздейчетата са закривени.

Като форма нашият ремъчен край намира пълна аналогия с един коланен край от Плиска и един от крепостта при с. Минерални бани, окр. Хасковски.[12]

Коланната апликация (обр. 1а), която беше намерена заедно с ремъчния край, е много интересна. И тя е от мед (дълж. 3,5 см, шир. 2,5 см), но при нейната изработка е приложена техниката на щампата. Тънкият меден лист, от който е направена, е бил изчукан върху калъп, и то много старателно и прецизно.

Апликацията е от типа на широките сърцевидни апликации, наоколо с бордюр, от който на места излизат топчета. Има и ажурен изрез. Така че с основание можем да я причислим към ажурните апликации. На колана тя е била прикрепена посредством трите нитчета, запазени и сега — едно на върха и по едно от двете страни на най-широката ѝ част. Лицевата ѝ страна е украсена с релефен растителен мотив. По форма, по характер и стил на украсата и по техника на изработката нашата апликация се свързва с многобройните коланни украси, които са имали широк ареал на разпространение от Кавказ до Унгария. Най-близко обаче тя стои до коланната гарнитура, намерена в Саркел, която се датира в X в. по арабски монети и се свързва със салтовската култура.[13] На пръв поглед дори като че ли тази гарнитура и пернишката апликация са излезли от едно ателие, от една ръка. В същност има разлика и тя е точно в декоративния мотив. На апликацията от Перник за разлика от всички известни досега коланни украси с растителен орнамент е изобразена „сасанидска" раздвоена палмета, на която волутното стебло, върху което е стъпила тя, е съвсем атрофирано, а в самата ѝ основа е изрязан ажурният отвор.

Ако хвърлим един бегъл поглед върху произведенията на старобългарското приложно изкуство и на унгарската декоративна металопластика, ще видим, че „сасанидската" раздвоена палмета, каквато е нашата, е била широко използвана като мотив за украса в края на IX в. и през X в. Подобни палмети красят бронзовите пластинки за джобове, които са ни известни от Унгария, както и сребърните кръгли пластинки, произхождащи също от гробни находки от Унгария.[14] Дори „сасанидските" палмети от тези пластинки са най-точният паралел на палметата от пернишката коланна украса.

Мотивът на „сасанидската" раздвоена палмета е бил широко застъпен и в орнаментиката на преславската рисувана керамика. Ние го виждаме в украсата на „водните листа" в Преслав и Патлейна, а също и по някои от рамките.[15] Така че украсата на пернишката апликация е била съвсем в духа и стила на старобългарското приложно изкуство от края на IX и X в. Тя показва тясната връзка, която е съществувала в стилово отношение между отделните художествени занаяти, в случая между художествената металопластика и рисуваната преславска керамика.

Приведените аналогии позволяват да датираме коланната украса в IX—X в., но те не дават отговор за мястото, където е била изработена. Археологическите данни говорят, че в Перник е имало работилница за цветни метали и най-вероятно апликациите за конска сбруя и коланния край са дело на местни майстори. Що се отнася до коланната украса, може само да се каже, че тя е дело на многоопитен майстор и че е излязла от ателие, което е имало традиции в художествената металопластика. Данни за съществуването на такова ателие в Перник поне засега няма.

Възможно е и другата коланна украса (обр. 1б) да е произведение на същото ателие, защото и при нея виждаме същата прецизна изработка. И тя е направена от тънък меден лист, изчукан върху калъп. Има бадемовидна форма (дълж. 3,3 см, макс. шир. 1,8 см). Към колана е била прикрепена, както сърцевидната апликация, посредством три нитчета, разположени — едно в най-тясната ѝ част и две — в най-широката. Лицевата ѝ страна е украсена със стилизиран растителен мотив.

Сред известните находки коланната украса не намира точен паралел, макар бадемовидните орнаментирани апликации да са били разпространени на една обширна територия — от Минусинската котловина до Унгарската.[16] Изследвачите търсят техния произход в източноазиатските или сибиро-китайските апликации от VIII—X в., украсени с релефно лице, заобиколено с лозов орнамент.[17] Според тях тези апликации са били възприет и от народите на Евразия, но поради отдалечаването от мястото, където са възникнали те, орнаментът постепенно се е изменял. Лозата е отстъпвала мястото на абстрактната растителност, а лицето по-често е било заменяно от палметата, плетеницата и т. н.,[18] както е и при коланната украса от Перник.

Разгледаните метални украси са малко на брой, но както се вижда, те са показателни за характера на материалната култура на прочутата българска крепост Перник, за бита на населението ѝ и, което е особено важно, те показват тясната връзка на Перник с Преслав.

БЕЛЕЖКИ

[1] J. Hampel. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I. Braunschweig, 1905, B, I, p. 796; B, III, Taf. 206, Grab 116, 3.

[2] А. Л. Монгайт. Старая Рязань. — МИА СССР, 49, М., 1955, с. 144, рис. 114_9.

[3] Кр. Миятев. Преславската керамика. С., 1936, табл. XXIII_1.

[4] Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, С., 1957, с. 240, рис. 8_3.

[5] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 231, обр. 275.

[6] Пак там, с. 231.

[7] Пак там, с. 231, обр. 276.

[8] J. Ivanov. Le costume des ansienes Bulgares. — Recueil UspenskijI, Paris, 1930, p. 325—333.

[9] История на България, 2. С., 1981, с. 143.

[10] Г. Фехер. Облеклото и оръжието на старата българска войска. С., 1942, с. 24—26. J. Ivanov. Op. cit., p. 233—235.
Тук са събрани всички писмени сведения. Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 77 и 78.

[11] М. И. Артамонов. Саркел — Белая Вежа. — МИА СССР, 1958, М.—Л, т. I, рис. 55. Медведев. Оружие Новгорода Великого. — Труды новгородской археологической экспедиции II. — МИА СССР, 65, М., 1959, рис. 7_4.

[12] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 228, обр. 267. Д. Аладжов. Крепостта село Минерални бани.

[13] М. И. Артамонов. Цит. съч., рис. 35 и с. 54.

[14] J. Hampel. Op. cit., B I, p. 701; p. 705, f. 2130, p. 706, f. 2132; p. 210, f. 2134.

[15] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 33, обр. 39; с. 40, обр. 48; с. 41, обр. 49 а.

[16] А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие. — Свод археологических источников, Е 1—36, М.—Л., 1973, с. 22.

[17] T. Arne. La Suede et L Orient. Upsala, 1917, p. 152.

[18] N. Fettich. Die Metallkunst der landenhmenden Ungarn. — AH, XXI, Tafelband, Budapest, 1937, pl. XX, LXIX, 3, 4.

TOWARDS THE STUDY OF OLD-BULGARIAN WROUGHT METAL ARTS

Y. Changova

Summary

In the present article the author examines several small metal object whose provenance is the fortress of Pernik, namely, applications to a piece of horse-trappings, to belts and a belt end.

The applications to the horse-trappings (Fig. 1, b, c) are cut from brass leaf. One of them (Fig. I d) represents a pece of open-work and is heart-shaped. The other one is a stylized multifoiled palmette. It was attached to the leather by means of six ornamental studs and served as decoration of the horse's head. It is analoguous to the multifoiled palmettes found in Preslav which were used for the same purpose.

The belt's end (Fig. 1 d) and one of the belt applications were in the same find. (Fig. 1a). The belt's end is made of copper. It was cast and has the shape of a tongue. The front side is without ornaments. The buckle was attached to the belt by means of four studs. Its shape is analoguous to similar ornaments from Pliska and other places.

The belt decoration (Fig. 1 a) is made of copper. It is the result of printing technique. It is heart-shaped. It was attached to the belt by means of three little studs. The front side is decorated with an embossed bifurcated palmette. This ornamental motif was used in Hungarian wrought metal arts and in the painted ceramics of Preslav during 9—10 cc. The application end of is elaborated in the spirit and style of the old-Bulgarian applied arts of the end of 9—10 cc. The fine style make shows that it was made by an experienced artisan.

The other application (Fig. 16) was probably made in the same workshop. It was made of brass leaf and is decorated with a floral motif. It was hammered out on a block and it belongs to the almond-shaped belt applications with floral motifs which were widely spread.

In conclusion the author points out that the metal finds under discussion add to the knowledge about the nature and the style of the old-Bulgarian wrought metal arts of 9—10 cc. and testifies to the existence of close relations between the famous Bulgarian fortress of Pernik and the capital Preslav.

ILLUSTRATION

Fig. 1. Metal applications: a, b — belt applications; c, d — applications from horse -trappings; e — belt's end.

ЗА СМИСЪЛА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА ЕДИН ГРАФИТ ОТ ПЛИСКА

Димитър Овчаров

Значителните по количество и богати откъм съдържание находки на рисунки-графити, открити в българските средновековни центрове Плиска, Преслав и Мадара и в редица съвременни на тях селища, крепости, манастири (Мурфатлар, Равна, Горталово и др.), дадоха добра възможност да се разбере, че науката разполага с паметници, имащи многостранно и многопланово значение; с паметници, от които могат да се почерпят разнообразни данни за историята и културата на българския народ. Обнародването и анализът на голяма част от тях поставиха началото на тяхното по-нататъшно детайлно и задълбочено изследване.[1] Такава цел си поставяме и ние с настоящата работа, обръщайки вниманието си към един известен отдавна графит от богатия репертоар на рисунки в Плиска.

Въпросният графит е бил забелязван по време на разкопки (1948 г.) на сграда, намираща се североизточно от Малкия дворец. В същност той се състои от няколко отделни изображения на хора, животни и надпис, нанесени върху лицето на варовиков блок с размери 0,48×0,28 м. Този блок е бил вграден в северната стена на едно от помещенията (помещение Б) и както отбелязва още при първата публикация Ст. Ваклинов, е бил неколкократно преизползван. Очевидно неговото първоначално място е било другаде, но сега е трудно да се определи къде и в каква сграда е бил вграден за първи път.[2]

Лесно обяснима е причината, поради която графитът веднага след обнародването му привлича вниманието на научната общественост. Големият интерес е бил свързан и насочен както към интерпретацията на оригиналната фигурална сцена, така и към разгадаването на съдържанието на надписа, който без съмнение стои в тясна и органична връзка с изображенията. За съжаление краищата на блока са отчупени на няколко места и тъй като рисунките и надписът са покривали цялата плоскост, част от тях са изчезнали, други са полузаличени и това значително е затруднило тяхното правилно и сигурно изясняване.

Внимателното изучаване на рисунките и надписът показва твърде ясно, че едва ли цялата композиция е била предварително замислена и едновременно изпълнена. Най-вероятно и фигурите да са се появявали една след друга, а заедно с тях и надписите, които ги поясняват. За това свидетелствува както дълбочината на линиите, с които са очертани различните изображения, така и значителните несъответствия в пропорциите между отделните фигури. Но това не означава в никакъв случай, че последователното нанасяне на различните съставки от сцената е било

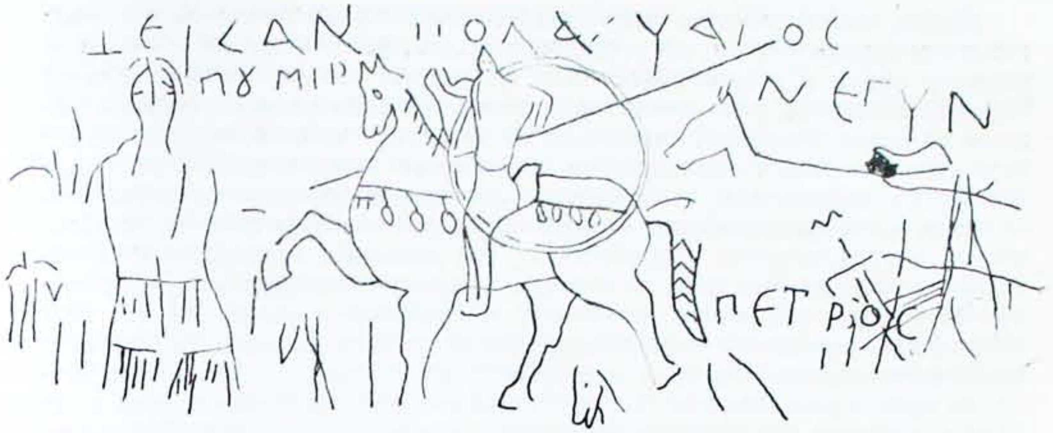

Обр. 1. Плиска. Рисунка-графит върху каменен блок

извършено безразборно и без да се вземат под внимание първоначалните рисунки, както нерядко се е случвало. Може определено да се каже, че всеки нов елемент в композицията се е появявал, за да допълни и да разшири вложения още от първия рисувач замисъл и идея. А това е било диктувано и се е налагало от внушителното изображение на конника, което без съмнение се е появило най-напред. Това е така, защото тази рисунка е изпълнена най-старателно, с по-дълбоко врязани линии и заема място точно в центъра на изобразителното поле, т. е. върху гладкото лице на блока. След това последователно са били нарисувани пред конника, под него и зад него още няколко човешки и животински фигури, някои от които са останали недовършени или съзнателно са били очертани съвсем схематично. Като се добави и разрушителното влияние на времето, тези изображения са се заличили значително и разчитането им е твърде несигурно. Техните размери не са съобразени с тези на първоначалната рисунка и затова изправената човешка фигура пред конника, а и животното зад него са по-едри от ездача и неговия кон, но са разположени така, че да се свържат с него. По такъв начин постепенно се е създала една композиция, която придобила определен смисъл и съдържание, и в следващите редове ние ще се спрем на тях, като изложим нашето тълкуване, изхождайки от особеностите и характерните черти на рисунъка и съдържанието на надписа.

Ст. Ваклинов направи един отличен анализ на централното изображение, като показа и определи съвсем точно вида и произхода на реалиите, съдържащи се в него. Той правилно насочи вниманието към очевидната близост на тази рисунка с подобни и известни преди това изображения на конници от Плиска и Преслав, както и с находки от Маяцкото градище в СССР. Сега, след като ние вече добре познаваме тази художествена изява в много по-широк териториален ареал, можем значително да разширим паралелите с многобройни примери и да подчертаем, че това е традиция, сближаваща нашите центрове не само с алано-сарматската култура,[3] но и с богатата култура на номадските тюркски и тюркоезични племена и народи от степите на Азия и Евразия.[4]

Всеки, който познава добре особеностите на средновековните български рисунки-графити, ще установи с лекота, че сред тях не могат да се намерят преки и пълни аналогии с описаното по-горе изображение от Плиска. Наистина рисунките на конници са едни от най-любимите сюжети на средновековните създатели на каменни изображения, но всичките познати досега конници са представени в динамични пози, създадени са посредством необикновено лаконични изразни средства, но се отличават с голяма жизнена правдивост и реалистична точност, достигаща до натуралистични подробности. Тези конници, показани самостоятелно или в някаква сцена, се намират в стремително движение — те препускат напред, преследват дивеч или се сражават помежду си. Не стои така обаче въпросът с интересуващата ни рисунка от Плиска. Тя наистина притежава всичките белези и подробности на останалите рисунки-графити, но това, което я отделя от тях, е подчертаната статичност и това може да се види както в състоянието на ездача, така и в това на коня. Но първоначалното впечатление на застиналост веднага отстъпва място на разбирането, че в същност е налице един момент на преход от едно състояние към друго, или, по-точно — на едно движение към друго. С други думи, в тази рисунка е отразено едно скрито движение, криещо в себе си напрежение. Ето, конникът е вдигнал дясната си ръка нагоре, което очевидно трябва да се изтълкува като поздравителен жест на един триумфатор. В същото време лявата ръка е изнесена назад и придържа леко наведеното надолу копие. Лицето на човека е обърнато във фас, което още повече подчертава тържествената поза. Това състояние се засилва най-вече от стойката на коня, която като че ли повтаря тази на ездача. Десният преден крак е вдигнат нагоре, левият е изтеглен назад, а останалите два са стъпили здраво на земята. Неговите движения са в един ритъм с тези на човека. Този кон не бяга и даже не върви — той стои вцепенен като статуя. Без съмнение това е добре обучено животно, което покорно се е подчинило на волята на своя стопанин и заедно с него участвува в една сцена, издигната до нивото на символ.

Търсейки някакви опорни точки за изясняване на произхода на плисковската рисунка, ние отново обръщаме поглед на изток, за да забележим подобни, макар и доста условни успоредици в изкуството на прибайкалските тюрки (куриканите). Измежду огромния брой рисунки на хора и животни рязко се открояват триумфиращи конници в подобни статични пози, носещи дълги копия и знамена на тях. Те са определени от безспорно най-добрия познавач на това изкуство А. П. Окладников като изображения на вождове, достигнали до особено могъщество, превърнати в обект на култ и полуобожествени. Този епичен образ, намерил ярко отражение в тюркския фолклор, е бил пренесен на запад в районите около р.Дон и в Кавказ, за да достигне след това и до Балканския полуостров заедно с вълните прабългарски заселници.[5]

Връщайки се отново към нашия паметник, трябва да отбележим, че всички изследвачи единодушно сочат голямата прилика между рисунката от Плиска и релефа върху мадарските скали. Това е наистина така и се открива не само в идентичната поза (различна е само посоката на движение), но и в редица подробности в изобразяването. Ние няма да се спираме на тях, защото те нееднократно са отбелязвани. Ще се задоволим само да кажем, че тази прилика съвсем не е случайна и необяснима, тъй като и двете са произведения на прабългарската култура и художествена практика. Разбира се, ние не можем да приемем с необходимата сериозност наивни твърдения като например това, че споменатата рисунка-графит се е появила като подражание на Мадарския релеф, както прави Н. Труфешев.[6] В същност отговорът е значително по-прост и логичен. Той се заключава в това, че и двете произведения са въплътили в себе си една и съща идея—идеята за епичния или културен герой, широко разпространена сред тюркските и тюркоезичните народи и основаваща се на техния номадски бит. Едно такова тълкуване намира подкрепа и в запазения надпис.

Надписът е на гръцки език и се състои от един сравнително добре запазен ред над главата на конника и три отделни думи, надраскани между рисунките. Началото на горния ред е заличено и запазеният текст започва с една буква (⊥), в която трябва да се различи Δ. Следва ясно буквата ϵ, една дълга вертикална хаста и още една, пречупена под ъгъл. Именно тук изследвачите са затруднени и са в разногласие помежду си. Докато В. Бешевлиев разчита две отделни букви I и C, които в съчетание със следващите две безспорни букви A и N чете като ICAN = HCAN (те бяха),[7] Ст. Ваклинов дешифрира първите няколко букви като ΔϵIZAN, без да предложи превод на български.[8] Ако се вгледаме по-внимателно в надписа, ще видим, че да се търси буквата C в пречупената под ъгъл хаста не е много убедително, защото този, който е писал върху камъка, много уверено на други две места очертава тази буква като заоблена дъгичка. Няма съмнение, че в случая имаме работа с буквата K, при което тя е била начертана с доста раздалечени две части. Но през тази епоха това е едно твърде често срещано явление. Това отбелязва сам В. Бешевлиев, изяснявайки палеографията на прабългарските триумфални надписи, и сочи, че подобно явление се среща и в латинските надписи.[9] Трябва да се каже, че Ст. Ваклинов също се досеща за възможността да е изписана буквата K, но за съжаление веднага се отказва от тази си догадка.[10] Ако нашето предположение е правилно, напълно естествено е да очакваме в празното поле след KAN да се появи още едно A, което впоследствие се е заличило. И наистина свободното място е напълно достатъчно за една буква, от която личат съвсем слаби следи.

По-нататък В. Бешевлиев съвсем правилно и остроумно разчита останалите букви, като допълва полузаличените П, Δ и T и добавя изпуснатата буква N. В крайна сметка се получава следното четене:

. . . Δ ϵ KAN [A] ΠOΛA ΔY[N]ATOC

В превод: [в името на] много силния (или всемогъщия) хан.

Останалите три думи единодушно се определят от всички, които са се занимавали с надписа, като собствени имена — Негюн, Пумир, Петър. Очевидно те са свързани с рисунките и са обяснявали появилите се по-късно други човешки изображения. От последните по-добре се е запазило това пред конника, което представлява изправена мъжка фигура, облечена с дълга, спускаща се надолу дреха (кафтан?). Интересно е да се посочи, че рисувачът е успял да покаже, макар и твърде условно, чрез една хоризонтална реска̀ бойния колан с висящите на него необходими вещи (под формата на 6 къси чертички).[11] Това несъмнено е воин, името на който (ΠȣMIP) е изписано над главата му и е несъмнено от прабългарски произход. Второто прабългарско име — NϵΓYN, е изписано непосредствено след края на разчетения по-горе ред и малко под него, което ни дава известно основание предпазливо да допуснем, че това е името на автора на първата рисунка (конника) и на първоначалния текст. Третото име е от гръцки произход (ПϵТРОС) и с него вероятно е била обяснена напълно заличената човешка фигура зад конника, от която са останали само неясни вертикални и полегати черти.

Датирането на надписа по палеографски данни е твърде трудно и несигурно, защото графичният израз на отделните букви се запазва почти без промени в българските надписи на гръцки език чак до втората половина на X в.[12] Само някои подробности издават сходство с лапидарните надписи — архаичните форми на някои букви, фонетичните особености (πολα вм. πολλα), както и запазените прабългарски имена, дават основание да се приеме предложената от Ст. Ваклинов датировка — първата половина на IX в.[13] Изпускането на някои букви в надписа също така свидетелствува, че този, който го е писал, не е бил добре запознат с гръцкия език.

Твърде любопитна е формата κανα πολα δυνατος. Ние се изкушаваме от възможността да допуснем, че той е равнозначен на широко употребявания в официалните хански надписи стереотипен израз κανα σβιγξ, за който В. Бешевлиев уверено твърди, че е „първобългарски израз, означаващ домашната титла“ на българските владетели.[14] Той отхвърля формата υβιγξ и тълкуването ѝ като „славен“ или „велик“, предложени още от В. Томашек, и се съгласява с К. Менгес и О. Притсак, че тя трябва да се чете συβιγξ и да се преведе „господар или началник на войската“.[15] Необходимо е да се отбележи още, че и Г. Фехер допусна възможността за превеждане на българската дума с гръцка, като изтълкува υβιγς с υπερφυμος=преславен (Шуменски надпис на хан Маламир[16]). Според В. Бешевлиев в тюркските езици прилагателното винаги стои пред думата, която определя, и това не дава възможност за приемане на досегашните четения. Но сам той отбелязва, че в българските надписи не винаги се спазва тюркският словоред, който например изисква името на хана да стои отпред: Ομορταγ καννα συβιγξ, и че това е станало под гръцко влияние. В такъв случай, щом ние можем да установим едно явно грецизиране на определени български изрази, защо да не допуснем, че подобно нещо е станало и в нашия случай? Ето защо вероятността да видим едно изразяване и заменяне на българска дума с гръцка, която да има същото или приблизително същото смислово съдържание, е напълно възможна и логична.

Още в началото на нашето изложение изтъкнахме, че надписът е в единство с рисунките и е предназначен да поясни съдържанието, вложено в изображението на конника. С оглед на това може да се предположи, че това е фигурата (конкретна или обобщена) на български хан или това е символично изображение на епичен герой, или е налице една персонификация на върховното прабългарско божество Тангра, за което са изказани вече предположения във връзка с Мадарския релеф. Може би найвероятното предположение е, че конникът е полисемантичен образ, в който са се слели, поради близост на идеологическите функции, полуобожествената личност на хана (изразен като общо понятие за върховна власт), културният герой от епоса и божеството.

Останалите фигури в разглежданата композиция — човешки и животински — са допълвали и разширявали идеята за величието, вложена в централната фигура. Те са били предназначени да създадат необходимата естествена среда, в която е израствал и се е извисявал култът към него. В такъв смисъл в този графит от Плиска може да се търси и да се открие една сакрална сцена, която е била изпълнена върху стената на някаква култова постройка, след разрушаването на която останките ѝ са били преизползвани за издигането на други сгради.

Едва ли трябва да се съмняваме в наличието на символика в описаната сцена, която е характерна за представите на прабългарския етнос. Нейните корени са впити в културните кръгове на Централна и Средна Азия, които са спомогнали за оформянето на прабългарската култура във вековете, предшествуващи създаването на българската държава на Балканския полуостров. Като разглежда ролята на номадските общности в общоисторически мащаби, Н. П. Кондаков оценява много високо прабългарския принос в това отношение и заключава: „Номадът по условията на своя бит се явява в миналото като естествен посредник при обмена на културни произведения на отдалечени един от друг културни центрове.“[17]

В своето вековно развитие прабългарската култура изминава дълъг и сложен път. Тя е резултат на продължителен процес, синтезиране на различни културни влияния и традиции — от тези на тюркоезичните племена до тези на индоиранския свят — и в това се заключава нейната голяма историческа роля.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948г.— ИАИ XX, 1955, с. 211 и сл.

[2] Пак там, с. 212.

[3] Пак там, с. 215.

[4] Срв. Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с. 23—30 и цитираната литература.

[5] А. П. Окладников, В. Д. Запорожская. Ленские писаницы. М. — Л. 1959, с. 121, обр. 57; с. 133, обр. 62; Г. А. Федоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой орды. М., 1976, с. 82.

[6] В кн.: Каменна пластика. С., 1973, с. 29.

[7] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 237.

[8] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 216.

[9] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 39 и бел. 135.

[10] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 216.

[11] Добра представа за вида на този тип колани дава известната миниатюра от Менология на имп. Василий II (Ватиканска библиотека, XI в). Срв. доброто изображение в: История на България, т. II, 1981, с. 143.

[12] Срв. Д. Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав. — Сб. Плиска — Преслав I, 1979, с. 185 и сл. и табл. 1.

[13] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 217.

[14] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 65.

[15] Пак там, с. 66.

[16] Пак там, надпис № 3.

[17] Цит. по Л. И. Ремпель. Искусство Руси и Востока как историко-культурная и художественная проблема. — В Искусство Среднего востока. М., 1978, с. 239.

THE MEANING AND CONTENT OF A GRAFFITO FROM PLISKA

D. Ovcharov

Summary

The author discusses one more time the famous drawing with an inscription found on a block of stone in Pliska and published by ST. Waklinov. Analysing the iconographical peculiarities of the represented equestrian figure and underlining the likeness of its posture to that of the Madara Horseman he reaches the conclusion that the figure of a triumphant Bulgarian khan is discernible there. This conclusion is supported by the newly-carried out palaeographic analysis of the graffito inscription which reads: (In the name of) the mighty (or, all powerful) khan . . . Poumir, Neghin, Petros.

ILLUSTRATION

Fig. 1. Graffito drawing on a block of stone

РАЗКОПКИ ЮЖНО ОТ ГРОБА НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА ПРЕЗ 1968 г.

Атанас Милчев

През 1968 г. във Вътрешния град на Плиска бяха прокопани на дълбочина до 1,20 м траншеи за поставяне на водопроводни тръби. На много места се попадна на културен пласт, който беше прорязан от тях. Направените по този начин разрези на културните напластявания ни дадоха възможност да се ориентираме къде има останки от зидове, сгради, пещи, жилища-полуземлянки и други съоръжения. Използвайки тези данни, през юли с. г. проведохме археологически разкопки в овощната градина, в близост до музейната сграда, на 54 м южно от гроба на К. Шкорпил. Този сектор обозначихме с буквата Г. Изкопът с правоъгълна форма беше ориентиран по надлъжната ос изток-запад. Южната и северната му стени бяха дълги до 18 м, източната 11,50 м, а западната 11 м. Разкопана и проучена бе общо площ от около 210 кв. м. При разкопките се наложи да се направи допълнително едно разширение на запад с 3 м и на изток с 1 м. По средата на този изкоп минаваше траншеята, в която бе поставена водопроводната тръба, впоследствие засипана с пръст (обр. 1).

Културният пласт достигаше на дълб. 1,05 м от сегашния терен след което следваше здрава глинеста почва. Там, където се откриваха жилища-полуземлянки, те бяха вкопани в здравата почва на дълб. 0,60 м так а че при тях се стигаше на дълб. 1,65 м от сегашния терен.

ЖИЛИЩА-ПОЛУЗЕМЛЯНКИ, ПЕЩИ И ДРУГИ СЪОРЪЖЕНИЯ

В североизточната част на разкопаната площ, на дълб. 1,30 м от сегашната повърхност, се откри малка сводеста пещ, подът на която лежеше върху здрава глинеста почва. Вероятно тя е принадлежала към жилище-полуземлянка, чиито очертания не можахме да установим. Пещта не е градена, а направо е издълбана в една от стените на полуземлянката, най-вероятно в западната ѝ стена. За да се разкрие по-цялостно самата пещ, разширихме изкопа на запад, север и юг (обр. 2). Пред отвора на пещта бяха намерени шест дребни камъка, а от южната страна един по-голям. Вероятно всички те са ограждали огнището пред нея. Пещта е засводена. В южната ѝ част, около камъка, сводът е слабо разрушен. Подът има почти кръгла форма: север-юг 0,54 м и изток-запад 0,56 м. Дебелината на отухлената пръст на пода е 3—4 см. Отвън пещта е дълга 0,65 м, а дебелината на стените на сводестата ѝ част е 4—6 см. Отворът ѝ е от изток. Той е висок 0,26 м, а височината от центъра на пода до най-високата част на пещта е 0,61 м (обр. 2). Пред отвора имаше отухлена пръст, но не на голямо пространство. Това показва, че пещта не е била дълго използвана от обитателите на полуземлянката.

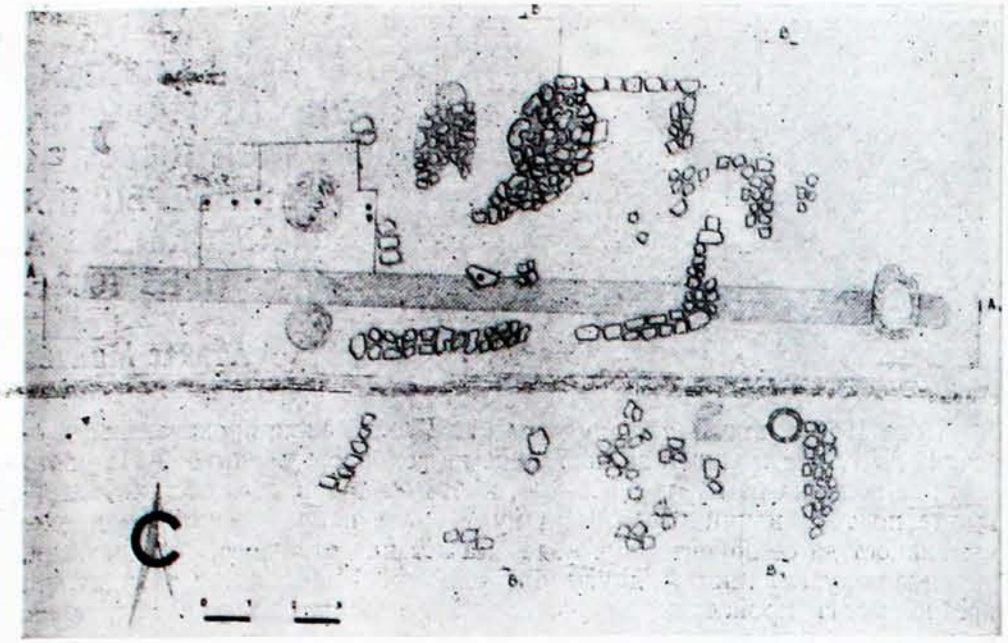

Обр. 1. План на разкритите полуземлянки, пещи и производствено помещение в сектор Г — Плиска

Обр. 2. Глинобитна сводеста пещ в западната част на сектор Г

Обр. 3. Полуземлянка с огнище и гнездата от коловете

На два метра западно от пещта, на дълб. 1,35 м бе открито християнско погребение, ориентирано запад-изток, със скръстени ръце на тазовата част и опънати крака. Скелетът е дълъг 1,75 м. Мъртвецът е бил положен направо в предварително изкопаната яма, тъй като следи от ковчег не бяха намерени. Погребален инвентар нямаше (обр. 1).

Обр. 4. Общ изглед от производственото помещение в сектор Г

На 2,50 м западно от пещта и на 1,50 м дълбочина от сегашната повърхност се откри полуземлянка (обр. 1) с форма на неправилен правоъгълник, ориентирана север-юг. Тя има следните размери: източна стена с дълж. 5,20 м, западна 4,30 м, а северната и южната по 3,70 м. От пода на землянката, който лежи върху глинеста почва, е запазена само една малка част, а другата е унищожена от изкопните машини. Подът е бил от трамбована глина и има няколко последователни замазки една върху друга с дебелина от 3 до 5 см. В североизточния ъгъл на землянката се очертаха гнездата за коловете, които са поддържали покрива ѝ. Тези дупки имат диам. 0,10 м, дълб. 0,15 м и са разположени на 0,15 м една от друга. На северната стена на полуземлянката, и то в северозападния ъгъл, също се очертаха гнезда за колове. Разстоянието между тях е 0,35 м, а имат диам. 0,09—0,10 м и дълб. 0,10—0,15 м. Дупки от колове се откриха и в южната и западната страна на жилището. Огнището на жилището се намира в южната му половина, на 1,90 м северно от южната стена и на 0,70 м западно от източната. То има кръгла форма с диам. 0,94×0,98 м.

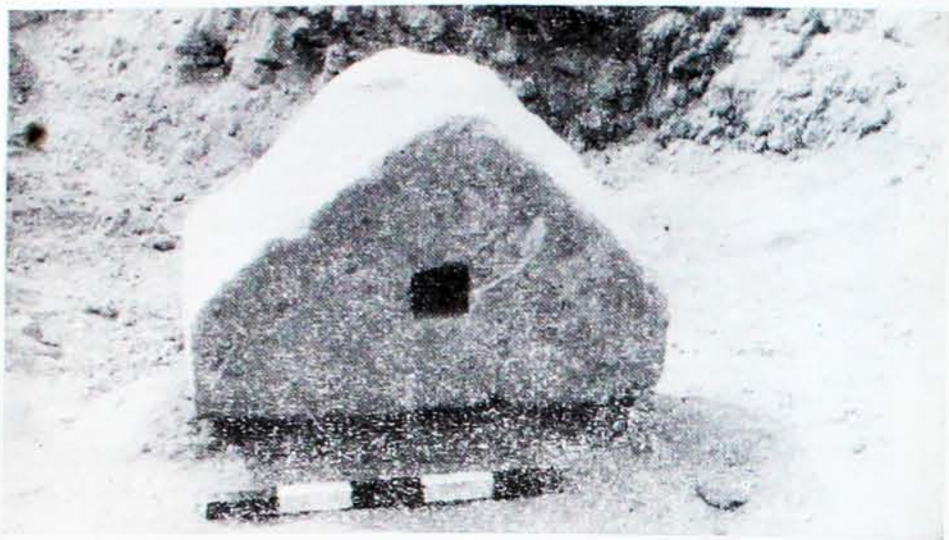

Обр. 5. Каменен зъбер, открит в производственото помещение в сектор

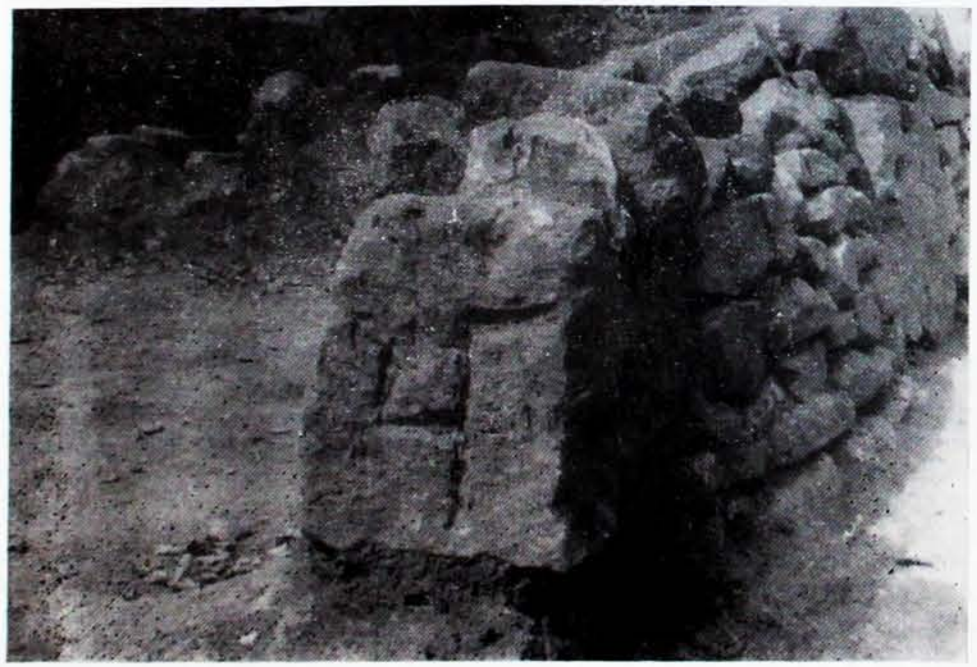

Обр. 6. Каменен блок при входа на производственото помещение с дълбоко врязан знак-свастика

Обр. 7. Пещ 1 в производственото помещение в сектор Г — Плиска

Обр. 8. Пещ за изпичане на хляб в производственото помещение в сектор Г — Плиска

Обр. 9. Глинобитна пещ в източната част на сектор Г вън от производственото помещение

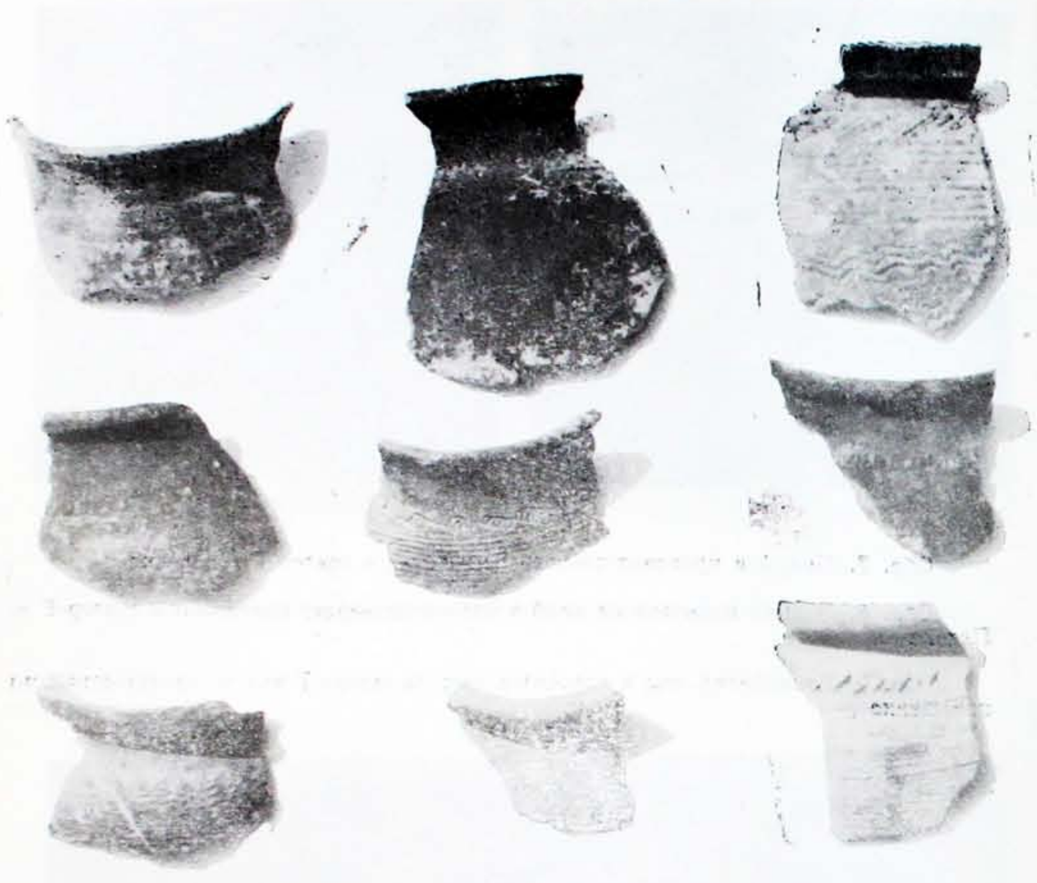

Обр. 10. Керамични фрагменти от сектор Г

Отухлената част около и под самото огнище е много тънък слой — 2 см, което навежда на мисълта, че то е функционирало като такова кратко време. Огнището се намира на 0,15 м над пода на полуземлянката (обр. 3). Това идва да ни подскаже, че първоначално кръглата площ на огнището е била използвана за софра и че по-късно, по неизвестни причини, е преустроена в огнище. Подобни софри в полуземлянки са ни известни от Румъния, около гр. Плоещ.

В северната страна на полуземлянката на дълб. 0,75 м е издълбана сводеста пещ, която се намира на 0,15 м по-високо от пода й. Пещта има форма на елипса с външен диам. 1,70×1,38 м и вътрешен диам. 1,15×1 м. Височината й отвън е 0,28 м, а отвътре — от пода до сводестата част — 0,20 м. Дебелината на подовата замазка е 4 см. Правят впечатление големите размери на пещта. Таванът й не се извисява. Отворът е широк 0,50 м, а височината му не можахме да установим, понеже е силно разрушен. Можем само да предполагаме, че той е бил висок около 0,30 м.

Въз основа на открития материал, главно керамиката, полуземлянката се отнася към края на X в. и началото на XI в.

В северната част на сектор Г се откриха зидове, изградени от ломени

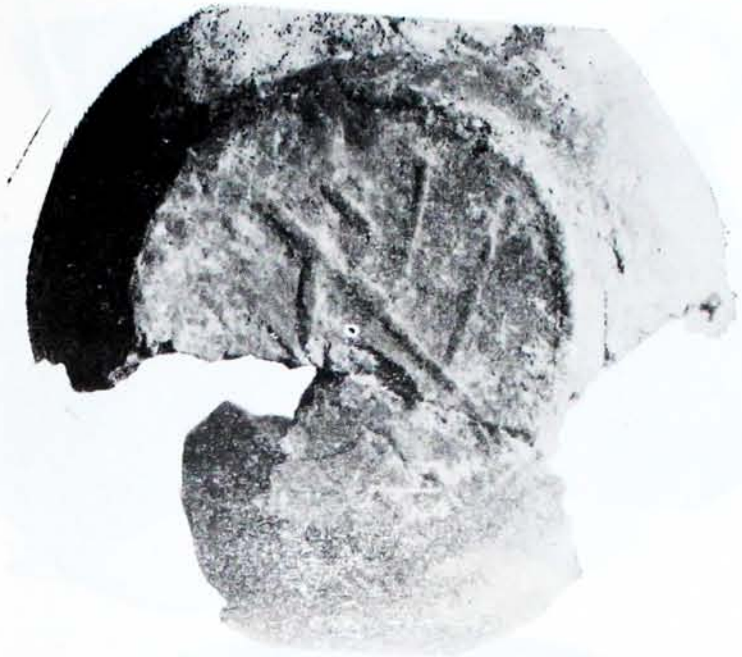

Обр. 11. Сектор Г. Релефен знак върху дъно

Обр. 12. Сектор Г. Релефен знак върху дъно

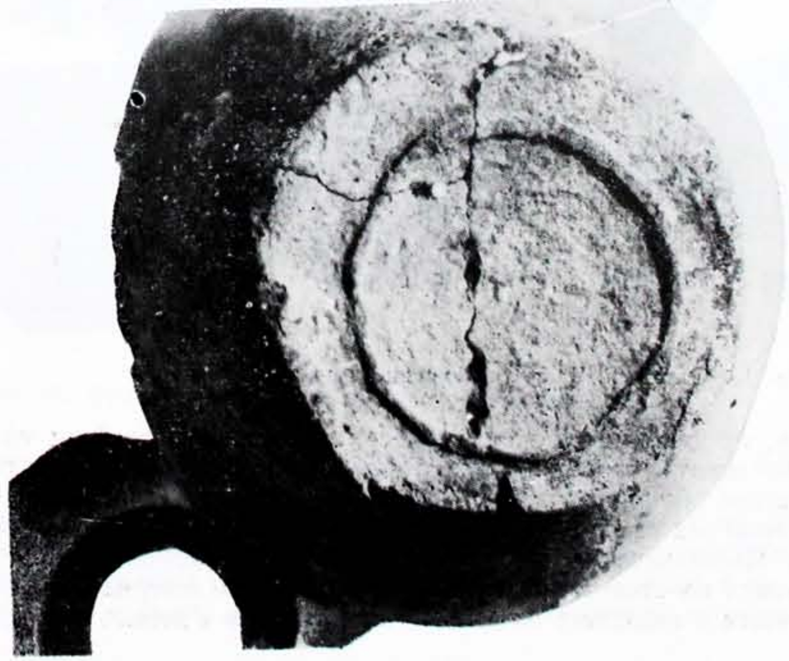

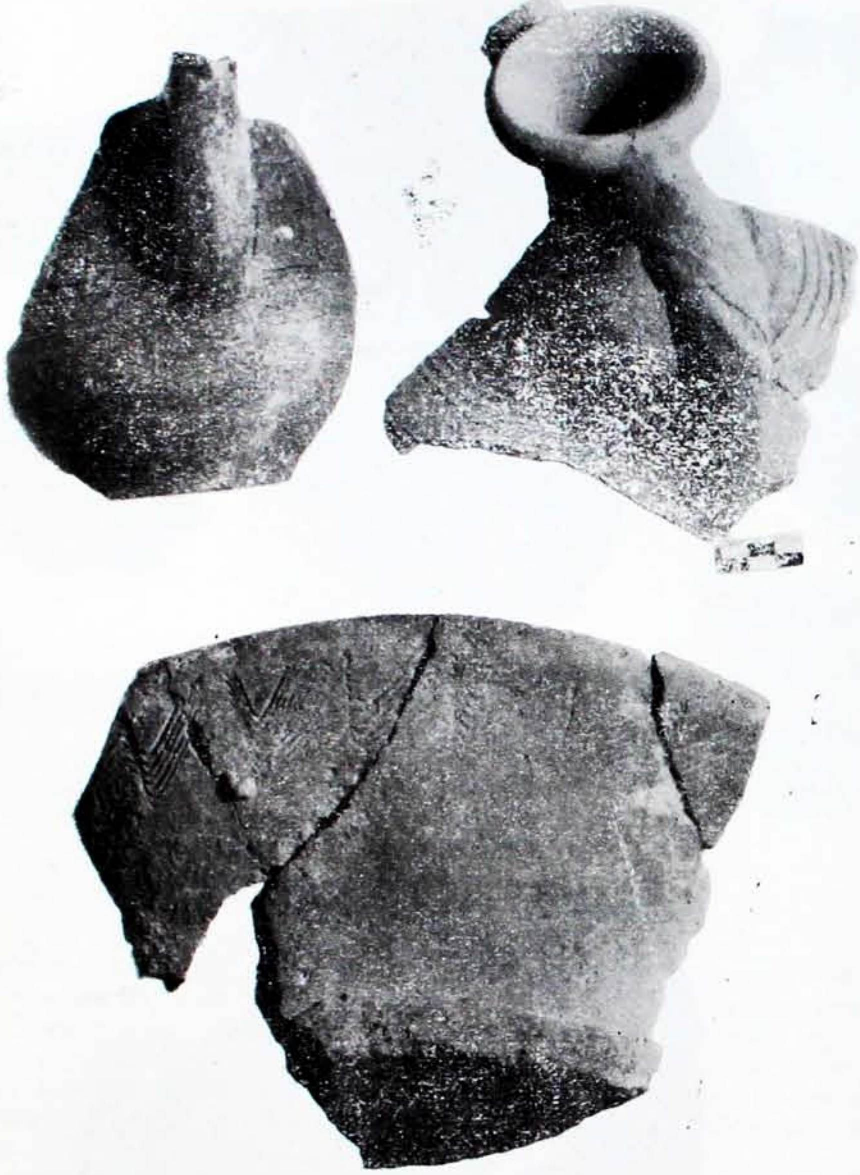

Обр. 13. Сектор Г. Части от глинени съдове

камъни, от каменни блокове и зъбери, вторично употребени на кал. Те оформят едно неправилно правоъгълно помещение. Сравнително добре са запазени северната, южната и източната стени. Западната е запазена само в един ред камъни. На северната стена личат гнезда за колове с диам. 0,33 м. Последните са поддържали вероятно покривната конструкция. Дължината на стените не е еднаква — южната и северната са по 7,55 м, а източната и западната по 5,10 м. Южната стена е дебела 0,34 м, а в юго-

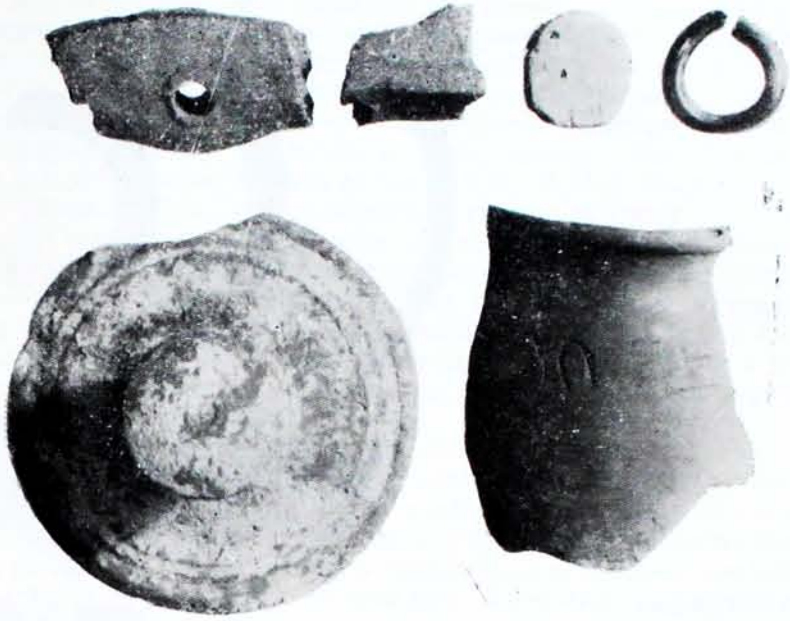

Обр. 14. Фрагменти от глинени съдове от сектор Г

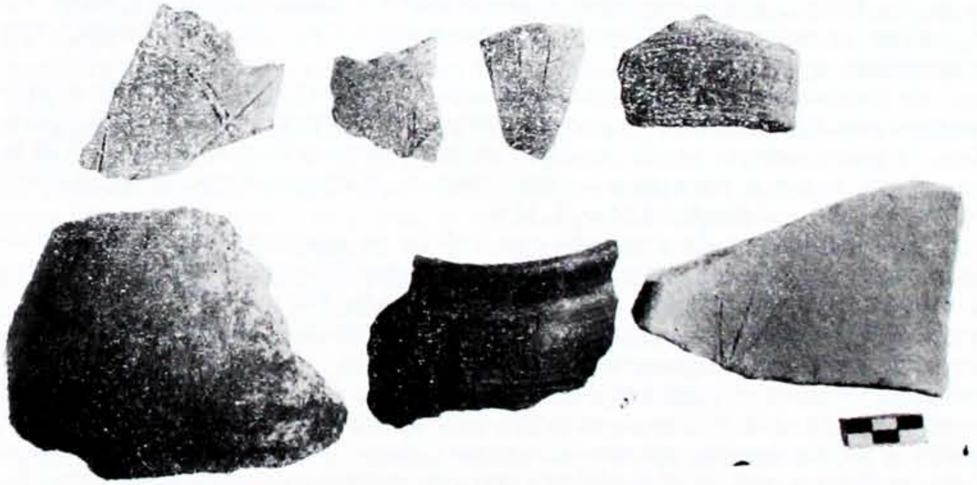

Обр. 15. Фрагменти от глинени съдове със знаци от сектор Г

западния ъгъл — 0,64 м. Запазената част на зида е висока 0,80 м, а в югозападния ъгъл е около 0,50 м (обр. 1 и 4).

В югоизточния и югозападния ъгъл на помещението са вградени също блокове. Върху блок от югозападния ъгъл има вдълбани гнезда във форма на лястовича опашка и две дупки. Едната е кръгла с диам. 6 см. Втората е правоъгълна с дълж. 12 см и шир. 5 см. Дълбочината на тази дупка е

Обр. 16. Фрагмент от бронзова гривна и части от стъклени гривни от сектор Г

4 см. Не можа да се определи дали тези дупки не са от първичната употреба на блока, както гнездата с лястовичите опашки, които са били използвани за свързване на блоковете с оловни скоби, или са направени при вторичната му употреба.

За разлика от южния и източния зид в западния няма вградени каменни блокове. Югозападният ъгъл на стената е от 2 реда камъни с деб. 0,68м. Там, където обаче зидът е само от един ред, дебелината му е 0,28 м. На места зидът е разрушен — например в североизточния ъгъл, където той прекъсва на продължение 1,30 м.

В източния зид са вградени три зъбера от крепостната стена, използвани като строителен материал вторично. Единият от тях е запазен изцяло и има дълж. 0,70 м, шир. 0,40 м и вис. 0,45 м. По средата има дупка с диам. 8 см, която е направена при първичната употреба на зъбера. Тя е служела за свързването му със съседния (обр. 5). На останалите два зъбера липсват горните им части. Някои от блоковете, вградени в стената, са дълги 0,70 м и широки 0,25 м. При входа на помещението, който е от източната страна, е поставен блок с размери: дълж. 0,54 м, шир. 0,35 м и деб. 0,28 м. Върху него е врязан знак-свастика (обр. 6). От другата страна на входа има втори блок с дълж. 0,50 м, шир. 0,44 м, деб. 0,28 м. Оформеният от двата блока вход е широк 1,08 м. При входа зидът е висок 0,40 м (обр. 4).

Северният зид на помещението е силно разрушен от корените на засаденото тук дърво. В североизточната част зидът прекъсва на дължина 3,60 м. Тук е била изградена пещ за изпичане на керамика. Северната част на тази пещ се намира на една линия със зида. В зида има вградени каменни блокове, които са със сравнително малки размери—0,49×0,40 м и деб. 0,23 м.

В помещението бяха разкрити три пещи. Едната се намира в северозападния му ъгъл. Тя е изградена в предварително изградена яма, дълбока ,50 м, под с долен диаметър 0,90×0,88 м във форма на неправилен кръг и горен — 0,63×0,60 м. Пещта е имала форма на пресечен конус. Засводяването е извършено чрез постепенно стесняване на стените. Пещта е облечена с кожух от камъни и тухли, споени с кал. Той има дебелина 0,35 м и дебелина на стената от глина 0,10—0,14 м. В източната част пещта е висока 0,71 м, а в западната и северната стена — 0,65 м. Подът е отухлен и добре замазан. Огнището е свързано с тунел, изграден от камъни, взети от монументалните строежи. Дълъг е 0,66 м, широк 0,52 м и висок 0,53 м. Засводяването му е от дребни камъни и тухли. Пръстта пред него е силно отухлена и примесена с въглени и пепел. Огънят е бил запалван и горял пред тунела, а не вътре в него. Тунелът е служел само за преминаване на топлия въздух и за поддържане на равномерна температура в пещта (обр. 7).

Изграждането на пещта в предварително изкопана яма, обличането ѝ в кожух и тунелът са имали за задача да поддържат равномерна температура вътре в нея. Това е било необходимо, за да не се пукат съдовете при изпичането. Подобни пещи бяха открити в м. Асардере във Външния град на Плиска.[2] Върху пещта и тунела бяха натрупани камъни, нападали вероятно от друга, разрушена вече пещ. Камъните бяха дребни и ломени—необработени. В тунела и около пещта се откри голямо количество керамика. В югозападната част на помещението се откри куп от жълта, пречистена глина, отличаваща се ясно от околната пръст. Вероятно тази глина е била предназначена за формуване на съдовете, изпичани в пещта.

Втората пещ се откри в източната част на помещението. Тя е на еднакво ниво с първата, но е разрушена. В източната част зидът на помещението прави чупка, която излиза 0,60 м вън от помещението и има дължина 1,70 м. Отвън прилича на тристенна апсида. При тази чупка се намира разрушената пещ. Последната е изградена от големи, вторично употребени блокове, взети от монументалните строежи, но в зидовете има и малки ломени камъни и парчета от тухли. Пещта е имала кръгла основа с диам. 0,80 м. И тази пещ има устройството на първата.

Третата пещ бе открита на 2,10 м югозападно от входа на помещението. Тя има кълбовидна форма. Изградена е от големи камъни, взети от крепостните стени, употребени вторично за оформяване на външната ѝ част. На един блок има издълбан жлеб във форма на лястовича опашка. От вътрешната страна пещта е изградена от дребни камъни и нейният вход е от южната страна, където е запазен един блок с дупка в средата. Подът е покрит с каменни плочи и тухли и има диам. 1,25 м. Пещта е била сводеста, но от свода е запазена малка част — на височина 0,15 м. Тя е служила за изпичане на хляб (обр. 8). Подобна пещ бе открита при помещение 1 и 2 при Южната порта.

Вън от производственото помещение, в източната част, се откри глинобитна пещ с елипсовидна форма с отвор от запад. Запазени са част от свода и отухленият под (диам. 1,05×1,10 м). Тази пещ е аналогична на откритите в полуземлянката, която току-що разгледахме (обр. 9). И тук вероятно е имало полуземлянка, към която е принадлежала пещта, но която не можахме да разкрием.

В сектор „Г“ бяха открити много важни находки. На първо място

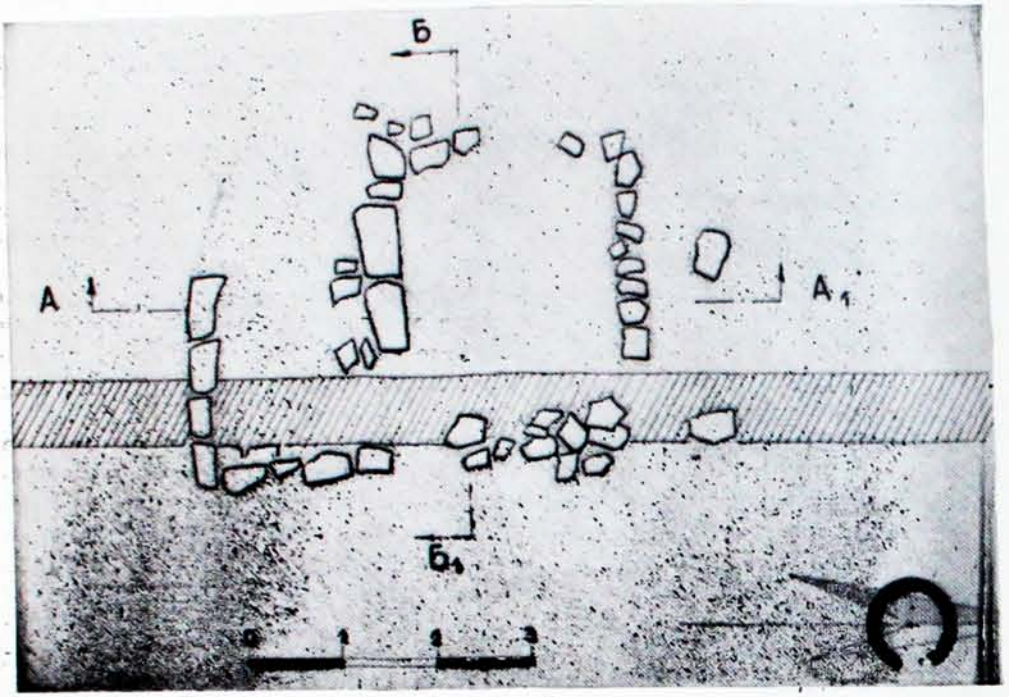

Обр. 17. План на разкопките в сектор Д

трябва да споменем монетите. Те са 4 на брой. От тях две анонимни медни, сечени от Йоан Цимисхий (969—976), и две анонимни, сечени от Василий II и Константин VIII (976—1025).

Фрагментите от средновековни български глинени съдове са многобройни и се характеризират със своите типични форми и украса (обр. 10). Преобладават гърнетата без дръжки, със силно извит устен ръб, украсени с вълнист и линеен орнамент. Срещат се и амфоровидни стомни, съдове с по една плоска дръжка и др. Върху няколко дъна от гърнета има релефни знаци—кръгове, кръст, вписан в кръг, звезди и др. (обр. 11 и 12). Прави впечатление един фрагмент от устния ръб на голям съд. Той е имал търбух и дръжка с пъпка (обр. 13). Отвън е бил покрит със зелена глеч и украсен в горната част с врязани линии, оформящи триъгълници. Поясът от триъгълници е ограничен от врязани концентрични кръгове. Съдът е висок 14,6 см, с диам. на търбуха 13,4 см, вис. на орнаментираното поле 4,5 см, а шир. на триъгълниците 3,4 см. По-добре е запазена една част от амфора (обр. 13), намерена пред пещта на производственото помещение. Върху нея има знак, приличащ на Р с удължена вертикална хаста. Намериха се и 13 фрагмента от съдове със знаци, не всички запазени изцяло. Интерес представляват 4 знака (обр. 14 и 15). Откриха се и няколко прешлена за вретено: единият двойно коничен, вторият — почти сферичен, сплеснат в двата края, останалите два с подобна форма. Оттук произхождат голям брой фрагменти от стъклени гривни с плоско и кръгло сечение, както и част от бронзова гривна, украсена с врязани кръгчета (обр. 16). Открити бяха и няколко стъклени мъниста със сферична форма. Пак тук се намери и мраморна плоча с три жлеба.

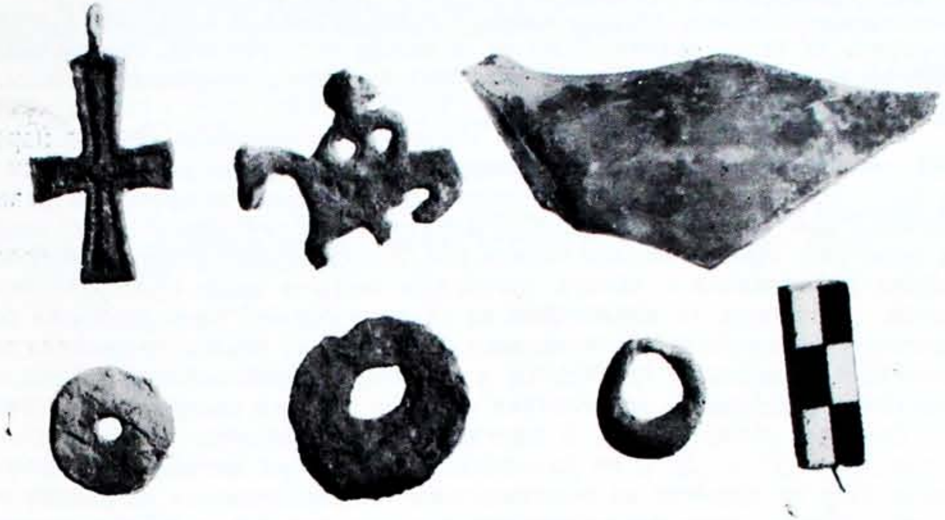

Обр. 18. Желязно кръстче, бронзов амулет на конник, глинени прешлени за вретено и др. от сектор Д

Намерените железни предмети са много разядени от ръжда. Преобладават пластините и гвоздеите. Между тях има ножове, върхове за стрели, халки, тока, длето и др.

В производственото помещение на дълбочина 1,20 м се откри част от хромел — горният камък счупен на две. При разкопките бяха намерени няколко бруса, бойни топки и една кремъчна пластинка с ретуш по единия външен ръб.

Находките от сектор „Г“ са така разнообразни, както при верижните помещения на Южната порта. Тук обаче преобладават глинените предмети. Металните и стъклените са много по-малко. Може би това се дължи на обстоятелството, че при верижните помещения основните находки са от помещения с производствена и търговска цел, където са били изработвани предимно метални и стъклени предмети.[4]

На 74 м югоизточно от сектор „Г“ бе направен изкоп също за прокарване на водопроводни тръби. И тук беше направен разрез на културните напластявания. Тази част бе обозначена като сектор „Д“. На дълбочина 1,40 м от сегашната повърхност се откри зид с посока север-юг от един ред споени с кал камъни. В най-южната част той прави чупка на изток. Зидът е дълъг 4,20 м. На изток от него се оформя помещение почти квадратно със страна 2,80×2,60 м. Предназначението на това помещение не беше изяснено. И оттук излязоха много фрагменти от глинени съдове с вълнист и линеен орнамент, прешлени за вретено, фрагменти от стъклени съдове и др. Покрай стените бяха намерени желязна отворена халка, желязно кръстче, украсено с канелюри, бронзов амулет, представляващ конник в ход надясно (обр. 18). Подобен бронзов амулет произхожда от помещение 6 при Южната порта на Плиска.[5] Въз основа на откритите материали в сектор „Д“ и главно на керамиката културният пласт отнасяме също както този в сектор „Г“ към края на X и началото на XI в.

От проведените разкопки в сектори Г“ и „Д“ на Вътрешния град на Плиска се установи, че тук животът е продължил и след като Плиска престава да бъде столица. Това се потвърди от откритите две жилища-полуземлянки, глинените пещи и производственото помещение-работилница с три пещи.

В Плиска са известни и други занаятчийски квартали, където наред с другите производства са били произвеждани керамични изделия. Такива са били например обект 31 с разкритите там две пещи за изпичане на керамика,[6] в м. Асардере,[7] където са открити осем двуетажни пещи, също за керамика. Преди няколко години в м. Асардере беше разкрита и грънчарска работилница с четири двуетажни пещи и един куп пречистена глина, подготвена за изработване на глинени съдове.[8] Чрез разкопки беше също установено, че в тази местност, в близост до реката, се намирал занаятчийски квартал с грънчарски и железарски работилници.[9] Така че откритата работилница за керамика в сектор „Г“ не е изолирано явление.

Вторият важен въпрос е определяне хронологията на разкритото в секторите „Г“ и „Д“ и на находките, излезли при разкопките. Споменахме вече, че зидовете на производственото помещение са изградени от ломени камъни, вторично употребени каменни блокове и зъбери, споени с кал, взети от монументалните постройки на Вътрешния град на Плиска. Това идва да покаже една по-късна дата както на помещението, така също и на трите пещи. Няма съмнение, че те са градени, след като крепостните стени и монументалните сгради на Вътрешния град са били вече разрушени. Така че откритите две полуземлянки, производственото помещение, трите пещи и няколкото глинобитни пещи не могат да се отнесат по-рано от втората половина на X в., след разрушаване на крепостната стена на Плиска от Йоан Цимисхий (969—976) или при Василий II (976—1025), когато Първото българско царство окончателно пада под византийска власт. За по-точната датировка обаче ни помагат многобройните находки — главно керамиката, четирите монети, металните предмети и пр. Въз основа на всичко това разкопаните сектори можем да датираме в края на X и началото на XI в.

Проведените през 1968 г. разкопки в посочените сектори „Г“ и „Д“ дават своя принос в проучването на Плиска, тъй като до тази година в района между Малкия дворец, Тронната зала, Дворцовата църква не бяха провеждани археологически проучвания. С тях се постави началото на изследването на тази част на Вътрешния град на Плиска. Освен това данните, получени при разкопките, и сравнително немалкия брой находки показват, че в Плиска и след преместването на столицата в Преслав през X и началото на XI в. има производствени работилници и че градът продължава да играе важна роля като занаятчийски, производствен и търговски център.

БЕЛЕЖКИ

[1] Разкопките се проведоха под научното ръководство на проф. Ат. Милчев с помощници двама студенти от Историческия факултет на СУ, профил Археология.

[2] Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в местността Асардере — Плиска през 1959 г. — ГСУФИФ, т. 53, 1960, с. 33—35, обр. 1, 4, 6, 8 и посочената там литература.

[3] Ат. Милчев. Цит. съч., с. 140—142, обр. 9, план 2.

[4] Ат. Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — Плиска — Преслав, I, С., 1979, с. 172—174.

[5] Ат. Милчев. Цит. съч., с. 144—145, обр. 22. Подобни амулети са открити при с. Остров и Синьо бърдо, Врачанско, от Спас Машов.

[6] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 139—170.

[7] Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в м. Асардере. ГСУ, ФИФ, 53, 1959, кн. 1, к. 33—36.

[8] Ат. Милчев. Проучване на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. Археология, 1964, кн. 3, с. 29—30

[9] Пак там.

EXCAVATIONS TO THE SOUTH OF KAREL SHKORPIL'S GRAVE IN THE INNER TOWN OF PLISKA DURING 1968

A. Milchev

Summary

In 1968 in connection with the establishment of a water supply network in the Inner town of Pliska, ditches 1, 20 m deep were dug out for the installing of water-pipes. The ditches pierced a cultural layer at many places. Using this data as a guide line in July 1968 we carried out archeological excavations in the orchard close to the museum base of Pliska at a place situated at a distance of 54 m to the south of Karel Shcorpil's grave. We marked the area with the letter „G". The excavation had a rectangular form measuring 18 to 11. 56 m. Excavated and explored was an area of total 210sq.m

A workshop with stone walls was revealed. Inside, two kilns for baking of ceramics and a furnace for baking of bread were excavated. Outside, two semi-dug outs with holes for stakes along the walls with clay processing kilns were excavated. Several separate clay processing kilns belonging to the dwellings dug-outs were also revealed but we were not able to excavate them.

At a distance of 74 m to the south-east from sector „G" another ditch was made and marked with the letter „D". Here, a wall 4.20 m long was revealed together with a small room with a rectangular form, whose purpose is unclear.

The excavations carried out in sectors „G" and „D" yielded many finds: ceramics, fragments of glass bracelets, arrows, iron knives, small plates, links of mail, brass amulets in the form of a horseman, an iron cross with equal arms, etc., as well as four coins, of which two were anonymous, and which were struck by John Tsimiskhas (969—976) and two more coins also anonymous struck by Basil II and Konstantine VIII (976—1025). All these finds, the two dwelling semi-dug out places, the workshop, the clay processing kilns, etc. can be assigned to the end of the 10 c. and the beginning of the II c. The excavations in sectors „G" and „D" in Pliska confirmed again the fact that during the 10 th c. and the beginning of the II th c. the town continued to play an important role as a big centre of production and business

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Plan of the excavated half-dug outs, kilns, workshop room, in sector „G" in Pliska
2. Clay-processing vaulted kiln in the western part of the sector „G"
3. Half-dug out dwelling with a hearth and holes for stakes
4. General view of the workshop room, in sector „G"
5. Stone crenelle discovered in the workshop room in sector „G"

6. Block of stone at the entrance of the workshop room with a deeply carved swastika
7. Kiln I in the workshop room in sector „G", Pliska
8. Furnace 3 for baking of bread in the workshop in sector „G", Pliska
9. Clay-processing kiln in the eastern part of sector „G" outside of the workshop room
10. Ceramic fragments from sector „G"
11. Sector „G". Relief sign on a bottom
12. Sector „G". Relief sign on a bottom
13. Sector „G". Fragments of clay vessels
14. Fragments of clay vessels from sector „G"
15. Fragments of clay vessels with signs from sector „G"
16. Fragments of a brass bracelet and pieces of a glass bracelet, from sector „G"
17. Plan of the excavations caa ried out in sector „D"
18. An iron small cross, a brass amulet representing a horseman, clay nodes for a spindle from sector „D"

ЗА НАЧАЛОТО НА СТЪКЛООБРАБОТВАНЕТО И СТЪКЛОПРОИЗВОДСТВОТО В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Тодор Балабанов

Установяването на местно стъкларско производство и обработка на стъкло в старобългарските центрове има важно значение при изследване на материалната култура и състоянието на приложните занаяти в средновековна България. Едва в края на 50-те години обаче бе проявен определен интерес към стъклените предмети, открити в столиците Плиска и Преслав, и бе направен химико-технологически анализ на отделни фрагменти.[1] Това първо по рода си изследване подтикна археолозите да обърнат повече внимание и направят преоценка на натрупания във фондохранилищата стъклен материал, който до този момент оставаше несистематизиран и слабо проучен.

След задълбочено изучаване на материалите от фондохранилището в преславския музей, на фрагментите от тигли за топене на стъкло, производствени отпадъци, части от скара на пещ и др. Г. Джингов стигна до извода, че сградата южно от църквата в Патлейна, посочена от Ю. Господинов като работилница за рисувана керамика, в същност представлява стъкларска работилница.[2] През 60-те и 70-те години стъкларски работилници бяха открити във Варна,[3] Хисаря,[4] В. Търново[5] и още две в Преслав — едната западно от „Църквата на Мостич“,[6] а другата в манастира Под Зъбуите.[7] Независимо че с тези открития местното стъкларско производство бе доказано по безспорен начин, представите ни за възникването на стъкларския занаят и устройството на пещите за производство и обработка на стъкло в средновековна България оставаха ограничени. Оставаше открит и въпросът, кой е първият център на стъклообработване и стъклопроизводство в средновековна България. От известните досега стъкларски работилници по нашите земи, най-рано датирана — към VI в., е тази от Варна. Работилниците от Преслав и Хисаря са отнесени към края на IX—X в., а тази от В. Търново — към XII—XIV в. Разбира се, за приемственост между стъкларската работилница от Варна и средновековните стъкларски работилници от Преслав, Хисаря и В. Търново не може да се говори. Освен тривековния хиатус в тази област съществуват различия в устройството на пещите, а оттам и в технологичния процес. Топенето на стъклото във варненската работилница е ставало в пещ с басейн, т. е. ванна пещ, а в средновековните стъкларски работилници — в тиглови пещи.

Наличието на три стъкларски работилници в Преслав от края на IX—X в. го определяше като най-ранен център на стъкларско производство в средновековна България. Многобройните фрагменти от стъклени предмети и остъклена шлака, намерени в Плиска, не бяха достатъчни, за да се приеме, че и в първата българска столица е бил развит стъкларският занаят.[8] Опитът въз основа на няколко химически анализа на стъклени фрагменти от Плиска да се докаже местното производство,[9] не бе възприет от специалистите.[10] Действително фрагментите, подложени на химически анализ, бяха малко (само 4) и не бяха свързани с производствено съоръжение, поради което можеше да се допусне, че са внесени от друг средновековен център на стъклопроизводство.

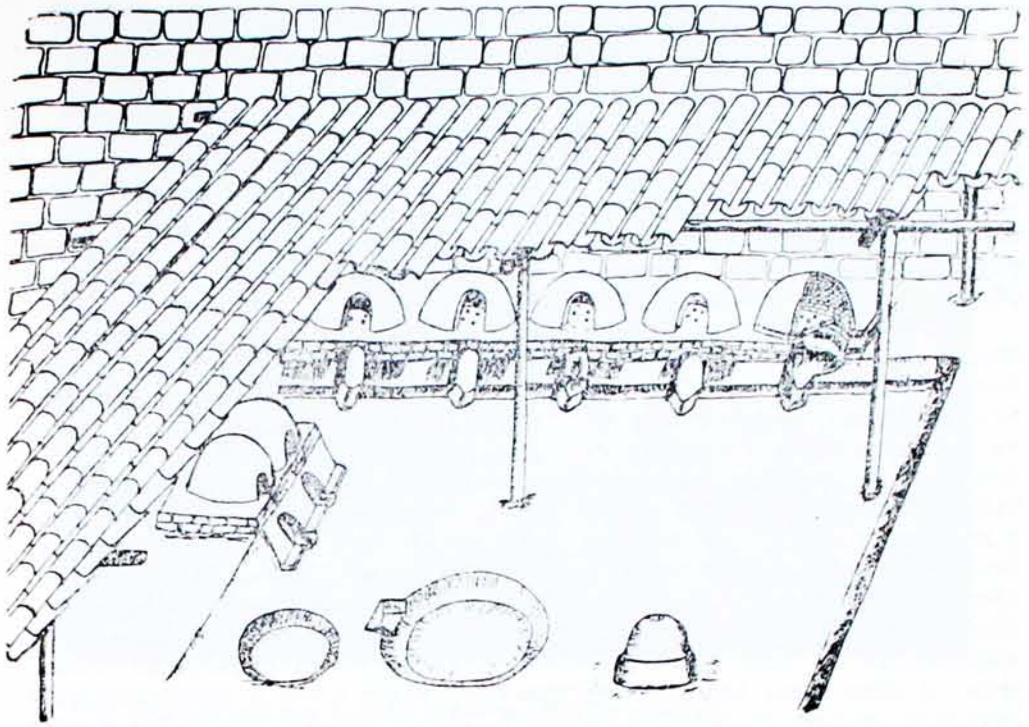

Обр. 1. Възстановка на стъкларската работилница до западната крепостна стена (по Т. Балабаков)

През 1973 г. източно от Голямата базилика бяха открити две пещи, които Ж. Въжарова неправилно определи като стъкларски.[11] Големите размери на пещите изключват всякаква възможност за производство на стъкло в тях. Като имаме пред вид, че в манастира около Голямата базилика преди това и след това бяха разкопани още 7 подобни пещи, всички запълнени с варовикови блокове, трябва да се съгласим с изказаното вече мнение, че това са пещи за изпичане на вар.[12]

За пръв път пещи, които определено могат да се свържат със стъкларско производство в Плиска, бяха разкопани през 1975 г. при проучване на западната крепостна стена.[13] Оценката на многобройните детайли от разрушените пещи, като разположението на огнищата, части от скара, фрагменти от тигли, огнеупори и техните образувания, характерни за сводести пещи, позволяват да добием представа за цялостното устройство на стъкларската работилница (обр. 1)[14]. Компактното разположение на пещите в тази работилница представлява интересна схема, оставаща досега без точни аналогии. Обединяването на пещите в блокове осигурява по-малко загуба на топлина и улеснява производствения процес, което е белег за добра организация на производството. Изтъкнатите особености показват, че майсторите, обслужвали работилницата до западната крепостна стена, са имали значителен опит и традиции в стъкларския занаят, а работилницата едва ли е била единствена и най-ранна в Плиска. Сегашното състояние на археологическите проучвания не позволява да се отговори точно на въпроса, къде и кога за пръв път е била устроена стъкларска работилница в Плиска. Известни съображения за по-ранно производство обаче могат да се изкажат и на този етап.

Между находките от дворцовия център, съхранявани във фондохранилището, се намират стотици непочистени, полепнали с пепел и пръст стъклени фрагменти. Между късовете от прозоречно стъкло, стъклени кубчета за мозайка и фрагменти от стъклени съдове се откриват много трошки, капки, нишки и късове от стъклени кюлчета (обр. $2_{а,\ б,\ в,\ г}$). По всичко личи, че тези стъклени фрагменти, на които не е обърнато достатъчно внимание, тъй като са смятани за останки от опожарените сгради в дворцовия център, не могат да се свържат само с опожарените дворци. Наличието на производствени отпадъци, остъклена шлака и полуготова продукция сочат, че в района на дворцовия център е съществувало производствено съоръжение за обработка на стъкло. За съжаление пълната информация за този ценен археологически материал е загубена. Запазени са само общи данни за местонахождението му — в северозападния сектор и западно от Малкия дворец.[15] При последните разкопки в този сектор, под основите на източното крило на сграда „Ф“ (по П. Карасимеонов) и северно от нея, бяха открити няколко ями, запълнени с пръст, пепел, въглени, деформирани стъклени фрагменти и остъклена шлака. На няколко метра източно от ямите бяха разчистени и пет отоплителни съоръжения,[16] подобни на които се срещат много често в Плиска[17] и Преслав.[18] Съоръженията, които са еднакви по план, градеж и размери, представляват вкопани в земята правоъгълни пещи, разделени на две части — преддверие и огнище (обр. $3_{а,\ б}$). Преддверията имат размери около 1,20 × 1,70 м и във всички случаи са облицовани с фрагментирани тухли. Огнищата са дълги 0,80 м и стеснени до 0,50 м. Стесняването е станало чрез удебеляване на стените, в които е оформен правоъгълен цокъл за поставяне на скара. Над скарата се е сбразувала горната работна камера. Подът на огнищата и преддверията в повечето съоръжения е застлан с тухли, споени с хоросан.

Предназначението на този тип съоръжения в Плиска не е привлякло досега вниманието на специалистите. Единствено Ст. Михайлов, като се основава на огромното количество желязна шлака, открита около две пещи от този тип, разкопани в обект „31“, ги свързва определено с обработката на желязо в средновековна Плиска.[19] Със занаятчийски производства обаче трябва да се свържат и останалите пещи от този тип, особено като се има пред вид, че около повечето от тях са открити производствени отпадъци, главно остъклена и метална шлака. При наличието на полуготови изделия, като стъклени тръбички, нишки, формички за инкрустация и отпадъчни продукти от обработка на стъкло в дворцовия център на Плиска, възниква въпросът, могат ли да се свържат някои от откритите тук

Обр. 2 а — стъклени трошки и капки (дворцов център);

пещи със стъкларския занаят. За да отговорим правилно на този въпрос, ще трябва да отбележим, че пещи със същия план и големина са обслужвали стъкларската работилница в Преслав, западно от „Църквата на Мостич“,[20] а намерената скара от пещта на стъкларската работилница в Патлейна има ширина 0,55 м[21], точно толкова, колкото е ширината на огнищата и при плисковските пещи.

Изложените дотук съображения не само позволяват, но и задължават да се изкаже мнението, че някои от пещите в дворцовия център са свързани с обработка на стъкло. При внимателното изследване на откритите в сектора стъклени материали прави впечатление липсата на недотопена шихта и основните суровини за производство на стъкло. По всичко изглежда, че в дворцовия център не е протичал първият етап на стъкларското производство — смесването на суровините и топенето на шихтата до получаване на стъклото. Тук се е извършвала само допълнителна обработка на готовата стъклена маса, получавана във вид на пръчки или стъклени кюлчета. Обработването на тези „полуфабрикати“, които са били обект на търговия между отделните държави в средновековието, е изисквало значително по-ниска температура и пещи с по-просто устройство.[22] В много случаи допълнителната обработка на стъклената маса е била извършвана не от специалисти стъклари, а от майстори ювелири. Намирането на късове от стъклени кюлчета в различни участъци от Вътрешния град, с химичен състав, различен от състава на стъклото, произведени в работилницата до западната крепостна стена (сравни анализа на проба № 1, 2 с проба А, В и проба № 20 в приложението), потвърждават,

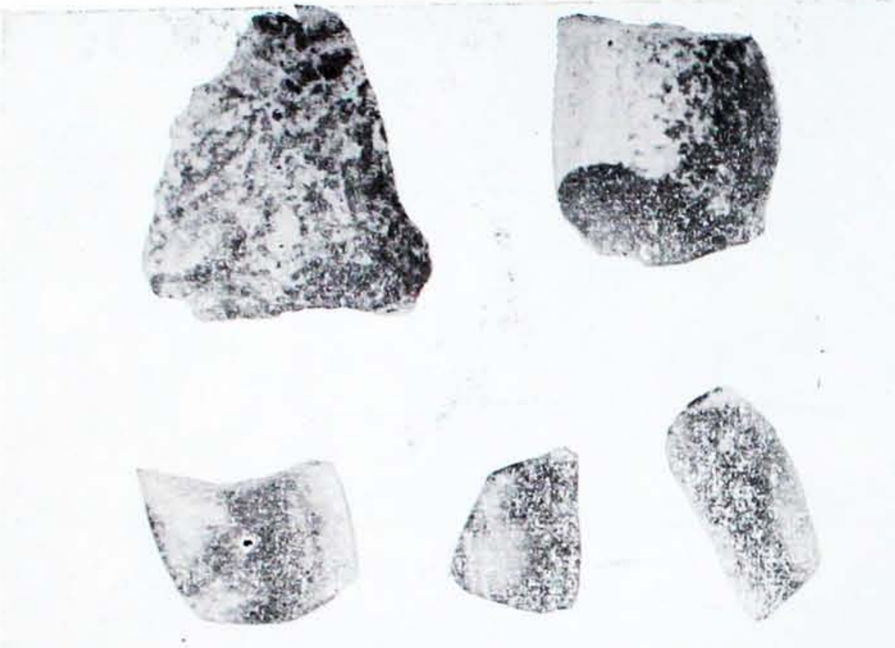

2 б — късове от стъклени кюлчета-крици (около дворцовия център);

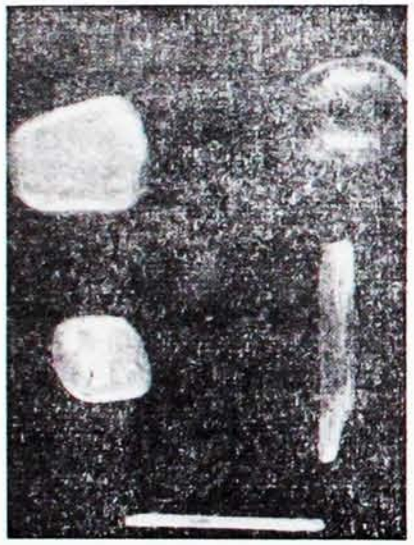

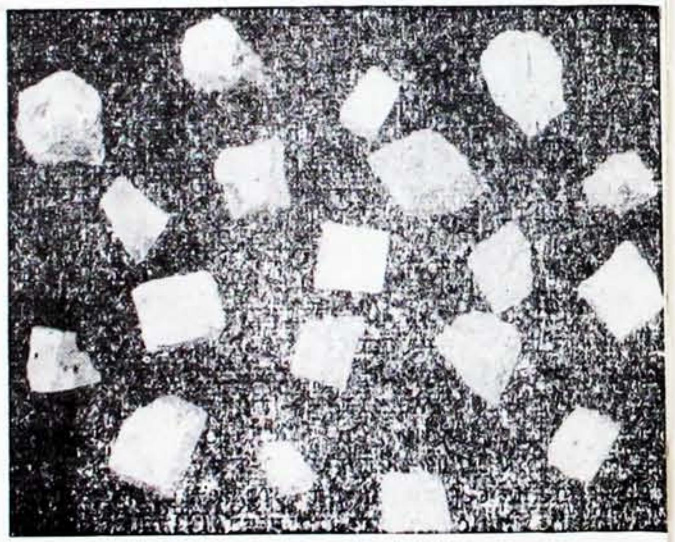

2 в — стъклени нишки и формички за инкрустация (дворцов център);
2 г — мозаични кубчета от стъкло (дворцов център)

че поне в началния етап стъкларските работилници в Плиска са работели с внесени отвън „полуфабрикати“. Тогава какъв е бил характерът на производствата в дворцовия център? Отговор на този въпрос можем да получим само ако анализираме отношението на откритите досега пещи

Обр. 3. Двуделни занаятчийски пещи от дворцовия център: а — изглед (по П. Карасимеонов);

б — план и разрез (по П. Карасимеонов)

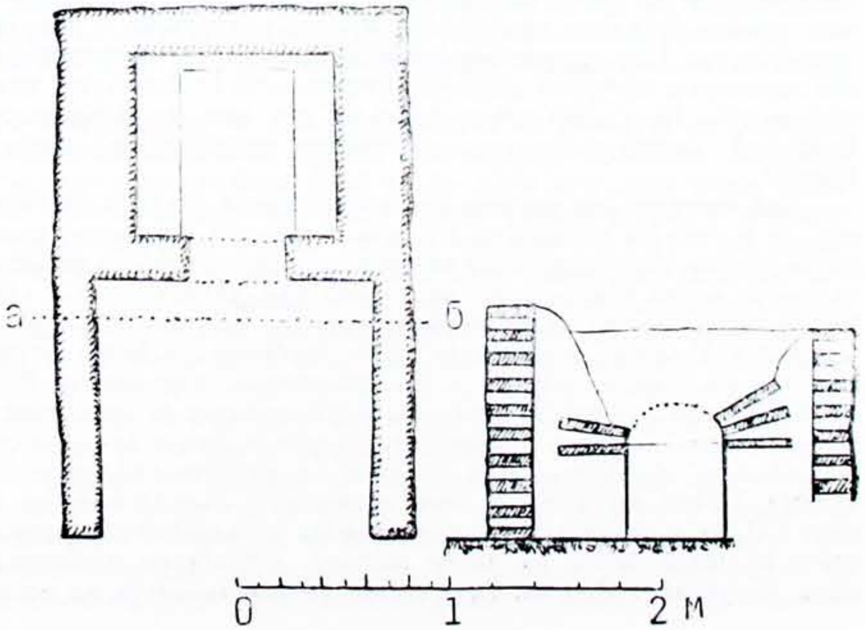

спрямо сградите в дворцовия център. Стратиграфските наблюдения показват, че при изграждането на монументалните сгради, освен многобройните хоросанени бъркала, около тях са възниквали по няколко временни работилници, необходими да задоволяват строителството с железни гвоздеи и скоби, оловни листи за покривите, прозоречни стъкла, мозаечни кубчета и др. След окончателното завършване на дадените сгради майсторите са прибирали инструментариума и останалите суровини, а работилниците са били разрушавани и изравнявани с околния терен. Единствено по този начин може да се обясни фактът, че на ограниченото пространство около сградите в дворцовия център са открити над 10 производствени съоръжения, съответствуващи в повечето случаи на отделните строителни етапи в центъра. Едва ли в противен случай българските владетели биха допуснали съществуването на производствените съоръжения едновременно и в непосредствена близост до фасадите на дворците.

Естествено възниква и въпросът, какви са били първите майстори и откъде са възприели уменията да обработват стъклото. Историята на стъкларското производство познава десетки примери, когато майстори стъклари са се местили от едно място на друго в търсене на пазар и суровини. В античността италийските стъклари пътуват заедно с римските легиони до Британия и Северното Причерноморие, така наречените „юдейски“ майстори бродят по цяла Европа. През VI в. Юстиниан преселил стъклари от Италия в Константинопол, а 500 г. по-късно византийски стъклари се преселват обратно във Венеция. Византийски стъклари организират работилници и по черноморското крайбрежие.[23] Както се вижда, възникването и развитието на стъкларското производство в Европа винаги е било тясно свързано с центровете на това производство по Средиземноморието. Логично е тогава като най-вероятен източник за усвояване на стъкларството в средновековна България да е сочена отново Византия.[24] Усвояването на такова сложно производство обаче може да бъде само резултат на преки контакти между майстори от двете страни. Според нас първите стъклари пристигат в Плиска във връзка с монументалното строителство. При започването на това строителство българският владетел без съмнение е потърсил различни специалисти от Византия, между които и стъклари. По същия начин постъпва два века по-късно руският княз Владимир, когато организира църковното строителство в своята столица Киев.[25]

Действително още първите анализи на стъкла, открити в Плиска, показват, че всички са изработени от един и същ тип натриево-калциево-силициеви стъкла, получени според авторите по така наречената антична рецепта, съгласно която отношението на пясъка към алкалните е 3 : 1[26] (анализ № 230—233). За да бъдат общовалидни за местното стъкларско производство в Плиска, тези изводи обаче трябваше да бъдат потвърдени от анализи на стъкла, открити в производствени съоръжения. Направените от Л. Дончева анализи на стъкла от работилницата до западната крепостна стена (анализ А—Б) не опровергаха основния извод за принадлежността на стъклата от Плиска към групата на натриево-калиево-силициевите стъкла. Прави впечатление обаче повишеното съдържание на алуминиев окис (Al_2O_3) в стъклата от работилницата до западната крепостна стена, което се оказа, както ще видим по-долу, характерна особеност на стъклата, получени в Плиска. Естествено разграничаването на местното стъклопроизводство от вноса на стъклени изделия или изделия, изработени от местни стъклари, но с вносно стъкло е трудна задача и изисква статистическо сравняване на химическия състав и технологическите данни на голямо количество стъклени предмети. Новите двадесет анализа, които предлагаме по-долу (анализ № 1—20),[27] не могат да решат окончателно този въпрос, но показват някои нови особености на плисковското стъкло. Химическият състав на 17 (от всичко 20) проби потвърдиха още веднъж принадлежността на плисковските стъкла към групата на натриево-калиево-силициевите стъкла. Изключение правят само три проби (анализ № 1, 2 и 10), първата от които представлява къс от стъклено кюлче от черно, непрозрачно стъкло, напълно дегазирано. Голямото процентно съдържание (11,12%) на алуминиев окис ($Al_2.O_3$) срещу само 4,62% натриев окис (Na_2O) дава основание да говорим за алуминиево-силициево стъкло, което не намира сходство с нито едно от познатите до този момент средновековни стъкла. Останалите две (анализ № 2 и 10) проби принадлежат към калиево-калциево-силициевите стъкла, които се срещат също за първи път сред стъклата в средновековна България. Фактът, че проби № 1 и 2 представляват късове от стъклени кюлчета, ни улеснява да изкажем по-категорично мнението, че това са вносни „полуфабрикати“. От кои центрове на стъклопроизводството са внесени, засега е трудно да се отговори. Що се отнася до гривната, изработена от калиево стъкло (проба № 10), не е изключено тя да спада към предметите, изработени от местни майстори, но с внесеното от друг център готово стъкло.

Първите изследвачи на стъклата в Плиска изказаха мнение, че една от локалните особености на тези стъкла е повишеното съдържание на манганов окис в някои от тях.[28] Новите анализи (наши и на Л. Дончева) не подкрепят това мнение, тъй като от 25 проби само в една проба (16) се откри повишено съдържание на манганов окис (Mn_2O_3). Като се има пред вид, че в района на Плиска се намират както чисти от манган пясъчни находища, така и находища с повишено съдържание на манган,[29] ще трябва да се съгласим, че отклоненията се дължат може би на колебанията в състава на пясъка, а не на различия в рецептите, по които са приготвяни стъклата.

По-горе отбелязахме, че при изследването на стъклата от работилницата до западната крепостна стена е констатирано повишено съдържание на алуминиев окис (анализи от А до Б). Като изключим трите проби (№ 1, 2 и 10), които определихме като вносно стъкло, в 11 от останалите 17 проби съдържанието на алуминиев окис е между 3 и 9%, в три проби е около 3% и само в три проби около 2%. Като имаме пред вид, че в пет от пробите с повишено съдържание на алуминиев окис се открива повишено съдържание и на магнезиев окис (MgO), можем да говорим не за три компонентни, а за пет компонентни стъкла, които имат редица предимства — улеснено топене и избистряне, значително по-ниска температура на темпериране и др.[30] Възможно е в някои стъкла с по-малко съдържание от тези окиси въвеждането на последните да е станало случайно, чрез попаднали в основните суровини на материали, съдържащи тези окиси. Но при наличието на повече от 3,5 до 9% на алуминиеви и магнезиеви окиси в половината от пробите за случайност не може да се говори. При тези резултати не можем да се съгласим и с мнението на разкопвача на стъкларската работилница до западната крепостна стена, че остъкленият

ПРИЛОЖЕНИЕ

проба		SiO$_2$	Al$_2$O$_3$	Fe$_2$O$_3$	CaO	MgO	TiO$_2$	Na$_2$O	Ka$_2$O	SO$_3$	Mn$_2$O$_3$	
по	№											
М. Безбородов М. Маринов	230	68.37	1.20	0.37	7.05	0.60	—	16.75	0.62	0.50	4.40	99.86%
	231	70.39	1.31	0.37	5.10	0,77	—	20.97	0.19	0.25	0.58	99.93%
	232	64.55	1.58	0.42	8.97	2.25	—	16.17	1.05	0.82	4.37	100%
	233	68.64	1.10	1.15	5.80	0.50	—	21.33	0.89	0.40	—	99.81%
Л. Дончева-Петкова	от А до В	66.40 67.00	2.30 4.33	1.40 1.57	7.85 14.20	0.80 1.62	— —	13.80 16.63	1.00 1.10	— —	— —	— —
Т. П. Балабанов	1	71.86	11.12	3.12	3.78	—	0.84	4.62	4.10	1.06	—	100%
	2	63.22	1.27	0.59	6.58	4.40	0.70	1.32	20.65	0.45	—	99.18%
	3	65.44	2.54	1.05	6.44	2.50	0.64	18.35	0.94	1.35	—	99.25%
	4	55.08	9.17	1.58	2.94	3.70	0.70	21.84	4.65	1.10	—	100%
	5	66.82	2.20	1.93	5.74	2.40	0.60	16.91	1.25	0.67	1.39	100%
	6	64.18	7.13	6.90	2.53	—	0.90	16.17	1.72	0.48	—	99.98%
	7	67.88	3.05	2.30	4.78	—	0.70	15.30	1.27	0.53	CuO 4.21	100%
	8	69.20	1.78	0.57	6.72	3.00	0.56	13.78	2.00	1.13	—	100%
	9	66.83	3.05	1.50	5.14	2.60	0.50	20.00	0.69	0.52	—	100%
	10	71.20	1.78	0.87	7.84	3.60	0.44	2.23	11.25	1.12	—	103.39%
	11	63.25	3.56	1.97	4.62	7.70	0.56	15.17	1.90	0.64	0.62	100%
	12	69.28	2.93	5.75	3.60	5.60	0.50	10.95	1.10	1.11	—	100%
	13	70.14	1.53	5.06	2.52	5.00	0.82	9.00	1.15	2.03	—	100%
	14	68.75	5.86	1.33	2.66	2.40	0.58	16.55	1.10	1.21	—	100%
	15	67.14	3.56	1.11	4.62	3.10	0.70	[illegible]	0.93	0.60	—	100%
	16	65.44	3.31	0.30	7.00	2.10	0.44	[illegible]	0.90	0.59	3.61	100%
	17	68.53	2.80	0.94	7.42	1.50	0.60	[illegible]	0.95	0.88	—	100%
	18	66.50	4.83	1.60	7.80	1.60	—	16.17	1.36	—	—	100%
	19	61.66	2.80	0.73	7.23	2.20	0.60	21.33	0.70	—	—	100%
	20	66.61	3.31	1.03	9.22	0.98	—	18.15	—	—	—	100%

вид на пробата/къс от:	размери в м. м.	цвят на стъклото	цвят в тънък лом	степен на дегазиране според газовите мехурчета	местонахождение
прозоречно	дебел. 2	светлозелен	—	дребни, удължени в едно направление	дворц. център
съд	дебел. 3	синьозелен	—	—.—	—.—
гривна	квадр. сечение	черен	кафяво-виолетово	—	—
прозоречно	дебел. 2	зелен		удължени в едно направление	—
пещите	—	бледозелено	—	дребни кръгли	зап. кр. ст.
кюлче	4×3×3 см	черно непрозрачно	слабо прозрачно	без мехурчета	изт. кр. ст.
кюлче	5×4×4 см	бледозелено	прозрачно	дребни кръгли	Вътр. град
кюлче	3×2×1 см	—.—	—.—	почти без	Малък. дв.
гривна	елипс. сечение	синьо	прозрачно	малки кръгли	Крум. дв.
гривна	кръгло сечение.	синьо	прозрачно	без мехурчета	дворц. ц.
гривна	—.—	тъмнозелено	непрозрачно	—	Крум. дв.
гривна	—.—	тъмно непрозрачно	светлосиньо	—	дворц. ц.
гривна	квадрат. сечение	безцветно	прозрачно	—.—	дворц. ц.
гривна	трапец. сечение	светло оцетено	прозрачно	—.—	Крум. дв.
гривна	кръгло	усукана светлосиня	от тъмносиня	светлосиня ронлива	Крум. дв.
гривна	кръгло	тъмночервено-лилаво	непрозрачно	—	юж. кр. ст.
гривна	кръгло	тъмносиньо-зелено	непрозрачно	—	Крум. дв.
гривна	кръгло	червено	непрозрачно	—	Крум. дв.
прозоречно	2 мм	светлозелено	прозрачно	кръгли мехурчета в прави линии	дворц. ц.
прозоречно	—	—.—	—.—	елипсовидни в кръгове	Крум. дв.
кубче от мозайка	—	светло жълтозелено	прозрачно	—	Малък дв.
чаша	—	безцветно	прозрачно	без	дворц. ц.
предмет (?)	—	бледозелено	пвозрачно	—	зап. кр. ст.
съд	1.5 мм.	безцветно	прозрачно	много елепсовидни мехурчета	дворц. ц.
кюлче	—	зелено	прозрачно	кръгли	пещи зап. кр. ст.

пегматит, намерен между отпадъчните материали в работилницата, е попаднал случайно в пещта и не представлява компонент на шихтата.[31] Напротив, откриването на остъклен пегматит дава още по-голямо основание да се твърди, че въвеждането на алуминиев и магнезиев окис в шихтата е ставало съзнателно, чрез включване на малки количества пегматит, доломит и фелдшпати.

Разнообразието от цветни стъкла в Плиска поставя въпроса, дали тяхното оцветяване е ставало случайно или плисковските стъклари са познавали добре ефектите на един или друг вид метални окиси и други оцветители или обезцветители. Съпоставянето на химическия състав на стъкла с различни цветове показва, че като оцветители са използвани главно железните окиси. При малка концентрация на Fe_2O_3 цветът на стъклото остава бледозелен. С увеличаване на концентрацията на железния окис над 1% цветът постепенно премина към синьозелено и все по-тъмно зелено. При концентрация над 5% стъклото е вече непрозрачно, с черноземен цвят (проба № 6, 12, 13). Почти същите резултати са доказани експериментално и за други стъкла.[32] Анализът на стъкла в сини (понякога и червени) оттенъци показва наличието на медни окиси.[33] Видът на оцветяването и тук зависи както от процентното съдържание на окиса, така и от средата в пещта при топенето на стъклото. Във възстановителна среда Cu_2O придава червеникава украса, а в окислителна CuO—зелена и синя (проба № 7). В зависимост от условията на топене мангановият окис също е оцветявал различно, от жълто (проба № 16) до кафявовиолетово (проба № 232). При затваряне на пещта и увеличаване концентрацията на пещните газове (особено на серния триокис) стъклата се оцветявали в маслиненозелено, а при концентрация на SO_3 около 2% — в кафявочервено (проба № 13). Анализът на „черните“ стъкла ни дава основание да изкажем мнението, че плисковските стъклари са познавали добре ефектите на различните оцветители и чрез въвеждане на един или друг вид метални окиси (най-вероятно са използвани метални шлаки),[34] те са получавали необходимия им цвят на стъклото. Във връзка с този въпрос е необходимо отново да се върнем към стъкларската работилница до западната крепостна стена, в източната част на която е разкрита малка пещ, запълнена с метална шлака. Разкопвачът не обяснява предназначението на тази малка пещ. Според нас в нея са изготвяли и изпробвали различните оцветители — метални окиси. Подобни малки пещички, снабдени с духало и малки тигли за получаване на различни оцветители и допълнителна художествена обработка на стъклото, са познати и от други стъкларски работилници.[35] Различни метални окиси майсторите в стъкларската работилница биха могли да получат и от намиращата се съвсем наблизо работилница за обработка на цветни метали.[36]

В заключение ще отбележим, че откриването на следи от обработка на стъкло в дворцовия център, многобройните химически анализи на вносни стъклени кюлчета и стъклени предмети от местен произход показват пътя на възникването и развитието на стъкларския занаят в средновековна Плиска. Възникнал във връзка с нуждите от прозоречни стъкла и мозаични кубчета, още при строежа на първите монументални сгради в ханската резиденция, с непосредственото участие (най-вероятно) на византийски стъклари и вносно стъкло, към средата на IX в. стъкларският занаят в Плиска навлиза в нов етап, не само на обработка, но и на собствено производство на стъкло. Появата на стъкларската работилница до западната крепостна стена, в която могат да работят едновременно седем пещи, показва, че плисковските стъклари вече са били в състояние да създадат най-оптималните условия за това производство. Технологическият анализ на голям брой стъклени предмети сочи, че стъкларите от Плиска са усвоили и прилагали различни техники при обработката на стъклото: леене, надуване, пресоване, изтегляне, навиване, заваряване, гравиране и др. Сега към местното производство могат да се отнесат не само разнообразните по форма и украса прозоречни стъкла и мозаични кубчета, но и част от фината стъклена посуда. Появата на стотици разнообразни по форма и украса стъклени гривни, мъниста, формички за инкрустиране и апликиране, стъклени пръстени и други стъклени накити показват, че стъкларското производство постепенно излиза извън рамките на задоволяване на тесния кръг от феодалната върхушка. Без съмнение производството на разнообразни стъклени накити за по-широк кръг от населението превръщат Плиска в един от главните центрове на това производство в ранносредновековна България. Едва пълният упадък на градския живот в Плиска, причинен от печенежките нашествия в средата и края на XI в., довеждат до замиране на цветущите някога занаятчийски производства и на първо място на стъкларското производство.

БЕЛЕЖКИ

[1] М. Безбородаў и М. Маринаў. Хімika-Тэхналагічнае даследавание шкла в старожытна балгарскіих сталіц Пліскі і Прэслава (IX—XIII ст.), ВАН БССР, серыя фізіка-тэхн. навук, № 4, Мінск, 1958, с. 72—81; Върху състава на древнобългарските стъкла от Плиска и Преслав (IX—XIII в.).—ИХИ, VII, 1959, с. 13—24.

[2] Г. Джингов. Средновековна стъкларска работилница в Патлейна. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 47—69.

[3] Г. Джингов. Древното стъкло и стъклопроизводство в България. — Археология, VII, 1965, 4, с. 16.

[4] А. Запрянов. Средновековни паметници на културата от Хисар. — Археология, IX, 1967, 1, с. 41.

[5] V. Vâlov. Production du verre dans la capital medievale bulgare Veliko Tirnovo de la fin du XII-eme à la fin du XIV-eme siécle. —В: Средновековно стъкло на Балкану (V—XV век) — Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22 до 24 априла 1974, у Београду, Београд, 1975, с. 126—141.

[6] Й. Чангова. За гражданските постройки в Преслав. — Преслав, I, С., 1968, с. 152 сл., обр. 22, 23.

[7] Z. Vzarova. Zum problem der Glasproduktion im mittellalterlichen Bulgarien (8—10 j.h). — В: Средновековно стакло на Балкану (V—XV век). — Зборник радова са међународног саветовањ а одржаног од 22 до 24 априла 1974, у Београду. Београд, 1975, с. 115, табл. I—III; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, с. 399, заб. 6.

[8] Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXII, 1960, с. 61.

[9] М. Безбородов и М. Маринов. Върху състава . . . с. 13 и сл.

[10] Г. Джингов. Стъклото в средновековна България. — Кандидатска дисертация, защитена през 1975 г., София, с. 8.

[11] Z. Vzarova. Op. cit, p. 166, tabl. IV.

[12] Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 77, обр. 140-и.

[13] Л. Дончева-Петкова, Ж. Златинова. Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. —Археология, XX, 1978, 4, с. 37—48.

[14] Реконструкцията е от Т. Балабанов.

[15] На едната кутия е отбелязано с молив: „Малък дворец—църквата".

[16] Материалите ми бяха предоставени от П. Георгиев, който провежда проучвания в този сектор през 1978—1979 г.

[17] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 100 и сл., обр. 157 з, 168, 169, 170—173; Р. Karasimeonof. Neue Ausgrabungen in der Residens von Pliska. ИАИ. XIV, 1940—1942, с. 152, обр. 210—211. Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 39 и сл., обр. 30 а, б; 31. Три пещи от този тип бяха разкрити в манастира около Голямата базилика. Ст. Витлянов, П. Георгиев — непубл. материали.

[18] Й. Чангова. Цит. съч., с. 152 и сл.; Т. Тотев. Непубликувани материали от обект „Под Зъбуите".

[19] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 39 и сл.

[20] Й. Чангова. Цит. съч.

[21] Г. Джингов. Средновековна стъкларска работилница... с. 50, обр. 4.

[22] М. А. Безбородов. Стеклоделие в древней Руси. Минск, 1956, с. 268.

[23] Ю. А. Щапова. Стекло Киевской Руси. М., 1972, с. 22, заб. 40—45.

[24] Г. Джингов. За производството на стъкло в средновековна България. — Археология, II, 1960, 4, с. 8.

[25] Повесть временных лет, ч. I, под ред. Д. С. Лихачева. М—Л., 1955, с. 83.

[26] М. Безбородов и М. Маринов. Върху състава..., с. 17.

[27] Химическите анализи на проби № 1—20 са направени в централната заводска лаборатория на комбината за порцелан и стъкло „Китка" в гр. Н. Пазар.

[28] М. Безбородов и М. Маринов. Цит. съч., с. 20 и сл.

[29] Пак там, заб. 21—26.

[30] Ст. Гуцов. Технология на стъклото. — I. С., 1960, с. 168.

[31] Л. Дончева-Петкова, Ж. Златинова. Цит. съч., с. 44.

[32] Ст. Гуцов. Цит. съч., с. 201.

[33] За съжаление в лабораторията, в която бяха направени нашите изследвания, нямаше условия (в момента) за установяване на медни съединения.

[34] М. Безбородов. Химия и технология древних и средневековых стекол. Минск, 1969, с. 62 и сл.

[35] М. Безбородов. Цит. съч., с. 118.

[36] Л. Дончева-Петкова. За металодобива и металообработването в Плиска. — Археология, XXII, 1980, 4, с. 32.

ON THE BEGINNINGS OF GLASS MANUFACTURE AND GLASS PROCESSING IN MEDIAEVAL BULGARIA

T. Balabanov

Summary

The comparative stratigraphic and chemical analyses of industrial wastes like glass drops, pieces of glass, fragments from half-finished artished articles and parts of glass bars discovered in the court area in Pliska prove that the beginning of glass processing in mediaeval Bulgaria was determined by the need for stained glass window panes and mosaics cubes which were used in monumental building in the residence of the khan. These were praproduced in temporary glass workshops (rectangular two-chamber kilns built in the vicinity of buildings under contruction) which did not produce glass but only carried out additional processing of imported glass. Pieces of glass bars the chemical composition of which is different from the chemical composition of the glass manufactured in the glass kilns at the west fortress wall of Pliska testify to this. Having emerged under the guidance of (in all probability) Byzantine glass-makers and using imported glass, glass industry in Pliska enters on a new phase towards the middle of the 9th c. when glass is not only processed but is also produced.

The new 20 quantitative chemical analyses of glass objects from Pliska offered in this paper allow for local production to be more clearly differentiated from imported glass. Certain peculiarities of the chemical composition of Pliska glass were brought out, on the basis of which it can be claimed that local production includes not only window panes and cubes for mosaics but also glass vessels and glass ornametns. In conclusion the author points out that the glass-makers of Pliska were closely familiar with the effects of various colouring agents and applied all kinds of techniques in the processing of glass. The bulk of production was sufficient for Pliska to become one of the main centres of glass industry in early mediaeval Bulgaria.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Reconstruction of the glass workshop at the west wall of the fortress. (Reconstruction by T. Balabanov)
2. a) glass pieces and drops — curt area
   b) pieces of glass bars — around the court area
   c) glass filaments and moulds for incrustation — court area
   d) glass mosaic cubes — court area
3. Two-chamber kilns in the court area
   a) general view (after P. Simeonov)
   b) plan and sectional view (after P. Karasimeonov)

КЪСНИ НОМАДИ В ПЛИСКОВСКОТО ПОЛЕ

Рашо Рашев

Забелязано е, че между двата периода, през които Балканският полуостров е бил подложен на нашествията на източните номадски народи (V—VII в. и XI—XII в.), има редица общи черти, отнасящи се до начина, по който се осъществяват контактите между новите народи, местното население и византийската администрация.[1] Към тях трябва да се прибави и сходството в съотношението между сравнително богатите писмени източници, от една страна, и крайно оскъдните следи от материалната култура на тези народи, от друга. Причината е преди всичко обективна и се крие в степента на социално-икономическото им развитие. Намиращи се в първия стадий на номадизъм, или на прехода между целогодишното чергаруване и полуусядане, те водели подвижен начин на живот, при който малобройните битови останки се разпиляват на обширни пространства поради липсата на постоянни селища и некрополи.[2] За печенеги, узи и кумани, наричани в литературата с условното име късни номади, допълнителна причина е краткотрайното им присъствие на Долния Дунав като компактна етническа маса, запазила чертите на собствената си култура. Известно е от източниците, че отделни групи твърде бързо преминават към уседнал начин на живот, смесвайки се с местното — българско в преобладаващата си част — население и приемайки неговия бит, култура и религия.[3]

Трябва да се взема под внимание и началният етап, на който се намира сега изучаването на къснономатската култура в долнодунавските земи и особено южно от реката. Румънските археолози са проучили 16 гробни находища и са открили редица предмети от глина, метал и кост, които определено се датират в XI—XII в. и се приписват на печенеги, узи и кумани.[4] У нас тяхната материална култура е почти непозната. С присъствието им южно от реката се свързват само глинените котли с вътрешни „уши“, намерени при разкопки в Плиска,[5] Стърмен, Кривина, Гиген[6], и един тип гърнета с гирляндовидна украса от Цар Асен.[7] Във фондовете и експозициите на някои музеи в Североизточна България се съхраняват части от въоръжение, снаряжение и украшения, които имат аналогии в сигурно датирани къснономатски комплекси. Събирането и класифицирането на тези находки е отделна задача. Нашата цел е по-ограничена — да обърнем внимание на данните, отнасящи се до пребиваването на печенеги и кумани в района на Плиска през XI—XII в.

Плисковското поле е част от Стохълмието (днешна Североизточна България), където според византийските източници се заселват част от печенегите след голямото нашествие от 1048—1049 г.[8] През 1053 г. в не-

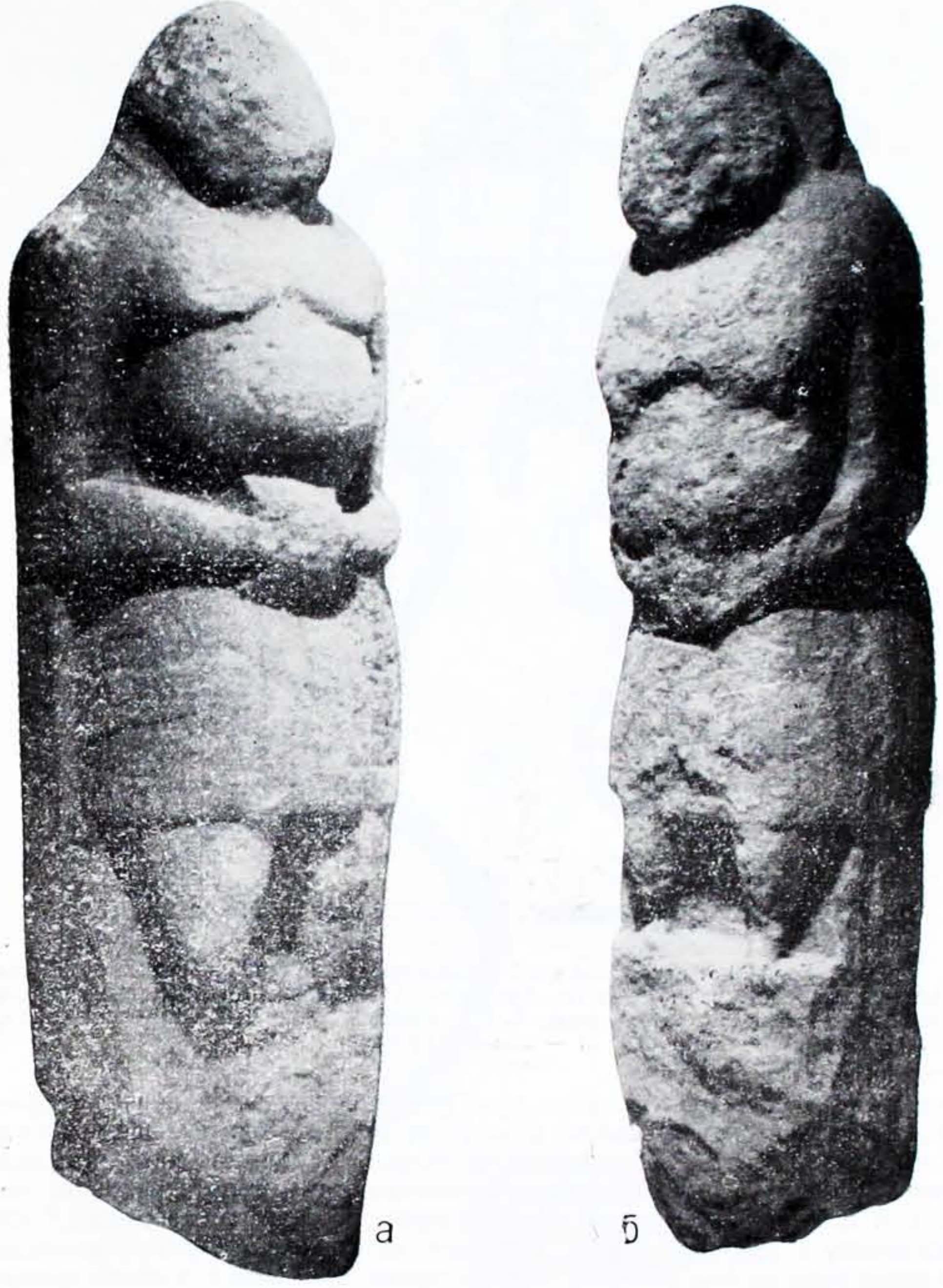

Обр. 1. Каменни статуи от с. Царев брод (Ендже), Шуменски окр.: а — мъжка фигура; б — женска фигура

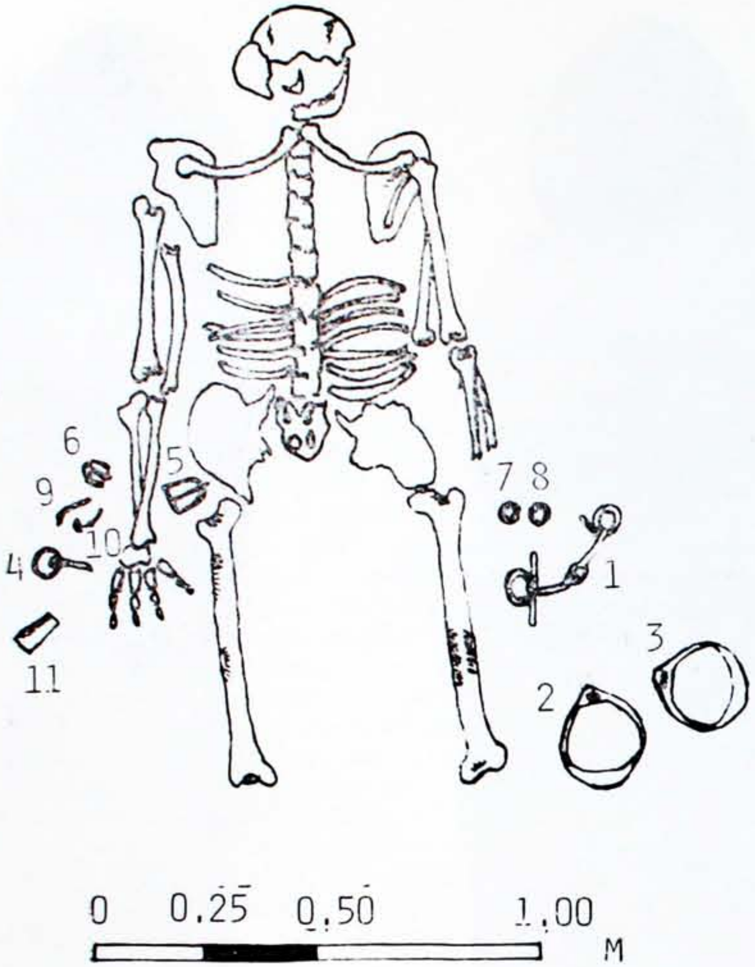

Обр. 2. Гроб 20 от некропола край южната крепостна стена в Плиска (графична възстановка по фотографията на Ив. Захариев): 1 — желязна юзда; 2, 3 — железни стремена; 4 — част от желязна юзда; 5, 6 — железни токи; 7, 8 — железни халки; 9, 10 — части от железни токи; 11 — каменно брусче

посредствено съседство с Плиска, при Преслав, печенегите нанесли поражение на византийската армия, в резултат от което бил сключен мир за 30 години.[9] Някои автори приемат, че езерото Озолимна, споменато във връзка с византийско-печенежките отношения през втората половина на XI в. и локализирано от В. Н. Златарски в Северна Добруджа,[10] се е намирало в непосредствената околност на Плиска.[11] Особено важно е свидетелството на Ана Комнина, според която през 1088 г. в поход срещу печенегите византийският император Алексий I Комнин превзел Плиска и се изкачил на т. нар. Симеонов хълм, който бил наричан от местното население още „скитско съвещалище".[12] В. Н. Златарски идентифицира хълма с голямата естествена могила при с. Войвода, Шуменски окръг, на 8 км северно от Плиска, по пътя за Дръстър. Той приема, че второто си име хълмът получил поради факта, че печенегите се събирали там на

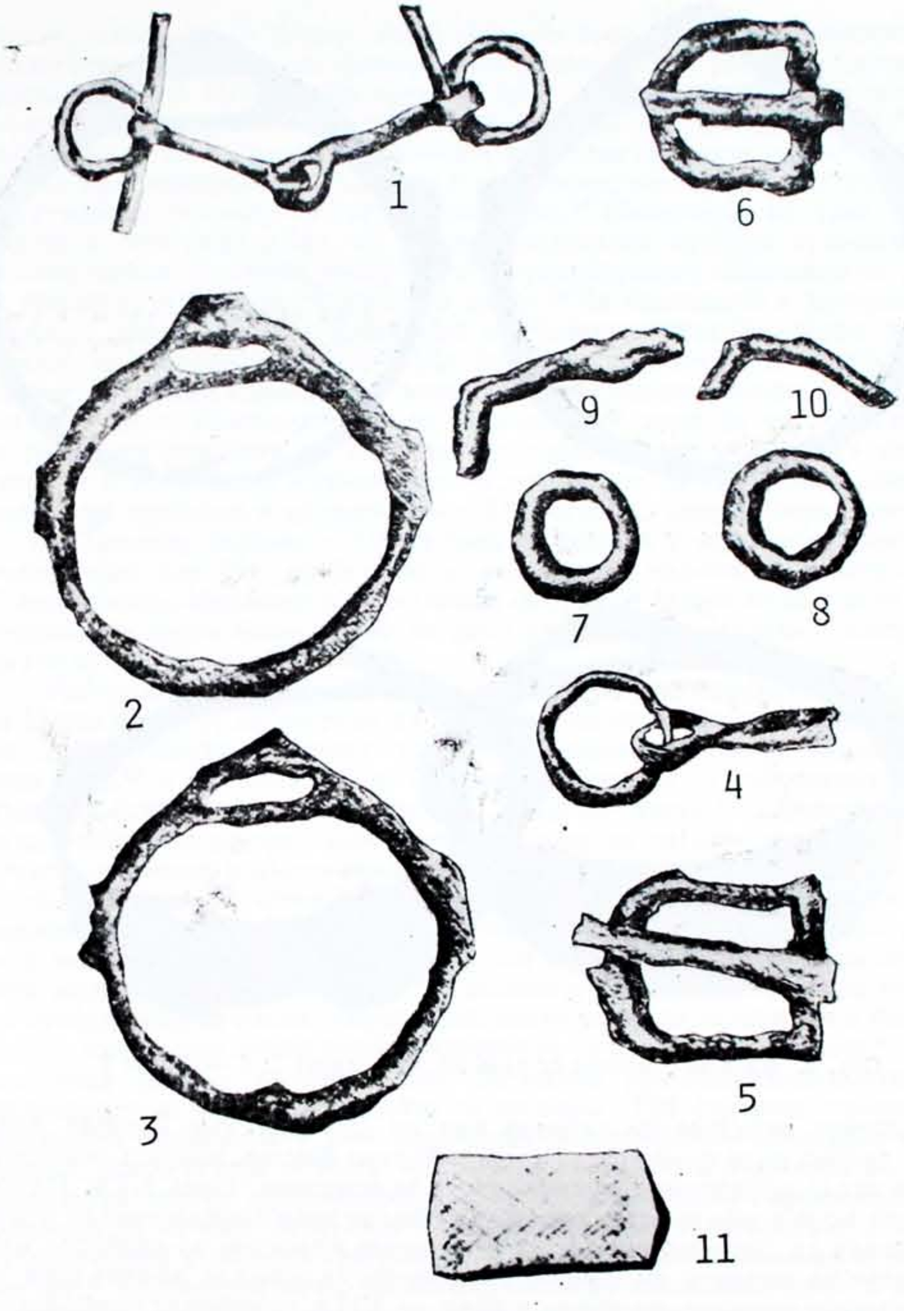

Обр. 3. Инвентар от гроб 20 (описан под обр. 2)

съвет.[13] Изглежда, в Плисковското поле се е намирало седалището на предводителя на печенегите и на оглавявания от него род. Изборът ще е бил определен от средищното положение на Плиска в системата от пътища, използвани през ранното средновековие. Бившата столица е била един от

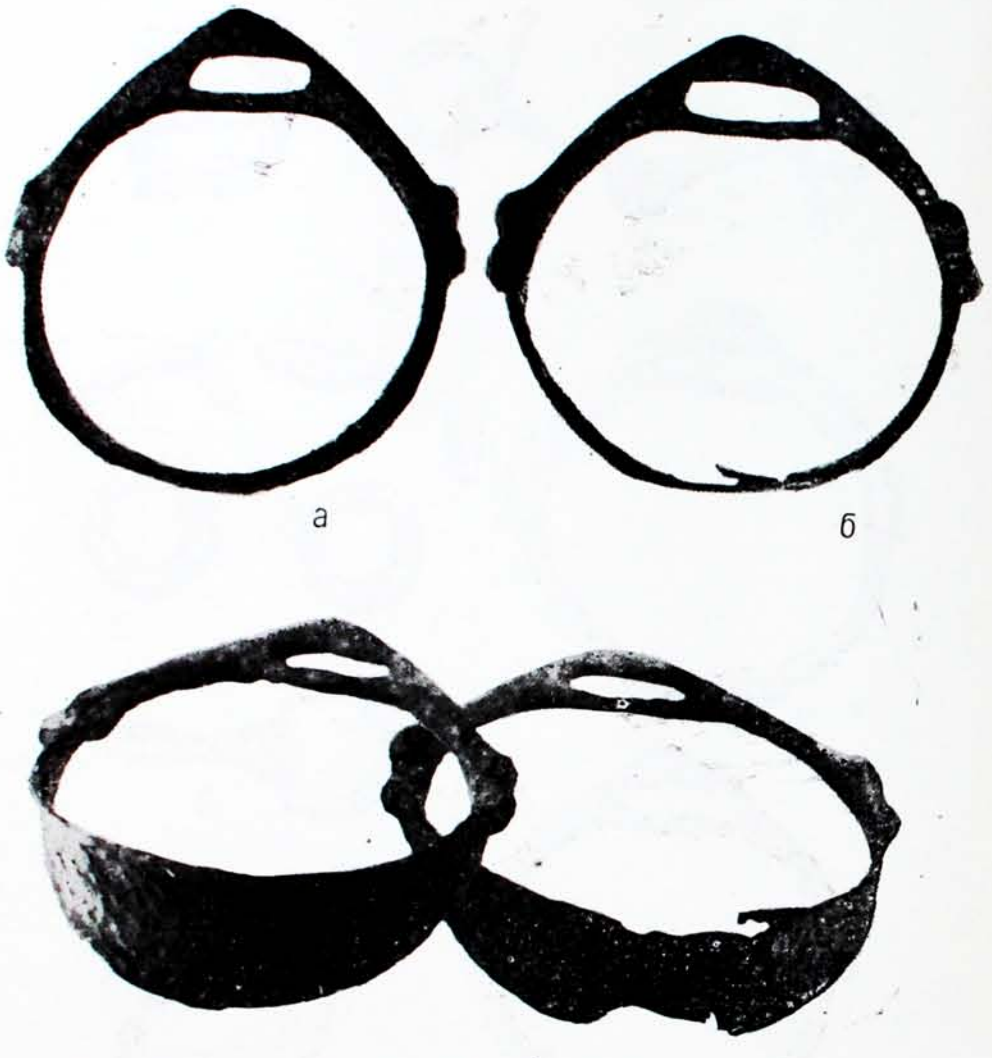

Обр. 4. Железни стремена от гроб 20: а — стреме 2; б — стреме 3

възловите пунктове по главния път от Дръстър към Ришкия проход. Не трябва да се пренебрегва и географският фактор, който в редица случаи играе определяща роля в живота на номадите. През XI в. Плисковското поле с обширните си пасища и обилни води е предоставяло отлични условия за скотовъдния бит на печенегите и простор за свободно маневриране на конната им войска. Печенегите са избрали за стан това поле по същите причини, по които в края на VII в. го избират прабългарите.

Полето около Плиска запазва значението си и през XII в., когато в нападенията на земите южно от Дунав се включват куманите.[14] Макар че липсват преки писмени източници за тяхното пребиваване, налице са два забележителни скулптурни паметника, нееднократно привличали вниманието на редица изследвачи. Става дума за известните каменни *баби*, открити при с. Царев брод (Ендже), Шуменски окръг, на 10 км западно от Плиска (обр. 1). Дълго време те се свързваха с културата на прабългарите, макар че Г. Фехер, който наложи това становище, привеждаше аналогични паметници от южноруските степи, които той не е смятал за прабългарски.[15] Независимо един от друг двама автори почти едновременно приведоха доказателства за куманската им принадлежност,[16] позовавайки се на лаконично изразените съмнения от някои учени[17] и преди всичко на очебийното им сходство с паметници, чиято връзка с културата на куманите се смята за сигурно доказана.[18] Независимо от това някои автори и сега поддържат, че на прабългарската култура принадлежат не само *бабите* от Царев брод,[19] но и антропоморфните паметници от селата Манастир и Езерово, Варненски окръг.[20] За последните е доказано, че заедно с други подобни паметници от Североизточна България произхождат от бронзовата епоха.[21] Що се отнася до *бабите* от Царев брод, налице е огромен сравнителен материал с изградена типология и хронология. Това са каменните *баби* от южноруските степи, на чието изучаване са посветени усилията на няколко поколения руски и съветски изследвачи. И в последното обобщаващо изследване те са свързани с пребиваването на куманите и са датирани в XII—XIII в. Според типологията на С. А. Плетнева *бабите* от Царев брод се отнасят с най-характерните си белези към тип III, представен с най-голямо количество паметници.[22] Същевременно оформянето на мъжката фигура от Царев брод в долната ѝ половина в много висок релеф на фона на стелата я свързва с изображенията от тип II.

Най-голям интерес предизвиква въпросът за изолираността на *бабите* от Царев брод. Те са открити на около 500 км от р. Ингулц, десен приток на Днепър, която е западна граница на разпространението на южноруските *баби*,[23] и на около 800 км от северния бряг на Таганрогския залив, където е установено най-гъстото струпване на статуи.[24] Значителната им отдалеченост от южноруските центрове като че ли дава основания да се изказва съмнение в първоначалното им местонахождение и да се допуска, че са донесени от изток.[25] В действителност местонахождението им не подлежи на съмнение. Те са открити на 12. III. 1927 г. от иманяри в горната част на една от двете надгробни могили до селото, датиращи от ранната желязна епоха.[26] В отчета за разкопките не се съобщава за вторични гробове или по-късни съоръжения, които могат да се свържат с *бабите*. И тук, както това много пъти е установено в южноруските степи,[27] е бил използван по-стар могилен насип. За местен произход свидетелствува и едрозърнестият варовик, от който са изсечени. Той съдържа примес от черупчести вкаменелости и е характерен за кариерните находища около Плиска. Двете статуи се били изработени на място и издигнати по повод смъртта на знатни представители на куманската военна аристокрация.[28] Очевидно те са част от култов комплекс подобно на откритите в южноруските степи кумански светилища, в които се издигали мъжка и женска фигура.[29] Обстоятелството, че те са единствените подобни статуи в долнодунавския район, показва, че са издигнати в памет на представител на куманската върхушка от най-висок ранг. В същото време те са косвено доказателство за пребиваването в Плисковското поле на кумани, наследили от своите предшественици печенегите контрола върху този район.

Следи от пребиваването на късномадско население в Плиска са и два гроба, открити при разкопките на южната крепостна стена. Техният откривател Иван Захариев правилно означава гробовете като езически,

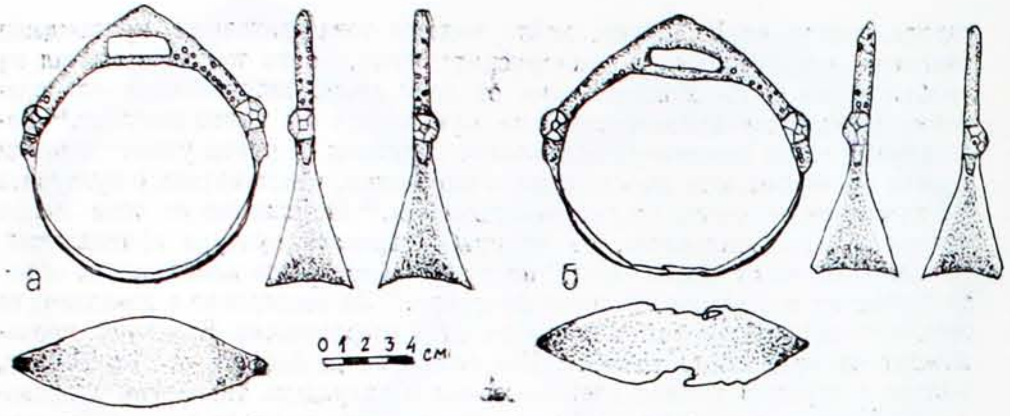

Обр. 5. Железни стремена от гроб 20: а — стреме 2; б — стреме 3

отделяйки ги от другите гробове, ориентирани по християнски обичай с глава на запад.[30] Макар че не се предлага конкретна дата за двата гроба, сочат се аналогии на откритите в един от гробовете стремена от IX—XI в., „свързани с алански паметници и салтово-маяцката култура в Съветския съюз, старомаджарски погребения в Унгария и Югозападна Словакия“.[31] През посочения период споменатите народи действително употребяват стремена, чийто кръгъл контур ги доближава до формата на плисковските.[32] В същото време те се различават от тях по четириъгълния или заоблен издатък за ремък, докато при плисковските стремена отворът за ремъка е пробит в триъгълната плоскост в горния край и по този начин не се издава, а се вписва в контура на стремето (обр. 4, 5). Впрочем и други особености налагат да спрем вниманието си върху гробовете от Плиска, като използваме обнародваните от Иван Захариев данни.

Първият гроб (10) е открит в северозападния ъгъл на кула 1 — северната от двете кули, издаващи се пред фронта на южната крепостна стена. Скелетът лежи опънат по гръб с глава на юг. До него не е открит гробен инвентар.[33] Относителната му датировка се определя от положението му спрямо крепостния градеж. Той лежи направо върху каменния под на кулата и очевидно се е появил там, когато приземната ѝ част не е била използвана. Според наблюденията на разкопвача това е станало през първата половина на X в., когато до входа на кулата е било изградено открито каменно стълбище, заменило първоначалното дървено стълбище във вътрешността на кулата.[34] Изглежда, нейното приземие е било използвано за укритие или жилище, както може да се съди от зазиждането на входа с два реда блокове и поставянето на каменни стъпала.[35] Този етап от съществуването на кулата трябва да се отнесе най-общо към X в., макар че не е изключено той да е продължил и през следващото столетие, както това е засвидетелствувано при Южната порта, чиято северозападна кула също е била използвана за жилище.[36] Следователно гроб 10, появил се след окончателното изоставяне на кулата, може да се отнесе най-рано след X в. Ориентирането му с глава на юг го отделя от досега известните гробове в Плиска и дава основание да го свържем с присъствието на някой от онези езически народи, които пребивават в района на Плиска през XI—XII в.

Още по-сигурни данни за подобно заключение предлага вторият гроб (20), открит на 263 м западно от входа на кула 1.[37] Скелетът лежи по гръб с глава на югоизток, ръцете са опънати край тялото (обр. 2). Костите на краката под колената не са открити и според разкопвача са били предварително отделени от трупа по ритуални съображения. Открит е сравнително богат гробен инвентар, съставен от железните части на снаряжението на коня на покойника (обр. 2, 3): желязна юзда, две железни стремена, част от желязна юзда, две железни токи, две железни халки, части от железни токи и каменно брусче.

Най-голям интерес предизвикват стремената. Първото стреме (обр. 3_2, 4 а, 5 а) е високо 12,2 см, с диаметър — 10,7 см. Горната му половина е обла желязна пръчка с диаметър 0,8—0,9 см. Горе тя се разширява и образува отвор за ремък, широк 3,3 см. На линията на хоризонталния диаметър желязната пръчка завършва с обемно моделирани глави на животни, най-вероятно коне. Непосредствено под тях започва пригоденият за мека обувка стъпалник, представляващ дъговидно извита пластина със слабо подвити навън ръбове, широк 4,7 см. След химическото почистване на корозията освен животинските глави може да се забележи и инкрустацията от сребърни точки с диаметър 0,1—0,2 см. Тя се проследява частично и е запазена най-добре в дясната горна част на стремето, където между главата на коня и отвора за ремъка се виждат 10 сребърни инкрустации, разположени в редица. Успоредно на нея се виждат следи от още два реда, вероятно също с по 10 инкрустации. Най-вътрешният ред е продължавал надолу по главата на коня с 4 инкрустации, една от които е отбелязвала окото на животното. Това ясно личи по лявата част на стремето.

Второто стреме (обр. 3_3, 4б, 5б) има напълно еднаква форма и размери с първото. Аналогичен е характерът и разположението на сребърните инкрустации.

Частите от конско снаряжение с описаната форма са характерни за обширни райони на евразийските степи.[38] Според класификацията на Г. А. Федоров-Давидов стремената с овален контур и заострен връх са обособени в тип Д III,[39] според класификацията на С. А. Плетнева — в тип Г II.[40] И в двата случая те са датирани в XII—XIII в. От това време датират и аналогичните по форма стремена в древноруски паметници, обособени от А. Н. Кирпичников в тип IX—IXа.[41] В тази група е висок процентът на стремената с украса от сребърни и медни инкрустации.[42] На Долния Дунав стремената от Плиска имат точна аналогия с едно от стремената, намерени в гроб при с. Витънещи, окръг Телеорман. Той е датиран в XI в. и въз основа на едносъставната юзда е определен като гроб на печенег.[43] В горната си лицева част стремето от Витънещи е украсено с инкрустации от успоредни сребърни нишки.

Доколкото типът на оръжието и снаряжението в номадските гробни находища е несигурен етнически показател, показател за етническата принадлежност на погребаните в Плиска може да бъде тяхната ориентация. Приема се, че ориентацията на запад е характерна за печенегите, на изток — за куманите.[44] Установена е и трета група гробове, за които е характерна меридионалната ориентация на покойника. Гробните ями се отличават от останалите с камъшовата постилка на дъното, наличието на въглени и дребни варовикови камъчета, кости от животни. Ориентацията и специфичните белези на погребалния обред намират аналогии сред погребалните паметници на степния (зливкински) вариант на салтово-маяцката култура, чиито носители са българските племена. Това дава основания на С. А. Плетнева да приема, че къснономадските гробове с меридионална ориентация са оставени от присъединилите се към печенегите и куманите българи.[45] Тъй като не разполагаме с данни за устройството на гробните ями от Плиска, единственият белег за сближаването на гробовете със споменатата група е южната ориентация на скелетите. Не изглежда невероятно двама българи от донските степи да са попаднали в Плиска през XI—XII в. в състава на печенежкия или куманския племенен съюз и да са оставили костите си в бившата столица на дунавските си съплеменници.

БЕЛЕЖКИ

[1] В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав—гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X—XII в. С., 1976, с. 77, 80, 84, 87—89, 99, 125.

[2] С. А. Плетнева. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982, с. 16—17; В. Тъпкова-Заимова. Цит. съч., с. 23.

[3] В. Тъпкова-Заимова. Цит. съч., с. 116 сл. и особено 134—136.

[4] П. Дякону. К вопросу о глиняных котлах на территории PHP.—Dacia, VIII, 1964. P. Diaconu. Les petchénègues au Bas—Danube. Bucareşt 1970, p. 23 et note 39; Les coumans au Bas — Danube aux XI —XII siècles. Bucuresti, 1978, p. 14—21, 121—123, fig. 9; I. Barnea, Şt. Ştefănescu. Din istoria Dobrogei. Vol. III. Bucureşti, 1971, p. 242 sqq.; V. Leanu, G. Trohani. Două morminte de călăreţi, nomazi din cîmpia Teleormanului. — SCIV, 29, 1978, 4, p. 529—539.

[5] ИРАИК, X, 1905, альбом, табл. IX, д. 7; Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 197, обр. 15_1; Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 60—61, обр. 15 Б, $_{7,8}$; В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—1964 г. — ИАИ, XXX, 1967, с. 32—33, обр. $7_{д—к}$; Л. Дончева. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. — Археология, 1971, 4, с. 34—35, обр. 3; Р. Василев. Източната крепостна стена в Плиска (разкопки през 1972—1974 г.). — В: Плиска — Преслав. I. С., 1979, с. 104, обр. 11.

[6] Л. Дончева. Цит. съч., обр. 4, 5, 7.

[7] Д. Ил. Димитров. Номадска керамика в Североизточна България. — ИНМВ, XI (XXVI), 1975, с. 42—45, табл. V.

[8] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. II. С., 1972, с. 96; В. Тъпкова-Заимова. Цит. съч., с. 78 и бел. 31; P. Diaconu. Les petshénègues... , p. 66—69.

[9] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 108.

[10] Пак там, с. 499.

[11] P. Diaconu. Les petchénègues... , p. 121—129 с подробен преглед на становищата по този въпрос. Срв. и В. Тъпкова-Заимова. Цит. съч., с. 99.

[12] Гръцки извори за българската история, VIII, с. 61. В. Н. Златарски (цит. съч., с. 191—192) превежда „Симеоново краехълмие" и „скитско съвещалище", М. Войнов (Гръцки извори... , VIII, с. 61) — съответно „Симеонов хълм" и „скитско събрание". За първото име ние предпочитаме превода на М. Войнов, за второто — на В. Н. Златарски.

[13] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 191—192 и притурката „Симеоново краехълмие—скитско съвещалище", с. 496—498.

[14] За хронологията на техните нападения срв. В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 195 и сл.; В. Тъпкова-Заимова. Цит. съч., с. 97 сл.; P. Diaconu. Les coumans... , p. 35 sqq.

[15] Г. Фехер. Мадарският конник. Погребални обичаи на прабългарите. — ИНЕМ, I—IV, 1926, с. 88 сл.; Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. — ГНБПл за 1927 г., с. 149—152; Културата на прабългарите. С., 1929, с. 59—63; Прабългари. Произход, история, бит и култура. С., 1929, с. 99—100; Военното дело на прабългарите. С., 1938, с. 65—68; G. Feher. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. — AH, VII, 1931, p. 91—93. Срв. още К. Миятев. Мадарският конник. — ИБАИ, V, 1929, с. 108—109; Българското изкуство през IX—X век. — В: България 1000 години. С., 1927, с. 161—163; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1958, с. 67—68, 75, 128, 215.

[16] Fodor I. A sérzobrok kérdézéhez (Sculptures funéraires). — Folia XXI, archaeologica XXI, 1970, p. 113—126; Р. Рашев. Прабългарски ли са каменните баби от Ендже. — МПК, 1972, 1, с. 17—20.

[17] Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 167 и бел. 7. Срв. и посочката у Р. Рашев. Цит. съч., с. 17 и бел. 4. Резерви по отношение на прабългарската принадлежност на статуите от Ендже се изказваха и в лекциите на проф. Станчо Ваклинов, четени във Великотърновския университет през 1966 г.

[18] С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.—МИА СССР, 62, 1958, с. 179—180; Половецкие каменные изваяния. М., 1974; Г. А. Федоров-Давыдов. Цит. съч., с. 166—193; Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР. Отв. ред. тома С. А. Плетнева). М., 1982, с. 219—220.

[19] Н. Труфешев. Стилови и художествени особености на каменната пластика през Първата българска държава. — В: Българско художествено наследство. Т. I. С., 1973, с. 26—27; В. Наследникова. История на българския костюм. II изд. С., 1974, с. 9—10; Я. Р. Дашкевич, Э. Трыярски. Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскании-Нова. Вроцлав, 1982, с. 17, 48, 86; K. Dabrowski, T. Nagrodska—Majchrzyk, E. Tryjarski. Hunowie europejsky, protobulgarzy, chazarowie, pieczingowie. Wroslaw-— Warszawa — Kraków — Gdansk, 1975, p. 337, гус. 19, 20.

[20] K. Dabrowski, T. Nagrodska-Majchrzyk, E. Tryjarski Op. cit., p. 336, гус. 18.

[21] Общо за този тип каменни изваяния у нас и в Северозападното Причерноморие вж. G. Tončeva. Monuments sculpturaux en Bulgarie du Nord-Est du l'age du bronz. — Studia praehistorica, 1981, 5—6, p. 129—145. Според Г. Тончева към тях се отнася и статуята от с. Стан, Шуменски окръг, за която е изказано мнение, че принадлежи на куманите, срв. Т. Балабанов. Паметник на каменната пластика от с. Стан, Новопазарско. — Археология, 1977, 3, с. 56—60.

[22] С. А. Плетнева. Половецкие каменные изваяния, рис. 60, рис. 33 и списъка на изображенията по типове на табл. 14; Степи Евразии... , с. 219—220.

[23] С. А. Плетнева. Половецкие каменные изваяния, с. 13.

[24] Пак там и рис. 3.

[25] Пак там, в каталога описани под номер 1320, 1321.

[26] Р. Попов. Могилните гробове при с. Ендже. — ИБАИ, VI, 1930—1931, с. 112—113. За съвременната хронология на находището от Ендже срв. G. Tončeva. Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de nord — est. Sofia, 1980, p. 73—74, 86—90.

[27] Книга Большому Чертежу. М. — Л., 1950, с. 192—193; Г. А. Федоров-Давыдов. Цит. съч., с. 190—191; С. А. Плетнева. Половецкие каменные изваяния, с. 72—73.

[28] За семантиката на статуите срв. Г. А. Федоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 1976, с. 102; С. А. Плетнева. Половецкие каменные изваяния, с. 75—76; Степи Евразии . . . , с. 220—221.

[29] М. Л. Швецов. Половецкие святилища. — СА, 1979, 1, с. 199—209.

[30] Ив. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971—1974 г.). — В: Плиска — Преслав. I. С., 1979, с. 129, 137.

[31] Пак там, с. 137 и бел. 101, неотпечатана в справочния апарат.

[32] Степи Евразии... , рис. $4_{21,39}$., 15_{15}, $19_{22,23}$, 20_{17}, 30_{101}, 62_{71} и др.

[33] Ив. Захариев. Цит. съч., с. 137 и обр. 46 а. Между описанието и приложената фотография има несъответствия, отнасящи се до положението на ръцете и краката, които нямат съществено значение за общия извод.

[34] Пак там, с. 110—111, обр. 4, 12.

[35] Пак там, с. 110, обр. 6,10.

[36] Ат. Милчев. Разкопки в Плиска (1944—1974 г.). — Археология, 1974, 3, с. 43.

[37] Ив. Захариев. Цит. съч., с. 137 и обр. 46 б.

[38] Степи Евразии... , рис. 74_5 (Сибир), 82_{14} (Южна Русия), $90_{18,19}$ (Башкирия).

[39] Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники... , с. 12, рис. 2.

[40] С. А. Плетнева. Древности черных клобуков. М., 1973, с. 15—17, рис. 5.

[41] А. Н. Кирпичников. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX — XIII вв. Л., 1973, с. 52—53, рис. 29.

[42] Пак там, с. 53, табл. XVI, XVII.

[43] V. Leanu, G. Trohani. Op. cit., fig, 2, 3.

[44] С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы... , с. 153—182; Г. А. Федоров — Давыдов. Кочевники... , с. 133—163; Степи Евразии... с. 218—219.

[45] С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы... , с. 182 сл.; Степи Евразии... , с. 219. Тази интерпретация не се приема от Г. А. Федоров — Давыдов. Кочевники... , с. 163—165.

LATE NOMADS IN THE FIELD OF PLISKA

R. Rashev

Summary

The author draws attention to the written sources reflecting the stay of Pechenegs and Koumanians in the area of the first Bulgarian capital Pliska and discusses certain archeological monuments belonging to these tribes. Above all the author brings forward some additional considerations tending toward the interpretation of the two stone statues from the village of Tzarev Brod (formerly called Endge), district of Shoumen, as samples of the monumental stone sculpture of the Koumanians. The circumstances under which they were found leave no doubt that were locally made rather than brought from the East. Errected on the top of an older mound they represent part of a ritual complex. The two statues were found at a place located in a southwest direction as regards the westernmost statues in the steppes of the lands to the north of the Black sea at a distance of 500 km. from the latter, where lived the Koumanians during the 11—13 oc. The fact of their being found in isolation suggests that they were made by and connected with a group of Koumanians, who had found favourable conditions for their nomadic way of life in the field of Pliska. The statues are assigned to the 12 c.

Two finds from a mound in Pliska, which were published not long ago, are examined again. The type of the stirrups decorated with silver incrustations as well as the position of the two graves as regards the fortress wall give one reasons to claim that they belong to a population living temporarily in Pliska during 11—12 cc. The orientation of the skeletons with their heads pointing to the north,is characteristic of the Bulgarians living up to the 10 th century in the catchment basin of river Don, who later on joined the Pechenegs and Koumanians.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Stone statues from the village of Tzarev Brod (Endge), district of Shoumen: a) Male figure, b) Female figure

2. Grave 20 from the necropolis by the south fortress wall of Pliska (graphical reconstruction after the photograph of Iv. Zakhariev): 1 — iron rein 2, 3 — iron stirrups 4 — part of an iron rein 5, 6 — iron buckles, 7, 8 — iron rings, 9, 10 — parts of iron buckles. 11-a small stone whetstone

3. Stock of grave 20 (description at Fig. 2)

4. Iron stirrups from grave 20. a) stirrup 2 b) stirrup 3

5. Iron stirrups from grave 20. a) stirrup 2. b) stirrup 3

СЕМЕНОВСКИЙ КЛАД ЖЕЛЕЗНЫХ ИЗДЕЛИИ

А. Х. Халиков

В конце 50-ых годов XX столетия у с. Долгопол в Болгарии в глиняном сосуде, характерном для IX—X вв., был найден интересный клад железных изделий, содержащий 9 лемехов и 7 ножей-чересел от тяжелого плуга-сабана, 6 серпов, 2 оковки от лопат, 4 мотыги, долото, 2 дужки и 6 колец-оковок от деревянных ведер, ложкарь, 4 ключа, обломок топора, наконечник копья и своеобразное оружие—„боевой серп с втульчатой рукояткой“.[1]

В 1978 г. при разкопках остатков Крумова дворца в Плиске в кв. 80 Р. Рашевым в яме на слое гальки и пепла,с которыми были перемешаны скелет собаки и кости двух коней, был найден еще один клад железных изделий, стратиграфически датированный X—XI вв. и состоящий из: 2 массивных лемехов от плуга-сабана, втока-пешни, топора-тесла, 3 земледельческих и 1 боевого серпа.[2]

Подобные клады железных изделий известны и в Волжской Булгарии. Среди них особенно примечателен так называемый Семеновский клад, обнаруженный мной в 1971 г.

В традицию полевых работ казанских археологов вошло ежегодное обследование археологических памятников, разрушающихся водами Куйбышевского водохранилища. Начало таким исследованиям положил А. П. Смирнов, многие годы возглавлявший Куйбышевскую археологическую экспедицию ИИМК АН СССР.

Одним из интересных памятников, изученных при такого рода работах, является Семеновский клад железных изделий, обнаруженный в 1971 г. в северной части так называемого Семеновского острова, расположенного примерно в 3,5—4 км к северо-востоку от устья р. Ахтая, левого притока р. Камы.

На размытом берегу острова, в 150—200 м юго-западнее булгарского селища (У Семеновское) домонгольского времени, было зафиксировано темное пятно прямоугольной формы, отличавшееся цветом от материкового суглинка. При расчистке его обнаружена яма, углубленная в материк на 0,30—0,40 см. На дне ее, обложенном деревом, четырьмя грудками лежали железные изделия. В одном из скоплений оказались 4 сошника, 2 стремени, 1 целый и части от двух разломанных цилиндрических замков, 2 топора, подпружная пряжка, звено от удил, дужка от ведра, ботало, 2 крупных штыря, кольчатые удила, цепь с крюками, 2 кольца. Вместе с железными вещами найдены 5 плоских сланцевых оселков и шиферное пряслице. Другое скопление составляли скобель, удила, цепь, 2 подпружных пряжки, железная петля, сланцевый оселок и обломок кремня.

В центре ямы были положены 2 топора (один сломанный), 2 стремени, массивная пешня, дужка от ведра в обломках, массивный плужный резак. В западной части ямы найдены плужный резак, ключ, топор, кресало, обломки трех цилиндрических замков, 3 подпружных кольца, обломки железного котла и 3 штыря.

Несомненно, что перед нами остатки преднамеренно зарытого клада железных вещей хозяйственного и бытового назначения. Расположение клада около булгарского селища домонгольской поры, а также находка шиферного пряслица, позволяют относить его к домонгольскому времени. Более точную дату может дать анализ вещей из клада.

Среди найденных предметов можно выделить несколько груп по назначению: орудия земледелия, скотоводства, древообработки, предметы быта. К земледельческим орудиям относятся наконечники сох (4 целых и 1 обломок) и 2 чересла-резака.

Все сошники (рис. 1_{3-6}) асимметричные, имеют уплощенно-овальную втулку, внутренний диаметр которой колеблется от 5×4 до 7×3 см, а длина составляет примерно 1/3 общей длины орудия, относительно неширокую (7—8,5 см) лопатку с изгибом в средней части. По размерам и степени асимметричности выделяются две пары. Одна состоит из двух наконечников (рис. $1_{5,6}$) длиной в 24,5—25,5 см и шириной лопатки в 7,5—8,5 см; другая из наконечников (рис. $1_{3,\cdot}$) длиной 29—32,5 см и шириной 8—8,5 см.

Близкие по размерам и форме сошники известны из Билярска и Альметьева. По мнению В. П. Левашевой, длина сошников двузубых сох обычно была более 25 см, а длина трубицы составляла около 1/3 общей длины орудия.[3] Затупленные края сошников из Семеновского клада говорят об их употреблении для орудий, работавших под значительным углом к почве.[4] Уплощенно-овальное сечение втулки сближает наши наконечники с сошниками, характерными для лесостепной, а не лесной зоны. По размерам они близки к новгородским, найденным в слоях XII—XIII вв.[5], а также сошникам из Нижнеборковского клада того же времени.[6]

Чересла-резаки (рис. $1_{1,2}$) имеют вид крупных массивных однолезвийных ножей с дугообразно выгнутой спинкой. Общая длина составляет соответственно 51 и 46 см, длина лезвия — 21,5 и 25 см, ширина — 7,5 и 8 см, толщина 2 и 1,5 см. Рукоять имеет четырехгранное сечение размером соответственно 4×2,3 и 3,5×2,5 см.

Эти орудия, являющиеся частями тяжелого плуга типа сабана, особенно характерны для земледельческой техники волжских булгар. Резаки-чересла известны из Билярского[7] и Болгарского[8] городищ, ряда других мест Волжской Булгарии.[9] Встречены они также на древнерусских поселениях,[10] а также в Подонье, в частности, на Правобережном Цимлянском городище.[11]

Наличие в Семеновском кладе частей от плуга-сабана и двузубых сох свидетельствует, что булгары в пойменных районах Нижнего Прикамья применяли оба эти типа пахотных орудий.

Предметы, связанные со скотоводством, представлены двумя удилами, двумя парами стремян, боталом и различными деталями конской сбруи и упряжи.

Удила относятся к типу двусоставных с расплющенными и свернутыми в цилиндрическое кольцо концами (рис. $1_{36,37}$). По Г. А. Федорову-Давыдову, это тип ГIУ, бытовавший в предмонгольское время.[12] Их общая длина около 20 см. Стержни удил к внутренним концам сужаются. Кольца имеют арочную форму.

Характерной особенностью стремян является сочетание в каждой паре одного крупного стремени с малым. Так, в первой паре (рис. $1_{31,32}$) одно из сходных по форме стремян (полуовальная дужка, завершенная сверху прямоугольной вытянутой горизонтальной петлей, представляющей собой верхнюю расплющенную часть дужки, а внизу — плоской относительно широкой подножкой), очевидно, левое, имеет высоту 16,5 см и длину подножки 14 см (рис. 1_{32}), второе, по-видимому, правое, высоту 13 см и длину подножки 12 см. Подножка его относительно облегчена (рис. 1_{31}). Эта пара стремян близка к типу БП, выделенному Г. А. Федоровым-Давыдовым и отнесенному им к предмонгольскому времени.[13]

Вторая пара представляет собой оригинальный тип (рис. $1_{3\cdot,35}$), не отмеченный в классификации Г. А. Федорова-Давыдова. Дужка их имеет грушевидной формы арку, завершенную вверху широкой пластинкой с прямоугольным отверстием для путалища, внизу — небольшую плоскую подножку круглой формы. Оба стремени сходны по форме, но отличаются размерами: высота их соответственно 18 и 16,5 см наибольшая ширина — 15,5 и 13 см, размеры подножки 5,5×6,5 и 5,5×5,5 см.

С конской сбруей и упряжью очевидно связаны многочисленные пряжки, кольца и петли.

Среди пряжек 6 относятся к отделу А по классификации Г. А. Федорова-Давыдова,[14] одна — к отделу Б. Представлены типы АП (с сегментовидной рамкой, 4 экз., рис. $1_{41,42,44}$), АШ (с округлой рамкой, 1 экз., рис. 1_{45}), не выделенный Г. А. Федоровым-Давыдовым тип пятиугольной рамкой (рис. 1_{43}) и тип АП ,который в новгородских древностях датируется XII—XIV вв.[15]

6 колец диаметром от 3 до 7 см (рис. $1_{6,\cdot8}$) не могут быть точно датированы. Представляет интерес железная петля (рис. 1_{49}) и обломок пластинчатой скобы, являющиеся, вероятно, остатками железных деталей деревянного седла.

Ботало (рис. 1_{54}) имеет форму подтрапециевидной коробки (7,5×7×4 см), склепанной из листового железа и снабженной в верхней части восьмеркообразным кольцом, к которому снизу прикреплен гвоздевидный штырь-язычок. Ботала, близкого типа меньших размеров, известны в новгородских древностях XII—XIV вв.[16]

К числу плотничьих инструментов относятся 4 топора, скобель, тесло. По форме топоры разделяются на два типа. К первому относятся 2 топора (рис. $1_{11,12}$) с симметричным лезвием и округлым облегченным обухом. Длина их — 16—19 см, длина лезвия — 8—9 см, длина обуха — 5—6 см. Такие топоры по новгородским древностям (тип 2) датируются в основном XIII в.[17] Два топора (рис. $1_{8,9}$) отличаются от описанных относительно массивным плоским обухом и асимметрично выступающим лезвием. Длина их — 15 см, длина обуха — 6,5 см, длина лезвия — 7,5 — 8,3 см. Своим плоским обухом они напоминают третий тип новгородских топоров, датированный XIV—XV вв.[18] Однако, у них более широкое лезвие с характерным выемом при переходе к обуху, в чем нельзя не видеть сохранение особенностей первого типа новгородских топоров, доживших до середины XII в.[19] Поэтому есть основания считать, что рассматриваемые топоры бытовали в XII—XIII вв. Об этом же говорит наличие аналогичных топоров в билярских древностях домонгольского периода.[20]

Тесло (рис. 1_{7}) имеет несомкнутую втулку и лезвие со слабыми выемами по бокам. Общая длина его 15,2 см, длина лезвия 6 см, ширина — 6,5 см, внутренние размеры втулки 4,3×1,7 см. Близкие тесла известны из Билярска,[21] из Белой Вежи,[22] т. е. из памятников домонгольского времени.

Скобель (рис. 1_{28}) с дугообразным ножевидным лезвием, от концов которого отходят два поперечных, сужающихся к концу черешка. Ширина дуги скобеля 11 см, высота — 6 см, ширина лезвия — 2,7 см, длина ручек 12 см. Аналогичные скобели известны как в болгарских — (Биляр, раскоп XVII), так и в новгородских древностях, где близкие формы бытуют в XII—XVI вв.[23]

Из режущих инструментов в кладе обнаружено 3 ножа (рис. $1_{18\text{-}20}$). Они имеют относительно неширокое (не более 1 см) лезвие, уступчатый переход от спинки к черешку. Два ножа (рис. $1_{19,20}$), у которых ось рукояти проходит выше заостренного конца клинка лезвия, вслед за Б. А. Колчиным[24] следует отнести к столярным ножам; третий нож, у которого ось ручки идет параллельно прямой спинке клинка (рис. 1_{18}), является кухонным. По ширине лезвия и конструкции эти ножи близки к новгородским ножам XII—XIII вв.[25]

В коллекции имеется один целый и обломки четырех цилиндрических висячих замков. Целый замок довольно массивный—длина цилиндра 7 см, его диаметр — 3,2 см, ширина замка 6,5 см (рис. 1_{13}). Ключевое отверстие закрыто вертикальными щитками, наружные стенки цилиндра щитка укреплены ребрами жесткости. Этот замок по форме и конструктивным особенностям близок к замкам типа Г, появившимся в Новгороде в конце XIII в.[26] Но такие замки имеются в билярской коллекции,[27] что заставляет предполагать начало их употребления еще в домонгольское время. Обломки (рис. $1_{14\text{-}16}$) происходят от относительно облегченных замков, близких, скорее всего, к типу В новгородских замков, бытовавших в XII—XIII вв.[28] К этому времени, очевидно, относится и железный ключ (рис. 1_{17}); плоский, коленчатый с лопастью в виде крючка.

В коллекции имеется шесть цепей различного назначения из цельносварных звеньев; 3 цепи имеют плоское сечение звеньев (рис. $1_{52,53}$); две из них трехзвеньевые, с пробоем-штырем на одном звене. Следует отметить сложную цепь с округлым сечением звеньев и цилиндрическим замком и дужкой от пут для стреноживания коней (рис. 1_{57}). Такие железные конские путы обычны в болгарских и славяно-русских древностях домонгольской поры.[29]

Сложная цепь с крученным дротом служила, по-видимому, для подвески котла (рис. 1_{51}). Аналогичные цепи в нескольких экземплярах представлены в билярской коллекции,[30] а также в новгородских материалах.

Из других предметов, содержащихся в Семеновском кладе, следует отметить целую и фрагментированные дужки от деревянных бадей (рис. $1_{38,39}$), 4 пластинчатых обломка от металлического котла (рис. 1_{50}),

Рис. 1. Комплекс железных предметов Семеновского клада →

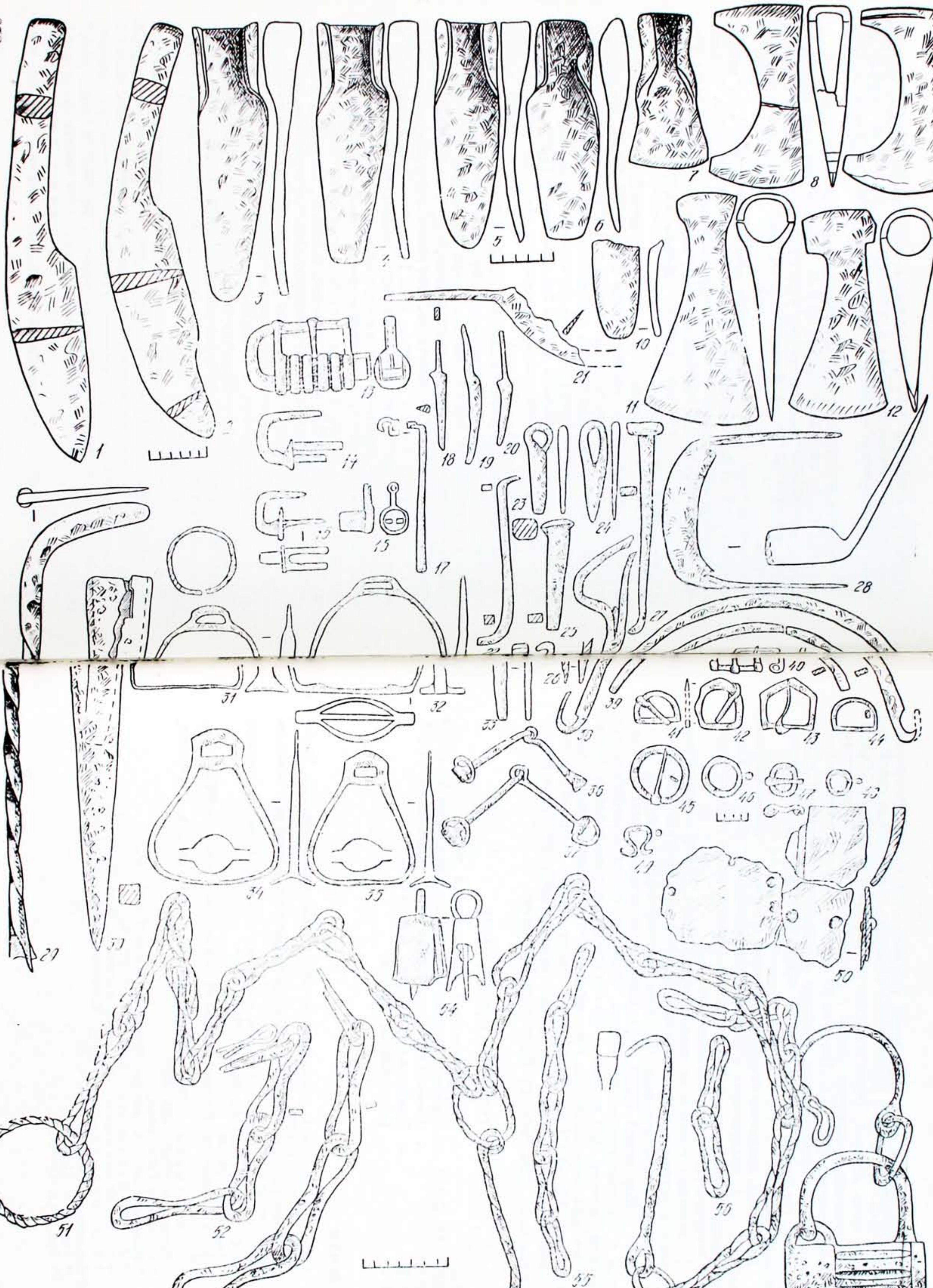

светец для лучины (рис. 1_{26}). Витой стержень с загнутым уплощенным концом (рис. 1_{29}) длиной около 40 см, возможно, представлял собой железную часть кочерги, укреплявшуюся на деревянную рукоять. Оригинальна массивная железная пешня с раскованной втулкой и четырехгранным острием (рис. 1_{30}). Длина ее 33 см, длина втулки 18 см, диаметр втулки 5,5 см, максимальная толщина квадратного в сечении острия 1,8—2 см. На втулке имеется сквозное отверстие для прикрепления пешни к древку.

Из мелких предметов отметим железные штыри со шляпковидными (рис. $1_{25, 24, 27}$), квадратными и петлевидными головками, обломок железного шила, квадратного в сечении стержня, уплощенного в сечении стержня с S-овидно загнутыми концами (рис. 1_{22}).

5 сланцевых оселков не имеют определенной формы — это прямоугольные пластины с довольно сильно сточенными широкими плоскостями. Шиферное пряслице имеет обычную биконическую форму.

Весь набор вещей клада, состоящий из использовавшихся орудий труда и бытовых предметов, говорит, очевидно, о принадлежности его сельскому жителю, для которого все эти предметы представляли большую материальную ценность. Как мы пытались показать выше, клад датируется XII—XIII в., скорее всего, самым концом предмонгольского времени. Вполне возможно, что он был зарыт в 1236—1240 гг., в период монгольского нашествия на Волжскую Булгарию.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ГИМ — Государственный исторический музей.
ИИМК АН СССР — Институт истории материальной культуры АН СССР
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР.
НМФ — Национальный музей Финляндии
СА — Советская археология

БЕЛЕЖКИ

---

[1] Д. Златарски. Колективна находка от славянски сечива от с. Дългопол. — ИВАД, кн. XI, Варна, 1960.

[2] Приношу благодарность Р. Рашеву за предоставленную возможность осмотреть указанные находки.

[3] В. П. Левашова. Сельское хозяйство. — Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Тр. ГИМ, вып. 32, М., с. 28.

[4] Там же, с. 28—29.

[5] А. В. Кирьянов. История земледелия Новгородской земли. — МИА СССР, 65, 1959, с. 347.

[6] А. В. Циркин. Нижнеборковский клад. — СА, 1971, 3, с. 276—278.

[7] Коллекции НМФ, 5384—6061.

[8] Коллекции ГИМ, 85612.

[9] Например, из с. Альметьево Нурлатского р-на Тат. АССР.

[10] В. П. Левашова. Указ. соч., с. 29—30.

[11] С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, с. 144.

[12] Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 18.

[13] Там же, с. 12,15.

[14] Там же, с. 46—47.

[15] Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. — МИА СССР, 65, 1959, с. 108.

[16] Там же, с. 75.

[17] Там же, с. 26.

[18] Там же.

[19] Там же, с. 25.

[20] Коллекции НМФ, 5334—081; Биляр, раскопы XVII, XIII, XVIII.

[21] Коллекции НМФ, 5334—5558.

[22] С. С. Сорокин. Железные изделия Саркела-Белой Вежи. — МИА СССР, 75, 1959, с. 158.

[23] Б. А. Колчин. Указ. соч., с. 39—40.

[24] Там же, с. 56.

[25] Там же, с. 51.

[26] Там же, с. 82.

[27] Коллекции НМФ, 5334—6188.

[28] Б. А. Колчин. Указ. соч., с. 82.

[29] В. П. Левашова. Указ. соч., с. 92.

[30] Коллекции НМФ, 5334—6093, 6094, 6097, 6098.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ ЖЕЛЕЗНИ ПРЕДМЕТИ

А. Х. Халиков

Резюме

В съобщението се разглежда една находка от железни предмети, намерена на Семьоновския остров, отстоящ на 3—4 км североизточно от р. Ахтая, ляв приток на р. Кама.

След подробно описание на предметите авторът привежда аналогии за някои от тях от България. Въз основа на археологическата обстановка и посочените сравнения находката от Семьоновка се датира XII—XIII в.

A COLLECTIVE FIND OF IRON OBJE CTS

A. Kh. Khalikov

Summary

A find consisting of iron obects discovered on the Semenovsky island at a distance of 3—4 km in a north-east direction from the river Akhtaja, left tributary of the river Kama, is discussed in this report.

After a detailed description of the objects the author brings forward Bulgarian analogies for some of them. On the basis of the archeological environment and the aforesaid comparisons the Semenovsky island find is assigned to 12—13 c.

ILLUSTRATION

Fig. 1. A total of all iron objects from the Semenovsky island find

---

НОВООТКРИТА НАХОДКА ОТ ЗЕМЕДЕЛСКИ СЕЧИВА ПРИ ПЛИСКА

Вера Антонова

На 30 юни 1982 г. в историческия музей „Людмила Живкова", Шумен, бе съобщено за една колективна находка от селскостопански сечива, прибрана от Георги Хр. Косев от Нови пазар. За обстоятелствата на намирането ѝ получихме следните сведения: находката е открита през 1979 г. от самия Георги Христов при копане на дупки за колове за ограда на лозе в м. Могилата на дълбочина около 0,80 м. Тази местност се намира около 3 км от с. Плиска, извън рова на Външния град. Попада в землището на АПК — Каспичан, и се риголва за лозе. При огледа по повърхността на мястото, където е била намерена находката, имаше много късове старобългарска керамика с врязана украса.

Находката се състои от 14 железни земеделски сечива, сравнително добре запазени.

1. Лемеж ръкавест, с работна част във форма на равнобедрен триъгълник. Изработен е от един метален лист. В средата е издут и образува лек ръб, а към крайщата изтънява. Дръжката му представлява отворена втулка. Последната е образувана, като двата ъгъла на лемежа са срязани и подгънати навътре, така че работната му част остава по-широка от втулката. Размери: обща дълж. 23 см, шир. 12,5 см, дълж. на работната част 16,5 см, дълж. на втулката 6,5 см. Инв. № 19121, табл. 1_1.

2. Лемеж, ръкавест, подобен на първия. Размери: обща дълж. 17,4 см, шир. 12 см, дълж. на работната част 11 см, на втулката 6,4 см. Инв. № 19120, табл. 1_2.

3. Лемеж ръкавест, подобен на първите два. Размери: обща дълж. 18 см, шир. 10,6 см, дълж. на работната част 13 см, на втулката 5 см. Инв. № 19119, табл. 1_3.

Посредством втулката този тип лемежи са били прикрепвани към плазицата. Тези лемежи се смятат за славянски, разпространили се в България с идването на славяните на Балканския полуостров.[1] Те са били използвани при правовующното славянско рало,[2] което било разпространено в Североизточна България.[3] Такива лемежи са известни от Преслав, с. Попина, Силистренски окр.[4], Толбухинско[5] и др. Подобни лемежи се срещат в стара Русия.[6]

4. Лемеж, дръжчест или весловиден. Работната част има форма на равнобедрен триъгълник, който е леко вдлъбнат в средата и има ръб. Дръжката е къса, тясна и на края закривява под прав ъгъл. Размери: дълж. на работната част 15,5 см, макс. шир. 16,5 см, страни по 18 см, дълж. на дръжката 16 см. Инв. № 19122, табл. 1_5.

Този тип весловидни лемежи са били разпространени в цяла Бълга-

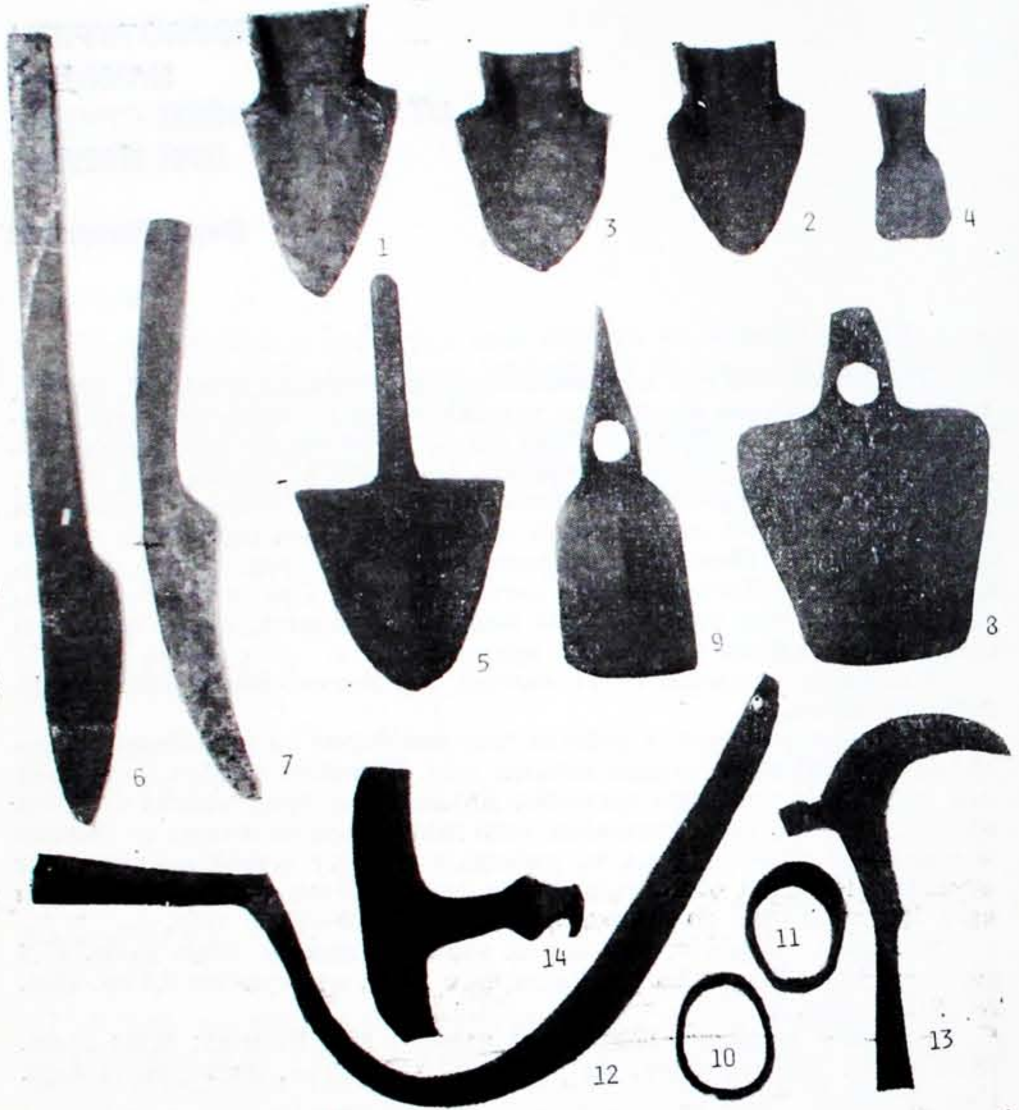

Обр. 1. Колективна находка от железни оръдия на труда: 1, 2, 3 — ръкавести лемежи; 5 — дръжчест лемеж; 4 — тесличка с втулка; 6, 7 — плужни ножове; 8 — мотика; 9 — мотико-брадва; 10, 11 — гривни; 12 — сърп; 13 — косер; 14 — бойна брадва

рия.[7] Според някои изследвачи той има тракийски произход.[8] Възможно е есловидните лемежи да са били и прикрепяни към кривовуюцното рало, което е било познато на траките[9]. Това рало продължава да се използва през XI в. във Византия,[10] а вероятно и у нас през ранното и цялото късно средновековие.

5. Плужен нож-чересло. Има форма на масивен нож с дълга четириръбеста дръжка, която излиза от работната част. Размери: обща дълж. 60,2 см, на работната част 20 см, макс. шир. на острието 6 см. Инв. № 19124, табл. 1_6.

6. Плужен нож-чересло. Представлява масивен нож с дълга дръжка, като предишния, с тази разлика, че острието на работната част е извито. Размери: обща дълж. 46 см, дълж. на работната част 26 см, макс. шир. на острието 6,3 см. Инв. № 19123, табл. 1_7.

Горният тип чересла са свързани с дървения плуг. Разпространен е в България през средновековието. Докато ръкавестият лемеж е порел земята хоризонтално, череслото я е срязвало вертикално.

Изображението на такъв дървен плуг виждаме в Плиска, върху един каменен блок,[11] както и в Преслав.[12]

7. Тесличка с втулка. Работната част е правоъгълна, слабо разширена и изострена. Към горния край стените се стесняват постепенно, завиват навътре и образуват створена вертикална втулка за дървена дръжка. Размери: обща дълж. 12 см, на работната част 6 см, шир. 6 см. Инв. № 19132, табл. 1_4. Подобна тесличка е намерена в Преслав.[13]

8. Мотика, желязна. Работната част изработена от един лист. Представлява равнобедрен трапец със заоблени ъгли на малката основа и с притъпено острие. Горната част на мотиката минава в завършек също във вид на трапец. Той не е прибавен допълнително, а е изкован от самата пластина. В средата на последния се намира кръгъл отвор за дървена дръжка. От страни на отвора има издатъци като уши. Размери: обща дълж. 25,3 см, шир. на горната основа 18,8 см, на долната 12 см. Инв. № 19128, табл. 1_8.

Формите на тези мотики са традиционни. Срещат се у нас още от римската епоха.[14] Известни са ни от много места — от Преслав[15] и Перник, от Голямата пещера в Мадара,[16] Долно Левски (Пазарджишко)[17] и др.

9. Мотико-брадва, правоъгълна форма със скосени горни ъгли. В средата слабо изпъкнал ръб. В горния край завършва с пирамидално острие, в основата на което има дупка за дървена дръжка. Изработена е от един железен лист, в който влиза и отворът на дръжката. Докато четириъгълната плоска част е служела като мотика за разкопаване, горната част е представлявала брадва с малко тясно острие. Размери: обща дълж. 27 см, дълж. на работната част 15 см, макс. шир. на работната част 10,3 см, дълж. на брадвата 7 см. Инв. № 19129, табл. 1_9.

10. Гривна, форма на халка с неправилна елипсовидна форма, едната част по-широка. Размери: диам. 9,7 см и 7,7 см, макс. шир. 5 см. Инв. № 19130, табл. 1_{10}.

11. Гривна, подобна на предишната. Размери: диам. 9,3 см и 7,2 см, шир. 4,7 см. Инв. № 19131, табл. 1_{11}.

Подобна гривна заедно с лемежа, който е прикрепяла, е открита в Преслав.[18]

12. Сърп, железен с втулка. Силно извита дъговидна форма. Извивката на острието е дълбока. Последната започва почти от средата на извивката. Защитната част на сърпа е голяма. Дръжката представлява конусовидна втулка с отворени крайща. Тя стои почти перпендикулярно към острието. Във втулката е била вкарвана дървена дръжка, закована с гвоздей. В началото острието е широко, а заострено в самия край. Размери: обща линейна дълж. 59,5 см, дълж. на втулката 14,5 см, шир. на острието при извивката 2,5 см, дълж. на защитната част 4,5 см. Инв. № 19125, табл. 1_{12}.

Голямата извивка на работната част на сърпа осигурявала по-голяма производителност на труда на този вид земеделско оръдие, тъй като е позволявала да се обхване по-голям сноп от класове. Подобен сърп е намерен в Преслав, в м. Аргатово.[19]

13. Косер, железен, дръжката представлява втулка. На гърба на режещата част се намира плосък, широк правоъгълен издатък. Той е изострен и с него са изсичали тънки стебла, трънн, лози. Обща дълж. 27,5 см, шир. 4,5 см, дълж. на втулката 11 см, диам. 2,5 см, дълж. на работната част 15,5 см. Издатъкът на гърба е 4×3 см. Инв. № 19126, табл. I_{13}.

Косери с издатък като нашия са известни от Преслав,[20] от Асеновград,[21] Мадара,[22] Плиска.[23] Подобни косери са изобразени в миниатюрата на Парижко евангелие № 74[24] и в Лондонското евангелие на Иван Александър.[25]

14. Брадва, бойна, желязна. Дръжката перпендикулярна към острието. В края на дръжката отвор фланкиран от двете страни с остри издатъци като уши. Тилната част е сплесната във вид на чук. Размери: шир. на острието 19,6 см, дълж. 5 см. Инв. № 19127, табл. I_{14}.

Разглежданата колективна находка от селскостопански сечива, както и наличието на ранносредновековна керамика дават основание да се предположи, че в м. Могилата през IX—X в. е съществувало селище с аграрен характер. Обитателите на това селище, както и населението на другите поселения, разположени около Плиска, вероятно са доставяли селскостопански продукти на столицата.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ж. Въжарова. Происхождение болгарских пахотных орудий. Москва, 1956, с. 49; Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. — ИАИ, XXV, с. 22, обр. 2.

[2] Цит. съч., с. 46.

[3] St. Stantchev. Un monument de l'agriculture slave. — Slavia antiqua, IV, Poznan-Wroclaw, 1953, p. 343, 345.

Р. Попов. Материали от разкопките през 193;/35. — Сб. Мадара, II, С. 1936.

[4] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 11, обр. 5 а.

[5] К. Шкорпил. Абоба — Плиска. — ИРАИК, X. С., 1905, Альбом, табл. XI—$IX_{1,7}$

[6] В. К. Гончаров. Райковецное городище. Киев, 1950, табл. V_{3-5}

[7] St. Stanchev. Op. cit., c. 345; Й. Чангова. Цит. съч., с. 23, обр. 3_1.

[8] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 50 и сл.

[9] Г. И. Кацаров. Един паметник на земеделието в древна Тракия. — ИАИ, XII, 1939, с. 405 и сл. обр. 185.

[10] G. Schlumberger. L'epopée Bysantine á la fin du dixième siecle. — Paris, 1896, p. 517.

[11] St. Stanchev. Op. cit, c. 342, обр. 2_3, с. 345.

[12] Й. Чангова. Цит. съч., с. 23, обр. 3_2.

[13] Й. Чангова. Цит. съч., с. 50, табл. IV.

[14] Цв. Дремсизова. Проучвания в м. „Аргатово", Преславско. Археология, 1959, I, кн. 1—2, с. 75, обр. 54_2.

[15] Й. Чангова. Цит. съч., с. 28, обр. 7, табл. V.

[16] Р. Попов. Материали от разкопките през 1934/35 г. — В: Сб. Мадара, II, С., 1936, с. 67, обр. 103 А, Б.

[17] П. Детев. Археологически вести. — Г НАМ, II, С., 1950, с. 265, обр. 49.

[18] Цв. Дремсизова. Цит. съч., с. 75, обр. 54_1.

[19] Пак там, с. 76, обр. 55.

[20] Й. Чангова. Цит. съч., обр. 9_2.

[21] Д. Цончев. Принос към българската материална култура. — ИАИ, XVII 1950, с. 299, обр. 246 а

[22] Р. Попов. Цит. съч., с. 67, обр. 102, А.

[23] К. Шкорпил. — ИРАИК, Альбом, табл. LIX_{10}; Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXIII.

[24] A. Grabar. Les grands siècles de la peinture Bysantine. — Skira, p. 177.

[25] Б. Филов. Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. С., 1934, табл. 262.

A NEWLY-DISCOVERED FIND OF AGRICULTURAL TOOLS AROUND PLISKA

V. Antonova

Summary

The find came to light during excavation work close to Pliska's moat. It includes fourteen tools: seven ploughshares of different type, two hoes, a sickle, a scythe, an axe, and two rings for fixing tight the ploughshare. The materials are fully analogous to articles from Preslav and other mediaeval objects and are dated 9—10 c.

They indicate the presence of a settlement and show what the occupation of its population was. The population had in all probability been occupied with supplying the capital with agricultural products.

ILLUSTRATION

Fig. 1. Collective find of iron tools of trade: 1, 2, 3 — sleeved ploughshares; 4 — small sleeved claw -hammer; 5 — ploughshare with a handle; 6, 7 — ploughshare knives; 8 — hoe; 9 — hoe combined with an axe; 10, 11— rings; 12— sickle; 13— scythe; 14 — battle axe

---

ЛОВ НА ЕЛЕН — ГРАФИТНА РИСУНКА ОТ ПЛИСКА

Радослав Василев

Един от най-често срещаните сюжети при изображенията върху камък от ранното българско средновековие е ловът на елени.[1] Сред остеоложкия материал от археологическите разкопки на повечето ранносредновековни паметници са намерени значителен брой кости от елен[2] и предмети, направени от еленови рога,[3] което показва, че този животински вид е един от най-предпочитаните обекти на лов по това време. Чрез лова на елени ловците от средновековието са осигурявали значително количество месо и кост, от която са изработвани различни предмети.

Ловните сцени, изобразяващи тази дейност на средновековния човек, включват две или три фигури в ход надясно или с редки изключения и в ход наляво. Те са представени по следния начин: най-отпред е нарисувано преследваното животно — елен, а след него ловецът, възседнал кон.[4] На някои рисунки е изобразена още една фигура — куче,[5] което почти винаги е в най-динамична поза — най-близко до елена. По този начин е предадено неговото активно участие в лова.

В известните досега ловни сцени, рисунки-графити върху камък от нашето ранно средновековие, в които като обект на ловуване е изобразен еленът, той е поразяван чрез мятане на копие[6] или е повалян с аркан, използван от ловците на народите на Средна и Централна Азия.[7]

След интензивните разкопки в средата на нашия век на различни обекти в Плиска, откъдето произхождат интересни графитни рисунки, свързани с лова на елени, откриването на подобни находки намалява, тъй като проучванията се ограничават на няколко места във Вътрешния град. През лятото на 1971 г. започнаха широки по мащаб разкопки, отначало на крепостните стени на Вътрешния град, а по-късно и на други паметници на първата ни столица. Като резултат от тези широко разгърнати проучвания са получени много и разнообразни нови материали, които осветляват различни страни от живота на населението на средновековна Плиска.

При разкриването на южната крепостна стена — участъкът непосредствено на запад от югоизточната ъглова кръгла кула—на 2,70 м северно от стената бе разкопан успореден масивен зид, изграден от вторично употребени каменни блокове, който бе запазен на височина в 3—4 реда.[8] На блок от най-горния ред в източната част на зида бе открита рисунка, на която е изобразена ловна сцена.[9] Тя се намира на лицевата страна на камъка в нормално положение, което показва, че рисунката е създадена на това място. Каменният блок е бял варовик, добре обработен, с размери: дълж. 0,77 м, шир. 0,26 м и вис. 0,33 м. Полето, върху което е на-

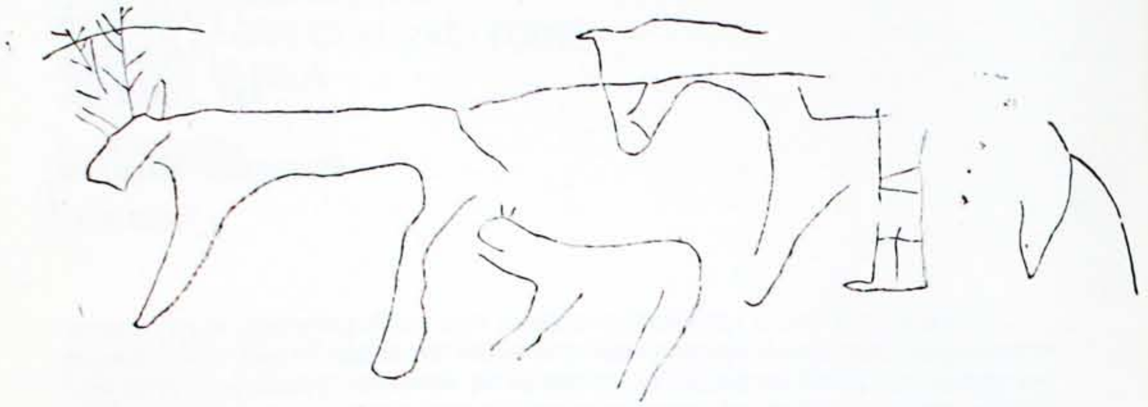

Обр. 1. Плиска. Лов на елен — графитна рисунка

правена рисунката, е старателно изгладено. В долния ляв ъгъл се вижда, че първоначално плоскостта е била по-грубо обработена. Личат следи от инструмента, с който е бил оформен блокът и неговото лице. Останалата част от лицето му обаче допълнително е добре изгладена, като е получена сравнително гладка и равна повърхност даже и в горния ляв ъгъл на полето, който е малко вдлъбнат.

Фигурите от рисунката са разположени в долната част на полето, почти в средата, с леко изместване вляво. Отляво на рисунката остават свободни 0,16 м, а отдясно 0,26 м. На рисунката е представена ловна сцена, в която всички фигури са в ход наляво.[10] На полето са изобразени три фигури в композиция (обр. 1). Трябва да се допълни, че там е разположена и още една четвърта фигура, която не е свързана с ловната сцена (обр. 2).

Фигурите, включени в ловната сцена, са представени само с контурни очертания в профил. Те са изпълнени с линии, вдълбани 1 мм и широки също 1 мм. Само четвъртата, която изобразява кон невключен в сцената, е разположена по-високо и вдясно от нея и е врязана с по-широки до 2 мм и по-дълбоки до 1,5 мм браздички.

Композицията, включваща ловната сцена, представлява лов на елен, който се намира най-вляво на полето. След него са нарисувани куче и ловец на кон. Предната част на тялото на елена е представена по-високо, отколкото задната, за да се почувствува динамизъм във фигурите, участвуващи в сцената. По този начин се остава с впечатление, че животното устремно бяга, за да се спаси от преследвачите. Това разкрива виждането на художника, който е наблюдавал лова или сам е участвувал в него. Предният крак на елена е показан изнесен напред, като особено е подчертан хълбокът на животното. Задната част на тялото на елена не е оформена добре, докато главата е представена с ненадминато досега майсторство в изображенията на елен от територията на средновековна България. Широката долна част на главата е характерна за лоса. Досега в рисунките-графити, представящи подобна ловна сцена, такова изображение на главата на елен не е познато. В горната част на главата в профил се вижда само едното ухо. В челната ѝ част непосредствено пред ушите са изобразени мощни разклонени рога, а пред тях има още две успоредни черти, които е трудно да бъдат обяснени. През горната част на рогата минава дъговидна линия, която вероятно представлява хвърлен върху главата аркан, въжето на който не се проследява назад към ездача.

Непосредствено зад елена е втората фигура, включена в композицията — куче, чиято глава се намира до задния хълбок на преследваното животно. Цялата предна част на кучето е по-висока от останалата половина на тялото му, а краката, които са предадени с две черти в профил, също са изнесени силно напред, като това е особено подчертано при предните крака. Повдигната нагоре е и самата глава на кучето. Този начин на изобразяване навежда на мисълта, че кучето вече е настигнало преследвания дивеч и е показано в момент, когато се е хвърлило да го захапе за задните хълбоци. В подобна поза е и кучето, което е изобразено на ловната сцена от Преслав,[11] но там тя е представена много по-неумело, както и самото куче. Тялото на кучето, което преследва лоса в разглежданата рисунка, е предадено само с горен контур. Линия, която да оформя корема му, не е нанесена. Липсва и опашката. Ушите са предадени с две чертички, които излизат от горната част на главата. Линията, предназначена да оформи шията на кучето, не е продължение на контура, който определя главата, а започва под главата и е свързана с предните крака. Може би първоначално художникът е имал намерение да представи кучето с крака, силно повдигнати нагоре, за да достигне с тях елена, но впоследствие се е отказал, като не е нанесъл и линията, с която да очертае шията и корема на кучето.

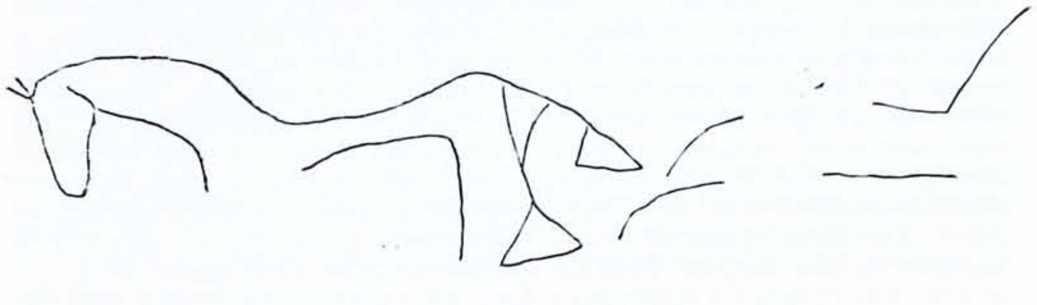

Обр. 2. Плиска. Графитна рисунка на кон

Третата фигура от ловната сцена е конникът, който преследва елена. Изображението на тялото на ловеца не е достигнало до нас, тъй като от тази част на каменния блок, там, където е бил нарисуван конникът, е отцепена люспа с приблизителни размери 0,10×0,10 м. В долната ѝ част са били изобразени главата и тялото на конника. Люспата вероятно е била отчупена от камъка още по времето, когато е очертавано четвъртото изображение, представено на тази повърхност. При оформянето на долната линия на врата на този кон острието, с което са врязвани контурите му, е отцепило част от повърхността на блока. Може да се предположи още, че люспата вече е била отцепена, когато художникът е почнал да изобразява фигурата на коня, тъй като линията от долната част на шията продължава и върху част от нащърбената и неравна повърхност на мястото, от което се е отцепила люспата. Все пак най-вероятно е острието в момента на отцепването на люспата да се е плъзнало под натиска още 1 см и да е оставило следата, която се забелязва върху повърхността. Рисунката на коня се намира вдясно и по-високо от конника и не е свързана с ловната сцена.

На каменната повърхност е запазено изображението на крак на конника, предадено в профил с две успоредни линии. По този начин в профил е нарисувано и стъпалото. Върху така реалистично изобразения крак на ездача са нанесени няколко линии, които биха могли да се възприемат като част от снаряжението или облеклото на конника. Двете прави линии над крака на ездача, сключващи прав ъгъл, могат да бъдат възприети като сгъната в лакътя ръка. Над нея има дълга хоризонтална линия, която достига до задния хълбок на преследваното животно. Вероятно с тази линия е представено копието, с което ловецът поразява дивеча, след като вече е бил хвърлен арканът. На рисунката конят следва непосредствено зад кучето, като главата му е над задната част на кучето. Неговите крака са врязани така, че също да предадат устрема, с който е преследван лосът. Предните крака на коня, представени в профил, са изнесени в долната си част напред. Така са изобразени и задните крака, като при копитата са събрани в една точка. Опашката е предадена само с една линия, далеч от задните хълбоци, за да се подчертае, че е развята при конския бяг.

Главата на коня е нарисувана много реалистично, което показва, че художникът има усет и умение да пресъздава вярно действителността. С две къси чертички, сключващи малък ъгъл, са отбелязани ушите над челото на животното. В долната част на главата една над друга има две дъговидни линии, които представят част от снаряжението на коня. Очи не са изобразени. Извивката, която предава долната част на шията, е много изящна, показваща верния усет на художника. Долната част на тялото на коня — корема, не е предадена. Вероятно художникът найнапред е изпълнил крака на ездача и за да не го пресича, не е нарисувал тази част от тялото на коня.

Тази композиция е една от най-сполучливо изобразените ловни сцени от Плиска. Тя допълва групата от рисунки, представящи лов на елени, с най-доброто пресъздаване на лос от досега известните изображения, а също така и с много добре изпълнена рисунка на кучето, което участвува в лова.

Заслужава да се отдели внимание и на рисунката на кон над ловната сцена (обр. 2). Фигурата на коня е изпълнена с по-дълбоки и по-широки контурни линии, в профил. Главата и шията на коня са предадени много вярно и реалистично и подчертават грациозната осанка на това животно. Линията, която представя шията на коня, е врязана в долната си част върху неравната повърхност на камъка, там, където е отцепена люспата.

Конят е изобразен на място в спокойна поза. Много точно са предадени двете уши — малки, леко повдигнати нагоре и стърчащи напред. Предните крака липсват, защото би трябвало да са изобразени там, където е наранена повърхността. Гърбът е представен с най-широката от линиите — 2 мм, която оформя много сполучливо шията на коня. Нарисуван е и единият от задните крака, но зад него е представено триъгълно стреме (?). Над него има още едно изображение с триъгълна форма, за което също може да се изкаже предположение, че е другото стреме. Двете стремена са свързани с ремък, който опасва задните хълбоци на коня.

Зад така изобразената фигура на коня и частите от муницията му има още две бразди. И двете са прекъснати в средата, като горната завършва с друга линия, сключваща прав ъгъл с нея. Може да се изкаже предположение, че с тях художникът е искал да представи рало, в което е запрегнат конят. Все пак по-вероятно е това съчетание и разположение на линиите да е случайно, тъй като знаем, че в ранното ни средновековие конят е бил използван предимно за езда.

Сравнявайки главите на двата коня, може да се изкаже предположение, че и двете са изпълнени от един и същ човек. Той е проявил голямо умение, като главата на коня без ездач е нарисувал по-изразителна, а извивката на шията—по-грациозна. Може да се каже, че конят, нарисуван отделно, е много по-сполучлив.

Графитната рисунка, изпълнена на този блок, показва умението на средновековния художник да осмисли и вярно да пресъздаде действителността. Тя е отражение на неговия бит и на необходимостта му да изрази по някакъв начин своето виждане и разбиране за окръжаващата го среда.

Ловът на елени бил твърде разпространен в средновековието и е известен от графитни рисунки от западните части на Балканския полуостров[12] до Кавказ. Това показва, че в тези земи еленът е бил често срещащо се животно и обект на лов у много народи, които са живеели в този регион. Безспорно ловът на елен по начина, отразен в разглежданата рисунка, трябва да се свърже с традицията на прабългарите, а самата рисунка да бъде датирана в IX—X век. Тази ловна сцена от Плиска ни дава потвърждение за разпространението и на лоса в земите на Балканския полуостров и обогатява този жанр от графитни рисунки със сполучливо представяне на животните в ловните сцени.[13]

БЕЛЕЖКИ

[1] К. Шкорпил. Рисунки на камнях и кирпичах и скульптурные фрагменты — ИРАИК, X. С., 1905, с. 283 и Альбом к X тому ИРАИК, Вена, 1905, т. LIV, 14, т. LV, 1а и в и 2а и в; D. Ovcarov. Graffiti medievaux de Pliska et de Preslav (Communication prealable). Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII —XIV s) Bulletin de l'institut d'archeologie, XXXV, S, 1979, p. 56, fig. 14; М. Аспарухов. Ловна сцена-графит от крепостта край Никопол. — Векове, IX, 1980, 6, с. 60—61, обр. 3.

[2] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 284; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 220.; Ст. Иванов. Животинските кости и остатъци от селището в м. Джеджови лозя при с. Попина; Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI век. С., 1965, с. 208 и 210; пак там, с. 179; Ив. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (Разкопки през 1971—1974 г.). —Сб. Плиска—Преслав, т. 1. С., 1979, с. 120.

[3] Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 83—92; Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIV век. С., 1972, обр. $83_в$, с. 103 и с. 104. Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXII, 1960, с. 208, рис.

26_{11}; Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 65, обр. 19; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Цит. съч., табл. XXXIII; Ж. Въжарова. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956, с. 15, обр. $4_г$; Й. Чангова. Гражданска постройка в местността Селище в Преслав. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 240, обр. 8_1.

[4] К. Шкорпил. Цит. съч., табл. L IV_{11}, табл, LV, 1а, в; D. Ovcarov. Op. cit, fig. 14, p. 56.
Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, т. XXXV.

[5] К. Шкорпил. Цит. съч., табл. LV, 1а, в; D. Ovcarov. Op. cit, fig 14, p. 56.

[6] D. Ovcarov. Op. cit. p. 56; Д. Овчаров. Ранносредновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход. —Сб. Плиска—Преслав, 2. С., 1981, с. 94.

[7] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 283—285, табл. IV, 1 а в; 2 а, в.; Д. Овчаров. Цит. съч., с. 94.

[8] Ив. Захариев. Цит. съч., с. 112—113 и обр. 18, с. 116.

[9] Сцени от фигури в ход наляво са рядкост. Освен разглежданата други рисунки в ход наляво са от Преслав. D. Ovcarov. Op. cit., fig. 14, p. 56.

[10] Рисунката ми е предоставена за публикуване от гл. уредник Д. Аладжов (Хасково), ръководител на разкопките в този участък, на когото изказвам своята благодарност.

[11] Блокът е демонтиран и се намира в покрития лапидариум към фондохранилището на Археологическата база в Плиска.

[12] D. Ovcarov. Op. cit., fig. 14, p. 56.

[13] D. Boskovič. Sur le caractére cultuel des representations de la chasse au cerf au Moyen, Age. — Slovenska archeologia, XXVI, 1978, 1, p. 29—40.

DEER HUNT- A GRAFFITO DRAWING

R. Vassilev

Summary

One of the most interesting subject-matters of graffito drawings during the early Middle Ages is the deer hunt, which is connected with the life of mediaeval man. This publication aquaints us with an interesting hunting scene. It has an interesting composition and is executed very skilfully. It represents an elk hunted by a horseman who strikes it with his spear and a chasing dog. The drawing is dated 10 c. Another drawing is also discussed. It represents another horse on which opinion has been given that it is put to a plough. The drawing of the figures is highly successful and an opinion has been expressed that the figure of the elk is the most successful among all mediaeval graffito drawings.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Pliska. Dear hunt, a Graffito Drawing
Fig. 2. Pliska. Horse, a Graffito Drawing

КУЛТОВИ ФИГУРКИ ОТ РАЙОНА НА ПЛИСКА

Живко Аладжов

През 1981 година във Филиала на АИМ при БАН в гр. Шумен бяха донесени последователно две бронзови фигурки-конници, които по-късно бяха откупени от ОИМ — Шумен.[1] Според откривателя им те са намерени североизточно от гр. Нови пазар, между града и склоновете на височината „Стàната". В същност тук се локализира едно от големите землени укрепления, включени в отбранителната система около столицата Плиска.[2] Изглежда, в рамките на укреплението или пък до него е съществувало и старобългарско селище, чиито съвсем слаби следи се регистрират на повърхността на терена.[3]

Първият екземпляр (35×26 мм) (обр. 1) е значително по-грижливо изработен. Конят е обърнат наляво и е представен, общо взето, в спокойна стойка. Предните и задните крака на животното са леко присвити навътре. Маркирани са копитата и опашката. Най-старателно е изобразена главата на животното с муцуната и ушите, отчетливо разделена на три части, като най-горната плавно преминава в извитата грива. В задната част на корема, изглежда, е загатнат фалосът на коня, съвсем бегло и схематично оформен в плитка вдлъбнатина. Конникът е несъразмерно голям, обърнат във фас спрямо зрителя. Той е дълбоко хлътнал в гърба на коня, а краката му, въпреки че са леко присвити, достигат чак до нивото на копитата. Дясната ръка на конника се опира на шията на коня, а лявата е сложена върху трупа, близо до задницата. По такъв начин около торса на ездача се оформят два отвора, а силуетът му става Ф-образен. Почти кръгъл, конично стесняващ се отвор е поместен и между коляното и дясната ръка на конника, в тялото на коня. Може би този отвор е дупчица за прикачване или приковаване на фигурката. Главата на ездача е издължена, като върху нея грубо са врязани някои детайли от лицето — очите и устата.

Въпреки всичко цялата композиция е доста несъвършена. Предните крака на коня са твърде къси, задните — прекомерно тънки, а тялото на конника има дебелина колкото ръката му. Единствено по-точно и умело е представена главата на животното.

Вторият екземпляр (37×24 мм), обр. 2, в общи линии повтаря иконографията и белезите на първия. И тук конникът е в ход наляво, дълбоко хлътнал в гърба на животното. По подобен начин са оформени фигурата на жребеца, тънките задни крака и Ф-образният силует на ездача. Но във втората фигурка се наблюдават и съществени отлики. Преди всичко в нея липсват и без това малкото обозначени детайли и елементи от първия екземпляр. Няма ги копитата, главата на коня е неразчленена, отсъствуват и всякакви подробности от лицето на ездача. Конусовидният отвор тук не е между коня и ездача, а е поместен между опашката и задните крака на животното. Най-сетне издължената опашка оформя в края си кръг с вдлъбнатина в него. Предните крака са съвсем безформени, шията е твърде широка. Изобщо предната част на коня е твърде масивна спрямо задницата му и ездача.

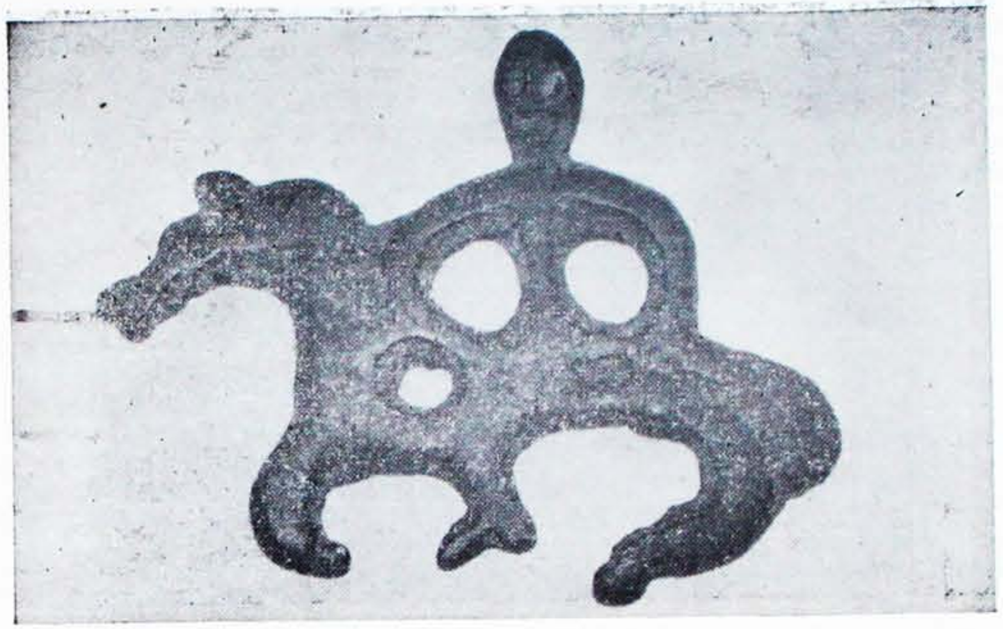

Обр. 1. Нови пазар. Култова фигурка

Конят и конникът са били любим мотив в изкуството на много народи. Не е по-различно положението и в изкуството на Първото българско царство. Многобройни са конниците в рисунките-графити. Конник е изобразен и във величествения Мадарски скален релеф. Известни са и няколко бронзови фигурки от тип, подобен на разглежданите. Н. Мавродинов включва в амулетите от ранното средновековие оседлано ажурно конче без човек на гърба му.[4] Съвсем подобна на нашите е една фигурка от изложбата на „Изкуството и културата на средновековната българска държава" и една, публикувана от Ат. Милчев.[5] Въпреки че напоследък техният брой нараства,[6] досега не е разгледан произходът, характерът и семантиката на тези фигурки.

Аналогични на българските паметници са ранносредновековните северокавказки амулети-конници или кончета, чийто брой достига 37 екземпляра.[7] Те се свързват определено с аланите в VII—IX в. и изразяват може би родова принадлежност или йерархическото място в царската дружина.[8] Според Г. Е. Афанасиев амулетите са мъжки и служат като отличия за воините.[9] В. Б. Ковалевская допуска по-широко тълкование. Освен практическата им стойност като белег за родова принадлежност или място в йерархическата стълба, тя отбелязва и връзките им с дружинния култ, със соларния култ, с култа към царската власт.[10] Тези автори виждат върху амулетите части от воинската амуниция — шлем,

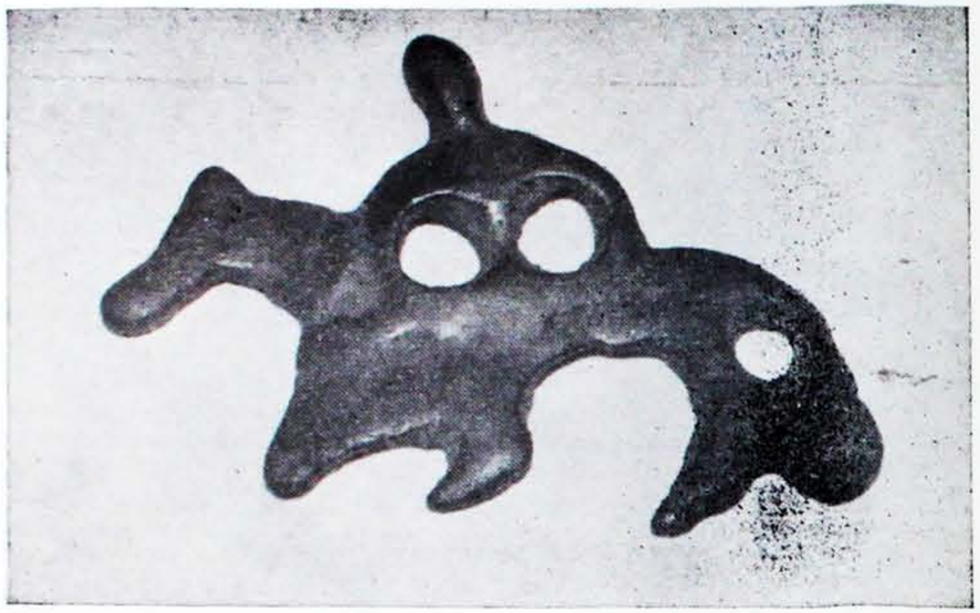

Обр. 2. Нови пазар. Култова фигурка

ризница, щит. Сумирани, данните позволяват да се заключи, че амулетчетата са разпознавателен знак за членовете на царската дружина — аланската гвардия.[11]

Близки до нашите, особено до кончето, публикувано от Н. Мавродинов, а също така и до севернокавказките образци, са средновековните зооморфни фигурки от Русия.[12] Те се отдават на традициите на угрофинските племена от Прикамието, като са се произвеждали и във Волжко-Камска България (X—XI в.), откъдето проникват и в съседните области още от края на VIII—IX в. Пластинчатите изображения се тълкуват като ездачки на кон, в чиито крака има змия, а семантически се свързват с тотемистичните култове и с култовете за културните герои-демиурзи. Висулките с човек и животно определено се считат за неславянски (неруски), а за проникнали от Прикамието.[13]

Що се отнася до българските паметници, то те едва ли ще са донесени от далечния Северен Кавказ или чак от Прикамието, още повече, че не се касае за единични екземпляри, а за значително количество. От аланските фигурки нашите се отличават по ориентацията си наляво, по липсата на реалии и врязана украса върху им. Още по-далеч стоят от прикамските ажурени образци. В такъв случай е вероятно те да са местно производство, организирано в рамките на българската държава. Ако това е така, то бронзовите конници от България могат да се свържат изключително с прабългарите. И наистина, погледнато от друга страна, свързващо звено между споменатите три отдалечени точки на разпространение могат да бъдат само прабългарите, но не в смисъл, че паметниците от Кавказ и Прикамието са прабългарски. През IV—V в. в Южното Приуралие и Поволжието, в предпланините на Кавказ, се забелязва съвместно съществуване на разноетнични племена и съюзи, основа за бъдещата им консолидация и културно-етническо взаимодействие. В този етнически конгломерат участвуват тюрки, угри, ираноезичните алани, прабългари и пр.[14] Съвместният живот на тези народи несъмнено е имал за резултат взаимни връзки и влияния, които сега е трудно да реконструираме в тяхната цялост. Така или инак разпространението на сходни по форма и вид амулети в широки райони на Източна Европа илюстрира сходството във възгледите и представите на определен етап от развитието на различните народи от разни краища, което може би е съпроводено от близки по форма религиозни схващания. Това сходство следва да се отдава не само на преки влияния и връзки по време на общия живот на споменатите племена и народи, но и като изразяващо определени възгледи и тенденции или стадиалност на явленията. Че това е така, свидетелствува и забелязаната вече симбиоза между доминиращата номадска култура на тюрките-прабългари със заварената от тях в Северното Причерноморие и Прикаспието ираноезични сармато-алани.[15] Следователно близките по вид и характер амулети от Прикамието, Дунавска България и Северен Кавказ, изглежда, показват сходство във възгледите на народите от тези области, ако не и общност на религиозните представи, дължащо се вероятно на тяхното смешение и съвместно съществуване през средата на I хилядолетие от н. е. в района между Каспийско и Черно море, между Урал и Кавказ.

Разбира се, тук следва да се имат пред вид и някои други факти. Изкуството във Великия пояс на евразийските степи се характеризира с общност на формите и похватите от единия до другия му край, като например изкуството на врязана върху камък рисунка. А точно през ранносредновековния период конният воин заема централно място като персонаж в изкуството на степите.[16] Затова скулптирани тюркски бронзови фигурки-конници, близки до разглежданите, можем да видим чак в басейна на Амур през XI в.[17] Въобще за номадските степни народи и култура конникът-воин е твърде характерен, независимо дали е на Долния Дунав или при изворите на Яндзъ.[18] Или с други думи казано, амулетите от Дунавска България, Волжко-Камския район и Северен Кавказ не са извън сферата на културните интереси и търсения, а напротив, хармонират твърде добре с образите и персонажите от съвременното им изкуство.

Видяхме, че аланските паметници се датират главно в VIII до средата на IX в., докато прикамските се отнасят малко по-късно — от края на VIII чак до XI в. Българските паметници, тъй като са по-близки по стил и изпълнение до аланските, изглежда, трябва да се считат за синхронни на тях. Такава датировка (VIII — средата на IX в.) се подкрепя и от развитието на Първото българско царство при преминаването му от езичество към християнство, тъй като е ясно, че изображенията са свързани с езически по същество представи. По-точна хронология може да се осъществи само на базата на точно датирани паметници в затворени комплекси, каквито засега липсват. Досега известните паметници се отнасяха най-общо към старобългарската епоха. Впрочем подобно производство на други езически амулети със знаци от същия период вече е констатирано в рамките на българската държава.[19]

Не по-малко важен е въпросът за характера на разглежданите паметници. Явно те не могат да изпълняват чисто естетически функции най-вече защото подобна роля само на украшения е напълно чужда за средновековното изкуство.[20] Както видяхме, аланските фигурки изпълняват и известни йерархически и хералдически задачи — употребяват се като разпознавателни знаци, но бронзовите фигурки от България едва ли имат подобно значение. Свидетелство за това е тяхната неопределеност и малките размери, които ги правят трудно забележими. Впрочем йерархическите и хералдическите различия във войската и в цивилния живот, изглежда, са маркирали прабългарските колани.[21] Но ако споменатите две функции на фигурките-конници са несигурни, а според нас и недоказани, то съвсем ясен е техният култово-магически характер. Това се отбелязва единодушно и за паметниците от Северен Кавказ, и за тези от средновековна Русия, Прикамието и Волжка България. Несъмнено подобни нужди са задоволявали и разглежданите произведения на металната пластика от България, което напълно оправдава тяхното определяне като амулети-обереги.

Изясняването на характера на бронзовите фигурки-конници като амулети има и друга, твърде важна страна. Съвсем закономерно възниква въпросът с кого, с какъв персонаж се свързват изображенията, тъй като сам по себе си образът на конника няма охранителни способности. Също така защитни функции липсват и на иначе популярния герой-конник от номадския епос. Изглежда, подобно лице може да съществува само в религиозните представи. Ето защо напълно оправдано В. Б. Ковалевская свързва аланските амулети със соларния култ, където слънчевият бог-конник е често срещано явление.[22] Много е възможно и нашите амулети да са насочени към соларния култ. Съществува и друга вероятност, те да кореспондират с твърде неясния култ към предците. Но сред ранносредновековните български паметници съществува една неголяма група с изображения на конници, които могат определено да се свържат с култа към Тангра.[23] Струва ни се, че и разглежданите фигурки-конници трябва да се отнесат към този култ. По всяка вероятност в прабългарските религиозни представи бог Тангра се е схващал и изобразявал като конник, което най-добре изразявало неговата същност на небесен и културен герой и конник. Не по-малко важно свидетелство е и фактът, че Тангра освен това е бил и бог на слънцето, огъня и светлината, което от своя страна още един път свързва конните изображения с образа на бога. Найсетне по такъв начин напълно може да се изясни същността на амулетите. Носещи фигурата и лика на божеството, бронзовите амулети несъмнено са притежавали много голяма апотропеична сила, която се основавала на могъществото на бога и е била напълно достатъчна да закриля притежателя на предмета. Или ако си послужим с мисълта на А. К. Байбурин за семиотическия статус на вещите, които според него са сходни с митовете, като явления, отразяващи една и съща система от представи, реализирани на субстанциално различни семантически езици,[24] можем да заключим, че в култовите бронзови фигурки от България са запечатани редица митологични и религиозни схващания и възгледи на прабългарите. На първо място това са разбиранията за същността и вида на върховното божество, но още може да се съди и за анимистични и апотропеични вярвания, основа за култово-обрядната практика и традиция. В настоящата работа обаче ние засягаме само онази част от този набор, която ни бе необходима за определянето на същността, характера и произхода на култовите фигурки от района на Плиска.

БЕЛЕЖКИ

[1] Техен откривател е И. Жеков от Нови пазар, който ми ги предостави за публикуване, за което му изказвам своята благодарност.

[2] К. Шкорпил. Укрепления Абобской равнины. — ИРАИК, X, 1905, с. 40—42.

[3] С. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 8.

[4] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 226—227, обр. 265.

[5] А. Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В: Плиска — Преслав, 1. С., 1979, с. 144—145 и обр. 22. Амулетът, открит в помещение 6, е с отчупена глава на коня, а според автора са му известни такива и от Преслав.

[6] За идентични екземпляри ми съобщи М. Аспарухов от ОИМ — Плевен, за което му благодаря.

[7] В. Б. Ковалевская. Изображения коня и всадника в средневековых амулетах Северного Кавказа.—Вопросы древней и средневековой архелогии Восточной Эвропы. М., 1978, с. 111—120.

[8] Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, с. 87 и рис. 64.

[9] Г. Е. Афанасьев. Бронзовые фигурки всадников из аланских погребений Северного Кавказа. — Труды ГЭ, 1973, XXXVI, с. 36—38.

[10] В. Б. Ковалевская. Цит. съч., с. 118—120.

[11] Археология СССР, с. 87.

[12] Е. А. Рябинин. Зооморфные украшения Древней Руси X—XIV вв. Л., 1981, с. 19, 27, 49, 106.

[13] Пак там, с. 59—60.

[14] А. В. Гадло. Этническая история Северного Кавказа IV — X вв. Л., 1979, с. 69.

[15] В. Гюзелев. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV—VII в.). — Археология, XXI, 1979, 4, с. 13.

[16] Г. А. Феодоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 1976, с. 81—83.

[17] A. Okladnikov. Ancient Art of the Amur Region, Leningrad, 1981, № 142.

[18] Д. В. Диопик. Всадническая культура в верховьях Янцзы и восточный вариант „звериного стиля". — В: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековья. М., 1979, с. 65—66.

[19] Ж. Аладжов. Нов медалион със знаци. — Нумизматика, 1981, 3, с. 28—31.

[20] Г. К. Вагнер. О чертах космологизма в народном искусстве. — Древняя Русь и славяне. М., 1978, с. 321—326.

[21] Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. — Археология, XXIII, 1981, 4, с. 24—25 и цит. лит.

[22] В. Б. Ковалевская. Цит. съч., с. 119.

[23] Ж. Аладжов. За култа към Тангра в средновековна България. — Археология, XXV, 1983, 1—2 (под печат).

[24] А. К. Байбурин. Семиотический статус вещей и мифология. — В: Материальная культура и мифология, СбМАЭ, XXXVII, 1981, с. 226.

RELIGIOUS FIGURINES IN THE REGION OF PLISKA

Zh. Aladjov

Summary

In this paper two bronze equestrian figurines are published, which were found in one of the fortifications in the region of Pliska close to the town of Novi Pazar. The examination of these monuments together with the parallels drawn with similar objects from North Caucasus and the lands along the river Kama give reasons for them to be assigned to the 8th and the middle of the 9th c. and to be classified as amulets. Their proto-Bulgarian origin is also explained. In conclusion an attempt is made for them to be related to the cult of Tangra who was often portrayed as a horseman. The clarification of the origin, the nature and the character of the religious monuments under discussion enables one to draw conclusions as to some aspects of the religious and mythological outlook of the proto-Bulgarians.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Novi Pazar. Religious figurine
Fig. 2. Novi Pazar. Religious figurine

СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ТЪРНОВО В ТИТУЛАТУРАТА НА ПАТРИАРСИ И ЦАРЕ

Атанас Попов

Външен израз и знак на достойнство и сан в държавния и църковния живот през периода на средновековната българска държава са били различните титли. Те са показвали както мястото и мощта на властителите — миряни и духовници, така и самочувствието им и чуждото международно признание.

Титлите в старобългарската феодална аристокрация са били предмет на различни изследвания.[1]

Нашата задача тук по-конкретно е да се изследва прибавянето към титлата и името на патриарси и царе определението „търновски“. Това прилагателно, словопроизводно от името на столицата Търновград, се среща в различни форми: трьновьскыи, трънωвьскыи, търновьскїи и др.

След освобождението от византийска власт столица на държавата станал трьновъ (Търново), селище с важно комуникационно и военноотбранително значение. То бързо нараства и съсредоточава в продължение на 200 години икономическия, политическия, културния и църковно-религиозен живот на България. Славата и известността на столицата се разпространила на изток до Цариград, Киев и Москва, на запад до Рим и безспорно до всички съседни страни.

Името на престолния град се вплита в титулатурата на църковния глава или се употребява при споменаване на неговото име.

Още в писмата на папа Инокентий III се среща прилагателното (определението) „търновски“.

Когато Инокентий III пише писмо на 25 февруари 1204 г. да бъдат помазвани приматът, митрополитите, епископите и презвитерите, в адреса на писмото четем: „До търновския архиепископ В(асилий)“ (B. Archiepiscopo Trinovitano . . .).[2] В папско писмо от същата дата до велбъждския архиепископ Анастасий, като става дума да бъде поставен за примат Василий, той е титулуван „нашият досточтим брат (Василий), търновският архиепископ“ (venerabilem fratrem nostrum . . . archiepiscopum Trinovitanum . . .)[3]. В друго писмо на Инокентий, с което се съобщава на българския цар, че папският посланик ще го помаже и ще му предаде царските атрибути, се отбелязва, че се изпраща палиум (знак за първосвещеническа власт) на архиепископ Василий, който е наречен „archiepiscopo Trinovitano“[4]. В адресната част на писмо, изпратено на 25 февруари 1204 г. до самия архиепископ Василий, папа Инокентий III пише: „Archiepiscopo Trinovitano totius Bulgarie et Blachie primati . . .“ (До търновския архиепископ, примат на цяла България и Влахия . . .)[5].

В текста на клетвата на търновския архиепископ, съставен според формуляр, приет от Римската църква, в началото е титулуван духовният глава на българската църква с израза: „Ego . . . archiepiscopus Trinovitanus, primas totius Bulgarie et Blachie“. (Аз . . . (Василий) архиепископ търновски, примат на цяла България и Влахия)[6].

В края на писмо на Инокентий III от 1205 г. до Калоян, във връзка с пленяването на Балдуин и опитите за неговото освобождаване, българският архиепископ и примат е титулуван: „Trinovitano archiepiscopo Bulgarorum et Blachorum primati“[7].

Такава титулатура на Василий е дадена на две места в „Делата на папа Инокентий III“. — „Constituit etiam Trinovitanum archiepiscopum primitem totius Bulgariae et Blaciae, misitque illi privilegium huiusmodi per dictum legatum: Archiepiscopo Trinovitano, Bulgarorum . . .“ („Той постави и търновския архиепископ за примат на цяла България и Влахия и по речения посланик му изпрати такъв привилегиум: „На търновския архиепископ, на българите . . .“).[8]

И в споменаване каква клетва да се вземе от примата и архиепископите посочва нейните начални думи с титулуване на главата на българската църква — Ego archiepiscopus Trinovitanus . . .“ — така, както бе отбелязано по-горе[9].

Във всички тези случаи от преписката на Инокентий III с българите, когато Калоян търси международно признание чрез църквата, се вижда една формула при титулуването на църковния глава, в която при повечето случаи е включено прилагателното „Trinovitanus“ (търновски).

Изказана е мисълта за мястото на търновския архиепископ като оглавяващ цялата българска църква с пояснението в титлата — „Archiepiscopus Trinovitanus **totius Bulgariae** (Архиепископ Търновски на цяла България).

В Синодика на българската църква, в така наречения Палаузов препис, под общото определение „прѣосщеннїи патрїарсеи тръновоу“, което по същество е патриаршеска титла, са отбелязани имената на Йоаким, Василий, Игнатий, Теодосий, Йоаникий, Евтимий и др.[10]

Независимо от това общо посочване на титулатурата в своеобразния списък на патриарсите от Втората българска държава, в началото, само за Йоаким, е записано: „ıωакимꙋ пръвомꙋ патрїархꙋ бгоспснаго цѣнграда трїнова“[11]. В този текст намираме освен пълната титла на патриарха и някои подробности. Изтъкнато е, че Йоаким е първи търновски патриарх. Към името на Търново са прибавени два характерни епитета — „богоспасен“ и „цариград“.

В приписка на тълковно евангелие от 1337 г. патриарх Теодосий е титулуван „търновски“ — „ἐν μεγίστης πάτριάρσχου Θεοδοσίιν τον Τουρνάβον[12].

В заглавката на много Евтимиеви произведения е отбелязано името му с титулатурата „патриарх търновски“.

Прави впечатление, че в група житийни творби името на старата столица е написано в титулната формула с нееднаква ортография, резултат на различните преписи и редакции.[13]

Например Житието на Иван Рилски е озаглавено: „Житие и жизнь прпбнагѡ ѡца нашего Іѡ Рилскā съпісано кирї Еѵѳѵмїемь патрїархѡ тръновскыи[14].

В друг препис, в заглавието, е отбелязана титулатурата така: „Житіе и жизнь... сьписано Еѵѳѵмиемь патріархомъ трьновскимь...“[15]. В заглавката на житието на Иларион Мъгленски при посочване авторството на патриарх Евтимий се изтъква: „съписано кирї Еѵѳѵмїемь патрїархѡмь трънѡвскыінмь“[16]. Тук прилагателното „трънѡвскыін“ се различава по своята ортография от формата му в житието на Иван Рилски. В единия случай „о“ е заменено с „ω“, „ы“ с „ы“, а в другия — малкият ер „ь“ с голям „ъ“; „о“ с „ѡ“ и осморично „и“ с „ы“.

В друг препис на същото житие прилагателното „търновски“ е с някои различия при употреба на еровете. В публикувания текст от Й. Иванов е записано „трънѡвскыимь“, а у Хр. Ив. Попов — „трьновьскыимь“[17].

В заглавията на житията на Петка Търновска и Филотея, написани от Евтимий, се съдържа титулатурата на българския патриарх, в която виждаме и името на Търново. За житието на Петка (Параскева) е отбелязано: „Житїе и жизнь прпбныѧ матере наша параскеви... сътисано Кирї Еѵѳѵмїемь патрїархѡмъ трънѡвскыимъ“[18], а за Филотея — „Житїе и жизнь преподов. Матере нашеа филоѳеи, съписано патріархомъ трънокскимъ Еѵѳимїемъ.“[19]

В друга група творби на Евтимий — похвалните слова, също е употребено името на Търново при титулуване на патриарха.

Похвалното слово за Константин и Елена започва с името и титлата на автора Евтимий: „Еѵѳимїа патрїарха трьновьскаго похвалное“.[20] Така е в похвалното слово за Михаил Воин — „похвалное свѧтомꙋ Михаилꙋ Воинꙋ списано свѧтымъ Еѵѳимїемъ патріархомъ трьновскимъ“[21]; похвално слово за св. Неделя — „съписано Еѵѳимїемъ патрїархѡмъ трьновскимъ“[22]; похвално слово за Иван Поливотски — „похвалное... Іѡанноу еппꙋ поливѡтскоу. съписано Еѵѳимїемъ патрїархомъ трънѡвскыимь“[23].

В ортографията на прилагателното „търновски“ в отбелязаните четири похвални слова има също някои различия, които се състоят в замяната на еровете, буквата „о“, видно от приведените откъси.

В заглавната част на Евтимиеви послания в пълното му титулуване се вижда също, че е употребено прилагателното „търновски“:

Посланието до Киприан Мних е озаглавено: „Еѵѳимїа патрїарха трьновьскаго посланїе къ Кипрїаноу Мнихоу . . .“[24]

Друго послание, до угровлашкия митрополит Антим, е със заглавие: „Тагожде Еѵѳимїа патрїарха трьновьскаго посланїе къ свѧщеннѣишемоу митрополитоу оугровлахїискомꙋ кѵръ анѳїмоу“[25].

И в посланието до Никодим Тисменски, в заглавката, също се съдържа пълната титла на Евтимий с определението „търновски“. „Еѵѳимїа патрїарха трьновьскаго посланїе къ Никодимоу свѧщенноинокоу, иже въ Тисменѣ“[26].

В литургични творби — един особен вид трудове на Евтимий — намираме и в заглавките, и на други места споменавания на Евтимий с пълната му титла „патриарх търновски“.

В дяконска литургия намираме в два варианта титлата на патриарха. По един начин е в заглавката — „Бжтвнаа слꙋжба стых' литꙋргіа, діаконьскаа кѵр Іеѵѳѵміа патріарха трьновскаго“[27]. По друг начин е, когато при възглас се споменават в многолетствие името на царя и царицата (Иван Шишман и Мария) и името на патриарха — „Еѵѳѵміоу прѣосщенномоу архіепіскопоу, великааго града Трънова и въсѣмь блъгаръ патріархоу...“[28]

В зографския служебник[29] на Евтимий, във втората част, при отбелязване авторството му на няколко молитви, четем: „съписаны патріархомь трънwвскъимъ кѵрь Еѵѳиміемь“[30].

В устава на Зографския служебник името на Евтимий не е споменато, но е записана, след титлата на вселенския и пред александрийския, антиохийския и ерусалимски патриарси, титлата на българския патриарх като формула: „имѧ прѣосщенномоу патріархоу трънѡвскомь и въсѣмъ блъгаръ“[31].

В така наречения Соловецки или Среднобългарски служебник[32] от XVI в. Евтимий е назован „свети“, не е посочена йерархическата му титла, но е прибавено определението „търновски“ — „стго Еѵѳиміа трьновскаго“[33].

В няколко ръкописа на славянски превод на литургия на Яков в приписка[34] е посочено, че преводът е направен от Евтимий. В нея е употребена пълната му титулатура: „преведенна Еѵѳиміемь, патріархомь, терновскимъ, з греческагw на славенскїи ѧзыкъ“[35].

В един препис на служба за царица Теофана (жена на Лъв Философ)[36] от края на XIV и началото на XV в., написана от Евтимий, в заглавието намираме отбелязана титлата на патриарха: „слѫжба ...Ѳеwфанѣ црци сътворена и изложена стѣишімь патріархомь трьновскымь кѵр Еѵѳиміемь“.

По-различна е титулатурата в софийския ръкопис на Синодика, в многолетствие за Евтимий, а именно: „Еѵѳиміꙋ прѣосщенномоу архїепкпꙋ бгоснаго великааго град Трънова и въсѣмь блъгаромъ патріархꙋ...“[37]

Освен в титулатурата на патриарсите името на Търново е включено и при титулуване на български царе.

В това отношение особено внимание заслужава „Сводната зографска грамота“[38].

В нея на няколко места се намират изрази с определението търновски. На две места при споменаване името на Иван Асен II при непълна титулатура е употребено прилагателното, производно от названието на столицата — „Іwаннь трьновьскы“[39] и „ѡу'ла геwргїю повела црскаа Іwанна багочьстн'ваго трьнов'скаго“[40]. По-нататък в грамотата се намира текст, в който титулуването е по-пълно. Към изразите „Іwанна багочьстн'ваго трьновскаго“ и „Іwаннь трьновьскы“ е прибавено и „црь — пѣты багочтівааго цра Іwанна Трьновскаго“[41].

На края на грамотата е подписът на Иван Асен II с неговата най-пълна титулатура — „Іwань, багочь'ствїн црьва ха ба; вѣрнь; вьсѣмь бльгаромь трьновьскы“[42].

В титулатурата на Иван Асен II и в друг писмен източник — златопечатника на Андроник II Палеолог от 1287 г. — се среща името на престолния град: Іwаннь благочьстивїн царь трьновскы[43].

Освен при титулуване на Иван Асен II и към титулатурата на Иван Александър е вплетено определението „търновски“. Сведения за това намираме в безименната българска хроника, съставена в началото на XV в. — „прѣжде же оубо разбоа сего оумрѣть Алеѯандръ царъ трьновскы“[44].

Трети български цар, към чиято титла е прибавено „цар търновски“, е Иван Шишман, но името му не е посочено. Това се вижда в грамота на трансилванския воевода, бан на Северин и княз на Фогараш Владислав, от 1372 г. за награждаване на участник в борбата против неверниците турци и против търновския цар на България („contra Thorcos infideles et imperatorem de Tyrna in Bulgaria“)[45]. „viriliter contra Saevissimos Thorcos et imperatorem de Tirna...“

Търновград като столица на Втората българска държава се издигнал и станал най-голям център на политическия и религиозен живот в България.

В него е била съсредоточена дейността на върховната държавна и църковна власт. Градът е наричан с най-бляскави епитети, между които и епитетите „царствуващ град“ и „патриаршески град“. Те най-непосредствено изразявали мисълта за престолното му значение.

А името му се вплело в титулатурата на трима български царе — Иван Асен II, Иван Александър и Иван Шишман. То било неотменна съставка в пълната титла и на патриарсите след освобождението от византийска власт.

БЕЛЕЖКИ

[1] С. Бобчев. История на старобългарското право. С., 1910, с. 318—327. Н. П. Благоев. Лекции по история на българското право, първа половина' С., 1926, с. 150 и сл.; А. Соловјев. Значај византиског права на Балкану. Годишњица Николе Чупи а, кн. XXXVII. Београд, 1926, с. 105; Цв. Радославов. Титлите на българските владетели. — ИБАИ, т. V, 1928, с. 159—187- К. Иречек. История на българите. С., 1929, с. 293, 295, 299—300; Г. Острогорски. Автократор и самодржац. — Српска кр. академија. Глас CLXIV, II разр., 84, 3, Београд, 1935, с. 130, 139; Цв. Вранска. Стилни похвати на патриарх Евтимий. — Сб. на БАН, кн. XXXVII—2, 1942, с. 222; История на България. С., 1961, I, с. 201; Б. Радојичић. Источна и западна компонента старих јужнословенских književности оттисак из ГЛАСА CCLVI, книга 12, Одељења друштвених наука, Српске академије науке и уметности, Београд, 1963, с. 16; П. Петров. О титулах „севаст“ и „протосеваст“ в средневековом болгарском государстве. — Византийский временник, т. XVI, с. 52—64; За формуляра на титлата на българския владетел вж. М. Андреев, Ватопедската грамота, 1965. С., с. 120—125; Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право. С., 1972, с. 149 и сл.; Д. Ангелов. История на Византия, II, с. 159; E. Stein. Untersuch-

u.nger zur spätbyzantinischen Verfassungsund Wirtschaftsgeschichte, Hannover, 1925, c. 24, 30—32.]

[2] ЛИБИ, III, 1965, с. 329.

[3] ЛИБИ, III, 1965, с. 340.

[4] Пак там, с. 342. Писмото е било писано на 25. II. 1204 г.

[5] Пак там, с. 342.

[6] Пак там, с. 344. Вж. В. Н. Златарски. История, III, 577—588. Ив. Дуйчев. Преписката на Инокентий III с българите. — ГСУ ИФФ, XXXVIII, с. 100.

[7] ЛИБИ, III, с. 364.

[8] ЛИБИ, III, с. 374.

[9] Пак там, с. 375.

[10] М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 91.

[11] М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 91.

[12] Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина, II, с. 281.

[13] Вж. приложения тук речник-индекс.

[14] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 370.

[15] Вж. Хр. Ив. Попов. Евтимий последен търновски и трапезицки патриарх. Пловдив, 1901, с. 116.

[16] Й. Иванов. Цит. съч., с. 421.

[17] Хр. Ив. Попов. Цит. съч., с. 146.

[18] Й. Иванов. Цит. съч., с. 432.

[19] Хр. Ив. Попов, Цит. съч., с. 168.

[20] Хр. Ив. Попов, Цит. съч., с. 175.

[21] Пак там, с. 178.

[22] Пак там, с. 181.

[23] Пак там, с. 183.

[24] Хр. Ив. Попов. Цит. съч., с. 186, бел. 214. За ръкописите на това послание и тяхното публикуване вж. бел. 215. В един ръкопис (Черниговския) Евтимий е наречен: „Трапезонски и търновски патриарх“.

[25] Пак там, с. 194, бел. 223, там вж. и посочените публикации.

[26] Пак там, с. 199, бел. 230, там вж. и посочените публикации.

[27] П. Сырку. Литургические труды патриарха Евтимия Терновского. — Вып. II, Спб., 1890, с. 1.

[28] П. Сырку. Цит. съч., с. 22.

[29] Описан и проучван от П. Сырку. Цит. съч., т. II, с. XIII—XVIII и др., В. Качановски, вж. Хр. Ив. Попов, Цит. съч., с. 211.

[30] П. Сырку. Цит. съч., с. 78.

[31] Пак там, с. 22.

[32] Пак там, с. XXVI—LX и посочената там литература. Вж. Хр. Ив. Попов. Цит. съч., с. 213.

[33] Пак там, с. XXX.

[34] За времето на тяхното написване вж. Хр. Ив. Попов. Цит. съч., с. 217, бел. 207. Вж. публикация на текстове у П. Сырку. Цит. съч., с. 179—218.

[35] П. Сырку. Цит. съч., с. 218.

[36] Вж. публикация на текста у П. Сырку. Евтимия патриарха терновского Служба преподобной царице Теофане. Спб., 1900, Срв. Хр. Ив. Попов, Цит. съч., с. 221—225; вж. Em. Kalužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, 1901, Wien, c. 255.

[37] Попруженко, Синодик, IX—X.

[38] „Сводна зографска грамота“ е позната в славянски първообраз и гръцки превод. Издавана е от: В. Априлов (вж. В. Априлов. Събрани съчинения, под редакцията на М. Арнаудов. С., 1940, с. 207 и сл.; Й. Иванов. Български старини из Македония, 1970, с. 542, 543, 545; А. П. Стоилов. Своден хрисовул за историята на Зографския манастир (в: Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, с. 447—457); Гръцкият превод е издаден от H. Gelzer, Sechs Urkunden des Georgs-Kloster Zografu, BZ, XII (1903), с. 523—529. Двата текста са публикувани от А. Соловјев — Вл. Мошин в Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, с. 352—373.
Общо за Сводната зографска грамота вж. у Ив. Дуйчев. Приноси към историята на Иван Асен II — в: Българско средновековие. С., 1972, с. 295—300.

[39] **А. П. Стоилов. Цит. съч., с. 453, ред 50 от ръкописа;**
H. Gelzer. Цит. съч., с. 523_{67} — ο'βασιλεὺς 'Ιωάννης τοῦ Τουρνάβου;
Соловјов — Мошин. Цит. съч., с. 352.

[40] **А. П. Стоилов. Цит. съч., с. 454, ред 72—73 от ръкописа;**
H. Gelzer. Цит. съч., с. 526_{91-100}: τη'ν βοῦλαν τοῦ 'αγίου Γεωργίου τὸ πρ'οσταγμα τοῦ εὐσεβεστα'του βασιλε'ως 'Ιωάννου τοῦ Τουρν'αβου καὶ χρυσο'βολα.
Солојев-Мошин. Цит. съч., с. 364.

[41] **А. П. Стоилов. Цит. съч., с. 454, ред 97 от ръкописа;**
G. Gilzer. Цит. съч., с. $527_{130-133}$: τὴν στράταν τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως 'Ιωάννου τοῦ Τουρνάβου.
Соловјев-Мошин. Цит. съч., с. 366.

[42] **А. П. Стоилов. Цит. съч., с. 456, ред 164 (предадено е неправилно тьрновскы вместо трьновьскы и вьсемь вместо вьсе́мь при разплитане на подписа);**
H. Gelzer. Цит. съч., $529_{223-224}$: Ἰωβάνης ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστότατος πάσης βουλγαριάς τοῦ Τουρνάβου
Соловјев-Мошин. Цит. съч., с. 372

[43] W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. Actes de Zographou. Спб. 1907, с. 164_{19-52}; Вж. Ив. Дуйчев. Приноси към историята на Иван Асен II. Цит. съч., с. 298.

[44] **Превод у Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина, II. с. 265—268; текстът е публикуван от I. Bogdan, Ein Beitrag zur bulgarischen und serbichen Geschichtschreibung, Archiv f. slav. Philologie, XIII, 1891, с. 526—536.**

[45] **П. Ников. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИИД, София, VII—VIII, 1928, с. 56, 105; Вж. Ив. Дуйчев. От Черномен до Косово поле. — Сб. Българско средновековие, 1972, с. 559.**

THE NAME OF THE MEDIAEVAL CAPITAL TURNOVO AND THE ROLE IT PLAYED IN THE TITLING OF PATRIARCHS AND TSARS

A. Popov

Summary

On the basis of written historical sources an investigation was carried out of the various forms and uses of the name of the capital Turnovo and their application in the titles of the head of the Bulgarian church. The conclusion is reached that the attribute „Turnovsky" (of Turnovo) constituted an inseparable part of the title of the Bulgarian archbishop or patriarch. Besides being included in the title of the head of church, the name of Turnovo was used in the titles of the Bulgarian tsars as well. Mention is made of cases where the attribute „tsar Turnovsky" is included in the full titles of Asen II, Ivan Alexander, and Ivan Shishman.

It can be assumed that during 13—14 cc. in Bulgaria there existed a tradition for the name of the capital to be used as an attribute in the titles of the head of state and the head of church.

ЕДИН МРАМОРЕН РЕЛЕФ ОТ ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Йордан Алексиев

Проучването на каменната пластика от епохата на Второто българско царство е все още незадоволително главно поради липсата на достатъчно представителни паметници, което отчасти е обяснимо, като се има пред вид характерът на строителството и изискванията на живописния архитектурен стил.

Някои от произведенията на каменната пластика са отдавна известни в научната литература, но при тяхната интерпретация и най-вече датировка съществуват спорове, а други са известни от по-общи публикации.

В студията на Татяна Силяновска-Новикова[1] са разгледани известните произведения на каменната пластика, но много от тях са неточно датирани, обяснени и интерпретирани.[2] В една своя статия Янка Николова разглежда надгробната пластика от Търновград.[3] Тя посочва, че намерените паметници на каменната пластика от Второто българско царство представляват най-вече произведения на декоративната скулптура, в която значително място заема релефът. Той се е използвал главно като декоративен елемент в култовите и граждански сгради, в капители, олтарни прегради, корнизи, конзоли и др.[4] По-подробно Я. Николова разглежда надгробната пластика, като с право отделя най-голямо внимание на един новооткрит релеф, който тя свързва с Иван Асен, сина на Иван Александър.[5]

Почти непроучен стои въпросът за фигуралната пластика. Отдавна известните две релефни мраморни икони на апостолите Петър и Павел от Цепина[6] са разглеждани ту като произведения на византийската, ту като произведения на българската каменна пластика. Откривателят на двата релефа, руският историк и езиковед П. Сирку ги датира в XII—XIII в. и смята, че са се намирали в иконостаса.[7] Разглеждайки резултатите от проучването на църквата в Цепинската крепост, Соня Георгиева отново разглежда двата релефа, като отбелязва, че „паралелите на мраморната украса на църквата бихме могли да поставим в една твърде широка хронологическа рамка", но въз основа на палеографските белези на надписа под релефа на апостол Павел стеснява хронологическите рамки през късното средновековие.[8] Т. Силеновска-Новикова приема, че „запазените две каменни икони с изображения на апостолите Петър и Павел са характерни произведения на местните български майстори от XIII в."[9] Същото мнение се поддържа и в наскоро излязлата „Каменна пластика", където се посочва, че „напоследък бе признато значението на тези релефи като представителни паметници на българската скулптура от XIII в."[10] Разглеждайки двата релефа от Цепина, би трябвало да отбележим и мне-

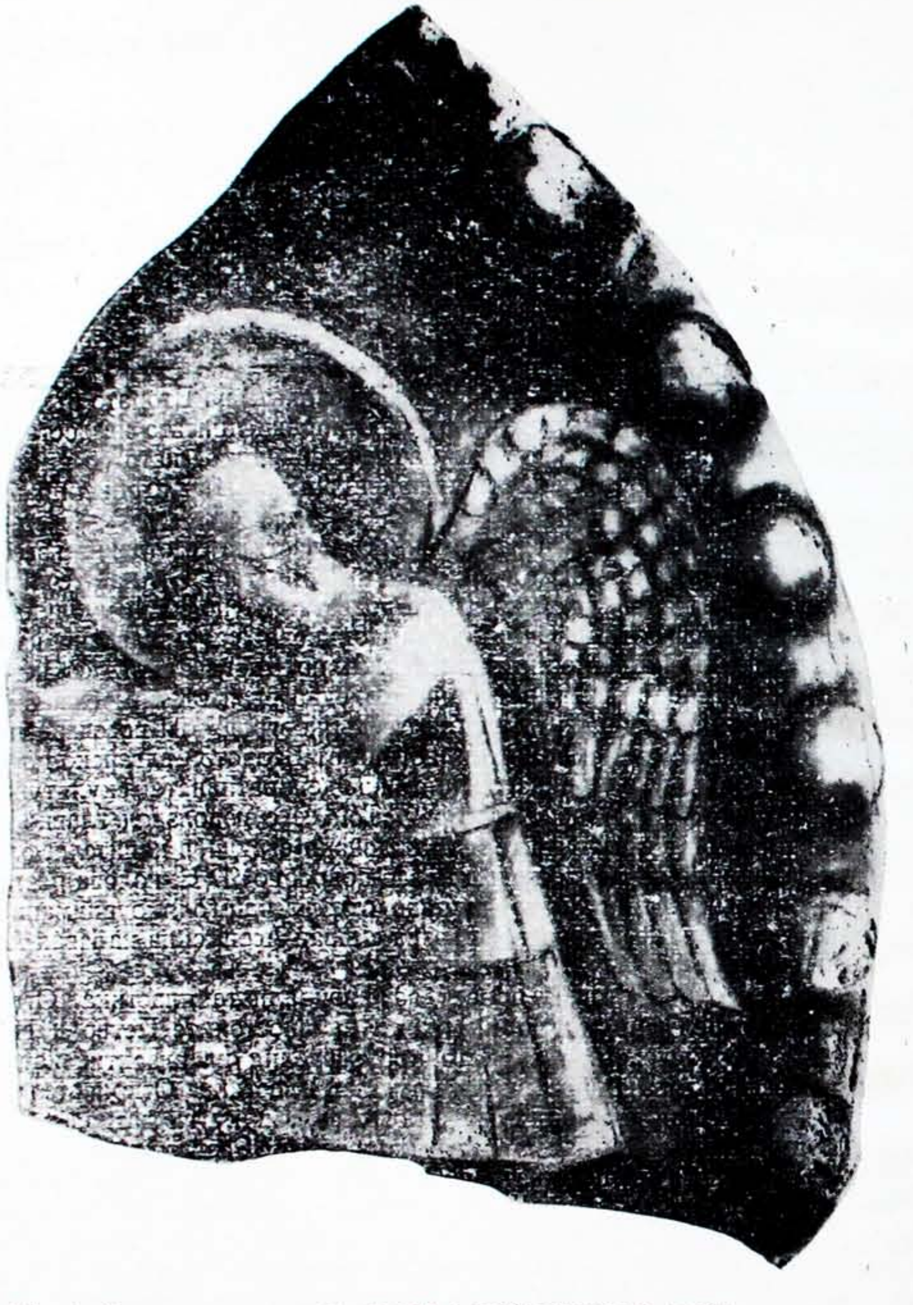

Обр. 1. Фрагмент от мраморен релеф с изображение на ангел

нието на А. Банк, според която монументалният стил, връзката с архитектурата, се проявява в това време (XI—XII в. — б. м.) в областта на скулптурата, където господствува релефът. И като пример Банк посочва фигурите на апостолите Петър и Павел от Цепина. Според нея те са третирани плоскостно и само драпировката предава скритото им тяло. Банк

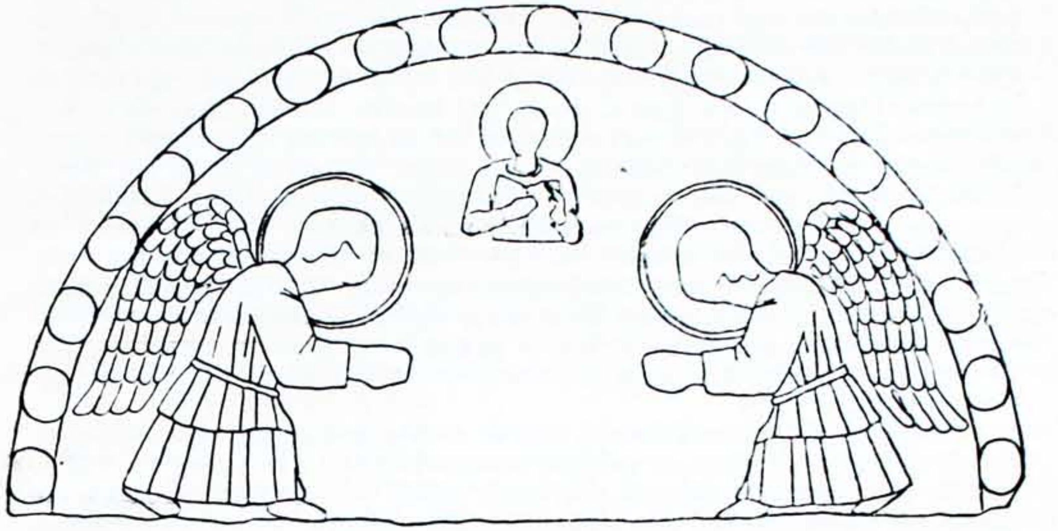

Обр. 2. Графична реконструкция на мястото на релефа

отбелязва, че е трудно да се каже с увереност дали изпълнителят е грък или българин, но тяхната (на релефите — б. м.) връзка със същинската византийска скулптура не подлежи на съмнение.[11]

От епохата на Второто българско царство се отнасят частите от релефни изображения на светец и крилата фигура от Червен. В разрушенията на църква № 1 е намерена горната част на мраморна плоча с трапецовидна форма с изображение на светец. Главата е във висок релеф (6,5 см).[12] Според авторите чертите са индивидуализирани и изразяват душевно напрежение.[13] Тези черти са присъщи на някои от паметниците на живописта от епохата на Второто българско царство.[14] Освен релефа с изображение на светец, от Червен произхожда още един паметник на средновековната българска пластика. Той представлява долната част на крилата фигура, представена във висок релеф (8 см) върху варовикова плоча. Фигурата е представена в ход наляво, облечена в дълга дреха, която пада на дълбоки, отвесни дипли. Над нея се спуска мантия, която също е с дълбоки гънки. Зад фигурата се вижда долната част на крилото, предадено чрез прави, отвесни линии. Релефът е изработен с голямо майсторство.[15] Поради фрагментирания характер на релефите авторите се въздържат от по-точна датировка и най-общо ги отнасят към времето на Втората българска държава.[16] Близо до релефа със светеца е намерен мраморен къс с част от двуредов надпис, който също отнасят към Втората българска държава.[17] Виолета Димова и Соня Георгиева предполагат, че намерените в насипа около църквата мраморни фрагменти са били от украсата на тази църква или са принадлежали на по-ранна църква от същата епоха.[18]

При археологически разкопки на хълма Царевец бе намерена дясната част от плоча с релефно изображение на ангел (обр. 1).[19] Плочата е от среднозърнест бял мрамор. Рамката е извита дъговидно и е обрамчена със зрънчат орнамент (зърната имат правилна овална форма с размери 8×6 см). Фигурата на ангела е в цял ръст, представена в профил наляво, леко приведена, в молитвена поза, обърната вероятно към централната фигура. Ангелът има скъсено тяло. Облечен е в дълга мантия, която покрива почти напълно краката. Гънките на мантията са показани с недълбоки отвесни линии. Върху мантията има къса дреха, която достига до колената. Препасана е с колан, малко над кръста. Левият крак на ангела е изнесен напред, а десният е поел тежестта на тялото, като петата е леко повдигната и облекчена. Ръцете са изнесени напред в молитвен жест. Главата, обградена с широк нимб, е леко приведена. Крилото е в спокойна поза, но малко неестествено прикрепено към рамото. Подробностите на крилото са придадени в горната част със скъсени успоредни правоъгълници, които към долния край силно се издължават. Пред фигурата, малко под ръцете, има запазена част от другото крило. От големината на полетата, показващи подробностите му, се вижда, че запазената част е от края на крилото. Главата и ръцете са допълнително изчукани. Гърбът на плочата е добре огладен.

Фигурата на ангела е висока 0,46 м, дължината на крилото — 0,40 м, а най-голямата му ширина достига 0,15 м. Нимбът има диаметър 0,20—0,22 м. Фигурата е изпълнена във висок релеф (6 см) и е много добре моделирана. Размерите на запазената част на плочата: височина — 0,68 м, ширина 0,51 м и дебелина 0,10 м.

Запазената част е от по-голяма фигурална композиция.[20] Формата ѝ предполага, че тя е стояла в тимпан. Положението на ангела предполага наличието на подобна фигура и от другата страна, разположена симетрично. Двете фигури са били обърнати в молитвена поза към централната фигура, която би могла да бъде Христос, в бюстово изображение, малко над двете фигури на ангелите (обр. 2).[21] Подобна композиция има релефната украса на Кахрие джамия, където са изобразени два архангела от двете страни на благославящия Христос. Подобна е и сцената на църквата в Дечани. Според Йованка Максимович дечанската скулптура представя най-вече традициите на ранната школа в Сърбия през XIV в. и нейния богат иконографски и стилов репертоар.[22] У тимпана на портала е представена група от три фигури, които представят сцената на Страшния съд — в средата Христос пантократор, който държи в лявата ръка книга, а с дясната благославя. Вляво и вдясно от него са два ангела — левият в полупрофил, обърнат към Христос, с долепени ръце като за молитва, а десният е обърнат фронтално с допряна до бузата лява ръка, а с дясната вероятно придържа тръбата на Страшния съд.[23] Църквата „Св. Спас" в Дечани е от 1328—1335 г., от което време е и релефната украса.

Не изключваме възможността централната фигура да е на Богородица с малкия Христос на скута, а от двете страни да са представени архангелите Михаил и Гавраил. Такава е сцената у тимпана на портала на Богородичната църква в Студеница от края на XII в.[24] Според Йованка Максимович сцените на Богородица на престола с архангелите и Христос с апостолите са теми, познати още във византийското църковно изкуство през VI в., като първата сцена е символ на инкарнация (разположена на централната конха на апсидата), а зад нея на фриза е представен Христос с апостолите като символ на Страшния съд. Тези две теми са основните в мозаичната декорация на Еуфразиевата базилика в Пореч и църквата „Панатия Канакарие" в Кипър, и двете от VI в.[25] Темата Богородица на престол с малкия Христос на скута в XII в. се представя върху камък

в тимпаните на романските църкви наистина не така често, както се среща в областите, където византийските елементи са се слели с романските.[26] Групата на тимпана от църквата в Студеница иконографски е най-близка до Богородица на престола с ангелите от сребърната олтарна плоча от Чивидала.

Разпространението на фигуралната релефна украса в средновековна България навярно е свързано със засилените контакти със Запада в началото на XIII в., които обясняват отчасти и разпространението на надгробната пластика в средновековна България.

Обстоятелствата по намирането на мраморния релеф от Царевец ни лишават от възможността да използваме стратиграфските данни за поточното му датиране. Най-общо той може да се отнесе към Второто българско царство, но някои особености при третирането на фигурата, например скъсените пропорции на тялото, ни насочват към втората половина на XIII и началото на XIV в.

Трудно може да се каже коя от църквите на Царевец е украсявал този релеф. Близо до неговото намиране няма открита, поне засега, средновековна църква. Богатата мраморна релефна украса на дворцовата църква „Св. Параскева"[27] или на църква № 10 до северозападната крепостна стена[28] биха могли да се свържат само хипотетично с новооткрития релеф.

Мраморният релеф на ангел от Царевец е един интересен и значителен паметник на фигуралната релефна пластика от Второто българско царство.

БЕЛЕЖКИ

[1] Т. Силяновска-Новикова. Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII—XIV в.). — ИИИИ, VI, 1963, с. 67—98.

[2] Вж. рецензията на Т. Герасимов, Т. Силяновска-Новикова. Нови данни за развитието . . . — Археология, VIII, 1965, 1, с. 67—71.

[3] Я. Николова. Надгробната пластика в средновековния Търновград. Трудове на ВТУ „Кирил и Методий", X, 2, Исторически факултет. С., 1973, с. 3—30 и особено с. 3—4

[4] Пак там, с. 4

[5] Пак там, с. 25

[6] За историята и откриването на релефа вж. П. Сырку. Старинная Чепинская крепость и два византийские рельефа из Чепина (в Болгарии). В Вр., V, 1898, вып. 4, с. 610 и сл.

[7] Пак там, с. 613.

[8] С. Георгиева. Църквата в родопската крепост Цепина. — Археология, V, 1963, 3, с. 54.

[9] Т. Силяновска-Новикова. Пос. съч., с. 79—80.

[10] А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. — Българско художествено наследство. С., 1973, с. 54. Датировката на двата релефа в анотациите е XII—XIII в. (на с. 480, ан. 92 и 93). В такъв случай твърдението на с. 54, че двата релефа са „представителни паметници на българската скулптура от XIII в." става доста неоснователно. По този въпрос вж. и рецензията на М. Ваклинова. —Векове, IV, 1975, 2, с. 76—77.

[11] А. В. Банк. Византийское искусство (в собраниях Советского союза) М. — Л., 1966, с. 20 и анотациите на с. 319, обр. 235 и 236.

[12] В. Димова и С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен. — Археология, IX, 1967, 1, с. 8

[13] Пак там, обр. 7.

[14] Ал. Обретенов. Боянските стенописи. — ИИИИ, VI, 1963, с. 5 и сл.

[15] В. Димова и С. Георгиева. Пос. съч., с. 10, обр. 8.

---

[16] Пак там, с. 8—10.

[17] Пак там, с. 10, обр. 9.

[18] Пак там.

[19] Обектът е означен като № 13 и се намира до северозападната крепостна стена. Плочата бе намерена в зидана турска яма на дълб. 0,35 м от запазеното ниво на зидовете й, обърната с релефа надолу.

[20] Въз основа на запазената част бихме могли да възстановим приблизителната големина на цялата плоча. Вероятно е имала елипсовидна форма, като елипсата е пресечена малко над късия диаметър. Височина около 0,80—0,90 м и ширина — 1,40—1,50 м.

[21] Вж. Н. П. Кондаков. Византийские церкви и памятники Константинополя, с. 174 и сл., табл. 26 и 27.

[22] Јованка Максимовић. Српска средновековна скулптура. Нови сад, 1971, с. 99.

[23] Пак там, с. 100, обр. 168—174; За църквата в Дечани вж. Бошковић. Архитектура средного века. Београд, III издание, 1964.

[24] Јованка Максимовић. Пос. съч., с. 64, обр. 79—82.

[25] Пак там, с. 65.

[26] Пак там, с. 66.

[27] За дворцовата църква „Св. Параскева" вж. С. Георгиева, Я. Николова и Н Ангелов. — В: Царевград Търнов, 1, 1973, с. 120—125 и за архитектурните детайли с. 126 и сл. За съжаление основите на дворцовата църква са лошо запазени и не може да се установи ширината на входа (вж. пос. съч., с. 120).

[28] Църква № 10 е разкрита до северозападната крепостна стена през 1966—1969 год. под ръководството на Христо Нурков.

A MARBIE RELIEF FROM TSAREVETS IN VELIKO TURNOVO

Y. Ale~~ks~~xiev

Summary

During archeological excavations on the west slope of the hill Tsarevets a marble plate was unearthed which bears the relief representation of an angel. It is a full-sized figure in a worshipping posture whose profile is turned to the left. The angel's body is shortened and he wears a long robe which hides the feet. Over it he wears a short piece of clothing and he is girded with a large belt. The angel's figure is 0. 46 m tall. In all probability it constituted a part of a larger composition — two symmetrically placed angels turned to Christ or the Virgin. The form of the plate suggests that it stood in a tympanum.

Some peculiarities in the representation of the figure (for example, the shortened proportions) suggest the end of the 13 c. or the beginning of the 14 c.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Fragment of marble relief representing an angel
Fig. 2. Graphic reconstruction of the place of the relief

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

БИБ — Българска историческа библиотека
ВПИ — Висш педагогически институт
ГИМ — Государственный исторический музей
ГБЛ — Государственная библиотека имени Ленина.
ГИБИ — Гръцки извори за българската история
ГНМ — Годишник на Народния музей
ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ БФ — Годишник на Софийския университет — Богословски факултет
ГСУ ФИФ — Годишник на Софийския университет — Философско-исторически факултет
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИИБИ — Известия на Института за българска история
ИИД — Известия на Историческото дружество
ИНЕМ — Известия на Народния етнографски музей
ИНМВ — Известия на Народния музей — Варна
ИПр — Исторически преглед
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР

ОБАИ — Отчет на Българския археологически институт
ОИДР — Общество исследования древности России
РП — Разкопки и проучвания
СА — Советская археология
ТОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы
ЦГАДА — Центральный государственный архив древних актов

СЪДЪРЖАНИЕ

АКАДЕМИК КРЪСТЮ МИЯТЕВ — ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ДРЕВНИЯ ПРЕСЛАВ С. ГЕОРГИЕВА 7

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА АКАД. КРЪСТЮ МИЯТЕВ СТ. ПЕТРОВА 10

СЕДЕМДЕСЕТ И ПЕТ ГОДИНИ КОМИТЕТ „ТИЧА“ В ПРЕСЛАВ (1906—1981 г.) В. ШЕЙТАНОВ 17

ОТРАЖЕНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО НА ТОМА СЛАВЯНИНА В ЧАТАЛАРСКИЯ НАДПИС В. БЕШЕВЛИЕВ . . 21

ЭТЮДЫ ОБ ОСТРОМИРОВОМ ЕВАНГЕЛИИ В. ПУЦКО 27

КЕРАМИЧНА ИКОНА С ХРИСТОС НА ТРОН ОТ ПРЕСЛАВ Т. ТОТЕВ 72

МАНАСТИРСКА БАНЯ В ПРЕСЛАВ П. ГЕОРГИЕВ 81

ОТНОВО ПО ВЪПРОСА ЗА ЦЪРКВАТА КРАЙ С. ВИНИЦА СТ. БОЯДЖИЕВ 91

НОВИ ДАННИ ЗА ПРЕСЛАВ В КРАЯ НА Х в. ИВ. ЙОРДАНОВ 104

ХАРАКТЕР И ЗНАЧЕНИЕ НА СЛЕДСИМЕОНОВАТА ЕПОХА П. ДИМИТРОВ 115

ЗА ВРЪЗКАТА МЕЖДУ СИМВОЛИКАТА НА ЧИСЛАТА ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ И В БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА КУЛТУРА СТ. СТАНИЛОВ 124

ЗА НАДПИСИТЕ „С ДАТА“ ОТ СКАЛНИЯ МАНАСТИР ПРИ МУРФАТЛАР К. ПОПКОНСТАНТИНОВ 135

ХУДОЖЕСТВЕНАТА РЕЗБА ВЪРХУ КОСТ — ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ С ДРУГИТЕ ПРИЛОЖНИ ТЕХНИКИ ПРЕЗ Х в. СТ. БОНЕВ 149

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВИЗАНТИЙСКАТА БЕЛОГЛИНЕНА КЕРАМИКА ОТ ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ СТ. ВИТЛЯНОВ 160

КАЛЪПИ ЗА ОТЛИВАНЕ НА НАКИТИ ОТ ПРЕСЛАВ Т. МИХАЙЛОВА 170

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРОИЗХОДА НА СТИЛА НА ПРЕСЛАВСКАТА РИСУВАНА КЕРАМИКА (СПОРЕД ЧОВЕШКИТЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ) Н. ОВЧАРОВ 178

ЗА НЯКОИ ХАРАКТЕРНИ ЧЕРТИ НА БЪЛГАРСКИЯ СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД СТ. МИХАЙЛОВ 188

КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА МЕТАЛОПЛАСТИКА IX—X в. Й. ЧАНГОВА 198

ЗА СМИСЪЛА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА ЕДИН ГРАФИТ ОТ ПЛИСКА Д. ОВЧАРОВ 204

РАЗКОПКИ ЮЖНО ОТ ГРОБА НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА АТ. МИЛЧЕВ 211

ЗА НАЧАЛОТО НА СТЪКЛООБРАБОТВАНЕТО И СТЪКЛОПРОИЗВОДСТВОТО В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ Т. БАЛАБАНОВ 228

КЪСНИ НОМАДИ В ПЛИСКОВСКОТО ПОЛЕ Р. РАШЕВ 242

СЕМЕНОВСКИЙ КЛАД ЖЕЛЕЗНЫХ ИЗДЕЛИЙ А. ХАЛИКОВ 254

НОВООТКРИТА НАХОДКА ОТ ЗЕМЕДЕЛСКИ СЕЧИВА ПРИ ПЛИСКА В. АНТОНОВА 263

ЛОВ НА ЕЛЕН — ГРАФИТНА РИСУНКА ОТ ПЛИСКА Р. ВАСИЛЕВ 269

КУЛТОВИ ФИГУРКИ ОТ РАЙОНА НА ПЛИСКА Ж. АЛАДЖОВ 276

СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ТЪРНОВО В ТИТУЛАТУРАТА НА ПАТРИАРСИ И ЦАРЕ АТ. ПОПОВ 283

ЕДИН МРАМОРЕН РЕЛЕФ ОТ ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО Й. АЛЕКСИЕВ 291

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА 298

ПРЕСЛАВ

СБОРНИК

Редактор **ЖАНА КРЪСТЕВА** Художник **БЕЛЧО БЕЛЧЕВ**
Художествен редактор **ИВАН КЕНАРОВ** Технически редактор **ПЛАМЕН АНТОНОВ** Коректор **МАРИЯ ФИЛИПОВА**

Българска, I издание — поръчано
Дадена за набор на 28. VII. 1983 г. Подписана за печат на 18. V. 1984 г. Излязла от печат месец юли 1984 г. Печатни коли 19 Издателски коли 24,62 УИК 21,30 Формат 70×100/16 Издателски № 1699 Тираж 1110 Цена 3,37 лв. ЕКП 95340622—9—83

Книгоиздателство „ГЕОРГИ БАКАЛОВ“ — Варна
Държавна печатница „ГЕОРГИ ДИМИТРОВ“ — Ямбол Пор. № 287